

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Godišnjak 24: Centar za balkanološka ispitivanja

Benac, Alojz

1986

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/items/37d2d32e-aa02-40d1-8df3-08b58164dea2>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE

YU ISSN-0350-0020

GODIŠNJAK

KNJIGA XXIV

CENTAR ZA BALKANOLOŠKA ISPITIVANJA
Knjiga 22

Redakcioni odbor:
ALOJZ BENAC, BORIVOJ ČOVIĆ, RADOSLAV KATIČIĆ
i FANULA PAPAZOGLU

Sekretar Redakcije
EDINA ALIREJSOVIĆ

Urednik
ALOJZ BENAC,
redovni član Akademije nauka i umjetnosti
Bosne i Hercegovine

SARAJEVO
1986

YU ISSN-0350-0020
ACADEMIE DES SCIENCES ET DES ARTS DE BOSNIE-HERZEGOVINE

ANNUAIRE

TOME XXIV

CENTRE D'ETUDES BALKANIQUES

Livre 22

Comité de Rédaction:
ALOJZ BENAC, BORIVOJ ČOVIĆ, RADOSLAV KATIČIĆ
et FANOULA PAPAZOGLU

Secrétaire de la Rédaction
EDINA ALIREJSOVIĆ

Rédacteur en chef
ALOJZ BENAC,
membre de l'Académie des sciences et des arts
de Bosnie-Herzégovine

SARAJEVO
1986

S A D R Ž A J

	Strana
1. <i>Petar Hr. Ilievski:</i> Pisani podaci o zemljoposjedničkim odnosima na Balkanu iz kasne bronzane epohe — Evidence for landholding interrelations on the Balkans in the late bronze age	5
2. <i>Živko Mikić:</i> Prilog antropologiji bronzanog doba na tlu Jugoslavije — Contribution à l'anthropologie de l'âge du bronze sur le sol de la Yougoslavie	41
3. <i>Ante Milošević-Blagoje Govedarica:</i> Otišić, Vlake — praistorijsko nalazište u vrtači I — Otišić, Vlake — station préhistorique dans la vallée I	53
4. <i>Blagoje Govedarica:</i> Problem datacije naselja Gajtan i neka pitanja kulturnih odnosa na ilirskom području u kasnom eneolitu i starijim fazama bronzanog doba — Problème de datation de l'agglo- mération Gajtan et quelques questions concernant les rapports culturels dans la région illyrienne à l'énéolithique récent et dans les phases plus anciennes de l'âge du bronze	75
5. <i>Živko Mikić:</i> Antropološka zapažanja o skeletu Vignja Miloševića — Quelques remarques anthro- pologiques concernant le squelette de Viganj Milošević	87
6. <i>Edina Alirejsović:</i> Adaptation des éléments romans dans les anthroponymes herzégoviniens au milieu actuel — Prilagodavanje romanskih elemenata u hercegovačkim antroponimima sa- dašnjoj sredini	91
7. <i>Idriz Ajeti:</i> O uzajamnim odnosima između albanskog i drugih balkanskih jezika — Sur les contacts réciproques entre l'albanais et quelques langues balkaniques	97
8. <i>Ljatif Muljaku:</i> Etnička imena albanskog naroda u Vukovom Rječniku — Les noms ethniques du peuple albanais dans le Dictionnaire de Vuk Stefanović Karadžić	107
9. <i>Marijana Gušić:</i> Zvonolika suknja džubleta u ženskoj nošnji Malisora — The bell shaped skirt called džubleta in woman's costume from Malisora	111
10. <i>Rade Uhlik:</i> Gramatička kategorija prijedloga u romskom jeziku (nastavak)	185
11. <i>Prikazi i kritike — Révisions et critiques:</i> — Rittershofer, Karl-Friedrich, Der Hortfund von Bühl und seine Beziehungen (Blagoje Govedarica)	235
— Idriz Ajeti, Studije iz istorije albanskog jezika (Rexhep Ismajli)	238
12. <i>Hronika — Chronique</i> — Plan rada Centra za balkanološka ispitivanja za period 1986—1990	241
— Zaključci sa XXIII sjednice stalnih članova Centra za balkanološka ispitivanja, održane 6. maja 1985. godine u Sarajevu	244
— Résultats des recherches effectuées par le Centre d'études balkaniques en 1984	246

*Ovaj broj „Godišnjaka” izlazi u godini u kojoj Akademija
obilježava 20-godišnjicu svog postojanja*

PETAR HR. ILIEVSKI

PISANI PODACI O ZEMLJOPOSEDNIČKIM ODNOSIMA NA BALKANU IZ KASNE BRONZANE EPOHE

Apstrakt: 1. Uvod. Važnost mikenskih dokumenata o zemljoposjedničkim odnosima. — 2. Mikenski katastar iz piloskog arhiva (E serija, ideograma, metrički znaci). — 3. Osnovni termini za kategorizaciju zemlje: *ko-to-na ki-ti-me-na*, — *pu-te-ri-ja*, *ke-ke-me-na ko-to-na*. — 4. *ka-ma*; *wo-se*, *te-re-ja*, *te-ra-pi-ke*. — 5. Posjednici i korisnici zemlje: *te-re-ta*, *ko-to-no-o-ko* (*ko-to-ne-ta*, *ko-to-ne-we*), *da/du-ma-te*, *da-mo*, *ka-ma-e-we*. — 6. *O-na-to*, *o-na-te-re*, *a-no-no*, *e-to-ni-jo*, *te-me-no*. — 7. Odnos zanatstva i drugih društvenih i privrednih aktivnosti prema poljoprivredi. — 8. Mogući zaključci o strukturi mikenskog društva na osnovu dokumenata o zemljoposjedničkim odnosima i obavezama koje iz njih proističu.

1. Od momenta kada je 1952. godine Mihail Ventris pronašao ključ slogovog linearnog B-pisma i time otkrio jedan arhaični grčki dijalekt, mikenski dokumenti pisani ovim pismom neprestano su predmet intenzivnih studija klasičnih filologa, arheologa i istoričara starog veka. Interpretacijom ovih dokumenata za poslednjih tridesetak godina napravljen je veliki napredak u rasvetljavanju materijalne i duhovne kulture južnog Balkana iz druge polovine drugog milenijuma pre n. ere. Period koji se s pravom doskora smatrao preistorijskim ovim studijama postepeno postaje istorijski. I Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH u Sarajevu daje znatan prostor ovim studijama. Ovde su već objavljena tri rada na osnovu pismenih podataka iz glinenih arhiva mikenskih palata u Knosu, Mikeni, Pilosu, Tebi i drugim centrima mikenske civilizacije¹. Prva dva o zanatstvu i proizvodima mikenskog zanatstva pomoću filološkog metoda slikaju mikensko društvo sa aspekta proizvodnih snaga, a treći daje podatke iz najstarije geografije i toponimije južnog Balkana.

Temu o zemljoposjedničkim odnosima u mikenskom društvu izabrao sam iz dva razloga: prvo, što bi jedan takav prilog mogao donekle dopuniti sliku društveno-ekonomskog života u mikensko doba koju pružaju pomenute studije o zanatstvu

¹ Dušica i Mihailo D. Petruševski, *Najstariji pisani podaci o zanatstvu na Balkanu*, Godišnjak — III, Centar za balkanološka ispitivanja knj. 1, Sarajevo, 1965, str. 13—51; — *Proizvodi mikenskog zanatstva*, Godišnjak — VI, knj. 4, 1968, str. 35—59; — *Iz najstarije geografije i toponimije južnog Balkana*, Godišnjak XIII, knj. 11, 1976, str. 327—337.

i proizvodima mikenskog zanatstva, i drugo, što je poljoprivreda bila veoma važna grana u mikenskom, kao i u svakom drugom bezmonetnom društvu, a o tome u nas još niko nije iscrpno pisao. Zemljoposjednički odnosi, registrovani u glinenim arhivama palata, zadiru u sve pore društvenog, ekonomskog i verskog života mikenskih državnica. Među onima kojima se daje zemlja na korišćenje ima predstavnika iz svih slojeva društva. Podataka o poljoprivredi ima u svim serijama mikenskih dokumenata koji se odnose na razne aktivnosti privrednog i društvenog života. No, najviše direktnih podataka o ovim odnosima sadrži E-serija, obeležena ideogramom br. *120 za žito. U knoskom arhivu sačuvano je malo tablica ove serije (svega 33, i to sitnih fragmenata); međutim piloska E-serija je dobro predstavljena.

Ova je serija značajna iz više razloga. Ovde su registrovani vrlo složeni zemljoposjednički odnosi. Kao sopstvenici zemlje tu se javljaju prve ličnosti najprivilegovanijeg sloja, kao *wa-na-ka Fávaξ*, 'suveren', *ra-wa-ke-ta lawagētās* 'vojvoda', a zatim drugi visoki administrativno-upravni i verski funkcioneri (pratilac, sveštenik sveštenica, ključonoša i dr.). Zatim među korisnicima zemlje ima pastira (govedar, svinjar) i najraznovrsnijih zanatlija (grnčara, kolara, uljara, pčelara, valavičara, šivača i drugih vidova zanimanja: glasnika, tzv. božjih robova i robinja, čak i jedan lekar). Interesantno je da se i iz dokumenata fiskalne prirode može videti kako se oporezuju uaturi agrarnim produktima i ličnosti koje se zanimaju drugim, specijalizovanim poslovima. Ovi podaci spontano pobuđuju pitanje u kakvom su odnosu bile ove društvene i ekonomske aktivnosti sa poljoprivredom. Nijedna druga serija mikenskih dokumenata nije dosad tako često i toliko detaljno proučavana kao E serija², pa, ipak, ovde ima još dosta nerešenih problema. Šta je uzrok tome?

Poznato je da mikenski dokumenti na glinenim pločicama nisu neki literarni sastavi niti zakonske odredbe ili korespondencija kao na Prednjem istoku, nego kratki računovodstveni i administrativni zapisi, uglavnom iz ekonomskog života palata³. Natpisi se odlikuju kratkoćom i obiljem termina. Retko, u opisima skupo-

² Od velikog broja studija posvećenih ovoj seriji natpisa i obeleženih u bibliografiji *Studies in Mycenaean Inscriptions and Dialect* 1953ss., gde su preko pet indeksa registrovani mikenološki prilozi u kojima se raspravlja kako o celoj seriji, tako i o pojedinim natpisima i rečima/terminima iz ove, kao i iz drugih serija, ukazaćemo samo na osnovne: M. Ventris — J. Chadwick, *Documents in Mycenaean Greek*, Cambridge, 1956 (=Docs), 232–274, sa dodatnim komentarom u drugom izdanju J. Chadwicka (=Docs²) 1973, 443–456, odn. — 594; E. L. Bennett, *The Landholders of Pylos*, American Journal of Archaeology 60, 1956, 103–133; L. R. Palmer, *The Interpretation of Mycenaean Greek Texts*, Oxford, 1963 (=Interpr.), 186–224; M. Lejeune, *Le récapitulatif du cadastre Ep de Pylos* (1965), Mémoires de philologie mycénienne III, Roma, 1972, 105–111; L. Derooy — M. Gérard, *Le cadastre mycénien de Pylos*, Roma, 1965 passim; M. Lejeune, *Le dossier sa-ra-pe-da du scribe 24 de Pylos*, Minos 14, 1–2 (1973), 1975, 60–75; — *Sur l'intitulé de la tablette Pylienne En 609*, Revue de philologie (=Rph) 48,2, 1974, 247–266; — *Analyse du dossier Pylien Ea*, Minos 15, 1–2 (1974), 1976, 81–115; J. Chadwick, *The Mycenaean World*, Cambridge, 1976, 102–133 (srpskohrv. prevod Ljiljane Crepajac, *Mikenski svet*, Beograd 1980, 7. gl. *Poljoprivreda*, 156–185); Y. Duhoux, *Aspects du vocabulaire économique mycénien*, Amsterdam, 1976, 9–65; Ellen D. Foster, *The Flax Impost at Pylos and Mycenaean Landholding*, Minos 17,1, 1981, 67–121; C. J. Ruijgh, *Études sur la grammaire et vocabulaire du grec mycénien*, Amsterdam, 1967, str. 364s.; — *Quelques hypothèses en marge des tablettes En-Ep/Eo-Eb de Pylos*, Studi Micenei ed Egeo-Anatolici (=SMEA) 15, 1972, 91–104; — *Observations sur la série PY Ea*, Proceedings of the VIIth Congr. FIEC, Budapest 1984, 477–483 i dr. v. niže u sledećim primedbama.

³ Ovde nema sačuvanih zakonskih dokumenata niti kraljevskih ili diplomatskih korespondencija kao na Prednjem i Srednjem istoku. Tablice sa linearnim B-pismom su privremeni dokumenti od efemernog značaja za palate. Mikenski dokumenti sa trajnijom sadržinom bili su verovatno pisani na pergameni ili papirusu, ali ironijom sudbine trajni su dokumenti izgoreli u požaru, a privremeni na glini su ispečeni i tako sačuvani do danas. Opširnije o tome v. J. Chadwick, *The Mycenaean World*, gl. 2.

cenog nameštaja ili kola, natpisi sadrže opširniji tekst. Međutim, sintaksa mikenskog grčkog nije ni u jednoj seriji tako dobro zastupljena kao u E-seriji. Opisujući pojedine odnose i sporove oko poseda zemlje, natpisi ove serije sadrže najduže rečenice⁴. Jedna ista misao ovde je iskazana na nekoliko različitih načina čime se ilustruje sva elastičnost grčke sintakse⁵. Uprkos tome, interpretacija ovih tekstova zadaje dosta poteškoća. Pored reči koje su sačuvane i u klasičnom grčkom, npr., *da-mo δῆμος, te-me-no τέμενος, ko-to-na κτοῖνα* i dr., ovde se javljaju drugi termini koji su kasnije izišli iz upotrebe i bili zaboravljeni. Čak i reči koje su sačuvane i koje se do danas upotrebljavaju, npr., *δῆμος*, predstavljaju veliki problem, jer se njihovo značenje tokom vremena menjalo i nije sigurno šta su one tačno označavale u mikensko doba. Mikenskim pisarima nije bilo teško da razumeju napisano, jer im je bila poznata terminološka leksika. Ali značenja pojedinih tehničkih termina ostaju nejasna za interpretatore posle više od tri hiljade godina. Neki mikenolozi, primenjujući klasičnogrčku agrarnu terminologiju, pokušavaju da vide u mikenskom društvu isti sistem zemljoposedičkih odnosa kao i u klasičnom doba. Drugi, polazeći od pretpostavke da su indoevropska plemena imala jedan isti sistem upravljanja i posedovanja zemlje, služeći se analogijama mnogo udaljenijim vremenski i prostorno od Mikenske Grčke, dopuštaju sisteme za koje nema potvrda u mikenskim dokumentima. Samim tim što je dosad predloženo nekoliko različitih interpretacija kako pojedinih termina, tako i celokupnog sistema posedovanja i korišćenja zemlje u Grčkoj kasne bronzane epohe znači da svi problemi nisu rešeni i da ima potrebe za preispitivanjem ovih tekstova. Da bismo mogli izvoditi pravilne zaključke, potrebno je da vidimo šta nam tačno saopštavaju ovi dokumenti, posebno oni iz E-serije.

2. Piloska E-serija, klasirana prema ideogrami *120, koja izgleda predstavlja stilizovan monogram od dva silabograma (*si* i *to*) i označava *sitos*

‘žito’⁶, sačuvana je u oko 200 natpisanih tablica različite veličine. Prema vidu tablica („palмов list” ili „stranica”), rukopisu i formuli, odnosno sadržini napisanoj slogovim znacima, tablice ove serije mogle su se podeliti u nekoliko podgrupa

⁴ Up. na pr. Ep 704. 5—6 (jedna rečenica sa 17 reči): E-ri-ta, i-je-re-ja, e-ke, e-u-ke-to-qe, e-to-ni-jo, e-ke-e, te-o, da-mo-de-mi, pa-si, ko-to-na-o, ke-ke-me-na-o, o-na-to, e-ke-e. to-so, pe-mo GRA 3 T 9. *Eritha hierēia ekhei eukhetoi-que etonion ekheen theos, dāmos de min phasi kotonāōn kekhemēnāōn onāton ekheen tos(s)on spermo* GRA 3 T 9 — Sveštenica Eritha drži i izjavljuje da (njen/a) bog/boginja ima privilegovan posed, a narod (selo) kaže da ona drži posed (na korišćenje) u prelazima opšteg sektora toliko semena 3/9/0.

⁵ Na primer, formule u Ea-podgrupi iskazuju misao o posedovanju i/ili korišćenju zemlje, na nekoliko različitih načina, up. I. Tegye, *Observations on a Linear B Cadastral List*, Acta Classica Univ. Scient. Debrecen 1, 1965, 1—10; C. J. Ruijgh, *Observations sur la serie PY Ea*, 1984, v. gore prim. 2.

⁶ W. F. Wyatt, Kadmos 7, 1968, 100, je ideogramu *120 objasnio kao monogram znakova za *si* i *to*, ili prosto kao stilizovan silabogram za *si* i ukazao na oblik ideograme u PY 659.6. Ovaj je znak preuzet iz lineara A na kojem su pisani minojski tekstovi, a ovi sigurno nisu grčki. Međutim, i reč *σίτος* nema svoju jasnu indoevropsku etimologiju, pa nije isključeno da je ova reč isto tako preuzeta iz supstrata, up. P. Chantraine, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots* (=DELG) s. v. C. J. Ruijgh, Kadmos IX, 1970, 172—173 na sličan način je povezao ideogramu *NI* (*175) FICus (smokva). Autori *Docs-a*, str. 52, primećuju da se *ni* nikako ne poklapa s grčkom reči za smokvu *σῆκον*. Međutim, Grci su ipak, na Kritu sačuvali reč *νικύλεον* (jedan vid smokve), pozajmljenu iz predgrčkog supstrata, up. G. Neumann, *Zur Sprache der kretischen Linearschrift A*, Glotta 36, 1957, 156—158: Ath. III. 76c: *Ἐρμώνας δ' ἐν γλώτῃσις Κρητικαῖς σόκων γένη ἀναγράφει ἀμάδεια καὶ νικύλεα*. Osnova *νικ(υ)*- apelativa *νικύλεον* je pozajmljena iz egipatske imenice *nkw.t* kao kulturna reč, v. Glotta 40, 1960, 52s.

još pre dešifrovanja linearnog B-pisma. Poslednjom klasifikacijom⁷ serija je podeljena u devet podgrupa: Ea (67 tablica) Eb (93), Ed (5), En (4), Eo (13), Ep (6), Eq (5), Er (2) i Es (15)⁸. Neki od ovih natpisa su sitni fragmenti, ali među njima (u En i Ep podgrupi) ima i velikih tablica u obliku „stranice”, koje su zbog svoje veličine unutra bile armirane slamom, čiji se tragovi i sada poznaju. Neke od ovih tablica sadrže i preko 20 dugačkih redova.

Ovi natpisi potiču iz ruku četvorice pisara. Pisari su, u stvari, bili sami službenici palate koji su vodili nadzor nad pojedinim ekonomskim granama. Podgrupu Ea, na tablicama oblika „palmovog lista”, uglavnom, sa jednom informacijom o posedniku i/ili korisniku zemlje (izuzev Ea 59 sa 7 reda i 481 sa 2), sastavio je pisar br. 43. Tablice Eb i Eo napisao je pisar br. 41 (njegov tekst je početak Ed 411). Podgrupe En i Ep, koje predstavljaju redigovane dokumente, sastavljene na osnovu Eo i Eb tablica, potiču od pisara br. 1, koji je napisao još i tablice Ed (dopisavši i 411), zatim tablice Eq i Es podgrupe. Pisar br. 24 ostavio nam je dve tablice Er-podgrupe. S obzirom na ideogramu (*120), ovoj seriji pripada i Es-podgrupa, ali su to specijalni dokumenti u kojima se na osnovu poseda određuju dažbine koje su pojedine ličnosti (13 na broju) bile dužne davati svake godine Posejdonu⁹ (odn. hramu) i nekim važnim ličnostima, kao i jednom kolektivu. Zato ova podgrupa neće biti ovde predmet ispitivanja mada je vrlo indikativna, jer pokazuje kako količina tih dažbina zavisi od veličine poseda. S druge strane, ima natpisa i iz drugih serija koje sadrže izvesne informacije o posedovanju zemlje i drugim aktivnostima (npr. An 830, -610, -724, Na tablice i dr.). Oni se ne mogu mimoći.

Dokumenti koji se odnose na zemljoposedničke odnose relativno dobro su sačuvani u poređenju sa tablicama iz drugih oblasti života, ali su daleko siromašniji u poređenju sa dokumentima ove vrste sa Prednjeg i Bliskog istoka. Osim toga, mora se imati u vidu činjenica da tablice E-serije ne daju pregled celokupne obradive zemlje u piloskom kraljevstvu, čak ne ni cele teritorije tzv. „Ovostrane provincije”¹⁰. Najveći broj tablica se odnosi na rejon *Pa-ki-ja-ne*, jedan od 9 gradova provincije *De-we-ro-at-ko-ra-i-ja* u neposrednoj blizini piloske palate¹¹. Natpisi koji se odnose na zemlju ovog rejona veoma su karakteristični i za način kako je bila organizovana mikenska administracija.

Razlikuju se tri faze u pisanju ovih dokumenata. Tablice Eb i Eo podgrupe, delo pisara br. 41, kratki su zapisi, slični savremenim fišama. One su verovatno bile pisane na terenu, gde su se skupljali podaci ko je čiju zemlju obrađivao. Velike tablice (En i Ep) u vidu „stranice” je sastavio pisar br. 1 u „kancelariji” palate na osnovu preliminaranih zapisa pisara br. 41. Treću fazu predstavljaju Ed tablice sa rekapitulacijom površina i klasifikacijom korisnika (Prilog 2).

⁷ Cf. E. L. Bennett. — J.-P. Olivier, *The Pylos Tablets Transcribed (=PTT) II*, Roma, 1976, 48—53. Ovde su dati podaci o tome gde su tablice pronađene, o spajanju pojedinih fragmenta, kao i o pisaru iz čijih ruku potiče natpis.

⁸ E. L. Bennett — J.-P. Olivier, *The Pylos Tablets Transcribed (PTT)*, I, Roma, 1973, 83—142.

⁹ Iscrpno o ovoj podgrupi v. Pia de Fidio, *I dosmoi pilii a Poseidon. Una terra sacra di età micenea*, Roma, 1977, passim.

¹⁰ Zapadno od planine Ajgaleona koja je delila pilosko kraljevstvo u pravcu SZ — JI na dve polovine (provincije): *De-we-ro-a₃-ko-ra-i-ja* *Deuro-aigolaiā* ‘Ovostrana’, gde se nalazila i piloska palata i *Pe-ra₃-ko-ra-i-ja* *Peraigolaiā* ‘Onostrana’, Istočno od Ajgaleona, up. P. Hr. Ili-evski, *Onomatološki prilozi I*, SANU, 1979, 17—21.

¹¹ U Tn 316.r.2 toponim se spominje u lokativu pl. *Pa-ki-ja-si Sphagia(n)si* i nabrajaju se darovi koji treba da se žrtvuju Potniji i drugim bogovima.

Tablice piloske E-serije zatečene su u procesu pisanja i ostale su nedovršene u momentu kada je palatu zahvatila vatrena stihija koja ih je ispekla i time sačuvala do danas. Tablice Ea-podgrupe su sačuvane samo u prvoj, preliminarnoj fazi, a od definitivnih spiskova na osnovu individualnih podataka pisara br. 43 nema ni traga. Izgleda te tablice nisu ni počete da se pišu.

Natpisi ove serije, izuzev Es-podgrupe, nazvane su „Mikenski katastar“, mada njemu nedostaju neke važne komponente da bi se mogao smatrati katastrom u pravom smislu reči. Savremeni katastar sadrži tri vida osnovnih informacija o zemljišnim posedima: 1. lokalitet gde se nalazi katastarska parcela sa označenim granicama; 2. dimenzije — kolika je površina dotične parcele i kakav je kvalitet (bonitet) zemlje, a pri tom vodi se računa i o hidrografsko-klimatskim uslovima od kojih u velikoj meri zavise i prinosi sa tih parcela; 3. imena lica koja poseduju ili na neki poseban način koriste tu zemlju (o čemu oni dobijaju i dokumenat — posedovni list). Dokumenti E-serije ne daju sve podatke. Ovde nisu obeležene granice parcela. Iz tablica Eb/Ep, Eo/En sa zbirnim količinama u Ed saznajemo da su te parcele locirane u rejonu (hataru) *Pa-ki-ja-ne*, gde je bilo i glavno svetilište¹¹ piloske palate. Time se, u stvari, objašnjava i prisustvo tako velikog broja ličnosti sa verskim titulama (*i-je-re-u iερεύς, i-je-re-ja iερεια, te-o-jo do-e-ro | do-e-ra θεόιο δόελος | δόελα* i dr.). Međutim, ove parcele posebno nisu omeđene. Natpisi Ea-podgrupe ne sadrže podatak ni u kome rejonu su bile njive. Takav podatak ne sadrži ni Eq-podgrupa. Samo u Eq 213 se spominje hatar *A-ke-re-wa*¹² i četiri druga lokaliteta. Dve pločice Er-podgrupe nisu tako oskudne u davanju podataka. Er 880 obaveštava da su nasadi *E-ke-ra₂-wona*¹³ bili u mestu znanom *Sa-ra-pe-do*. U svakom slučaju, tablice koje se odnose na rejon *Pa-ki-ja-ne* su najbogatije informacijama, ali bilo bi nerealno kada bismo podatke ove podgrupe uopštili i preneli na celu teritoriju piloske države.

Površina zemljišta je u mikensko vreme merena količinom semena koja je potrebna za njenu setvu¹⁴. To je običaj dobro poznat od najstarijih vremena na Prednjem istoku, a praktikuje se i danas u mediteranskim i nekim balkanskim zemljama¹⁵.

Tablice E-serije daju na kraju gotovo svakog reda indikacije o količini semena kojim se određuje i površina zemljišta na sledeći način:

- a. Izrazom *to-so, pe-mo | pe-ma, to-so-jo pe-ma τοσ(σ)ον σπέρομο|α, τοσ(σ)οιο σπέρομα* i dr., koji se ponekad izostavlja;
- b. ideogramom žita *120, koja predstavlja i osnovnu jedinicu za volumen suvih materija, a transkribuje se skraćenicom GRA;
- c. delovima osnovne jedinice i
- d. numeričkim znacima deseteričnog sistema.

¹² *A-ke-re-wa* je jedan od 9 gradova „Ovostrane provincije“.

¹³ U PY Er 312 (v. niže) je registrovan *temenos wanaxa*, a u Er 880 ogromno imanje u *Sa-ra-pe-da* pripisuje se *Ekerjawnu*. Na osnovu analize spiska priloga Posejdonu u PY Un 718, J. Chadwick je prvo mislio da je ime piloskog *wa-na-ka E-ke-ra₂-wo*, cf. *Docs*² 454; *Myc. World*, 71;

¹⁴ Cf. *Docs*², p. 237s., 446; J. Chadwick, *Myc. World*, 110s.

¹⁵ U nekim krajevima Makedonije i danas je praksa da se određuje površina zemlje količinom semena (obično pšenice), merenog volumenom. Tako, u Ohridskom kraju: *kilo* (=magareći tovar), oko 95–100 litara (kg); *osmak* (=48 kg) i *kutel* (oko 9,5 kg). U okolini Kičeva: *toar* (tovar) oko 95–100 kg, *tagar* (=48–50 kg); *šinik*, balkanizam od grčkog *χοῖνιξ*, n.gr. *χοινία*, razvijen preko turskog, up. P. Skok, *Et. vj.* s.v., sa različitim zapreminom u raznim krajevima Makedonije (u Kičevskom kraju šinik sadrži 2 kutla, pola tagara) i *kutel* (=12 kg). I na Prednjem istoku osnovna mera kako za količinu žita tako i za površinu zemlje je *imēru* ‘magareći tovar’, cf. H. Lewy, *Origin and Development of the Sexagesimal System of Numeration*, *Journal Amer. Oriental Soc.* 69, 1949, 1–11, v. niže; *Addendum* na str. 33.

Na osnovu detaljnih komparativnih metroloških studija uz pomoć arheoloških nalaza iz bronzane epohe (teg, sudovi različitih veličina), autor *Docs*² (394) J. Chadwick je ustanovio sledeću vrednost mikenskih mera za suve materije:

$$\begin{array}{lcl}
 \text{GRA} & = & 96 \text{ litara (= 10 T)} \\
 & = & \frac{1}{10} \text{ osnovne jedinice, tj. 9,6 litara (= 6 V)} \\
 & = & V = \frac{1}{6} \text{ T, tj. 1,6 litara (= 4 Z)} \\
 & = & Z = \frac{1}{4} \text{ V, tj. 0,4 litara}^{16}.
 \end{array}$$

O izrazu *to-so/de-/jo*, *pe-mo/a* često je diskutovano i, pored gornjeg značenja 'toliko semena' kao katastarska vrednost površine zemlje¹⁷, dosad su predložena i druga objašnjenja¹⁸, kao, npr.: a. taksa razrezana od palate kao u Egiptu, b. godišnji prinos (žetva), c. seme izdato iz skladišta palate korisnicima zemlje i dr.¹⁹. Ova objašnjenja nisu osnovana, što se vidi iz sledećih činjenica:

a. Kao dokaz da *to-so pe-mo* ne može označavati taksu služi Er 312, gde se opisuje *temenos*: *wa-na-ka-te-ro*, *te-me-no* / *to-so-jo*, *pe-ma* GRA 30 / *ra-wa-ke-si-jo*, *te-me-no* GRA 10 *Φανάκτερον τέμενος τόσ(σ)οιο σπέρμα* GRA 30; *λαΦαγέσιον τέμενος* GRA 10. Međutim, poznato je da se *temenos* ne oporezuje²⁰, jer je to kraljevska ili sveštena zemlja data kao nagrada. Pitanje je, uostalom, kome bi kralj i vojvoda plaćali porez i takse?

b. Među E-tablicama ima dosta takvih u kojima količina semena nije veća od GRA T 1, tj. 9,6 litara, čak i manje, up. Eo 211.2/En 609.5; Eo 276.8/En 74.9 — svega GRA V 1, tj. 1,6 litara. To je tako neznatna količina žita da, ako je žetva, ne zaslužuje ni da se beleži, no ako je površina zemlje od jednog ara — bašta, koja se može posejati tim semenom, ili možda lokacija za kućno mesto, ima još kako smisla da se registruje. Osim toga, poznato je da su tablice pisane u proleće pred ili za vreme setve. Žetva se ovde i ne spominje. Jasno je da izraz *to-so pe-mo* ne može biti identifikovano sa *τόσ(σ)ον φέρμα*.

c. C. J. Ruijgh (*Études*, 314) nalazi da količine žita označavaju seme izdato iz skladiš a palate. I autori *Docs* (str. 238) dopuštaju da je možda palata iz svojih ambara snabdevala zemljoradnike polovinom ili možda jednom četvrtinom potrebne količine semena. Međutim, kad bi ove količine označavale izdavanje semena, očekivali bismo da lična imena budu u dativu, kao što je, npr., slučaj u Es-tablicama (up. *do-so-mo*, *Po-se-da-o-ne/ni* *δοσμὸς Ποσειδῶν/νι* i dr.) a ona su u nominativu. Interesantno je da se u Es-podgrupi, gde se govori o dažbinama Posejdonu i nekim važnim ličnostima, uopšte ne javlja izraz *to-so pe-mo*.

¹⁶ D. A. Was, *The Myc. Units of Measures*, Kadmos 16, 1977, 26–35, predlaže drukčije vrednosti, ali je osnovna jedinica približno ista, GRA 90 lit., T 9.

¹⁷ Autori *Docs*-a, str. 130, ustanovili su da je vrednost ove ideograme 'pšenica' na osnovu upoređenja sa ideogramom *121 () za koju su otkrili da označava 'ječam', jer se u me-

sečnim dažbinama predviđa dvaput veća količina nego *120, (ima manju hranljivu vrednost).

¹⁸ Y. Duhoux, *Les mesures myc. de surface*, Kadmos 13, 1974, 27–37.

¹⁹ V. literaturu kod Y. Duhoux, l.c.

²⁰ M. I. Finley, *Historia* 6, 1957, 148–152.

Ovaj se izraz odnosi na parcelu, njivu (*ko-to-na, ka-ma, te-me-no, e-to-ni-jo*), *κτοίνα, κάμα(ς) τέμενος, ἐτόνιον*), odn. korišćenje parcele: *o-na-to θνατον*, a imena lica su u nominativu pored glagola *e-ke, e-ko-si, e-ko-te ἔχει, ἔχο(ν)σι, ἔχοντες*, up. Eb 473: *A-pi-me-de, e-ke-qe, e-to-ni-jo, . . . to-so-de, pe-mo* GRA 4 T 6 *Amphimēdēs ekheique etonion tos(s)on de spermo*, ili u genitivu, npr., Eo 160.1: *Pi-ke-re-wo, ko-to-na . . . to-so-de, pe-mo* GRA 2 T 6 *Pikrēwos ktōina . . . tos(s)on de spermo*. Nema sumnje da se pod *to-so pe-mo* podrazumeva površina zemlje koja se može zasejati određenom količinom semena. A. Jardé²¹ nalazi da je u klasičnoj Grčkoj jedan hektar zasejavan sa oko 175 kg pšenice.

Ukupna površina zemljišta u pojedinim podgrupama E-serije je različna. Sačuvane tablice koje se odnose na rejon *Pa-ki-ja-ne* (Eb/Ep, Eo/En sa zbirnim količinama u Ed) registruju 102 jedinice semena. Ako se uzme u obzir nekompletnost tablica, onda se može dopustiti da je površina ovog rejona obuhvatala do 180 a možda i 200 mernih jedinica semena, tj. oko 19.200 litara, kojim se moglo posejati polje od oko 100 hektara.

Podgrupa Ea je još više oštećena. Celokupni zbir semena ovih tablica iznosi GRA 74 T 4. Međutim, pisar br. 43 je slučajno na poledini Ea 59 sumirao količine semena koje iznose 137 jedinica. Ako se i ovde uzmu u obzir izgubljene tablice, količina semena će biti kao u katastarskoj opštini *Pa-ki-ja-ne*, a možda i više.

Er-tablice iz rejona *Sa-ra-pe-da* registruju 170 jedinica; tablice Eq su jako oštećene. Sačuvani su podaci samo za GRA 14 T 4 V 3.

Na osnovu sačuvanih količina semena i onih pretpostavljenih u izgubljenim pločicama, može se zaključiti da u ovim dokumentima ima evidencija za površinu obradive zemlje od oko 400 do 500 hektara, dok normalno jedno malo selo može posedovati i veću površinu zemlje. Nema sumnje da piloski katastar ne obuhvata celu teritoriju kraljevstva, već samo zemlju koja je pripadala palati i nekim svetilištima. Za ostatak obradive zemlje nema podataka u arhivu, što se još jasnije može videti kada se podaci iz piloskog arhiva uporede sa današnjim stanjem Mesenije u čijim se granicama nalazilo pilosko kraljevstvo.

Danas se u Meseniji obrađuju 160.000 hektara zemlje, tj. 40% od njene celokupne površine, a ima 250.000 stanovnika. Poljoprivredom se bavi 70% stanovništva, tj. 175.000 zemljoradnika, što približno iznosi jedan hektar po glavi stanovnika²². Smatra se da je u piloskom kraljevstvu živelo oko 50.000 stanovnika, za čiju je ishranu bilo potrebno da se obrađuje od 50.000 do 60.000 hektara. Na tablicama ima podataka samo za 10% od ove obradive zemlje. Bez sumnje, zemlja se je morala intenzivno obrađivati da bi se stanovništvo moglo ishraniti. Iz serije Ab saznajemo da je palata morala izdvajati velike količine žita za prehranu oko 1500 žena radnica — različitih zanimanja. J. Chadwick (*Docs*³ 443) smatra da PY Fg 253, gde figurira suma od GRA 192 T 7, tj. oko 18.500 žita, pruža podatke koliko je bilo potrebno za jednomesečnu ishranu ovih radnica. Dokumenti, međutim, ne daju informacije kako i odakle se skupljalo to žito. U tablicama drugih serija ima indicija o posedovanju i korišćenju zemlje i na drugim mestima kraljevstva, ali su one periferne i nekompletne. Najdetaljnijih podataka ima, kao što smo već spomenuli, u seriji dokumenata koji se odnose na rejon *Pa-ki-ja-ne*, gde se nalazio

²¹ A. Jardé, *Les céréales dans l'antiquité grecque*, Paris, 1925, 33s.

²² Cf. H. J. Van Wersch, *The Agricultural Economy*, u *The Minnesota Messenia Expedition, Reconstructing a Bronze Age Regional Environment*, ed. W. A. McDonald and G. R. Rapp, Minnesota, 1972, 177–187; cf. ibidem McDonald — Rapp, str. 240–261, posebno str. 247.

i kulturni centar. Mada specifični, ovi su dokumenti od velike važnosti za stanje zemljoposjedničkih odnosa na južnom Balkanu u bronzano doba i oni su, uglavnom, predmet ove rasprave.

3. Dokumenti katastarske opštine *Pa-ki-ja-ne* odnose se na dva vida zemlje: Eo/En *ki-ti-me-na* i Eb/Ep *ke-ke-me-na*, a Ed-tablice daju zbirne količine za oba vida zemlje, naročito Ed 411: *ku-su-to-ro-qa, pa-to* . . . GRA . . . *ksynstrophā pantōn* . . . GRA . . . Ovde je registrovano 130 katastarskih parcela²³ sa oko 90 korisnika i posednika zemlje, što je sasvim normalno, jer pojedine ličnosti drže po dve i više parcela. Iz uvodne formule *Pa-ki-ja-ni-ja to-sa da-ma-te | to-so-de, te-re-ta, e-ne-e-si* VIR 14 u tablici En 609.1–2, kojom počinje revidiran spisak korisnika i posednika *ki-ti-me-na* zemlje, saznajemo da su ovaj vid zemlje držali 14 *te-re-ta telestai* i da su tu zemlju koristili 40 *DA (-ma-te)*²⁴. Zemljom druge kategorije (Eb-Ep) — *ke-ke-me-na*, raspolagao je *da-mo δᾶμος*. Pisar br. 1, koji je sastavio revidirane spiskove, mogao je lakše napraviti pregled *ki-ti-me-na* zemlje koju su držali 14 *telestai*, a gotovo svaki od njih je imao po nekoliko korisnika — *o-na-te-re onateres*. To je urađeno po jednom istom šablonu, npr.:

En 74.20 Pi-ke-re-wo, ko-to-na, ki-ti-me-na, to-so-de, pe-mo GRA 2 T 6

21 o-da-a₂, o-na-te-re, e-<ko>-si, Pi-ke-re-wo ko-to-na

22 Ai-wa-ja, te-o-jo, do-e-ra, o-na-to, e-ke, to-so-de, pe-mo GRA T 1

23 Pe-ki-ta, ka-na-pe-u, wa-na-ka-te-ro, o-na-to, e-ke, to-so-de, pe-mo GRA T 2 itd.

Pikrēwos ktōina ktīmēna tos(s)on de spermo GRA 2 T 6

ho d(e) aha onatēres ekhōnsi Pikrēwos ktōinas:

Aiwaia theōio doela onaton ekhei tos(s)on de spermo GRA T 1

Pekitas, gnaphēus wanakteros onaton ekhei tos(s)on de spermo GRA T 2. (v. pregled *ki-ti-me-na* zemlje, prilog br. 1).

Mnogo je komplikovanija sadržina tablica koje registruju *ke-ke-me-na* zemlju. Ovde se ne mogu sve informacije podvesti pod jedan obrazac. Ima više formula: pored *ke-ke-me-na ko-to-na*, ovde se javlja i *ka-ma*, usko povezana s glagolima *wo-ze, te-re-ja-e, te-ra-pi-ke*; pored *e-ke, o-na-to*, ima i *e-ke e-to-ni-jo*, pored *ko-to-no-o-ko* stoji i *ka-ma-e-u* itd. Pravilno razumevanje ovih tekstova zavisi od toga kako će se objasniti svi ti termini, što, u stvari, i predstavlja najveću teškoću²⁵.

Ključni termini u sadržini mikenskog katastra su participi *ki-ti-me-na* i *ke-ke-me-na*. Budući da parcele *ki-ti-me-na* (Eo/En) uvek drže (*e-ko-si ekhōnsi*) pojedina lica (*te-re-ta telestai*), termin *ki-ti-me-na* je shvaćen još u samom početku kao privatni sektor zemlje, za razliku od *ke-ke-me-na*, koju drži *da-mo dāmos* i shvaćen je približno kao opšti, zajednički, opštinski sektor²⁶.

Termini *ki-ti-me-na* i *ke-ke-me-na* bili su vrlo često predmet najdetaljnijih istraživanja²⁷ i predloženo je nekoliko različitih rešenja, naročito za *ke-ke-me-na*.

²³ U stvari, 126 katastarskih jedinica, s tim što su četiri od njih dvojne: Eo 278 (: En 467), Eb 495 (: Ep613.1–2), Eb 149 (: Ep 613. 4–5), Eb 338 (: Ep 704.7–8).

²⁴ U ovaj broj ulaze 14 (odn. 13) *te-re-ta* + 26 (odn. 27) *o-na-te-re*. Za razliku u broju, kao i za termin *DA(mate)* v. niže (5a).

²⁵ Neki su autori (up. npr., D. L. Page, *History and the Homeric Iliad*, Los Angeles, 1959, Univ. of California, 178–217) otišli suviše daleko u svojoj skepsi da će se ikada otkriti tačno značenje ovih termina. Mikenolozi, međutim, uporno produžavaju da rade na otkrivanju njihovog smisla i rezultati ne izostaju.

²⁶ A. Furumark, *Ägäische Texte in griechischer Sprache*, *Eranos* 52, (1954), 36. Ovo je mišljenje najprihvaćenije od strane mikenologa.

²⁷ Literaturu v. kod M. Carpenter, *Ki-ti-me-na and ke-ke-me-na at Pylos*, *Minos* N.S.18, 1983, 81–88.

Teško je danas reći nešto sasvim novo u ovoj materiji. Revidirajući dosadašnje interpretacije, mogu se, ipak, izdvojiti verovatnija i ubedljivija rešenja, pa i tu se mogu uneti izvesne korekcije.

A O pitanju etimologije *ko-to-na ki-ti-me-na* može se reći da je postignut *communis opinio*, naime, da obe ove reči potiču iz istog korena, od atematskog glagola **kteimi* 'nastaniti', čije se značenje potvrđuje paralelama iz drugih indoevropskih jezika, npr., st. ind. *ksitih* 'naselje', avest. *šaēiti* 'stanovati', jerm. *šen* 'naselje, selo' (cf. J. Pokorny, *IEW* 626; P. Chantraine, *DELG* 590s.). Od istog glagolskog korena **kDei-*, **kDoi-*, **kDi-* u klasičnogričkom se upotrebljava tematski glagol *κτίζω* 'osnovati, kolonizovati'. Atematski glagol **ktei-mi* je u istom odnosu prema *κτίζω*, kao i klasičnogrički *οἰκέω* 'stanovati' prema *οἰκίζω* 'osnovati', pa, prema tome, i mediopasivni particip presentia *ki-ti-me-na* označava, uglavnom, stanje, t.j. „nastanjena” („naseljena”) (zemlja) pod izvesnim uslovima, kao pravni izraz.

Mikenolozi su podeljeni o pitanju konkretnog značenja ovog participa. Dok jedni smatraju da označava 'kultiviranu zemlju', drugi drže da je to 'naseljena, nastanjena', pa odatle i 'privatna', a treći kombinuju oba ova značenja, jer kod Homera ima potvrde i za jedno i za drugo. Ovaj je particip sačuvan u homerskom epitetu *ἐὺκτιμένος* i *εὐκτιτος*. Sa promenom socijalne strukture mikenskog društva prvobitno značenje reči *ktimena* „mesto koje ima mnogo *ktitai* 'stanovnika'” kod Homera je gotovo zaboravljeno. Takvo se značenje donekle oseća u *Il.* 2.712. U Grčko-engleskom leksikonu Liddell-Scotta na prvo mesto se ističe značenje *εὖ ναιόμενος*, tj. 'dobro za življenje', a odatle se razvilo značenje „dobro izgrađen” (grad, zgrada, ostrvo, gumno, čak i ulica), up. *Il.* 2.570, 4.33, 6.391, 20.496; *Od.* 3.4, 4.342, 9.130 i dr., ali se istovremeno ta reč upotrebljava i za lepo obrađene gradine, voćnjake, vinograde, up. *Il.* 21.77, *Od.* 24. 226, 336 i dr. *ἐὺκτιμένη ἐν ἁλώῃ*.

Od korena glagola **kteimi* izvedene su i mikenske forme *ki-ti-ta ktitai*, up. hom. *περικίτται* (*Od.* 11.288) 'susedi' i *me-ta-ki-ti-ta metaktitai* 'preseljenici', kome odgovara hom. *μετανάστης* i *μέτοικος*. 'došljak, preseljenik'. Od istog korena su i klasičnogričke reči *ἀμφικτίονες* i *περικτίονες* 'susedi', poslednja i kod Homera, up. *Il.* 17,220; 18,212 i dr. Tako, u osnovi glagola **kteimi* dominira značenje „naseljavati”. L. R. Palmer (*Interpr.* 428) smatra da znači 'očišćena, iskrćena' zemlja, a Y. Duhoux (*Aspects* 18s.) tvrdi da ona *ki-ti-me-na* označava „kultiviranu zemlju” i to potkrepljuje jednom paralelom iz I milenija. Glagolska osnova **uoik-*, koja znači 'stanovati', može da izražava i akciju 'kultivirati', up. *ἐποικίζω* u SIG 302 iz 326/5 god. iz Pergama: *Κρατεῦσας ἔδωκεν Ἀριστομένει γῆν πολλήν ἀγρὸν ἐποικίσαι*, kao i lat. *colo* koje u *incola* označava 'stanovnika', a u *agricola* 'zemljoradnika'. Ovakav semantički razvoj ove osnove je potpuno moguć, ali, pitanje je da li se u mikenskom participu *ki-ti-me-na* razvilo i značenje 'kultivirati', pored 'stanovati'.

Analiza natpisa u kojima se pored termina *ki-ti-me-na/no* i drugih formi te osnove javlja i opozit *a-ki-ti-to* može ubaciti izvesnu svetlost na značenje *ki-ti-me-na* u mikenskom grčkom. U jednom fragmentarnom natpisu (520) piloske Na-serije, gde se pojedina naselja i lica oporezuju izvesnim količinama lana koji proizvode, čitamo:

- A. to-i-qe, e-re-u-te-ra
B.] pu₂-te-re, ki-ti-je-si SA 30.

Phyteres 'sadači' (nomen agentis od gl. *φύτεω* 'saditi') *ktiensi* 3.1. plur. prez. akt. od atem. glagola **ktiemi*. Jedni mikenolozi ovu aktivnu glagolsku formu pre-

vode sa 'obrađuju'. Međutim, interesantno je da su *phyteres* oslobođeni dažbine *to(h)i q^ue*, dat. plur. m. r. demonstr. zam., 'i za njih' *eleuthera* 'slobodni od poreza'. I u tri druga natpisa registruju se mesta označena kao *a-ki-ti-to* koja se oporezuju:

Na 406 A. o-qe [] si SA

B. e-ko-me-no, di-wi-ja-wo, e-ke, a-ki-ti-to

Na 537 a]-ki-ti-to SA 3 i

Na 926 A. e-ke-de-mi, a₂-ku-mi-ni-jo, SA 6

B. pa-ka-a-ka-ri, a-ki-ti-to.

Duhoux (o. c.) prevodi termin *a-ki-ti-to* ἄκτιτος²⁸ sa 'nekultiviran', L. R. Palmer (*Interpr.* 405) 'not cleared'. Iz dokumenata sa Prednjeg i Srednjeg istoka može se videti da se zemlja oporezuje nezavisno da li je obrađena ili ne. Gospodar je zahtevao da mu se po svaku cenu da ono što mu sleduje²⁹. Naselja *Pa-ka-a-ka-ri* i *E-ko-me-no Erkhomenos* u spomenutim Na-tablicama, koja su označena kao *a-ki-ti-to*, dužna su da dadu porez. J. Chadwick (*Docs*² 470) smatra da se ovde očekuje nekakav prinos, a to bi bilo nemoguće ako zemlja nije bila kultivirana. U frazi Na 926 A.: *e-ke-de-mi*, *a₂-ku-mi-ni-jo* ipak se nalazi objašnjenje ko je držao i obrađivao zemlju. Selo *Pa-ka-a-ka-ri* je *a-ki-ti-to*, tj. 'bez *ktitai*, *a(li)*', kakvo značenje ima adverbzativno *de*, *min* (homersko *μιν*) enklitična zamenica 'nju' (zemlju) *ἐχει* 'drži' *A₂-ku-mi-ni-jo* i, sledstveno, on je dužan davati porez.

a. Značenje termina *a-ki-ti-to* postaje jasnije ako se posmatra u širem kontekstualnom aspektu piloske arhive. Poznato je da su tablice iz poslednje godine života palate, neposredno pre njene propasti, kada je piloskom kraljevstvu pretila opasnost od neprijatelja s mora. Zbog toga, tzv. *o-ka* tablice pedantno raspoređuju oko 800 stražara sa njihovim komandirima i pratiocima (*e-qe-ta heq^uetai* koji su ispunjavali dužnost oficira za vezu) na 11 dominantnih krajmorskih mesta. An 1 registruje veslače koji treba da plove u Pleuron. Druge dve tablice iz personalne serije, An 610 i 724, nabrajaju *e-re-ta eretai* 'veslače' iz redova *ktitai* i *metaktitai* i pružaju izvesne detalje pomorske organizacije mikenskih državnica. An 610 sadrži podatke o „regrutaciji” 600 veslača iz primorskih naselja³⁰. Interesantno je da najveći broj veslača (40, red 13) šalje *E-ke-ra₂-wo*, jedan krupni zemljoposjednik sa 94 jedinica semena zemlje (od kojih 30 [+20] *ki-ti-me-no*, a 44 *a-ki-ti-to*) u *Sa-ra-pe-do* (PY Er 880) i *We-da-ne-wo*, opet jedna veoma važna ličnost — 20 (red 14 u An 610).

b. An 724 nabraja veslače iz pristaništa *Ro-o-wa* koji su oslobođeni službe. U 5—6. r. kaže se da odsustvuju i petorica Ekerjawnovih *ki-ti-ta*. Jasno je da su *ktitai* bili dužni (*o-pe-ro-ta ophēlonta/s* r. 3—4) da plove (veslaju *e-re-e ereen*). A reč *ki-ti-ta* ne može se izdvojiti od participa *ki-ti-me-na* i lične glagolske forme *ki-ti-je-si*. Centar koji je raspolagao naseljivom zemljom bila je palata, a možda i hram. Naseljenici su morali obrađivati zemlju, ali u slučaju potrebe bili su dužni izvršavati i druge zadatke za državu, odnosno svetilište. U svetlosti ovih podataka moguće je objasniti i termin *a-ki-ti-to* = „bez *ktitai*”. Ti su naseljenici u tom

²⁸ Značenje 'nekultiviran' za ἄκτιτος nalazi se u himni Afroditi, vs. 123 cf. Liddell-Scott-Jones, *GEL* s.v., ali i to može biti rezultat kasnijeg razvoja.

²⁹ Cf. Hamurabiev *Zakonik* §§ 255—256.

³⁰ Up. J. Chadwick, *Land-holding at Pylos*, BICS 26, 1979, 130; isti *The Muster of the Pylian Fleet*, referat za VIII međunarodni mikenološki kolokvijum, Ohrid 15—20 sept. 1985. Za relativno visok status *e-re-ta* u antičko vreme, v. J. Chadwick, "Myc. *e-re-ta*: a problem", *Studies in Greek, Italic and Indo-European Linguistics*, offered to L. R. Palmer, Innsbruck, 1976, 43—45.

momentu verovatno bili angažovani drugim obavezama, a zemlju su obrađivali drugi ljudi, up. gore *e-ke-de-mi*, *A₂-ku-mi-mi-jo* (Na 926). Analizirajući An 610.14 i — 724.5—6 sa Er 880, J. Chadwick (o. c.) došao je do zaključka da posed od jedne jedinice *ki-ti-me-na* zemlje povlači službu od jednog veslača. U Er 880 kaže se da *E-ke-ra₂-wo* ima 44 jedinica *a-ki-ti-to*. Broj iza *ki-ti-me-no* je oštećen, ali, ako se ove 44 jedinice oduzmu od ukupnog iznosa 94, ostaje 50. On je poslao 40 veslača, a pet (+, opet oštećen broj) *ki-ti-ta* odsustvuju. Iz paralele, pak, *o-ka* tablica (o obalskoj straži) sa Na-serijom (o proizvodnji lana) vidi se da ktitai služe i u suvozemnoj vojsci.

c. Imenica *ko-to-na* *κτοίνα* isto tako je izvedena iz korena atematskog glagola **kteimi* u ablautnom stupnju **ktoi-*. Samo ova reč kao da je izgubila vezu sa osnovnim značenjem glagolskog korena. Kasnije je ona izišla iz upotrebe, ali se na Rodosu u klasično vreme još uvek upotrebljavala sa značenjem koje u atičkom ima *δῆμος*, up. Hesch. s. v. *κτύναι ἢ κτοίναι χωρίσεις προγονικῶν ἐστέων ἢ δῆμος μεμερισμένος*, tj. društvo jednog svešteničkog kolegija ili zemljišna parcela. U piloskom katastru, gde se ova reč vrlo često upotrebljava, označava parcelu zemlje za obrađivanje. Isto se značenje može otkriti i u knoskim Uf-tablicama, gde je reč napisana sa scriptio plena diftonga *-oi-*: *ko-to-i-na* (981, -1022, -1031). U piloskom arhivu ova reč u različitim formama (npr., dual *ko-to-no dwo ktoinō dwo*, gen. plur. *ko-to-na-o ktoinaōn* i dr.) javlja se oko 200 puta. Ima i složenica iz ove osnove. U Aq 218.9 jedna grupa ljudi su okvalifikovani kao *a-ko-to-no a-ktoinoi*, tj. bez *ktoina*; zatim *ko-to-ne-ta* (Ed 901) *ktoinetās*, kome u klasičnogričkom odgovara *κτοινάτης* ‘član jedne ktaine’ (IG 12 II 694.14), no posvedočena je i forma *κτοινέτας* (ib. 1579) ‘posednik ktaine’ (o drugim složenicama, *ko-to-no-o-ko* kao posedniku *ki-ti-me-na* zemlje, v. niže). Sa formalne strane pada u oči da se reč *ko-to-na* piše uvek ispred *ki-ti-me-na*: *ko-to-na ki-ti-me-na*, a sa *ke-ke-me-na* — obratno: *ke-ke-me-na ko-to-na*. Pored reči *ktoina* za obradive parcele zemlje, u mikenskom se upotrebljava i *a-ro-u-ra* /PY Eq 146.1/ *ἄρουρα* ‘oranica’, *ko-ro* /PY Eq 146.2. *χώρος* ‘zemlja, tlo’ i *pu-te-ri-ja* *phytelia* ‘voćnjak, plantaža’ u knoskom arhivu.

d. Na isti način na koji se u piloskom katastru upotrebljava izraz *e-ke*, *ko-to-na*, *ki-ti-me-na* *ἔχει κτοίναν κτιμέναν*, u knoskim Uf tablicama (981, 1022, 1031) javlja se fraza: *e-ke*, *ko-to-i-na*, *pu-te-ri-ja* *ἔχει κτοίναν phytelian*. Jasno je da se pod rečju *κτοίνα* podrazumeva parcela zemlje koja se obrađuje, (zasejava ili zasađuje). Pored reči *pu-te-ri-ja*, u KN E 849 javlja se i *pu-ta-ri-ja* koja potpuno odgovara homerskoj formi *φυταλιά* voćnjak, zatim *pu-ta* (KN Gv 864) nom. plur. sr. r.

pored ideograme *174 () ‘sadnica’ *φυτόν* (Od. 24,227 i dr.). I u Py Er

880.2, gde se opisuje imanje Ekerjavona u *Sarapedo* part. pas. perfekta *pe?-]pu-te-me-no* od gl. *φυτεύω* objašnjen je čime je imanje nasadeno: *we-je[-we huiēwes* ‘čokotima vinove loze’ 1100 i *to-sa-de su-za* [] 1100 *τόσ(σ)αι δέ sukiai* ‘smokava’ (drveta)³¹.

B. Etimologija termina *ke-ke-me-na* je diskutabilnija. A. Heubeck u članku *Myk. ke-ke-me-no* (ŽA 17, 1967, 17—21) daje pregled (str. 18) 6 različitih objašnjenja ovog termina. Sam on prihvata predlog A. Scherera³² i M. Lejeunea³³ i dr. da

³¹ Opširnije za gradinarstvo u Mikenskoj Grčkoj v. St. Hiller, *Fruchtbaumkulturen auf Kreta und in Pylos*, Res Mycenaeae, Göttingen 1983, 171—201.

³² (A. Thumb-) A. Scherer, *Handb. d. griech. Dial.* II, 1959, 356.

³³ M. Lejeune, REG 78, 1965, 7, 11.

je *ke-ke-me-no* od glagolskog korena **kes-* koji se sadrži u *κεάζω* ‘deli, cepi’. Međutim, M. D. Petruševski³⁴ je s pravom primetio da bi grafija u mikenskom bila **ke-ke-se-me-no* kad bi reč bila od ovog korena, jer se sigma u linearu B redovno beleži ispred nazala *m*, up. *de-so-mo* δεσμός, *do-so-mo* δοσμός, *Si-mi-te-u* Σιμνθεός i dr. (v. o. c. n. 16). Kao najverovatnija ostaje hipoteza predložena od strane S. Calderone³⁵, Derooy-Gérard³⁶, C. J. Ruijgh³⁷ i dr., da je part. perf. pas. *ke-ke-me-na* od glagola **κίχημι* ‘ostaviti, napustiti’, st. ind. *jahāmi*, **κεχεμένα* < *κη-* < **gheā-*, cf. *κήρα* i *κηάνω*.

Obično se smatra da *ke-ke-me-na* označava ‘ugar’. Međutim, pravilnije bi bilo da se prevodi sa ‘prelog’; to je, u stvari, zemlja ostavljena da se duže odmori. Ugar se obično na jesen zasejava, a ako se ostavi, onda se zove ‘jalov ugar’, u stvari postaje ‘prelog’, tj. da preleži godinu dana ili više. To je poznat običaj na Balkanu i u Mediteranu. Egipatski *wsf* iz oko 1150. god. pre n. e.³⁸ označava njivu ostavljenu da se odmori i poboljša kvalitet zemlje. Jevreji su prema Mojsijevom Zakonu bili dužni da svake sedme (subotne) godine ostave zemlju neobrađenu. Takav je običaj postojao i u Grčkoj. Megarci su svake pete ili šeste godine ostavljali njive neobrađene da se odmore³⁹. I u našoj zemli njive slabijeg kvaliteta ostavljaju se neobrađene i tore se na taj način što se sitna stoka, ako je domaćin ima, tera tamo da leži preko noći.

4. Termin *ke-ke-me-na* je usko povezan nazivom *ka-ma*. *Ka-ma* je, u stvari alternativni izraz za *ke-ke-me-na ko-to-na*. I reč *ka-ma* je izišla iz upotrebe u kasnijem grčkom. Hesijeva glosa *καμάρ τὸν ἀγρόν*⁴⁰, *Κοῖτες*, ipak, ukazuje da se je u klasično vreme čuvala na Kritu.

Pokušaj da se ova reč etimološki poveže s *χαμαί*⁴¹ je odbačen (cf. P. Chantraine, *DELG* s. v.). Verovatno je ova reč izvedena iz osnove glagola *κάμνω* ‘raditi s mukom, stradati’⁴², *κάματος* ‘trud, muka’, uporedi još i *πονέω* ‘mučiti se’ — pa *γεωπονέω* ‘obrađivati polje’. Taj termin odgovara za poljski posao, a naročito za rad na ovakvoj vrsti zemlje. Prelozi su teži za obrađivanje nego njive koje se oru svake godine, naročito kada su u pitanju primitivna sredstva za rad. Ovakvo značenje reči *ka-ma* nalazi potkrepu i u paralelama iz slovenskih jezika. Npr. st. ruski *stradati* znači i ‘izvršavati poljske poslove’; savr. ruski. *stradá* je ‘senokos, žetva, teški poljski rad’; *stradaty* ‘kositi, skupljati poljske plodove’; *postráda* ‘kraj žetve, po-

³⁴ SMEA 12, 1970, 124s.

³⁵ Siculorum gymnasium N.S. 13, 1960, 96; — *Terminologia catastrale e diritto successorio nel mondo miceneo*, Atti e memorie del I° Congr. Intern. di Micenologia, vol. 3, Roma, 1968, 1109—1113.

³⁶ *Le cadastre mycénien de Pylos*, 19—20.

³⁷ SMEA 15, 1972; *Études*, p. 365 s. Ima i drugih tumačenja *ke-ke-me-na*. G. Madoli, SMEA 12, 23—26 povezuje reč s *κείμεναι* ‘dat u залог’ (?).

³⁸ A. H. Gardiner, *The Wilbour Papyrus* II, p. 95.

³⁹ Theophrastus, *De Causis Plantarum* III, 20. 4.

⁴⁰ Reč je indoevropskog porekla, up. st. ind. *ágrah*, lat. *ager*, got. *akrs*, od gl. *ago*. Prvobitno značenje reči *ágrós* je teren upotrebljen za pasište, nekultivirano polje gde se izvodi stoka na pašu. Kod Homera se ova reč upotrebljava u tom smislu za razliku od *ágonva* ‘oranica’. I u mikenskom se *a-ko-ro ágrós* isto tako upotrebljava sa značenjem ‘teren’, naročito u toponimima, up. *Ro-u-si-jo*, *a-ko-ro Lousios Agros*. U kasnijem grčkom *ágrós* je dobilo značenje i obradive njive, u kom smislu je dato i objašnjenje u Hesijevoj glosi.

⁴¹ Up. Liddell-Scott-Jones, *GEL*, s.v.; J. Chadwick — L. Baumbach, *Myc.—Gr. Voc.* s.v. *χαμαί*.

⁴² L. R. Palmer, *Interpr.*, 207; A. Heubeck, *ŽA* 15, 2, 1966, 267 s.; Y. Duhoux, *Aspects*, 28 s., povezuje sa *ἐνκείμενος*, cf. *Od.* 9, 130 s. *ὃ καὶ σφιν καὶ νῆσον ἐνκτιμένην ἐδάμοντο...*

četak vršidbe'. Starorusko *stradomaja zemlja* znači 'zemlja koja se ore'⁴³; i lotski *strādat* = 'raditi'⁴⁴.

Nije slučajno što se paralelno sa *ke-ke-me-na ko-to-na* i *ka-ma* u mikenskom uvek upotrebljavaju i glagolski oblici: *wo-ze*, *wo-ze-e*, *te-re-ja*, *te-re-ja-e*, *te-ra-pi-ke* koji izgledaju kao da su iz istog semantičkog kruga: 'raditi, izvršavati službu'. U natpisima se ne govori konkretno kakav rad treba da se izvrši; iz upotrebe se vidi kao da su ova tri glagola komplementarna:

Tako, npr., prvi, *wo-ze/-qe wordzei/te*, 3. l. sing. ind. prez. akt., koji se javlja često⁴⁵ u nekoliko formi ne samo u ovoj seriji, dolazi od **wrgjō* > **Forγiō* > *Forζō*, kome odgovara homersko *ῥοδω ῥέζω*, od čije osnove je i imenica *ῥορον* 'delo'. Ovaj se glagol sigurno odnosi na obradu zemlje. U Ep. 613.4 izgleda kao da alternira sa glagolom *te-re-ja*, opet 3. l. sing. ind. prez. akt. i *te-re-ja-e* inf. prez.:

[*o-pe-ro-qe*] *du-wo-u-pi*, *te-re-ja-e*, *o-u-qe*, *wo-ze ophelōn que dzwouphi* (instr. duala) *teleiahen ouque wordzei*.

Pretpostavlja se da su forme *te-re-ja/-e* izvedene iz osnove jednog atematskog glagola *teleiami*, koji bi mogao biti u vezi sa *τέλος*⁴⁶. Njegovo bi značenje moglo biti: 'ispunjava obavezu, službu' i onda prevod citiranog natpisa bi mogao glasniti: „mada je bio dužan da ispunjava obavezu za dve (parcele zemlje — *kamahe*), ne radi”.

Međutim, ovaj tekst u pripremnoj Eb 149 tablici znatno se razlikuje:

1. *Te-re-ta*, *Su-ko* [*po-ro-du-?*] *o-pe-ro-qe*, *te-re-ja-e*, *o-u-qe*, *te-re-ja*
2. *du-wo-u-pi-de*, [*to-so-de*, *pe-mo GRA 10?*]

Teško je reći da li je pisar br. 1 u revidiranom tekstu 613.4 naročito popravio *te-re-ja* u *wo-ze* ili je tu pogrešio, jer se u drugim slučajevima ovako nigde ne zamenjuju ovi glagoli. Up., npr.:

o-pe-ro, *du-wo-u-pi*, *te-re-ja-e*, *e-me-de*, *te-[re]-ja* (Eb 495/Ep 613.1) *ophelōn dzwouphi teleiahen*, *emē* (instr. sing.)-*de teleia*, sa

o-pe-ro-sa, *du-wo-u-pi*, *wo-ze-e*, *o-(u)-wo-ze* (Eb 338/Ep 704.7) *ophelonsa dzwouphi wordzehen ou wordzei* (ž. r. Karpattia klawiphoros).

Pada u oči da se ovde radi o većim površinama *ke-ke-me-na* zemlje (v. Prilog br. 2). Prva dvojica: *te-re-ta Su-ko* (Ep 613.4) i *Ne-qe-wo e-da-je-wo* (Ep 613.1) poseduju po dve parcele (*ka-ma*) u ukupnom iznosu svaki po 10 (+) jedinica semena, a *Ka-pa-ti-ja ka-ra-wi-po-ro* (Ep 704.7) *Karpattia klawiphoros* (ključonoša) 4 (+) jedinica, ali ovo nije definitivni iznos jer je tu natpis odlomljen i ceo se broj ne vidi. Iz navedenih paralela može se zaključiti da *te-re-ja* i *wo-ze*, iako nisu sinonimi, po svom značenju u odnosu na zemlju su dosta bliski. Ima osnova da se dopusti i etimološka veza između *te-re-ja* i *te-re-ta telestas* (up. *τελεστά* nom. sing., Olimpija 6 vek pr.n. e.). Karakteristično je što je ovaj glagol upotrebljen u vezi sa tri važna lica (v.gore)!, jedno od kojih je i izričito nazvano *te-re-ta* (*Su-ko*).

⁴³ M. Фасмер, *Этим. словарь русского языка*, 1971, 770, s.v. *сѣрадіа*.

⁴⁴ P. Skok, *Et. nj.* s.v. *stradati*.

⁴⁵ Ea 309, Ep 613, 3, 6, 7; Eb 156.1/Ep 613.9; Eb 839/Ep 613.13; up. još: inf. prez. akt. *woze-e* Ep. 704.7, — 539.7 i dr.) *wordze-hen*, part. prez. akt. nom sing. *wo-zo* (Eb 862) *wordzōn*, nom. plur. *wo-zo-te* (Ed 236) *wordzontes*, kao i nom. duala part. prez. pas. *wo-zo-me-no* (KN So 4433) *wordzomenō* 'izrađena' jedan par točkova; *wo-zo-me-na* (KN So 4438) *wordzomena*, nom. plur. sr. r., odnosi se na veći broj točkova. Za *wo-ze-e* opšitnije v. S. Deger-Jalkotzy, *E-qe-ta* 54ss., 70.

⁴⁶ Od ove osnove je obrazovano i lično ime *Te-re-ja-wo* (KN Vc 188) *Τελειά-φων*, cf. J. Taillardat, REG 73, 1960, pp. 8—9. U vezi sa značenjem glagola *te-re-ja*: *τέλος*, O. Semerényi, *Atti e memorie del I° Congr. Internazionale di Micenologia*, p. 723, navodi i jednu paralelu: *ἄρος : ἀρεία : ἀρειάω*.

Videćemo niže da *te-re-ta* nije profesija, već funkcija. Sledstveno, može se pretpostaviti da *te-re-ja* ima i jedno specifično značenje: „ispunjava funkciju telesta”⁴⁷.

Lica koja drže zemlju *ka-ma* — *ka-ma-e-we* (v. niže!) obično su okvalifikovani participom *wo-zo-te wordzontes* (Ed 236). U mirno vreme oni su bili dužni da obrađuju zemlju, ali u slučaju potrebe oni su, isto kao i posednici *ki-ti-me-na* zemlje, vršili i vojne dužnosti, kako se to može zaključiti iz An 724.10—11.

Treći glagol *te-re-pi-ke* u sačuvanim dokumentima pomenut je dvaput u vezi sa *ka-ma-e-u* *Sa-sa-wo*. Pri tom se javlja i jedna varijanta između pripremnog i revidiranog saopštenja:

Eb 842:

A. *Sa-sa-wo* | *e-ke-qe*, *o-na-to*, *ka-ma-e-u*

B. *e-pi-qe*, *to-e*, *te-ra-pi-ke*, *to-so-de*, *pe-mo* GRA 1 T [5]

Ep 613.8:

Sa-sa-wo | *jo-na-to*, *e-ke*, *ka-ma-e-u*, *e-pi-qe*, *to-me*, *te-ra-pi-[ke]* *to-so*, *pe-mo* GRA 1 T 5.

Paralela sa sličnim formulama u ovoj seriji i od istih pisara gde su upotrebljeni *wo-ze* i *te-re-ja* pomaže da se reči *to-e/to-me* *te-ra-pi-ke* shvate kao ispunjavanje neke obaveze. Glagol *te-ra-pi-ke* 3. l. sing. ind. prez. akt. može se dovesti u vezu sa imenicom *θεράπων* i transkribovati sa *therapiskei*. **Θεραπίσκω* nije dokumentovano u I mileniju pr. n. e. Ovaj glagol verovatno je upotrebljavan u značenju koje kasnije ima *θεραπεύω* ‘vršiti službu’.

Za varijantu *to-e/to-me* dosad su predložena, uglavnom, tri rešenja: 1. da su to forme pronominalne osnove, zavisne od predloga *ἐπί* — dat. demonstrativne zamenice *to-e* = *tōi*, up. elejski *τοῖ*, bojot. *τοῖ*, a *to-me* = *to(s)me*, sa sufiksom *-(σ)μι* koji se javlja u kritskom *ῥτιμι* = *ῥτιμι*, cf. st. ind. *tásmīn*⁴⁸, 2. — glagolske forme⁴⁹ i 3. da je u pitanju pisarska greška⁵⁰ *to-e* umesto *to-me*. Y. Duhoux⁵¹ dokazuje da je *to-me* forma lok. sing. na *-ei*, *tomei* od imenice *τόμος* ‘deo, parcela’. Lokativ zavisi od predloga *ἐπί*. U duhu ove poslednje interpretacije gornji bi se natpis mogao transkribovati na sledeći način: *S. -άων ὀνατόν ἔχει καμαεύς, ἐπὶ que τομεῖ* **θεραπίσκει τόσ(σ)ον σπέρμο*, tj. *S.* ima *ὀνατόν* i kao *kamaeus*⁵² dužan

⁴⁷ Up. *Docs*² p. 585.

⁴⁸ *Docs*² 87, 263, 450 i dr., no v. (A. Thumb-) A. Scherer, *Handbuch d. griech. Dial.* 1959, 350 i Y. Duhoux, *Aspects* 34.

⁴⁹ V. Georgiev, *Minoica und Homer*, p. 13; L. R. Palmer, *Interpr.* 205s. nalazi da je *to-me* = *thomen*, glagol, atematski inf., *to-e* = *thoe* 3. l. sing. aor. konjunktiva jednog glagola koji je u vezi sa *Θωή* ‘kazna’, a *te-ra-pi-ke* — lično ime u dat. No, vidi kritički osvrt M. Lejeune, *SMEA* I, 1966, 20—21.

⁵⁰ Pretpostavljena još u prvim godinama, up. *Docs* 87, E. L. Bennett, *AJA* 60, 1956, a obrađena od Y. Duhoux, o. s. 35s.

⁵¹ Y. Duhoux, o. c. 35—36.

⁵² Posednik parcele *ka-ma* zove se *ka-ma-e-u*, isto kao što je i posednik ktoine nazvan **ko-to-ne-u*, up. *ko-to-ne-we* (PY Ae 995), nom. plur., što po smislu odgovara imenici *ko-to-ne-ta* *κτοινέτας*/i. Upoređujući reči *ko-to-ne-we* sa *ka-ma-e-we*, pada u oči različiti način izvođenja formi na *-eus*. Dok je u *ko-to-ne-u* otpao osnovni vokal *-a-* od *ko-to-na* *κτοίνα*, u *ka-ma-e-u* taj vokal figurira. To je dalo povoda A. Heubecku (*Ž. A.* 15, 2, 1966, 268) da zaključi da u mikenskom *ka-ma* nije ž.r. kao u Hesihijevoj glosi, nego da je to sr. r. *κάμας*, što su prihvatili i mnogi drugi mikenolozi (up. M. Lejeune, *Mémoires* III, 273s.; Y. Duhoux, *Aspects* 28s.; J. Chadwick, *Docs*² 550). M. D. Petruševski o.c. 126, analizirajući Eb159/Ep 613.10, gde sintaksa traži da *ka-ma* u izrazu *o-na-to*, *ka-ma* bude u genitivu, tvrdi da je ova imenica ženskog roda. Pri tom citira i veći broj formi na *-eus* a-osnova u kojima osnovno *-a* nije otpalo. Međutim, J. Chadwick, *The Muster of the Pylian Fleet*, referat za VIII mikenol. kolokv., u štampi, paleografskom analizom je otkrio genitivsku formu *ka-ma-o* u Eb 156.2 (*au-to-jo kamahos*), što potvrđuje da je u mikensko vreme ova imenica, ipak, bila srednjeg roda kao kolektiv. Na to upućuje i atribut *Wo-ro-ki-jo-ne-jo* (ne *-ne-ja*) *ka-ma* PY Un 718, 11.

je da izvrši obavezu na parceli od toliko semena . . . Međutim, i tu ima mesta za dvoumljenje: Zašto je ovde upotrebljen glagol *therapiskō* umesto *wo-ze* ili *te-re-ja*? Zašto je ova misao iskazana sa predlogom *ēti* i lokativom, kada se u drugim sličnim slučajevima upotrebljava instr. (*dwouphi*, *emē*)? Zbog čega se uvodi nov izraz za parcelu *τόμος* (ako je to tačno identifikovano) pored tako poznatih termina *ko-to-na* i *ka-ma*? Pitanje *to-e/to-me te-ra-pi-ke* nije sasvim jasno. Traži se izvršavanje neke obaveze, ali konkretno kakve, nije poznato. Pokušaj da se ovom izrazu pripiše religiozno⁵³ ili medicinsko⁵⁴ značenje izlazi izvan okvira konteksta koji je privrednog karaktera. — I pored toga što neki detalji u interpretaciji ovih glagola nisu jasni, ipak ima osnova da se zaključi da su posednici i korisnici parcela *ka-ma*, pored obrađivanja zemlje imali i druge obaveze prema državi, kao plaćanje poreza, ku-lučenje, vojna služba i dr. To pokazuje i sama reč *o-pe-ro ophēlōn* ('pod obavezom') koja se često javlja u ovoj seriji dokumenata i pored ovih glagola.

5. Od titula zemljoposjednika u tablicama se spominju: *te-re-ta telestās*, *ko-to-no-o-ko ktoinookhos*, *ko-to-ne-ta ktoinetās*, *da-ma-te da/umartes*, *da-mo*, *dāmos*, *ka-ma-e-we kamaewes* i dr., a od korisnika *o-na-te/-re onateres* (v. niže t. 6).

a. U socijalnoj hijerarhiji iza *wanax-a* i *ra-wa-ke-ta lāwāgetās* na treće mesto dolaze *telestai*, up. Er 312:

1. wa-na-ka-te-ro, te-me-no
2. to-so-jo, pe-ma GRA 30
3. ra-wa-ke-si-jo, te-me-no GRA 10
5. te-re-ta-o [] to-so, pe-ma GRA 30
6. to-so-de, te-re-ta VIR 3.

Trojica telesta imaju 30 jedinica semena, a to je u veličini temenosa *wanaxa*, odnosno svaki je *telestās* imao posed prosečno ravan temenosu vojvode. I u Ep 613.4 videli smo da je *telestās Su-ko* držao posed od 10 jedinica semena.

U piloskim tablicama spominju se 22 *telestai*⁵⁵, a u knoskim samo na Am 826 — 45. Problem predstavlja što se u uvodnoj formuli *ki-ti-me-na* zemlje iz Pakijane naglašava da ima 14 *te-re-ta*, a u Eo/En tablicama (v. Prilog 1) figuriraju samo 13 sa 37/8/0 jedinica semena. Ed 411, gde se sumira celokupan iznos površine zemlje telesta, daje cifru 44/2/? semena. Nedostaje evidencija za GRA 6/4/? jedinica, koje su po svakoj verovatnosti pripadale četrnaestom *telestās*. M. Lejeune⁵⁶ smatra da je *te-re-ta Su-ko* (Eb 149/Ep 613.4) bio četrnaesti. No, on se javlja kao posednik *ke-ke-me-na* zemlje, a ne u Eo/En tablicama sa drugih 13. Izgleda verovatnije da se četrnaesti *te-re-ta* krije u licu *Pa-ra-ko*, čije ime alternira s *A-ma-ru-ta* u Eo 224. U 2. 3. i 7. redu ime *Pa-ra-ko* je napisano preko *A-ma-ru-ta*⁵⁷. Ovaj bi se podatak očekivao možda u En 467, red 6. i dalje, ali tu je tablica presečena kraj odbačen⁵⁸, kao što se to vidi i na fotografiji. Dok su gornji uglovi ove tablice, zaobljeni, donji su oštri, jer je iza petog reda tablica presečena. Zašto je to učinjeno, možemo samo nagađati (možda je *Pa-ra-ko* umro ili je bio lišen ovog zvanja?).

Spomenuli smo da *te-re-ta* nije zanimanje. Lica raznih profesija nose ovu titulu, npr.: *Suko* je *po-ro-du-ma produmar*, zamenik provincijskog upravnika;

⁵³ F. R. Adrados, *Emerita* 24, 1956, 385.

⁵⁴ A. Tovar, *Minos* 7, 1961–1963, 109.

⁵⁵ Eb 149 — 1 (Ep 613.4 — 1) En 609.2 — (14), na licu 13, Eq 146.2 — 5 — 4 i Er 312.6 — 3.

⁵⁶ REG 48, 1974, fc. 2, 253s.

⁵⁷ E. L. Bennett — J. — P. Olivier, *PTT*, 120.

⁵⁸ Ovu mogućnost dopušta i J. Chadwick, *Mycenaean World*, 112s., u prevodu *Mikenski svet*, Beograd, 1980, 170s.

A-ka-ta-jo Agathaios (?) (Eo 269/En 659.18) — *ka-na-pe-u γ/κναφεύς* (valavičar); *Pi-ri-ta-wo Plinthāwōn* (Eo 371/En 467.5) *ke-ra-me-u, wa-na-ka-te-ro κεραμεύς Φανάκτερος* (kraljev crepar); *Ti-qa-jo Thisg^aaios* (Eo 278/En 467.1) — *po-me ποιμήν* (pastir); *Pe/Qe-re-qo-ta Q^a-ēleq^ahontās* (Eo 441.1/En 659.1 — *pa-da-je-u/pa-de-we-u* (?) itd. Među njima ima visokih administrativnih lica i niskih zanimanja, kao što su crepar, pastir, valavičar i dr. Međutim, nisu to bili obični crepari ili bilo koji pastiri. To su bili kraljevi ljudi: glavni pastir, odgovorni keramičar, valavičar. Po svemu izgleda da su oni dobili zemlju na ime službe koju su vršili u korist kralja i palate.

Za značenje termina *te-re-ta* dosad je dato nekoliko objašnjenja⁵⁹. Najverovatnije je ono koje povezuje *te-re-ta* sa *télos* (v. gore t. 4). Kada je ovu misao lansirao L. R. Palmer još prvih godina posle dešifrovanja linearnog B-pisma⁶⁰ i proglasio mikensko društvo za feudalno istočnog tipa, upoređujući *telestās* s hetitskim LÚ ILKI 'čovekom službe', njegova je teza bila dočeka kritički⁶¹ uglavnom zbog konotacije feudalnog sistema u mikensko vreme. Osim toga, primećivali su Palmeru da je homerska reč *télos* od osnove **q^uel-* 'okreće', pa su očekivali da vide ovu reč napisanu labiovelarom u mikenskom⁶². Međutim, P. Chantraine⁶³ i M. Lejeune⁶⁴ pokazali su da je reč *télos* počinjala sa *t-*. To se vidi iz ajolske forme *télos*, koja bi glasila **πέλος* kad bi bila iz osnove **q^uel-*.

Tako, i kontekstualno i etimološki, a i istorijski Palmerova teza da su *telestai* 'ljudi od službe' danas dobija sve više podrške i pristalica. Moglo bi se dodati da su *telestai* i kraljevi ljudi. Oni drže *ki-ti-me-na* zemlju, koja je verovatno bila u sektoru kraljevskog poseda, a dodeljivana im je za službe koje su vršili za palatu. S. Deger-Jalkotzy⁶⁵ nalazi da je prvobitno značenje reči *télos* bilo „kraljev sluga”, pa i mikenski *te-re-ta* bio bi „čovjek od kraljevih slugu”, koji je dobio zemlju ali je morao služiti *wanaxu*.

Podaci koje nam pružaju mikenski dokumenti o uzajamnim odnosima između kralja i telesta su jako oskudni. Oni se mogu dopuniti podacima iz pismenih izvora sa Srednjeg i Prednjeg istoka, gde je od ranije postojao sličan odnos. Kraljevi ljudi (*bnš mlk*) u Ugaritu iz druge polovine II milenija pre n. e. (a Ugarit je graničio sa mikenskim državicama u Mediteranu) držali su posede u kraljevom sektoru

⁵⁹ J. Chadwick, *Minos* 5, 1957, 126s. *telestima* pripisuje versku službu „initiation priests”, isto i D. Page, o. c. 205; W. K. C. Guthrie, *BICS* 6, 1959, 42. Ovakvo značenje stvarno imaju *telestai* u klasično vreme, ali je to verovatno kasniji, pomikanski razvoj. U mikensko vreme, mogao je neko od *telestai* vršiti i ovakvu funkciju, ali sigurno to nije bilo obavezno za sve njih. — L. R. Palmer, *Tr. Ph. Soc.*, 1954, 37s. prevodi termin *telestai* sa „baroni”, tj. ljudi sa feudalnim pravima i obavezama; — Deroy — Gérard, *Cadastre* 79s. sa „magistrati”, slično i L. R. Palmer, *Interpr.* 457: „man of the *télos* — service man”; W. Merlingen, *Das vorgriech. und die sprachwiss. Grundlagen*, Wien, 1955, 11, termin transkribuje sa *teretās* 'nadzornik' i odbacuje vezu sa *télos*; P. Meriggi, *Glotta* 34, 1954, 55 i drugi povezuju funkciju *te-re-ta* sa zemljoposeditelstvom; M. Lindgren, *The People of Pylos* II 144s. smatra da su t. bili dužni da vrše neku službu za državu, imali su administrativnu dužnost.

⁶⁰ *Myc. Greek Texts from Pylos*, *Tr. Phil. Soc.* 1954, 37—45.

⁶¹ Cf. D. Page, *History and the Hom. Iliad*, 205ss.

⁶² P. Ambrose, *The Homeric télos*, *Glotta* 43, 1965, 38—62; R. S. Beeks, *Glotta* 47, 1969 142—143.

⁶³ *DELG* s.v. *télos*.

⁶⁴ *Phonétique hist. du mycén. et du grec anc.*, Paris, 1972, 49, n.l.

⁶⁵ *Zum Charakter und zur Herausbildung der mykenischen Sozialstruktur*, *Res Mycenaeae* (Hrsg. A. Heubeck und G. Neumann), Göttingen, 1983, 103.

zemlje i imali su lične obaveze prema kralju (*pilku* = *ilku*⁶⁶ i *iškāru*⁶⁷ — dažbine uaturi). Interesantno je da su i na Istoku lične obaveze (*ilku*) bile usko povezane sa posedovanjem zemlje. Budući da su mikenski *telestai* posedovali zemlju, oni se zovu još i *ko-to-no-o-ko ktinoookhoi*.

b. Sa morfološke strane termin *ko-to-no-o-ko* je složenica od imenice *ko-to-na ktoinā* i glagolske osnove *-oχos* od *ἐχῶ* u ablautnom stupnju. S. Lurija⁶⁸ odbija identifikaciju ove reči s *ktoinā*, jer smatra da u mikenskom nema primera pojave spojnog vokala *-o-* kod a-osnova i objašnjava složenicu od *χθών*, *χθονός* i *-oχos*. Međutim, kontekst jasno govori da je *ko-to-no-o-ko* prosta zamena za perifrastični izraz, X, Y *e-ke ko-to-na* X, Y *ἔχει κτοίναν*. Lice koje *ἔχει κτοίναν* je, u stvari, *κτοινόοχος*. Teško je utvrditi sa sigurnošću da li je u ovom slučaju već izvršena promena *-a-* > *-o-*, kao u *ἰλοτόμος* (od *ἔλη*), slov. *vodo-nos* (od *voda*), ili je fonetskim putem došlo do jednačenja *-a-ho-* > *-o-ho-* u jednoj dužoj, petosložnoj reči. U ovoj formi *ko-to-no-o-ko* se javlja 22 puta, a samo jednom *ko-to-no-ko* (Eb 173.1), što očigledno predstavlja pisarsku grešku, haplografiju, a ne kontrakciju. Ali ovakva greška je mogla biti i fonetski uslovljena.

Budući da se naziv *ko-to-na ktoina* upotrebljava kako uz *ki-ti-me-na* tako i uz *ke-ke-me-na* zemlju, *ktinoookhos* je mogao biti posednik obe vrste zemlje (privatnog i zajedničkog sektora). Kao posednik *ki-ti-me-na* on je imao *ktitai*, a kao posednik *ke-ke-me-na* — *kamaewes*. Smatramo da su to pravni izrazi koji izražavaju stepen sopstvenosti. Naseljavanjem *ktitai* su izgleda postajali i sopstvenici parcela na imanju *ktinoookhoi*, a *kamaewes* su obrađivali deo zemlje onih koji su posedovali *ke-ke-me-na ko-to-na*. U tablicama nema podataka kakva su prava i dužnosti imali *kamaewes*,

c. Posednici i korisnici *kekemenāōn ktoināōn* (gen. plur.) u Ed 901 nazvani su *ko-to-ne-ta ktoinetai*. U Eb/Ep tablicama njih ima oko 50. Tu na prvo mesto dolaze 12 *ko-to-no-o-ko*, spomenutih u Ep 301, među kojima se ubrajaju i petorica *telestai* iz Eo/En tablica koje se odnose na *ki-ti-me-na* zemlju [*A-da-ma-(j)o*, (*Pa-ra-ko*), *Pi-ke-re-u*, *Ra-ku-ro* i *Wa-na-ta-jo*]. Drugi su uglavnom kulturni funkcioneri (*i-je-re-u* *ἱερεὺς*, *i-je-re-ja* *ἱερεία*, *ki-ri-te-wi-a* oko 30 *te-o-jo do-e-ro* ili *do-e-ra θεοῖο δόελος/δοέλα*). U zamenu za posedovanje i korišćenje zemlje oni su sigurno imali obavezu da vrše neku službu u sfagijanskom hramu. Ostale tri četvrtine *ke-ke-me-na* zemlje su podeljene na veće delove: *e-to-ni-jo* (v. niže t. 6). M. Lejeune⁶⁹ smatra da su *ktoinetai* dobijali od sela (*da-mo*) drukčiji posed nego *ktinoookhoi*, ili da je možda ovaj termin označavao ukupan zbir svih lica koji su dobili *ke-ke-me-na* zemlju. A J. Chadwick⁷⁰ ne nalazi dovoljno dokaza za odlučan odgovor na ovo pitanje. — Termin *ktoinetai* je hapax legomenon i, mada je na Rodosu u klasično vreme sačuvana kontinuant *κτοινέτας*, ipak njegovo značenje u mikenskom nije jasno.

Ko-to-ne-we ktoinewes je isto tako hapax na jednom fragmentu (PY Ae 995), gde osim ove reči nema drugog teksta. Iako sva tri termina izgledaju kao sinonimi,

⁶⁶ *Chicago Assyrian Dictionary* s.v. *ilku* A., cf. *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasias. Archäologie*, 5, 1980, 52 s. s.v. *ilku*. To je lična služba, koja se mogla zameniti ili otkupiti, a sastojala se u vršenju vojnih i civilnih dužnosti.

⁶⁷ *Chicago Assy. Dict.* s.v. *iškāru*, dažbine u žitu (koje se mogu dobiti samo ako se obrađuje zemlja), stoci, tekstilu, kožama, ulju, metalu i dr., up. P. Garelli, *Le système fiscal de l'empire assyrien*. Points de vue sur la fiscalité antique, Paris, 1979, 18, up. i J. Melena, *Res Mycenaee*, 282.

⁶⁸ *Язык и культура микенской Греции*, М. 1957, 233.

⁶⁹ *Mémoires* III 144s.

⁷⁰ *Docs*² 453.

za poslednja dva, a naročito za treći, u tablicama nema dovoljno podataka sa kakvim su se značenjem upotrebljavala.

d. Ed 411.1 konstatuje da su *telestai* posedovali površinu od 44 T 2 jedinica semena, ali se tu podrazumevaju i njihovi *o-na-te-re* (v. niže t. 6) koji su u En 609.1 zajedno sa *telestai* nazvani *da-ma-te*:

Pa-ki-ja-ni-ja, to-sa, da-ma-te DA 40

to-so-de, te-re-ta, e-ne-e-si VIR 14.

Termin *da-ma-te* je dosad često bio proučavan⁷¹ i produžava da bude predmet lingvističkih istraživanja⁷². Obično se pod *da-ma-te* podrazumeva 'porodica', ili mera za površinu zemlje od koje se može ishraniti jedna porodica. Kod Homera *δάμαρ* znači 'supruga'. E. Benveniste⁷³ nalazi da je ova reč indoevropskog porekla, up. st. ind. *patir-dan*, *dam-patih* 'gospodar kuće', grč. *δεσπότης*, *δέσποινα*, ved. *dam-patni*; *δάμαρ* 'zakonita žena' < **dam-ar* (*δῶ*, up. Hom. *ἡμέτερον δῶ* < **dom*, slov. *dom* < **dem-* 'gradi' i *ar* od *ἀραρίσκω* 'uređuje'), up. *μεσόδμα γυνή*, at. *μεσόμνη* 'greda što spaja dva unutrašnja stuba', *δμῶς* 'domaći, sluga', cf. lat. *famul* i *familia*.

Da-ma-te *δάμαρες*, nom. plur. od *δάμαρ* u mikenskom još nema značenje 'supruga'. Semantički razvoj s jedne strane 'supruga', a s druge 'mera za površinu zemlje' L. R. Palmer⁷⁴ potkrepljuje paralelom latinske reči *familia* koja u srednjem veku označava 'površinu zemlje'⁷⁵, a u savremenom romanskom *femeie* (= *familia*) znači 'žena, supruga'. I st. engl. *hide* **hīw*, **hiz*⁷⁶ označava zemlju od koje se prehranjuje jedna porodica, cf. lat. *heredium* = oko 2 jugera i 50,46 ara.

Skraćenica DA za *da-ma-te* označava i nadzornika jedne radne grupe i često se upotrebljava u personalnoj seriji dokumenata PY Aa, Ab, An 830; KN Ak, As i dr. Ove radne grupe sa nadzornikom na čelu smatrale su se kao posebna domaćinstva.

Još pre dešifrovanja linearnog B-pisma P. Chantraine⁷⁷ je pomišljao na pred-grčko, egejsko poreklo imenice *δάμαρ*. I C. J. Ruijgh⁷⁸ smatra da je *da-ma/du-ma* termin predgrčkog porekla, koji označava lice visokog ranga (gospodar, šef), up. *me-ri-da/-du-ma-te meli-da/dumartei*, dat. sing. 'šefu odgovornom za med'. On smatra da je ova reč muškoga roda i da u En 609.1 ima pisarska greška *to-sa da-ma-te*, a treba da stoji *to-so tos(s)oi*, jer su nabrojena lica i muškog i ženskog roda. I D. Wass⁷⁹ nalazi da je *da-ma-te* predgrčkog porekla, objašnjavajući reč kao 'steward' — nadzornik nad *da(h)* 'zemljom'.

Indoevropska etimologija reči *δάμαρ* i prema našem mišljenju nije jasna. Imenica je istog tipa kao *δαρ* 'supruga', *μάρχαρ* 'srećan', čija etimologija isto tako nije sasvim sigurna i pretpostavlja se da su one predgrčkog porekla. Samo alterni-

⁷¹ A. Furumark, o. c. ga je identifikovao sa *Dāmātēr* 'polje zasejano žitom'; G. P. Carratelli, *Nuovi studi di testi micenei*, P. P. 36, 1954, 225, smatra da je reč izvedena od osnove **dam-/dom* sa značenjem 'porodica'. Isto značenje ovom terminu pridaju autori *Docs* 242, 'zemlja dovoljna da prehrani jednu porodicu'; L. R. Palmer, *Interpr.* 190; Y. Duhoux, *Kadmos* 13, 1974, 34ss. i dr. v. *Studies in Mycenaean Inscriptions and Dialect* s.v.

⁷² C. J. Ruijgh, *Da-ma/du-ma et l'abréviation DA notamment en PY En 609.1*, *Tractata Mycenaea*, u štampi.

⁷³ I.-E. *Language and Society*, London, 1973, 242.

⁷⁴ *Interpretation* 190.

⁷⁵ Du Cange, *Gloss. med. inf. Latinitatis*, 1885, s.v.

⁷⁶ *Oxford Engl. Dict.* s.v.

⁷⁷ REG 59–60, 1946–7.

⁷⁸ SMEA 15, 1975, 99; — *Études*, 385, n. 166, cf. *Da-ma/du-ma...* (prim. 72).

⁷⁹ *Kadmos* 17, 1978, 19.

ranje korenskog vokala *dam-/dum-* baca sumnju na vezu sa indoevropskim *dom*. Termini sa značenjem 'gospodar, načelnik', često se pozajmljuju iz drugih jezika. I termin *damar, dumar* u mikenskom je po svakoj verovatnosti pozajmljen iz predgrčkog supstrata. Ali mu značenje 'gospodar' dobro odgovara u En 609.1 i za *telestai* i za glave domaćinstva. Ovo se značenje potvrđuje formulom u Jn 829 (o rekviziciji bronzе iz hramova), gde *du-ma-te-* stoji odmah iza *ko-re-te* 'lokalni upravnik', a ispred *po-ro-ko-re-te* 'zamenik koretera'.

e. Već smo istakli (t. 3) da je *da-mo dāmos* raspolagao *ke-ke-me-na* zemljom. U redovima mikenologa opšteprihvaćeno je mišljenje da se pod rečju *da-mo*, kao pravni izraz, u mikensko vreme podrazumevalo jedno lokalno administrativno telo, sastavljeno od jedne grupe *ktoinookhoi* (u Eb/Ep tablicama spominju se 12 *ktoinookhoi*)⁸⁰. Ovo se telo brinulo oko raspodele zemljišta društvenog sektora (preloga i utrina), a imalo je i sudsku vlast kao što se vidi iz Eb 297.1—3/ Ep 704.5—6 u vezi sa sporom sveštenice Erite. Ona je pretendovala na posed *e-to-ni-jo* „u ime boga” (odn. hrama) a *da-mo* je tvrdio da ona ima *o-na-to, ke-ke-me-na-o, ko-to-na-o* (v. gore prim. 4).

Uloga ovog administrativnog tela sastojala se i u posredovanju između naselja i palate. Ono je verovatno organizovalo vojnu službu, kuluk i druge aktivnosti koje su usko povezane s posedovanjem i korišćenjem zemlje. Osnovna dužnost *dāmosa* izgleda je, ipak, bila organizacija poljoprivrede. A privredna i socijalna struktura su nerazdvojne. Čak i u opštini *Pa-ki-ja-ne*, gde se nalazio glavni hram, *dāmos* je imao vlast da deli zemlju. I sveštenici drže zemlju *pa-ro da-mo*⁸¹, tj. dodeljenu od *dāmosa*. *Dāmos* je imao autoritet da se suprotstavi zahtevu sveštenice Erithe. U PY Un 718, gde se registruju dažbine Posejdonu, *dāmos* je spomenut ispred *ra-wa-ke-ta lāwāgetās* (vojvode) i daje veće količine žita i vina. A palata na čelu sa *wanaxom* imala je vrhovnu vlast, kontrolirala je sve, pa i polja, kao što se vidi iz inspekcije oranica koju je izvršio službenik palate *A-ko-so-ta* u rejonu Akerewe (Eq 213.1).

Interesantno je da je slična organizacija u privrednom i društvenom životu postojala i na Prednjem istoku u drugoj polovini II milenija pre n. e. Glavni sopstvenici zemlje su tamo kralj i hram⁸². Osim toga, postojala je i privatna sopstvenost koja se sticala kupovanjem, nasleđstvom, razmenom, poklonima i sl. Specijalista za stari Ugarit M. Heltzer⁸³ nalazi da su seoske opštine u ovoj državi imale neku vrstu komunalne samouprave. Zemlju su obrađivali kolektivno, ali su istovremeno delili parcele i individualnim porodicama. Sela su se oporezivala kao kolektivne jedinice. Pojedina sela su davala veslače, druga — vojnike za suvozemnu vojsku. I u mikenskim tablicama koje se odnose uglavnom na život palate, ima slična organizacija. U Na-seriji gotovo stotina naseljenih mesta i kolektiva zadužena su da

⁸⁰ Termin *da-mo* je detaljno obrazložio M. Lejeune, REG 78, 1965, 9, v. i *Mém.* III, 147.

⁸¹ Ovaj se izraz ponekad zamenjuje pridevom *da-mi-jo dēmos*, up. Ea 803: *Ko-do, e-ke da-mi-jo* „(Pastir) K. ima društveno”. Tokom vremena menjalo se i značenje reči *dāmos*. Od konkretnog značenja „deo teritorije” reč je prenesena na narod koji naseljuje tu teritoriju. U Homera *dēmos* označava ‘narod’ (cf. *Il.* I, 117, 226 + , dok u novogrč. *dēmos* je ‘komuna’, a narod se zove *laós*, no *dēmos* = ‘javan, publican’. U Homera *laós* je ‘vojska’. up. *Il.* 2,580: *πλείστονς ἄνε λαόνς*. I u mikenskom *ra-wo* je ‘vojska’, *ra-wa-ke-ta lāwāgetās* ‘vojvoda’. Međutim, ostali su neki izrazi sa prvobitnim značenjem reči *dāmos* ‘teritorija’, up. Thuc. I, 7, 1: *dēmos τε πολίς τε* ‘polje i tvrđava’. Pa i mikenska reč *o-pi-da-mi-jo*, pomikensko *ἐπιδήμιοι* označava naseljenike na toj demi.

⁸² Up. I. M. Diakonoff, *Agrarian Conditions in Middle Assyria*, Ancient Mesopotamia. Socio-Economic History, 1969, 204—234.

⁸³ *The Rural Community in Ancient Ugarit*, Wiesbaden, 1976, 75 ss.

isporuče palati određene količine lana. I u Ma-seriji porez je razrezivan na naseljena mesta. An I sadrži zapoved da se skupe 30 veslača iz pet primorskih gradova (*Ro-o-wa, Ri-jo, Po-ra-pi, Te-ta-ra-ne* i *A-po-ne-we*) i da plove u Pleuron. Ovakve analogije ima i u Ugaritu⁸⁴.

f. Na osnovu izloženih činjenica moglo bi se zaključiti da se vlast mikenskih palata u velikoj meri oslanjala na zemljoposjednike⁸⁵: s jedne strane, na individualne posjednike *ki-ti-me-na* zemlje-*telestai*, a, s druge, na kolektivna administrativna tela — scoske opštine na čelu sa *dāmosom*, sastavljenim od jedne grupe *ktoinookoī* — koja su raspolagala *ke-ke-me-na* zemljom. Za izvršavanje obaveza prema državi *telestai* su slali *kitai*, naseljenike sa njihovih poseda, a *damos* — *kamaewes*.

6. U mikenskim se dokumentima s pravnog aspekta razlikuju tri vrste korišćenja zemlje: *o-na-to* ὀνατόν, *e-to-ni-jo* i *te-me-no* τέμενος. *Onāton* povlači izvršavanje nekih obaveza u zamenu za korišćenje a druga dva su privilegovana; njih poseduje sasvim mali broj ličnosti.

a. Termin *o-na-to* se javlja oko 200 puta u ovoj seriji. Pluralska forma *o-na-ta* pokazuje da je to imenica srednjeg roda na -τον. Obično se upotrebljava u formuli: LI (lično ime) + profesija *e-ke*, *o-na-to pa-ro* LI (*te-re-ta, ko-to-no-o-ko*) ili gen. ličnog imena bez predloga *pa-ro*⁸⁶, ili *pa-ro, da-mo* (odn. pridev *da-mi-jo*)⁸⁷, a odnosi se na deo zemlje (*ki-ti-me-na* ili *ke-ke-me-na*) što ga neki *o-na-te-onatēr* koristi. Ovo je jedan pravni izraz koji označava način na koji se 'drži' zemlja, odnosno imanje na imanju drugog posjednika ili drugim rečima: „posed u tuđem posedu”. Prvobitno značenje termina *o-na-to* može biti „parče zemlje dato nekom potčinjenom čoveku na korišćenje kao nagrada za vršenje neke službe”. *O-na-te-re onatēres* (korisnici) *ki-ti-me-na* zemlje su, u stvari, i *kitai*, tj. naseljenici. Primer ovakvog korišćenja imanja pruža Homer: Odisej daje svom svinjaru Eumaju „kuću i oraču zemlju . . .” (*Od.* 14.61—65), a Filetija, glavu pastira, odredio je govedara u kefalenskom polju (*Od.* 20.210).

Izraz *i-je-re-ja*, *ke-ra*, *o-na-to* u Eb 416/Ep704.2 označava dar koji nosi profit i ima paralelu u *Od.* 7.150: γέρας θ', ὅτι δῆμος ἔδωκεν (dar što mu narod darova), up. i *Od.* 23.24: σὲ δὲ τοῦτό γε γῆρας ὀρήσει (a tebi u tome koristi [= pomaže] starost).

⁸⁴ Up. CTC 79 UT, 83: Tri lade pod upravom *°dn, Bn Kian* i *Abdhr*. Momčad ovih lada regrutovana iz sela *Tbq, Gr, M°qb, Sur, Gb°l* i *Pd(y)*. Članovi posade se nazivaju *bnšm*, što odgovara akademskom terminu *mārē M alX* 'sinovi sela (ili gradova) X', tj. građani pojedinih komuna, v. Heltzer, o.c. 22, i J. T. Killen, *Minos XVIII* 1983, 71.

⁸⁵ Pored titula posjednika zemlje, uglavnom iz E-serije, treba spomenuti još jedan naziv: *mo-ro-qa* koji se javlja dvaput u knoskom arhivu (KN C 954, Xd 7586) i nekoliko puta u piloskom među važnim ličnostima, npr. u *o-ka* An 519.2 *Ka-da-si-jo, mo-ro-qa*, okvalifikovan participom *wo-zo wordzōn*, naporedo s oficirima primorske straže i u Aq 64.2—5; Jo 438. 5—6, 17 — pored lokalnih upravnika *ko-re-te-re* i *po-ro-ko-re-te-re*, kao i drugih uticajnih lica palate: *E-ke-me-de Ekhemēdēs, Au-ke-wa Augewas* i dr. L. R. Palmer, *Interpr.* 435 ovu je reč identifikovao sa *μῶρα, μῶρος* 'deo' i *πάσασθαι* 'posedovati'. Prema njemu, *mo-ro-qa* je 'funkcioner visokog ranga'. Labiovelar -qa ovde predstavlja palatalni velar *k + u, kao i u *i-go iππος*, pa zato J. Chadwick, *Docs*², 423, smatra da se reč treba transkribovati s dvojnim π: *μο(ι)ροqqas*.

⁸⁶ Npr. *E-ko-to, te-o-jo, do-e-ro, e-ke-qe, o-na-to, pa-ro, Ai-ti-jo-qo, ko-to-no-o-ko, to-so-de, pe-mo* GRA [T 1 (Eo 247.2/En 74.17) *Ἐκτωρ θεοῖο δόελος ἔχει τε ὄνατον πάρο Αἰθιόπου κτεινοόχοι* (loc. sing.) *τόσ(σ)ον δὲ σπέρμα* GRA [T 1. *Ti-ri-da-ro, ra-p-te, e-ke, o-na-to, Ko-do-jo, ko-to-na* GRA [T 6 (Ea 754) *Τριδάρος ῥαπτήρ ἔχει ὄνατον Κόδοιο κτεινὰς* . . .

⁸⁷ *Ai-ti-jo-qo| ko-to-no-o-ko| e-ke-qe, o-na-to, ke-ke-me-na, ko-to-na, pa-ro, da-mo, to-so-de, pe-mo* GRA I T 4 V 3 (Eb 846/Ep 301.2) *Αἰθίωφ κτεινόχοος ἔχει τε ὄνατον κειχμένας κτεινὰς πάρο δάμοι*; Za *da-mi-jo* v. gore prim. 81.

L. R. Palmer⁸⁸, L. Deroy — M. Gerard⁸⁹ i dr.⁹⁰ etimološki povezuju ovu reč sa ὄρος, ὠρέουαι 'kupovati' i objašnjavaju kao ὄνατον, up. ὠνητός 'kupljen', ὄνατēr 'zakupac'. Na Prednjem istoku, u Ugaritu XIV—XIII veka pre n. e., iz kojeg vremena su i mikenski natpisi, ima dosta dokumenata koji se odnose na kupoprodaju zemlje sa voćnjacima, vinogradima, maslinjacima, kućnim mestima itd.⁹¹ Međutim, dokumenti sa ovakvom sadržinom u mikenskim arhivama nisu sačuvani. Termini *o-na-to* i *o-na-te-re* ne mogu se povezivati s glagolom ὠρέουαι 'kupovati', jer je on od osnove *wos-no-⁹². Kad bi *o-na-to* bilo od ὠρέουαι, u mikenskom grčkom bismo očekivali *wo-na-to, jer se digama ovde sasvim dobro čuva u svim pozicijama. Stvarno *ʃ* pred glasom *o* u početnoj poziciji je počela rano da se gubi, up. ajolsko ὄννα za jonsko-atičko ὠνή⁹³, ali je teško poverovati da je *ʃ* iščezla u mikenskom samo u ovom primeru, a u svim ostalim se je sačuvala, up. wo-(i)-ko οἶκος, wo-no οἶνος, wo-se wordzei i mnogi drugi⁹⁴. Termini *o-na-to* i *o-na-te-re* etimološki se sasvim dobro mogu objasniti od ὀνίηναι, ὀνίραυαι 'koristiti'⁹⁵:

Autori *Docs* (232 ss.) prevode reč *o-na-te-re* sa *tenants* 'zakupci', ali ovaj izraz može da zavede. Iako se je u drugom izdanju (cf. *Docs*² 445) J. Chadwick korigirao, ukazujući da se ova reč ne može povezivati s ὠνή, u svojoj knjizi *Mycenaean World* je opet prevodi sa 'sub-tenants' (Ils.). U srpskohrvatskom prevodu ove knjige⁹⁶ to je bukvalno prevedeno sa 'zakupci i pazakupci'. S obzirom na osnovu od koje je izvedena reč, *o-na-te-re* označava ljude koji iskorištavaju produkte parcela zemlje dobivenih od pojedinih krupnijih posednika. Ali u krajnjoj liniji to je veoma blizu pojmu 'zakupac', jer u zamenu za *o-na-to onateres* moraju vršiti nekakve službe za palatu ili hram.

U seriji Eo/En *ki-ti-me-na* zemlje nabrajaju se 27 (26) *onateres* koji imaju *o-na-to* od 13 (odn. 14) *telestai*. I u opštem (*ke-ke-me-na*) sektoru zemlje ima *onateres paro dāmoi*. Među njima najčešće se spominju *te-o-jo do-e-ro/do-e-ra* (božji robovi i robinje)⁹⁷, sveštenik, sveštenica, ključonoša i druga zvanja vezana za službe u hramu.

Interesantno je da i *telestai* (*ktoinookhoi*), koji drugima daju zemlju kao *o-na-to*, sami drže male površine *onata* u drugih posednika, up. *Wa-na-ta-jo te-re-ta* u Eo 211.1/En 609.3 i *o-na-te* u Eo 224.5/En 609.15 (v. Prilog br. I).

Ovde se javlja i reč *a-no-no* kao opozit za *o-na-to*. *A-no-no* je obrazovano sa *a* privativum i označava zemlju koja nije data na korišćenje. Sa morfološke strane ovde bi se očekivao izraz **a-no-na-to*; međutim izraz je izgleda obrazovan od ὀνή (= ὀνησις), sa promenom roda u složenici.

b. *E-to-ni-jo* je posed, dodeljen nekome od *dāmos-a* na slobodno, možda i doživotno korišćenje. To je velika privilegija. U Pilosu samo dva lica i jedan kolektiv drže ovakva imanja: sveštenica Erita, kojoj je *dāmos*, kako smo videli (t.5e), ospo-

⁸⁸ Tr. Phil. Soc. 1954. 25; *Interpr.* 407.

⁸⁹ *Le cadastre myc.* 21—23.

⁹⁰ E. Will, REA 59, 1957, 30; F. R. Adrados, *Emerita* 29, 1961 i dr.

⁹¹ Up. M. Heltzer, *Private Property in Ugarit*, u *Circulation of Goods in Non-Palatial Context in the Ancient Near East*, ed. A. Archi, *Incunabula Graeca* 82, Roma, 1984, 161—193.

⁹² J. Pokorny, *IEW* 1173; H. Frisk, *GEW* II, 1149s.; P. Chantraine, *DELG* 1302.

⁹³ M. Lejeune, *Phonétique hist. du myc. et du grec ancien*, 123.

⁹⁴ Up. *Docs*² 592—593.

⁹⁵ Iz ove su osnove obrazovana i lična imena *O-na-jo* Ὀναῖος *O-na-se-u* Ὀνασεύς, koja su dosta frekventna u kasnijem kiparskom dijalektu, cf. O. Masson, *SMEA* II, 38, i Bechtel, *HPN* 348—349.

⁹⁶ *Mikenski svet*, prevela Ljiljana Crepajac, Beograd, 1980, 167s.

⁹⁷ Opširnije za *do-e-ro* v. M. Lindgren, *The People of Pylos* II, Upsala 1973, 35ss. sa citiranim literaturom.

kaza teško je reći da li je to slučajna koincidencija ili, ako je u pitanju pozajmljenica, gde se je ovaj termin prvo pojavio.

7. Videli smo da se među posednicima i korisnicima zemlje katastarske opštine *Pa-ki-ja-ne* javljaju različite titule i profesije. Još veći broj profesija i zanimanja figurira u Ea-tablicama.

Iako nije označen rejon u kome su se nalazile parcele registrovane u Ea seriji, može se gotovo sa sigurnošću reći da se i ta zemlja nalazila u neposrednoj blizini palate i sfagijanskog svetišta. Kao dokaz za to služi činjenica što je najveći broj lica korisnika zemlje usko povezan s palatom, odnosno prvim ličnostima na dvoru: kraljem, vojvodom i drugim visokim funkcionerima. U ovoj katastarskoj opštini imaju deo ljudi koji služe vojvodi, up. Ea 809: *Ke]-ṣe-te-u, e-ke o-na-to, ke-ke-me-na, ko-to-na, ra-wa-ke-si-jo-jo, a-mo-te-wo Kretheus ekhei onāton kekhemēnās ktōinās lawāgesioio harmotēwos* 'K. drži onāton . . . u vojvodinog kolara'; -822 *E-u-me-ne, e-ke, o-na-to, pa-ro, su-qo-ta, ra-wa-ke-si-jo 'Eumenēs drži o. u vojvodinog svinjara'*. Na deset mesta spominje se vojvoda odn. pridev vojvodin¹⁰⁷. Na isti način u rejonu Pakijana spominju se lica koja su na službi u *wanaxa*: kraljev lončar (*Pi-ri-ta-wo Plinthawōn*), kraljev valavičar (*Pe-ki-ta Phengitās*), *A-tu-ko, e-te-do-mo wa-na-ka-te-ro* i dr. koji poseduju *ki-ti-me-na* zemlju. Veza, pak, sa potnijom iz *Pa-ki-ja-ne* u Ea-tablicama vidi se iz činjenice što se i ovde javljaju sveštenici (*Sa-ke-re-u* u Ea 56, -304 i dr.), *theoio doeloi* npr. *Du-ni-jo* u Ea 59.7 i -811 spomenut samo po imenu, a iz Eb 169/Ep 705.3 on je poznat kao *te-o-jo do-e-ro*. Lica se spominju ili samo po imenu, ili samo po zanimanju a ponekad i jednim i drugim, up.: *Sa-ke-re-wo, i-je-re-wo, ko-to-na ki-ti-me-na* (Ea 756): *Sa-ke-re-u, e-ke* (-776) ili *pa-ro Sa-ke-re-we* (-56 i -304) bez *i-je-re-u*.

Spominju se ovde tri šivača *E-ro₂-qo ra-pte* (*H*)*Ellops*, (Ea 29, -325, -813), *Ti-ri-da-ro* r. *Tridālos* (Ea 28, 460, 754) i *Ze-pu₂-ro* r. *Zephuros* (Ea 56); dvojica pastira: *Ko-do po-me* (Ea 71, -824, -825); *Mo-ro-qo-ro Molobros* (Ea 439, -782, -800, -817); jedan glasnik: *Wa-tu-o-ko a-ke-ro Wastuokhos aggelos* (Ea 136); kolar vojvode samo po zanimanju: *a-mo-te-wo ra-wa-ke-si-jo-jo* gen. (Ea 421, -809); jedan uljar: *E-u-me-de a-re-pa-zo-o Eumēdēs aleiphazoos* (Ea 773, -812, -820), pčelar, odnosno medar *Ku-ru-⟨me⟩-no-jo, me-ri-te-wo, ko-to-na Klumenoio melitēwos k.* (Ea 801, -481, -771, 799, -813, -820); govedar: *qo-qo-ta-o Pe-re-qo-no-jo k. g"og"otāo Presg"onoio* (Ea 270), jedan svinjar *su-qo-ta σνβώτας* (Ea 59.3 -109, -132, -480, -481, -776, -822); u Ea 822 je naglašeno da je on 'vojvodin'. Pet puta se javlja reč *ra-wa-ke-si-jo lawagesios* pored ličnog imena *Ru-ko-ro Lugros* i jednom pored *Ku-ro/ Κόλλων* bez oznake zanimanja. Pisarima je bilo poznato o kome je reč i dovoljno im je bilo da spomenu samo ime ili samo zanimanje i da znaju o kome se radi. To svakako nisu obični pastiri, govedari ili svinjari, kako smo već napomenuli (t. 5a), već glavni, u službi kod kralja ili vojvode (up. Eumaj svinjar Odisejev).

Iz gornjeg se jasno vidi da su gotovo sva lica spomenuta u Ea-tablicama usko povezana sa palatom ili svetištem.

Interesantno je da se među mnogobrojnim kvalifikacijama ljudi po zanimanju ne spominje naziv *zemljoradnik* u opštem smislu. Samo lično ime jednog pastira sa Krita *A-ko-ro-ro-qo-ro* (KN Da 1079 i dr.) *Agroq"olos*, koje se može identifikovati sa latinskim *Agricola*, ukazuje da je postojao i apelativ *agro-q"olos*,

¹⁰⁷ Pored spomenutih, up. još Ea 59.4, -132, -421, -782, -814, -823, -882, -1424.

ali u tekstovima dosad poznatim on nije upotrebljen. Lično ime *A-pi-ja-ko-ro-jo* (KN B 812) gen. *Amphi-agoroio* je složeno od *ἀγορά* (a ne od *ἀγορός*) i *-q^oolos*. Iz drugih ličnih imena, međutim, mogu se izvesti nazivi koji se direktno odnose na pojedine poljoprivredne grane i aktivnosti. Npr. jedan komandir primorske straže piloskog kraljevstva poznat je po imenu *A-pe-ri-ta-wo Ampelitāwōn* 'Lozar' (PY An 657.3), čije ime je izvedeno iz apelativa *ἄμπελος*. U dugom spisku ličnih imena iz Knosa (As 1516.4) javlja se i ime *Pu-te Phutēr* 'Sadilac'. Apelativ *pu-te φυτήρ* je posvedočen više puta u Knosu (Uf 835, -987?, -5726), a u pluralu sa zamenom početnog silabograma za aspirirani bezvučni labijal *ph* (*pu₂-te-re*) javlja se i u knoskom i u pilskom arhivu (v. gore t. 3A). U Knosu se spominju po imenu parovi zaprežnih volova *we-ka-ta wergata* 'radnih', up. *Ai-wo-ro-qe, Po-da-ko-qe* (Ch 1029) *Aiwolos q^e* (*αἰόλος* 'brzi') *Πόδαργος* (ime konja u Homera *Il.* 8.185, 23.295), ali zanimanje onog koji radi sa njima još nije otkriveno. Mogu se otkriti samo neka specijalizovana zanimanja. To nije slučajno. Zemljoradnja je složena aktivnost iz različitih sezonskih poslova. Osim toga ima još jedan razlog zbog čega je odsutan opšti naziv za zemljoradnika u mikenskim arhivima.

Razmatrajući stanje mikenske privrede, spontano se nameće pitanje odnosa zanatstva i drugih društvenih aktivnosti prema poljoprivredi. Oskudna sadržina natpisa uslovljuje različite interpretacije i nije čudno što ima više odgovora na ovo veoma složeno pitanje. Iz upoređenja mikenskog sa homerskim društvom, s jedne strane, i mikenskog sa bliskoistočnim društvom iz istog vremena — s druge, stanje ipak postaje malo jasnije.

Činjenica je da je homersko društvo bilo na nižem stepenu razvoja od mikenskog. Nasuprot mikenskom društvu sa vrlo složenim zemljoposjedničkim odnosima, homersko ima krajnje jednostavan sistem zemljoposjedništva. U Homera zemlja je podeljena na male delove koji su obrađivani bez robovskog truda. Ovde nisu poznate forme zavisnog zemljoposjedništva kao u mikenskoj Grčkoj. I *τέμενος* *basileusa* ne razlikuje se ničim od drugih privatnih poseda osim po veličini.

Homersko se društvo razlikuje od mikenskog i u odnosu na zanatstvo. U Homera je ono manje razvijeno i manje diferencirano nego mikensko sudeći po arheološkim nalazima i opisima skupocenog nameštaja u piloskoj Ta-seriji i kola u knoskoj S-seriji. Homerovi epovi znaju samo za četiri zanata: kovački, keramičarski, tesarski i kožarski, inače svaka je porodica proizvodila sve što joj treba, a broj mikenskih specijalizovanih zanata je bio vrlo veliki¹⁰⁸. Smatra se da je „mikensko zanatstvo bilo potpuno samostalna privredna grana, a homersko da još nije bilo izdvojeno od zemljoradnje”¹⁰⁹.

Sadržina mikenskih natpisa, međutim, ne potvrđuje ovakav zaključak. Detaljna analiza celokupnog natpisnog materijala dala nam je rezultate koji su suprotni gornjem stanovištu. Mada je mikensko zanatstvo bilo mnogo razvijenije od homerskog, ima neospornih činjenica koje dokazuju da i mikenske zanatlje nisu bili potpuno izdvojeni od zemljoradnje. Iz sadržine piloskih i knoskih natpisa može se zaključiti da je status zanatlja u mikensko vreme na Peloponezu i Kritu bio dosta sličan onom na Bliskom istoku iz istog vremena.

Po svemu izgleda, mikenske su zanatlje bili poluslobodni radnici slični mesopotamskim, koji su okvalifikovani terminom *gurus*¹¹⁰. Pod ovim se nazivom

¹⁰⁸ Up. D. i M. D. Petruševski, citirani rad u Godišnjaku Centra za balkanološka ispitivanja knj. I, (v. gore prim. 1).

¹⁰⁹ F. Papazoglu, VDI № 1, Moskva, 1961, 23—41, posebno str. 33.

¹¹⁰ I. J. Gelb, *Quantitative evaluation of slavery and serfdom*, Kramer Anniversary Volume, Cuneiform Studies in Honor of Samuel Noah Kramer, ed. B. L. Eichler, Kevelaer, 1976, 196, 204.

podrazumevaju poluslobodni radnici siromašne klase¹¹¹. Oni su imali svoj porodični život, radili su na svom zanatu, od centra su dobivali sirov materijal i finalni proizvod su opet davali centru¹¹², ali oni su obrađivali i male posede zemlje, dobivene u zamenu za službe dvoru ili hramu.

Ima potvrda da su i mikenske zanatlije isto tako provodili deo radnog vremena u aktivnosti pod kontrolom palate, a ostalo vreme — radeći na zemljišnim posjedima, dodeljenim za njihov specijalizovan rad. Karakteristično je što u tablicama piloske Ma-serije, kojim se razrezuje porez i registruje prošlogodišnji dug uaturi, uglavnom u poljoprivrednim produktima, koje 16 većih naseljenih mesta piloskog kraljevstva treba da dadu palati, naglašava se da kovači iz deset gradova ne daju ove godine i da će dati iduće godine, up. Ma 90, mesto: *Metapa*, . . . *o-da-a₂*, *ka-ke-we*, *o-u-di-do-si ho d(e) aha khalkēwes ou didonsi* 'a kovači ne daju' i Ma 365, mesto: *Ro-u-so Lousos* (cf. *Λουσόι*, Arkadija), . . . *o-da-a₂*, *ka-ke-we*, *a₂-te-ro*, *we-to*, *di-do-si* 'kovači će dati iduće godine'. Odavde se vidi da su i kovači obrađivali zemlju i proizvodili produkte koje je palata zahtevala. To se još jasnije vidi iz Na-serije dokumenata. Ovde se naseljena mesta (sela) koja su proizvodila lan oporezuju izvesnim količinama lana. Interesantno je da se i tu kovači iz osam naselja¹¹³ oslobađaju dažbina, što znači da su i oni bili dužni proizvoditi lan, ali su te godine bili zauzeti kovanjem oružja (up. naredbu o kovanju vrhova za koplja i strele u Jn 829) i zbog toga su dobili privremeno oslobađanje dažbina rečima, npr.: *Ri-jo* (ime mesta *Rhion*) SA (ideograma za lan pojašnjena sa *ri-no lívor* u PY Nn 228) 28, *to-sa-de*, *ka-ke-we*, *e-re-u-te-ra* SA 6, tj. od ukupnog zaduženja 28 jedinica lana, 6 jedinica se oslobađa (*eleuthera*) na ime *khalkēwes* 'kovača'¹¹⁴.

Ovim se objašnjava zašto je broj kovača u piloskoj državi bio tako veliki, a imali su da obrade male količine sirove bronz. U Jn-seriji nabraja se gotovo 400 kovača, a njihov broj nije kompletan jer ima izgubljenih tablica i nečitljivih mesta na sačuvanim. Poznato je da je tehnologija obrade bronz. u to vreme bila primitivna, ali ipak količine koje su imali obraditi su jako male; prosečno treba da svako obradi oko 1,5 — 2 kg bronz. a među njima je bilo i takvih koji nisu dobili dažbu (*ta-ra-si-ja talasian*) sirove bronz. Ove činjenice jasno pokazuju da piloski kovači nisu bili celo vreme angažovani ovim stručnim poslom. I danas po selima ima pojedinaca koji su odlični majstori u nekim zanatima (npr. tesarskom, kolarskom, kačarskom i dr.), ali im ništa ne smeta da obrađuju i svoje njive.

¹¹¹ Nije takav status žena radnica sa specijalizovanim zanimanjima: grebenalje, prelje, švalje i dr., nabrojane u piloskoj Aa, Ab i Ad serije. One su potpuno zavisne, nabrajaju se po grupama, a ne po imenu. U Knosu ograničen broj žena radnica u Ai i Ak seriji nazvane su *do-e-ra*, plur. *doelai*, 'robinje', koje su kupovane i pripadale su pojedincima, npr., Ai 824: *A-pi-qi-i-ta / do-e-ra MUL 32 Amphig^ooitās doelai* 32 žene, up. još Ak 7022, Ap 628: *A-ke-wo* (gen.) *do-e-ra MUL 4 = Alkēwos doelai* 4 žene. U Mesopotamiji isto tako malo žena su nazvane *arād* 'robinje', dok veliki broj žena (udovice, siročad, nezakonska deca, stari ljudi itd.), angažovanih u produktivnom radu, naročito u radionicama pojedinih hramova, zovu se *guruš*, čiji status odgovara klasičnogrečkim helotima, v. Gelb, o.c. (prim. 110) i J. T. Killen, *The Linear B Tablets and Economic History*, BICS, London, 26, 1979, 133—134.

¹¹² Cf. J. L. Melena, *Further Thoughts on Mycenaean o-pa*, *Res Mycenaeae*, ed. A. Heubeck — G. Neumann, Göttingen, 1983, 258—286.

¹¹³ Up. Na 104. B, -106, -252, -425, -529, -923, -941, i Xn? 1357.3.

¹¹⁴ Kao što su kovači pored svog stručnog zanimanja obrađivali i zemlju, tako i *ke-ki-de* proizvode lan i daju vojnu službu. Smatralo se da *ke-ki-de* označava neki vid vojske; međutim, J. Chadwick (*Docs*² 430) našao je bolje rešenje, naime, da su *K.-des*, kao i *O-ka-ra/ra₂*, *U-ru-pi-ja-jo* (*Olympioi*) i dr. plemenska imena. Oni su davali vojnu službu kada je to bilo potrebno, a u drugo vreme obrađivali su polja. Poslednje godine, iz koje su i tablice, *ke-ki-de* su bili oslobođeni dažbine lana, kao i *ka-ke-we khalkēwes*. U to vreme *k.-des* su bili na primorskoj straži, up. *o-ka* tablice An 654.3.15; -656.4.13.15 i dr.

Stočarstvo se sa poljoprivredom dopunjuje. Nije čudno što se na mikenskim tablicama među posednicima i korisnicima zemlje tako često javljaju stočari (pastiri, govedar, svinjar). *Ti-qa-jo Thisbaïos* (cf. ime mesta *Θίσβαι*) *po-me ποιμήν* je *telestas* i *ktoinookhos* — drži dve ktoine od preko osam jedinica semena (Eo 278.1/ /En 467.1). Videli smo kako se u Ea-tablicama spominju pastiri *Ko-do* i *Mo-ro-qo-ro*. I oni poseduju *ki-ti-me-na* zemlju, a *Ko-do* ima *onāton* i *ke-ke-me-na* zemlje *pa-ro da-mo* (Ea 824), odnosno *da-mi-jo* (Ea 803), druga, pak, lica drže *onāta* na njihovim posedima¹¹⁵. Interesantan je slučaj sa stočarem *Ta-ra-ma-ta Thalamātās*. On ima pastire za svoja stada¹¹⁶, a sâm poseduje relativno veliku površinu *ki-ti-me-na* zemlje — GRA 5 T 7 V 3 (Ea 821) i uzima *onāton* u *damos-a* (Ea 778) i u pastira *Ko-do* (Ea 825).

Imajući u vidu da svi poseduju i koriste na neki način zemlju, prosto kao da nema mesta za upotrebu profesije *zemljoradnik*, jer je ova aktivnost osnovna i zajednička za sve podanike. Doduše, ima tu i odsutnih zemljoposjednika čija imanja obrađuju drugi, ali pravno oni drže tu zemlju i nisu se odvojili od nje, pa makar šta drugo radili u privredi i u društveno-administrativnom životu države.

8. Iz goreizloženog vidi se jasno velika složenost zemljoposjedničkih odnosa i semantička nesigurnost većeg broja termina iz privrednog i socijalnog života mikenskog društva. Oskudni podaci mikenskih glinenih arhiva ne daju mogućnosti da se u potpunosti rekonstruiše slika ovog društva. Pretpostavke u ovakvoj situaciji su neizbežne.

Ipak, tablice lineara B otkrivaju neke sigurne, ali neočekivane podatke za ovo vreme, naime: dodeljivanje zemlje u zamenu za službe, korišćenje robovske radne snage makar i u ograničenom obimu (v. prim. 111) i velika specijaliziranost rada za kakvu Homer ne zna.

Teza L. R. Palmera (v. prim 60) o velikoj sličnosti između mikenskog i hetitskog društva u početku je izazvala buru protesta zbog dopuštanja feudalnog sistema u ovo vreme¹¹⁷. Termin „feudalizam” u najužem smislu reči odnosi se na srednjovekovni sistem uprave, pa zato upotreba ovog naziva za period od pre blizu 2000 godina uneo je dosta zabune i nerazumevanja. Međutim, posle tridesetak godina intenzivnih studija mikenskih dokumenata, danas se sve češće susreće ova reč u rečniku mikenologa. Iz sadržine dokumenata vidi se da je posedovanje i korišćenje zemlje bilo usko povezano sa izvršavanjem nekih službi u korist palate i/ili hrama. Videli smo kako važne ličnosti, koje su posedovale veće površine zemlje (t. 3 Ab), snabdevaju ljude za neke specifične, vojne i druge akcije (up. PY Aq 218, An 610,

¹¹⁵ Od *Kodo*-ve ktoine imaju *onāton* krojač *Tridalos* (Ea 754) i *Ta-ra-ma-ta Thalamātās* (Ea 825), sam zemljoposjednik i stočar (v. niže), a od *Molog^uros-a* — *Lugros* (vojvodin) (Ea 782) i *Kretheus* (Ea 800) *Κρηθεύς*, koji drži 11 *onāta* u ukupnom iznosu od 17/8/4 jedinica semena. Ovaj je broj znatno veći, jer na četiri mesta cifre nisu sačuvane.

¹¹⁶ V. Ae 134: *Ke-ro-wo, po-me, A-si-ja-ti-ja, o-pi, Ta-ra-ma-ta-o, qe-to-ro-po-pi, o-ro-me-no VIR 1 Kerowos poimēn Asiatīā* (instr. -abl. imena mesta) *opi Thalamātāo tetrapodphi oro-menos; Qo-te-ro, ai-ki-pa-ta, o-pi, Ta-ra-ma-ta-o, qe[-to-ro-po-pi] o-ro-me[-no VIR 1 Pothēlos aigipastās* (kozar) ... i Ae 489 gde se spominje još jedan kozar (ime mu je oštećeno) koji pazi Thalamatove četvoronožne.

¹¹⁷ L. R. Palmer, *Achaeans and Indo-Europeans*, Oxford, 1954, otišao je suviše daleko kada je pokušao da nađe pune analogije između mikenskog-ahajskog indoevropskog društva i srednjovekovnog uređenja Germana. F. Papazoglu, o.c. (v. prim. 109), str. 28, s pravom primećuje da društveno uređenje ne predstavlja nešto imanentno jednom narodu, nego da se ono menja sa promenom geografskih i ekonomskih faktora. Specifične forme zavisnosti u Mikenskoj Grčkoj neosporno su bile različite od onih u srednjem veku.

- 724). Različite klase posednika i korisnika zemlje izvršavaju ili ne izvršavaju dužnosti povezane s posjedovanjem zemlje, up. Eb 338/Ep 704.7: Ključonoša *Karpathia* bila je dužna (*o-pe-ro-sa ophelonsa*) da radi, ali ne radi (v. gore t. 4). Obaveza da se daje porez uaturi (6 različitih vidova posvedočena je u piloskoj Ma-seriji rečima: *do-so-mo dosmos*, *a-pu-do-so-mo* arkad. *ἀπυδοσμός*, *o-pe-ro ὀρήλων*, *a-ne-ta* cf. *ἀνετος*, oslobođen (plaćanja takse) i pritom kako se te godine, *za-we-te* = *τῆτες* kovači privremeno oslobađaju ovih dažbina. I u Na-seriji, kojom se razrezuje porez proizvođačima lana, kovači su *ἐλεύθεροι*. A to je karakteristično za jednu organizovanu državu na principu koji je u osnovi i feudalnog sistema.

U etničkom i jezičkom pogledu¹¹⁸ postoji neosporan kontinuitet između mikenskog i homerskog društva, ali u društvenom uređenju ima prekid. Upoređujući mikensku socijalno-političku terminologiju sa homerskom, M. J. Finley¹¹⁹ nalazi samo dva zajednička termina: *āvaš* i *βασιλεύς*, pa i oni su sa semantičkom razlikom, a svi ostali su neuporedivi. Ilijada i Odiseja nemaju pojma o društvu tipa koji je predstavljen na tablicama. Birokratska uprava mikenskih palata je sveobuhvatna, kako kaže D. L. Page¹²⁰. Ona oporezuje i skuplja dažbine, deli, meri, broji, sve registruje. U Ilijadi i Odiseji nema predstave ni o tako visokoj specijalizaciji rada, niti da je ropstvo bilo integralna institucija u društvenom i verskom životu. Homerovim spevovima nije poznat tako veliki broj titula i službenika iz svih oblasti života. Oni nisu sačuvali ni osnovne termine: *lāwāgetās*, *ktoina*, *kama*, *opa* i mnoge druge koje se tako često javljaju. A to je sasvim razumljivo. U Mikenskoj Grčkoj rečnik je bio povezan sa sistemom društvenog i državnog uređenja. Taj sistem je nepovratno iščezao u Grčkoj, a zajedno s njim i tehnički termini, jer su oni izgubili svoje značenje čim su izišli iz upotrebe. Homerski spevovi opevaju ovu epohu u sasvim drugom, idealizovanom, herojskom obliku. To ni izdaleka ne odgovara istorijskom stanju jedne birokratske i centralizovane države. I Kraljević Marko, onako kako je predstavljen u našim narodnim pesmama, ne liči na istorijskog Marka — turskog vazala. Iz političke i socijalne pozadine sveta opevanog u Ilijadi i Odiseji preneseni su samo bleđi, iskrivljeni refleksi. Ali ipak, društvo opisano u Ilijadi i Odiseji je bliže mikenskom društvu nego klasično. Davanje zemlje u premonetarnom društvu mnogo se razlikuje od alijenacije u urbanizovanoj monetnoj sredini, kakva je bila, npr., Atina u klasično vreme. U Homera ima primera kako *āvaš* može nekome dati zemlju. Alkinoj nudi Odiseju domaćinstvo i zemlju ako želi da ostane na Sheriji sa Feačanima (*Od.* 7, 311 ss.). Za period od oko 1000 godina svako društvo trpi velike promene u rečniku kao posledica tehnološkog progressa i promene u društvenoj organizaciji. Pa nije čudno što se i mikenska agrarna i socijalna terminologija nije sačuvala u pomikensko vreme.

Zemljoposednički odnosi opisani u Ilijadi i Odiseji odgovaraju političkom uređenju homerskog društva, koje predstavlja tipičnu rodovsku demokratiju. Ono ne zna za organe vlasti kakve nalazimo na tablicama lineara B. U Homera stanovništvo je podeljeno na file i fratrije, a mikensko društvo ima organizovanu državu. U poredenju sa mikenskim društvom, homersko je neka vrsta degradacije. Prelaz iz rodovskog u klasno društvo je normalan, a ovde imamo obratan slučaj.

¹¹⁸ Up. P. Hr. Ilievski, *Kontinuitet među mikenskata i klasičnogrečkata antroponimija*, *ŽA*, 30, 1980, 73—86, gde se konstatuje velika sličnost među mikenskim i homerskim ličnim imenima. Autori *Docs* su otkrili 57 zajedničkih mikensko-homerskih imena. Danas je taj broj tri puta veći, up. i članak *Pridones na mikenskiot grčki vo interpretacijata na homerskite lični iminja*, *ŽA* 34, 1984, 49—58.

¹¹⁹ *Homer and Mycenae. Property and Land Tenure*, *Historia* 6, 1957, 133—159.

¹²⁰ D. L. Page, o.c. (v. prim. 25), 186—187.

U objašnjenju ovog slučaja Fanula Papazoglu je dala dragocen doprinos¹²¹. Ona nalazi da mikenska država predstavlja specifičan vid ranorobovlasničke države, u kojoj je rodovsko uređenje bilo sjedinjeno s klasnim. Ističe da je formiranje takve vrste države bilo više pod silnim uticajem kritske kulture nego rezultat unutrašnjeg razvoja ekonomskih snaga koje bi raslojile rodovski sistem. Pri takvim uslovima proces obrazovanja klasnog uređenja zahvatio je samo nekoliko od mnogobrojnih rodova, koji su se obogatili zgrabivši opširne teritorije zemlje. Masa stanovništva, međutim, produžavala je u toj državi da živi po rodovima u uslovima prvobitnog društvenog uređenja. Smatra da veza između ovih rodova i vladajuće klase nije bila tako čvrsta. Zbog toga, posle propasti mikenske države cela Grčka ponovo je bila razbijena na rodove.

Mikenske arhive odražavaju samo jedan deo mikenskog društva — dvorsku aristokratiju, birokratski aparat i stanovništvo koje je opsluživalo njih u palati i po većim mestima u provincijama. Sveštenici, pastiri, zanatlije i dr., spomenuti na tablicama, pripadali su ovom sloju stanovništva.

Pismenost se koristila isključivo za potrebe palate i njene ekonomije. U tablicama ne može se očekivati mnogo podataka o narodnoj masi koja je živela po rodovima¹²².

Sasvim je logično shvatanje F. Papazoglu da mikenska država nije nastala prirodnim razvojem, već kopiranjem minojske praklike. Mi bismo otišli korak dalje tražeći korene i minojske društvene organizacije na čijim je osnovama uređeno i mikensko društvo.

Već smo ukazali da je mikensko državno uređenje (a pre toga i minojsko) imalo za obrazac istočne monarhije iz II milenija pre n. e., koje su bile na istom stepenu tehnološkog i ekonomskog razvoja. Na Prednjem istoku u ovo vreme bio je dominantan sistem autokratske vlasti i centralizovana državna administracija sa palatom i hramom u centru¹²³. Takva je uprava omogućavala da izvesni privilegovani funkcioneri akumuliraju velika bogatstva i široke površine zemlje. Građani su bili tretirani delimično kao privatne individue, a delimično kao „shareholders”. Na Prednjem istoku sačuvani su mnogobrojni dokumenti o tome kako privatnici razmenjuju robu, daju i uzimaju u arendu zemlju itd.,¹²⁴ a u mikenskim arhivama nema takvih informacija. Ono što je sačuvano odnosi se samo na delatnost palate i malog broja aristokrata — funkcionera, usko povezanih s palatom.

A. L. Openheim i drugi¹²⁵ nalaze da su u južnoj Mesopotamiji palata i hram bili najveći zemljoposednici, ali osim njih postojao je i sektor privatne sopstvenosti, stečene kupoprodajom, nasleđstvom, poklonima i sl. Ljudi su najčešće dobijali zemlju iz prva dva centra u zamenu za službe — ne samo vojne već i administrativne, zanatske, trgovačke, pastirske, gradinarske, ribarske i dr. Posedovanje zemlje

¹²¹ O.c. (v. prim. 109), 37s.

¹²² F. Papazoglu (o.c. 38) smatra da je *qa-si-re-u* rodovski starešina. U tablicama *g^uasilēwes* su predstavljeni kao rukovodioci pojedinih zanatskih grupa. Ako se uzme u obzir tradicija da su se pojedini zanati praktikovali po rodovima, ovo mišljenje za *g^uasileus* može biti tačno. A posle nekog dubokog socijalnog prevrata, u pomikensko vreme, jedan od tih rodovskih (i zanatskih) starešina je zauzeo i mesto *wanaxa*.

¹²³ A. Archi, *Circulation of Goods in Non-palatial Context in the Ancient Near East*, Roma, Edizioni dell'Ateneo, 1984, 9—15.

¹²⁴ J. Renger, *Patterns of Non-institutional Trade* u izd. Archi, *Goods* (prim. 123), 107; up. i M. Heltzer, *Private Property in Ugarit*, ibidem 161—193.

¹²⁵ A. L. Openheim, *Ancient Mesopotamia*, Chicago 1964, 83—125, up. i literaturu iz prim. 82 u ovom članku.

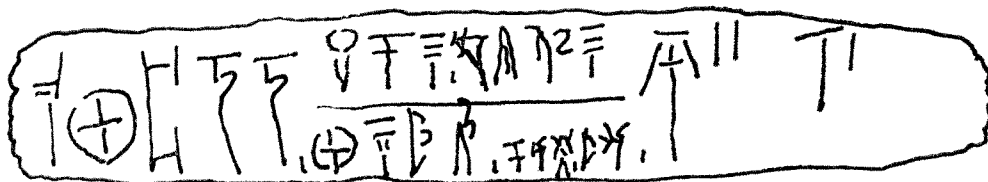
u zamenu za službe javlja se vrlo rano u Mesopotamiji, koja je ukazala presudan uticaj kako na ostale zemlje Prednjeg istoka, tako na minojsko i mikensko društvo. Bezmonetna ekonomija morala je da stvori sistem uprave i raspodele zemlje u zamenu za vršenje nekih službi, a taj sistem liči na feudalni.

Na tablicama piloskog arhiva isto tako jasno se ocrtavaju dva centra: palata i sfagijanski hram. Međutim, nema posebne ni hramovne ni privatne administracije. Budući da su arhive sa glinenim tablicama otkrivene u mikenskim palatama, prirodno je da se razume da je najviši autoritet uživao sam *Fávaξ*, mada se ne zna sa sigurnošću da li je njegova vlast bila apsolutna ili ograničena nekim administrativnim telom¹²⁶.

Sudeći po tome što su se dokumenti koji se odnose na hramovnu ekonomiju u Pakijani našli zajedno sa ostalim u palati, može se zaključiti da je postojala uska veza između ova dva centra, a možda je ličnost *wanaxa* njih i ujedinjavala.

Nema direktnih indikacija o tome da je pored ova dva centra postojao i privatni sektor zemljoposjednika — van onih koji su posedovali i/ili koristili *ki-ti-me-na* zemlju iz sektora *wanaxa*. Međutim, ima indirektnih dokaza da je u mikenskom društvu bilo ljudi koji su posedovali i svoju sopstvenu, prokrčenu ili nasledenu zemlju isto onako kao što je, pored stada koja su pripadala palati i pojedinim funkcionerima, bilo i drugih privatnih stočara. U tablicama ima i drugih dokaza o tome da su pojedinci posedovali svoju omeđenu zemlju. To su složeni mikrotoponimi tipa „međa (n)jiva) toga i toga”, ali o tome će biti reči na drugom mestu.

ADDENDUM ka prim. 15, str. 9: Stari monolitni (vrbov) kutel iz s. Elšana, Ohridski srez (v. opis i fotografiju u *Tractata Mycenaea*, Skopje, MANU, 1986), po zapremini potpuno odgovara mikenskom T (oko 9,5—9,7 kgr.), a iznutra je podeljen na šest delova isto kao mikensko T na šest V (v. gore str. 10). Ovo je jasan dokaz kako se u davna vremena na Balkanu ukrstio decimalni sa seksagezimalnim sistemom mera i kako se to čuva do danas: Jedna jedinica — tovar (kilo) = 10 kutla X 6 manjih mera (vagana) = 60 vagana (jedan vagan = 1,5 — 1,6 kgr. kao i mikensko V).

PY Eo 269

¹²⁶ Opširnije o tome v. P. Carlier, *La royauté en Grèce avant Alexandre*. Strasbourg 1984, 128—134.

Prilog br. 1

Pregled *ki-ti-me-na* zemlje iz katastarske opštine *Pa-ki-ja-ne*

Površina u količini semena	te-re-ta	Dokumenti		o-na-te-re	Korišćenje zemlje	
		Eo pripr.	En revid.		te-re-ta	o-na- -te-re
*2/6/0	Wa-na-ta-jo	211.1 .2 .3 .4 .5	609.3 .5 .6 .7 .8	A-tu-ko I-ni-ja E-*65-to Si-ma	2/0/1	0/0/1 0/2/4 0/2/0 0/1/0
*3/1/3	A-ma-ru-ta	224.1 .2 .3 .4 .5 .6 .7 .8	.10 .12 .13 .14 .15 .16 .17 .18	So-u-ro E-do-mo-ne-u E-sa-ro Wa-na-ta-jo+ (tereta) E-ra-ta-ra Po-so-re-ja i-je-re-ja (E-ri-ta)	2/3/0	0/0/3 0/1/0 0/0/3 0/1/0 0/1/0 0/1/3 0/3/0
*2/3/1	Ru-*83	276.1 .2 .3 .4 .5 .6 .7 .8	74.1 .3 .4 .5 .6 .7 .8 .9	Pe-ki-ta Mi-ra Te-se-u Ma-re-ku-na E-ko-to Ma-*79 E-*65-to+ (609.7)	1/5/0	0/1/0 0/1/0 0/4/0 0/1/0 0/0/3 0/0/3 0/0/1
*3/0/4	Ai-ti-jo-qo	247.1 .4 .5 .6 .7 .2 .3	.11 .13 .14 .15 .16 .17 .18	I/E-pa-sa-na-ti Ku-*63-so Ta-ra ₂ -to We-te-re-u E-ko-to+ (74.7) Ko-ri-si-ja	1/5/4	0/2/0 0/1/0 0/1/0 0/5/0 0/1/0 0/5/0
*3/4/0	Pi-ke-re-u	160.1 .2 .3 .4	.20 .22 .23 .24	Ai-wa-ja Pe-ki-ta+ (74.3) Ko-ri-si-ja+ (74.18)	2/6/0	0/1/0 0/2/0 0/5/0
*3/4/3	P/Qe-re-qo-ta	444.1 .2 .3 .4 .5	659.1 .3 .4 .5 .6	Ra-su-ro We-te-re-u+ (74.16) Tu-ri-ja-ti Ta-ra ₂ -to+ (74.15)	2/3/0	0/1/0 0/1/0 0/9/0 0/0/3
*2/0/4	A-da-ma-jo	351.1 .2	.8 .10	Ta-ra ₂ -to++ (659.6)	1/8/0	0/2/4
*1/3/3	A-i-qe-u	471.1 .2	.12 .13	Ta-ra ₂ -to+++ (659.10)	1/2/0	0/1/3
*1/2/0	Ra-ku-ro	281.1 .2	.15 .16	I-ra-ta	1/1/3	0/0/3
*3/4/0	A-ka-ta-jo	269.1 .1at.	.18 .19	Ka-ra-*56-so	3/2/0	0/2/0
8/3/0	Ti-qa-jo	278.1	467.1		8/3/0	
2/4/0	Po-te-u	268.1	.3		2/4/0	
1/1/0	Pi-ri-ta-wo	371.1	.5		1/1/0	

37/8/0 13

Ed 411:

44 T 2

- 37 T 8

6/4/?

35 - 9+ = 26

+ 13 (+ 1)

40 DA

31/4/2

6/3/4

Prilog br. 2
Pregled *ke-ke-me-na* zemlje iz katastarske opštine *Pa-ki-ja-ne*

Tablice		o-na-te-re/a-no-no/ ka-ma pa-ro da-mo	Profesija/titula	Koli- čina semena	Primedba
Eb	Ep				
818	301.1	a-no-no		1/1/0	
846	.2	Ai-ti-jo-qo	ko-to-no-o-ko	1/4/3	
369	.3	Wa-na-ta-jo	„	0/5/0	
747	.4	A-da-ma-o	„	0/4/0	
—	.5	A-tu-ko	e-te-do-mo	?	
874	.6	Ta-ta-ro	ko-to-no-o-ko	0/0/3	
	.7	prazna			
496	.8	Pi-ke-re-u	„	4/?	
566	.9	Ra-ku-ro	„	?	
893	.10	Ku-so	„	0/0/3	
501	.11	Ke-ra-u-jo	„	0/4/0	
377	.12	Pa-ra-ko	„	0/7/0	
—	.13	Ko-tu[-ro ₂]	„	0/1/0	
895	.14	A-i-qe-u	„	0/6/0	
495	613.1	Ne-qe-wo	e-da-je-wo	10/1/0	duwoupi tere- jae opero eme- de tereja
	.2				wozeqe
862	.3	Ko]-i-ro	ka-ma-e-u	?	wozeqe
149	.4	Su-ko	te-re-ta, po-ro-du- ma	10/?	operoqe, duwo- upi terejae, ouqe
	.5				woze
177	.6	Pi-ke]-re-u	a-si-to-po-qo	1/2/0	wozeqe
152	.7	]ke-re-u	i-je-ro-wo-ko, ka- ma-e-u	1/0/0	wozeqe
842	.8	Sa-sa-wo	ka-ma-e-u	1/5/0	epiqe, tome, te- rapike
156	.9	E-u]-ru-wo-ta	te-o-jo, do-e-ro	1/3/0	wozeqe
159	.10	Pe-re-qo-ta	pa-de-we-u	2/?	onato, Sirijo, ra- ke
173.1	.11	Pa]-ra-ko	ko-to-no-o-ko	1/0/0	
.2	.12	(Po-so-re-ja)	te-o-jo, do-e-ra	0/1/3	paro, Parako
839	.13	Ko[-tu-ro ₂ ... Pa- de-we-u	mi-ka-ta, kamaeu	0/5/0	wozeqe
364	.14—15	We-ra[-jo	po]-ti-ni-ja-we-jo	0/2/0	
—	.15	Ko-pi-na	te-o-jo, do-e-ra	0/2/0	
905	.16	Mi-ra	„ „	0/1/0	
900	.17	Qe-ri-ta	„ „	0/2/0	
—	.18	?	„ „	0/0/3	
—	.19	?	„ do-e-ro	0/0/4	
—	.20	]ra-so	„ „	?	
866	705.1	Ma-ra ₂ -wa	„ „	?/2/?	
890	.2	Ka-ta-no	„ „	0/2/0	
169	.3	Du-ni-jo	„ „	0/1/0	
—	.4	E-sa-ro	„ „	0/0/2	
838	.5	Ka-ra-u-do-ro	„ „	0/2/0	
—	.6	Te-ro-ja	„ do-e-ra	0/1/0	
—	.7	O-re-a ₂	„ do-e-ro	0/0/2	
913	.8	E-ko-to	„ „	0/2/0	
981	.9	Pu-ko-wo	„ „	0/2/0	
464	.10	Ta-ra-mi-ka	„ do-e-ra	0/1/?	
886	212.1	Re-ka	„ „	0/6/0	
—	.2	E-ri-ko-wo	„ do-e-ro	0/0/3	
935	.3	E-ko-to	„ „	0/1/3	
347	.4	Ko-ri-si-ja	„ do-e-ra	1/0/0	
1350	.5	E-pa-sa-na-ti	„ „	0/3/0	

Tablice		o-na-te-re/ka-ma-e-we pa-ro, da-mo	Profesija/titula	Količina semena	Primedba
Eb	Ep				
858	212.6	Mu-ti-ri	te-o-jo, do-e-ra	0/1/0	
976	.7	Ka-wa-do-ro	„ do-e-ro	0/0/3	
915	.8	Ko-sa-ma-to	„ „	0/1/0	
498	.9	I-do-me-ne-ja	„ do-e-ra	0/1/3	
1174	.10	Ra-su-ro	„ do-e-ro	0/2/0	
—	539.1	Pi-ro-na	do-e-ra	?	
1440	.2	E-ri-qi-ja	„ „	0/2/0	
885	.3	I-na	„ do-e-ro	?	
—	.4	Po-so-re-ja	„ do-e-ra	?	
—	.5	Po-so-re-ja	„ „	?	kamaewe wozote
—	.6	Te-qa-ja	„ „	0/2/0	
—	.7	Me-re-u	i-je-re-ja, do-e-ro	?/?/2	paro, Poto] re-mata, kamaewe
1176	.8	Te-te-re-u	„ „	0/0/3	
954	.9	Pu-qo-da-ka	Ka-pa-ti-ja „	0/3/3	
1187	.10	E-ni-to-wo	A-pi-me-de-o „	0/1/0	
1188	.11	To-wa-te-u	„ „	0/8/0	
1186	.12	Wi-dwo-i-jo	„ „	0/2/0	
477	.13	We-te-re-u	i-je-re-u	2/3/0	
473	.14	A-pi-me-de	(e-qe-ta)	4/6/0	etonijo
294	704.1	O-pe-to-re-u	qe-ja-me-no	2/5/0	kekem. kotona
416	.2	U-wa-mi-ja	te-o-jo, do-e-ra	0/1/3	
339	.3	E-ri-ta	i-je-re-ja	0/4/0	
321	.4		ki-ri-te-wi-ja	1/9/0	ekosi
297.1	.5	E-ri-ta (e-to-ni-jo)	i-je-re-ja	3/9/0	damodemi, pasi
.2	.6	e-ke, e-u-ke-te-qe?			kotonao, keke-menao onato, e.
.3					eke, kekemeno,
338	.7	Ka-pa-ti-ja	ka-ra-wi-po-ro	14/0/0	operosa, duwo-upi, wozec, ouw.
	.8				ekeqe, onato wojo, *35to
472	— —	We-te-re-u	O-pi-ti-ni-ja-ta (i-je-re-u)	1/3/0	
871	— —	*35-ke-ja		?	
892	— —	Ko-tu-ro ₂	pa-da-je-u ko-to-no-o-ko wa-na]-ka-te-ro	0/1/0	kekemena, kotona, ekeqe
903	— —	?		.. ?	
934	— —	?		?/2/?	
950	— —	?	?	2/?/?	
1344	— —	Re-ka	te-o-jo, do-e-ra	?	
1347	— —	?	? do-e-ro	0/2/0	

Ed tablice

Rekapitulacija

236.1 ka-ma-e-we, o-na-ta, e-ko-te, ke-ke-me-na-o, ko-to-na-o
.2 wo-zo-te, to-so, pe-mo GRA 30 T 2 V 3

317.1 O-da-a₂, i-je-re-ja, ka-ra-wi-po-ro-qe, e-qe-ta-qe []
.2 We-te-re-u-qe, o-na-ta, to-so-de, pe-mo, GRA 21 T 6

411.1 Ku-su-to-ro-qa, pa-to [] te-re-ta GRA 44 T 2 V
.2 ka-ma-e-we GRA 58 T 2 [lat. inf. te-o-jo, do-e-ra [

847.1 O-da-a₂, e-qe-si-jo, do-e-ro, e-ko-si, o-na-ta
.2 [ku-su-qa], to-so-de, pe-mo GRA 1 T 3 V 4

901.1 O-da-a₂, ke-ke-me-na-o, ko-to-na-o, o-na-ta, e-ko-si, ko-to-ne-ta
.2 to-so, pe-mo GRA 3 [] *vacat

* Zbog tehničkih razloga izostavljene su tačke ispod nesigurnih znakova.

EVIDENCE FOR LANDHOLDING INTERRELATIONS ON THE BALKANS IN THE LATE BRONZE AGE

S U M M A R Y

This paper, based on the study of information on clay tablets, examines land-tenure relations at the Mycenaean palace of Pylos in comparison with the situation in the Near East countries in the late Bronze Age. Special attention is paid to the question of how the palace administered the landholding in some regions, and investigates what obligations the landholders had in return. The paper contains eight sections:

1. Among the Linear B documents from the Mycenaean archives, especially from those at Pylos, there are tablets classified in E series regarding landholding. Their content is of great importance for investigations of the economic life and the social system in Mycenaean times. They record very complicated interrelations which penetrated all spheres of the Mycenaean society. The most privileged personages (*wanax*, *lāwāgetās*) are mentioned as holders of land as well as some palace and temple functionaries, people of different trades and professions (cowherd, shepherd, swineherd, charioteer, potter, fuller, etc.), and even slaves of some functionaries who used a part of the possessions of larger landholders. It is significant that in the documents of a fiscal character, some specialized craftsmen, e. g. bronze-smiths, are levied with impost in some agricultural products (flax), which they had to produce.

The syntax, abundantly represented in these texts, is quite clear. One and the same thought is expressed here in several different ways (especially in PY Ea set). Along with short phrases long sentences (even with ACI constructions) appear in Eb/Ep tablets. The majority of the vocabulary words is also known from the classical and later Greek. In spite of all that, the interpretation of these texts encounters great difficulties because of the numerous technical terms, the meaning of which alters with the changes of the social organization. Even words which have been in use until the present day, e. g. *da-mo dāmos* (δημος), represent a great problem, because in Mycenaean times they had a special meaning.

These texts, both partially and as a comprehensive whole, have often been carefully examined. However, there are questions still unsolved. After a survey of the PY E series, especially the Eo/En, En/Ep, Ed and Ea tablets, which represent a kind of cadastral list, the main technical terms used in these documents are reexamined and possible conclusions are derived about the organization of the economic life in the Mycenaean society.

2. The most complete documents about land ownership and land use are related to the district of *Pa-ki-ja-ne*, where the shrine of *Potnija* was located, as we can see from PY Tn 316. That is the reason why so many priestesses and *theoio doelai* are recorded in these texts.

The surface of the land in Mycenaean times was measured by the quantity of seed required for sowing. That practice is in use up to the present day in the Near East, Mediterranean and Balkan countries, as well as in some places in our country. At the end of every line of the Pylos cadastral list the quantity of seed is indicated by the phrase *to-so, pe-mo/-ma* τός(σ)ορ σπέμο / -μα; the ideogram *120 which very likely represents a monogram of *si + to* (si-to) σίτος, a word probably from the pre-Greek substrate; and then, by parts of the basic unit for dry measure, and the numerical signs of the decimal system. The other interpretations of the phrase *to-so, pe-mo/-ma* (taxes, *qēquo*, seed from the palace granaries, etc.) are rejected as unsound.

Counting the quantities of seed mentioned on the PY E tablets and presumed in the missing ones, one can conclude that about 400–500 hectares of land could be sown with it. Obviously the entire cultivated land of the Pylos kingdom is not recorded, but only a small part, probably the land that belonged to the palace and the shrine in *Pa-ki-ja-ne*. In contemporary Messenia, 170.000 out of a total of 250.000 inhabitants cultivate 160.000 hectares of land, which is approximately a ratio of one rural inhabitant to one hectare. If we admit that in the Mycenaean Pylos kingdom there lived about 50.000 people, then we can conclude that the PY E series contains evidence only for about 10% of the arable land.

3. The land of the *Pakijaniya* cadastral list is divided into two categories: a. Eo/En tablets record *ko-to-na ki-ti-me-na ktōnai ktimenai*, possessed by individual holders, called *te-re-ta telestai*, and understood from the very beginning as 'private land'; b. Eb/Ep tablets register *ke-me-na ko-to-na*, held by *da-mo dāmos*, supposed to mean approximately 'communal'. The Ed set contains a recapitulation of both kinds of land.

Regarding the etymology of *ko-to-na ki-ti-me-na* there is a communis opinio that both words are from the same stem of the athematic verb **kteimi*, from which the 3rd person plur. of ind. pres. *ki-ti-je-si ktiensi* is documented, and in classical Greek the trans. verb κτίζω 'build,

establish' is derived. However, among the Mycenaecologists there is no agreement about the exact meaning of the medio-pass. pres. participle *ki-ti-me-na*. Taking into consideration several different suggestions it seems that the meaning 'settled, inhabited' is the most probable. It can be supported by other derivatives from the same stem: *ki-ti-ta ktitai* 'inhabitants', cf. Hom. *περιπίται* 'neighbours', *me-ta-ki-ti-ta* 'immigrants', Hom. *μετανάσταί, μέτοικοι*. The original meaning of the Homeric epithet *εὐκτίμενος* 'a place with many *ktitai*' was almost forgotten, but in *Il.* 2.712 it was still kept. Its meaning 'well built' is of a later development.

The adjective *a-ki-ti-to* with *a*-privativum, which was also disputed, denotes 'land without *ktitai*' rather than 'non cultivated'. In PY Na 926 we read that at *Pa-ka-a-ka-ri* (a place name) there was land *a-ki-ti-to*, but *A₂-ku-mi-ni-jo* (a personal name) holds it, and the place was levied with an impost of flax, which means that the land was cultivated. The meaning of *a-ki-ti-to* becomes clearer if it is investigated from a larger contextual aspect. It is well known that the tablets are from the year preceeding the disaster of the palace. In the tablets other than the E series, there is evidence that some *ktitai* were engaged in carrying out military service for the kingdom: some of them, e.g. *ke-ki-de*, were watchers at several coastal places, others were obliged (*o-pe-ro-ta ophelonta(s)*) to row (*e-re-e helehen*). J. Chadwick, who previously thought that nothing indicates whether any of the obligations imposed on the occupiers of land include military service (*Docs*² 444), has now discovered the muster of the Pylian fleet (*Tractata Mycenaea* in press) by *ktitai* and *metaktitai* from some coastal places. That is the reason why some places are *a-ki-ti-to*, i. e. without *ktitai*. It is noticeable that in Ugarit in the second half of the II millennium there was a similar custom of impost levy on some villages to supply people for naval and land military service, as M. Heltzer pointed out (*The Rural Community in Ancient Ugarit*, 1976).

The etymology of the perf. participle *ke-ke-me-na* is more problematic. There are several different interpretations of this term (cf. A. Heubeck, *ZA* 17, 1967, 17ss.). The connection with **kikhēmi* 'abandon', Skt. *jahāmi* 'leave', Gr. *χήρα* 'widow' (Calderone, Ruijgh, etc.) is the most satisfactory one from the Linear B orthographic point of view, *kekhemena* 'abandoned', but the identification with 'fallow' is to be modified. According to the author's opinion *ke-ke-me-na* denotes land usually left, unploughed for longer than one summer in order to rest and improve its quality. In the mountainous Balkan countries there is such a practice, and in the Slavonic languages there is a special term for such a land — *prelog* —, different from fallow. While the fallow is ploughed and usually sown in the autumn, *prelog* is left uncultivated for one or more years. A fallow left for more than one year is called „barren fallow" or *prelog*.

4. The participle *ke-ke-me-na* is closely related to the agricultural term *ka-ma*, which alternates with *ke-ke-me-na ko-to-na*. Etymologically the word is connected with *κάμνω* 'toil, win by toil', *κάματος* 'trouble', which corresponds well with work on such kind of land, especially when it is tilled with primitive means of production. In the Slavonic languages there is a semantic support for this explanation of *ka-ma*. Old Russian *stradati*, a semantic equivalent of *κάμνω*, among the others is used for agricultural work: *stradomaja zemlja* = arable land.

The gender of *ka-ma* has long been disputed. The Hesychian gloss *κάμαρ τὸν ἀγρόν* gives us reason to expect a feminine noun. However, the phrase *wo-ro-ki-jo-ne-jo* (not *-ne-ja*) *ka-ma* is a contradiction to the feminine gender. *Ka-ma* is very likely a neuter stem *kamas*. Recently J. Chadwick (*Tractata Myc.*) discovered a genitive form of *ka-ma* in Eb 156.2: *au-to-jo ka-ma-o aūtoio κάματος*, and confirmed that it is a neuter noun. He also restored a form *ka-ma[-o]* in An 724.11, which is according to him also the gen. sing.:

e-ko-si-qe, e-qe-ta, ka-ma[o]

e-to-ni-jo. . .

The reading *ka-ma-o* in PY Eb 156.2, illustrated with photographs, is convincing and the identification with the gen. sing. here is evidently certain. The restoration of *ka-ma[-o]* in An 724.10 is also possible, but compared with Eb 473/Ep 539.14: *A-pi-me-de, e-ke(-qe), e-to-ni-jo, ke-ke-me-na-o, ko-to-na-o*, — the restored word *ka-ma[-o]* in PY An 724.11 is rather the gen. plur. than sing. The noun *ka-ma* is an alternative term for *ke-ke-me-na*, *ko-to-na*, and a gen. plur. *kama^hōn etonion* would perfectly correspond to the gen. plur. of the phrase *kekhemenaōn ktoi^hnaōn etonion* in Eb/Ep tablets. However, J. Chadwick found that it is a gen. sing. of a collective noun like *γῆ* without plural forms.

It is noticeable that in the Eb/Ep tablets the following verb forms are used together with *ka-ma*; *wo-ze wordzei*, *wo-ze-e wordze^hen* inf. pres., cf. Hom. *ἔρδω, ἔρζεω*, or part. *wo-zo-te word-zontes*, always related to *ka-ma-e-we kama^h-ewes* 'holders of *ka-ma*'; then *te-re-ja* 3rd pers. sing. pres. *teleiā*, *te-re-ja-e*, inf. pres. *teleiaen* 'perform a function of *te-re-ta*, and *te-ra-pi-ke therapiskei* (cf. *θεραπεύω*). From Ep 613.4, where *te-re-ja-e* alternates with *wo-ze-e*, one can conclude that these two forms are synonyms. However, on the preliminary Eb 149 tablet *te-re-ja-e* is used in both places:

Te-re-ta, Su-ko, [po-ro-du-?] o-pe-ro-qe, te-re-ja-e, o-u-qe, te-re-ja ...
It is difficult to say whether the scribe No 1 intentionally changed *te-re-ja-e* to *wo-ze*, or admitted an error here, because there is no other proven case of such an alternation.

All these three verbs have a connotation of doing some service in return for holding land. They are used in connection with important persons (*telestai*, *e-qe-ta hepetai* and *ka-ra-wi-po-ro klawiphoros*) who possessed large holdings. From the context one can see that they had to do some service for *dāmos* (*o-pe-ro-qe*, *te-re-ja*, or *wo-ze*), but they had not performed their obligation. *Kamaēwes* were obliged to till the land, but when it was necessary, they also had to do other duties, as one can conclude from An 724. 10–11.

5. Along with the verbs mentioned above, there are several other indications which support the interpretation that the land in *Pakijane Sphagianes* was held in return for some service on behalf of the palace and the temple. The analysis of the title *te-re-ta telestās*, which appears only in the land-tenure texts as a *ko-to-no-o-ko ktoinookhos* 'holder of *ktoina(s)*' is especially indicative.

When L. R. Palmer (1954) explained that *te-re-ta* means 'man of the *telos*', i. e. of burden (service), like Hitt. LÜ-*ilki*, at the beginning his interpretation encountered strong objections because of its feudal connotation. Recently, however, it has received more and more adherents and supporters:

a. The etymological connection of *te-re-ta* with *τέλος*, earlier denied by some linguists who expected *τέλος* to be written in Linear B with *qu-*, is now confirmed, because the Aeolian form *τέλος* (not **πελος*) points out that this word did not contain a labiovelar, but *t-*.

b. „A non-monetary economy is virtually obliged to institute some such system” (Docs² 444), that holding of land is conditioned by an obligation of the holder to do some military or civil service.

c. Similar organization of a society, based on the principle of holding land in return for services, existed in the contemporary Near East countries in the late Bronze Age. Mycenaean *telestai* — *ktoinookhoi* — very likely owed personal service to the palace the same as the king's men (*bnš mlk*) in ancient Ugarit, who held land in the king's possession.

d. Prosopographic investigations of men called *telestai* show that this term is not a profession but a function. Among them there are functionaries, e. g. *te-re-ta*, *Su-ko*, who is *po-ro-du-ma* = 'a local governor'; craftsmen, e. g. *A-ka-ta-jo Agathaios knapheus wanakteros*, *Pi-ri-ta-wo Plinthawōn kerameus wanakteros*, and other different professions of low rank, e. g. *Ti-qa-jo Thisbaios poimēn*, who holds two *ktoinas*. However, they were not common potters, fullers, shepherds, but chief king's potter, fuller, etc. They have been given land by the king in return for their service the same as the swineherd *Eumaios* received land and a house from *Odysseus*.

According to some scholars the Mycenaean *telestās* was a religious title like that in classical times. Some of the Mycenaean *telestai* might also have religious functions, but it was not obligatory for all of them. *Telestai* in Mycenaean times were people who possessed land for their service on behalf of the *wanax*.

Telestai at *Pakijane* are called *da-ma-te damartes*, probably 'masters, squires', together with *o-na-te-re onāteres*, users of a part of *ki-ti-me-na* land, who were 'heads of the families'. The I.-E. etymology of *damartes* is dubious. The alternation of the stem vowel *o/ū* (*da-ma/du-ma*) makes its connection with I.-E. **dom* doubtful. It is very likely of pre-Greek origin. The words for masters are often borrowed from other languages.

The holder of the *ke-ke-me-na* land was *dāmos*, a board of a number of important *ktoinookhoi*. Their role was probably intermediary between the palace and the population in the villages. Very likely they had to organize military service and other activities connected with landholding just as it was in the Near East countries of the II millennium B. C.

Analysing the Mycenaean landholding texts in comparison with similar ones from the Near East, one can conclude that the power of the Mycenaean palaces was relied upon landholders: *telestai* of *ki-ti-me-na* land, who send their *kitai* for some services, and *damos* — of *ke-ke-me-na* land, who organized *kamaēwes* for such purposes, as one can conclude from An 724.

6. Section six investigates different kinds of land use from the juridical point of view: *o-na-to onāton* from *ὀνίνημι* (not from *ὀνέομαι*), *e-to-ni-jo etonion* < *ἐτός*, *ētā* 'truly' + *o-mi-jo* cf. *ὄρος*, *ὄνι* = *ὄρησις* from *ὀνίναμι* and *te-me-no téμενος*, a well known term from post-Mycenaean times (with some semantic differences). While the users of the first possession — *onāteres* — were obliged to do some service for the palace in return for *onāton*, the two others were privileged holdings.

7. The analysis of the E tablets shows that this text is related to a region near Pylos and Pakijane, because people of different trades and professions associated with the palace and

the temple are mentioned here as holders of land. They were engaged in some service for the palace and temple functionaries, e. g. charioteer and swineherd of the *lāwāgetās*, as well as king's potter, fuller, etc. in Eo/En tablets. This spontaneously raises a question about the relation of different economic and social activities to the landholding and land use.

It is remarkable that among the numerous qualifications of people according to their professions, the name for *farmer* does not appear in the tablets. Only the personal name of a shepherd from Crete *A-ko-ro-qo-ro Agroq^uolos*, which can be identified with Lat. *Agricola*, points out that the appellation *agroq^uolos*, also existed, but in the tablets known so far it does not occur. Certain personal names display some specialized branches of agriculture, e. g. *A-pe-ri-ta-wo Ampelitāwōn* 'viticulturist', *Pu-te* perhaps *Phutēr* 'planter'. However, a common name for a farmer is absent. According to the author's opinion the reason for that is the fact that nearly everybody was associated in some way with land possession and land use, so that there was no need for using such a term.

The statement that in Mycenaean times craftsmanship was absolutely separated from agriculture (cf. VDI I, 1961, 33) is revised here. Although the specialization of labour was highly developed in Mycenaean Greece, the craftsmen owned land and had to cultivate it. That is the reason why so many *khalkēwes* (nearly 400), mentioned in the Pylos kingdom, had to produce only small quantity of finished bronze goods. Obviously they were not engaged full time at their trade.

8. At the end the following two main conclusions can be derived:

a. There is no doubt that in the ethnic and linguistic development there is a continuity between Mycenaean and Homeric Greece, but in the social organization there is a break. The Mycenaean society collapsed forever, and together with it the technical terms of that organization disappeared, because they were used no longer. The Homeric poems describe this epoch in an idealized form, but it does not correspond to the historical situation of a bureaucratic and centralized state. However in Homer there are examples of how *wanax* can give land to somebody (cf. *Od.* 7. 311ss.).

b. The Mycenaean bureaucratic state was not the result of a natural development, but it was organized by imitating the Minoan model. Looking for the origin of the principles on which the Minoan and Mycenaean societies were organized, the author finds the pattern in the Near Eastern contemporary countries (of the II mill. B. C.), where the dominant system was an autocratic power and centralized state administration with the palace and the temple in the centre. They were, in fact, the main land-owners and distributed land to the citizens for some services. Besides, numerous documents from the Near East contain information about private possessors of land.

On the Mycenaean tablets two centres, palace and temple, are well differentiated. But there is not a separate temple administration. As the tablets related to the *Pakijane* temple are found in the palace of Pylos, it is natural to conclude that the palace controlled the sanctuary. In the tablets there is no direct evidence that along with these two centres a private sector of landholders existed as in the Near East. However, there are indirect indications that in the Mycenaean society there were also private landholders, just as some people owned their own cattle along with the herds that belonged to the palaces; but this will be the subject of another study.

ŽIVKO MIKIĆ

PRILOG ANTROPOLOGIJI BRONZANOG DOBA NA TLU JUGOSLAVIJE

S obzirom na nedavni izlazak iz štampe IV toma Praistorije jugoslavenskih zemalja — bronzano doba (Svjetlost, Sarajevo, 1983), autor prezentira pokušaj — naravno koliko to omogućavaju antropološki nalazi — da iznesenu situaciju u pomenutom izdanju na polju prvenstveno materijalne kulture paraleliše sa stanjem na bioantropološkom planu. Razlog tome je i činjenica što je nedavno obrađen i antropološki materijal bronzanog doba iz velikog zemljanog tumula u selu Banjica kod Peći istraženog arheološkim zahvatom 1980. godine, kao i nešto ranije iskopan materijal iz kamenih gomila oko vrela reke Cetine. Jer, fizička antropologija praistorijskih perioda, ako nasuprot njoj postavimo antropologiju istorijskih perioda, vezana je za nalaz i svakog pojedinačnog praistorijskog skeleta, a što u kasnijim periodima nije metodološko pravilo. Reprezentativnost uzoraka, počev od paleolitskih pojedinačnih nalaza delova skeleta, progresivno se vremenski povećava manjim grupama skeleta ili čak skeletnim serijama, tako da svaki novi nalaz praistorijskog antropološkog materijala predstavlja važan elemenat za bioantropološku rekonstrukciju i interpretaciju. Zato bi najpre trebalo, bar u najkraćim crtama, pomenuti neke rezultate velike studije I. Schwidetzky (1967) o antropološkoj situaciji u Evropi između V i II milenijuma stare ere.

Na osnovu aproksimativnog opšteg rastojanja po L. Penroseu (1954) — 10 ili 11 primarnih lobanjskih mera za najmanje 7 individua istog pola — upoređeno je ukupno blizu 100 serija praistorijskog stanovništva pomenutog vremenskog intervala sa velikog evropskog prostranstva.

Tokom ovog dugog vremenskog razdoblja ispoljilo se nekoliko razvojnih trendova unutar praistorijskog stanovništva Evrope. Najvažniji je odvajanje jugozapadnog i severoistočnog kompleksa stanovništva. Jugozapadni kompleks se širi prvo prema severu, a potom prema istoku Evrope. Severoistočni kompleks nije toliko ekspanzivan i dopire najniže do srednje Evrope. Tako se ispoljila jedna granična linija — sasvim uslovno rečeno — pravcem između najjužnije Ukrajine i Bretanje. I. Schwidetzky je u pomenutoj antropološkoj studiji (str. 193) iznela i prosečna rastojanja serija između ova dva velika kompleksa praistorijskog evropskog

stanovništva. Trend smanjivanja razlika od V do II milenijuma je signifikantan tako da se sa manjom apsolutnom starošću mora daleko više računati na „susedske”, ili populacionogenetičke veze stanovništva.

Interesantno je još pomenuti da je za neke praistorijske kulture, iz kojih potiče dovoljno antropološkog materijala, sprovedena i analiza unutar njihovog antropotipološkog sastava. Tako je utvrđeno da postoji samo neznatna razlika između skeletnih serija unutar Schnur-keramičke kulture srednje Nemačke, zatim unutar Glockenbecher-kulture, Seine-Oise-kulture, Kamm-keramičke i unjetičke kulture, dok su kod Band-keramičke kulture te razlike znatno veće, a kultura kamenih sekira (Streitaxt) po antropološkim kriterijumima deli se na tri kompleksa — srednjoevropski, baltički i južnoruski, itd. itd.

Pre nego što predemo na antropološke nalaze, bioantropološke procese i etnogenetske probleme bronzanog doba na tlu Jugoslavije, pomenimo ukratko analognu situaciju i u drugim zemljama jugoistočne Evrope, kao dopunu globalnog prethodnog pregleda I. Schwidetzky.

U bronzanom dobu Mađarske najpre kao dominantan antropološki tip srećemo alpski, kome je kasnije pridodat i alpsko-mediteranski varijetet (P. Liptak, 1958). U mladoj polovini bronzanog doba pojavljuju se tri različita tipa ljudi: kromanjonac A-tipa ili istočni Evropljanin, koji dokumentuje „stepski upliv”. Drugi antropološki tip je brahikran i pripada tzv. „tauridovoj rasi”, a treći predstavljaju atlantomediterance niskog rasta. Nordijska komponenta ostaje i dalje prisutna (L. Kiszely, 1979).

U Rumuniji na prelazu prema bronzanom dobu sreću se dve nove populacije. Jedna je nosilac kulture kuglastih anfora, a druga je iz stepa i vezuje se za kulturu grobova sa okerom. Populacija bronzanog doba je formirana iz mešavine ovih populacionih grupa sa starim neolitskim mediterancima. Oko sredine bronzanog doba u Transilvaniji se ispoljava jedno jezgro brahikranizacije, s tim što će se njegov značaj bioantropološki osetiti u nešto mlađem razdoblju, zaključuje O. Necrasova (1979).

Antropološki nalazi bronzanog doba u Bugarskoj su vrlo oskudni, tako da se antropološki može determinisati samo jedna lobanja iz Glavcove mogile. Ona poseduje mediteranske i dinarske odlike (P. Boev, 1979), i to je upravo jedini podatak na bioantropološkom planu o naglašenoj dinarizaciji na ovom tlu, tj. o kontinuiranom razvoju stanovništva od neolita preko bronzanog doba do tzv. tračkog perioda (prim. autora).

Sa teritorije Grčke najvažnija antropološka serija bronzanog doba je iz Lerne. Čine je ostaci 234 individualna skeleta. U proseku ovo stanovništvo odgovara mediteranskom tipu sa jasno izraženom tendencijom brahikranizacije. Po varijabilnosti i kombinaciji osobina J. Angel (1971) pretpostavlja da se radi o jednoj mešavini verovatno grčkog i pregrčkog stanovništva. S druge strane, pojedinačni nalazi ne daju dovoljno podataka o identifikaciji etnogenetskih procesa na teritoriji Grčke u periodu bronzanog doba, zaključuje N. Xirotiris (1979).

Brojni tumuli kasnog bronzanog doba sa skeletnim sahranama u Albaniji (Pazhok, Vajžë) sadrže vrlo slabo očuvane koštane ostatke čoveka (M. Korkuti, 1971), tako da se o kontinuitetu ili, pak, diskontinuitetu razvoja stanovništva na ovom tlu, svakako na sadašnjem stepenu istraženosti, ne može govoriti (prim. autora).

★
★ ★

Prelazni period (eneolit) na tlu Jugoslavije je antropološki zastupljen bolje očuvanim lobanjama sa nalazišta iznad Save i Dunava — Nosa, Vajska i Vučedol. Ostala nalazišta su dala uglavnom pojedinačne i loše očuvane koštane ostatke čoveka (npr., Vojlovica, Gomolava, Semizovac, Lepenski vir). Odmah se zapaža, prema lokaciji pobrojanih nalazišta antropološkog materijala, da su ona koncentrisana na severnom delu jugoslovenske teritorije, tako da je kontinentalni deo za antropološka zbivanja tokom III milenijuma stare ere ostao jedno od otvorenih pitanja.

U celini posmatrano, međutim, dobijeni su važni rezultati (Ž. Mikić, 1981). — Za Bodrogkeresztúr-grupu, za koju se smatra da nije uništena tokom etničkih pomeranja u Podunavlju, po rezultatima sa nalazišta Nosa kod Subotice, može se konstatovati njen vrlo heterogen sastav. Zastupljeni su protonordijski i nordijski antropološki tip, mediteransko-kromanjonski, atlantomediterranski i mediterano-nordijski tip. Vajska-Hunyadihalom-grupa, po antropološkim rezultatima sa nalazišta Vajska u jugozapadnoj Bačkoj, kao i Bodrogkeresztúr-grupa, zastupljena je isključivo srednjoevropskim antropološkim tipovima: nordijskim, atlantomediterranskim i mediteranskim.

Skeleti badenske kulture iz Vučedola su izuzetak u antropotipološkom smislu. S obzirom na to da je njihovo antropogenetsko polazište vezano za oblasti oko Kavkaza, govore u prilog ranije postavljenoj tezi A. Benca (1961) da su „badenska i kostolačka grupa, izgleda, došle u zapadni Balkan u svom čistom obliku”, znači: ne kulturnom difuzijom, nego dokumentovanom migracijom. Tako ostaje da se novim istraživanjima sagledaju tokovi kulturne i antropološke asimilacije, koji, zbog jakog autohtonog supstrata, svakako, nisu mogli biti jednaki.

Antropološki nalazi bronzanog doba potiču iz nekoliko kulturnih regija: Brinjeva gora iz istočnoalpske, Bezdanjača, Varvara i Ljubomirsko polje iz jadransko-zapadnobalkanske regije, Bela Crkva iz centralnobalkanske i Mokrin iz panonsko-podunavske kulturne regije.

Veliki tumul u Brinjevoj gori je imao 5 grobova sa skeletima odraslih individua, koje pripadaju kromanjonskom i mediteranskom antropološkom tipu (S. Pahić, 1962/63).

U pećini Bezdanjači kod Vrhovina u Lici pronađeno je nekoliko desetina skeleta, a antropološki su obrađene 23 lobanje (G. Pilarić, 1975). Utvrđeno je da ove lobanje pripadaju nordijskom mediteranskom tipu, da su žene bile visoke do 160 cm, a muškarci oko 166 cm. Interesantna je lobanja broj 39/a zbog trepanacije koja je izvršena na čeonj kosti, svega nekoliko mm ispod suture coronalis (M. Malez i V. Nikolić, 1975).

Antropološki nalazi iz Varvare i Ljubomirskog polja su i malobrojni i slabo očuvani. Izuzetak je delimično očuvana lobanja iz groba br. 24 tumula u Ljeskovoj glavici na Ljubomirskom polju. Ona se po svojoj modelaciji ne može uvrstiti u mediteranski tip, a s obzirom na nalaz Schnur-keramike dobijen je indirektni dokaz da njeno antropogenetsko polazište ne treba tražiti unutar balkanskog prostora.

Na nalazištu Bela Crkva — Bandera u severozapadnoj Srbiji u pojedinim tumulima pored grobova iz gvozdenog doba iskopano je i nekoliko skeleta iz ranog bronzanog doba (M. Garašanin, 1973). Međutim, loša očuvanost koštanih ostataka čoveka pružila je samo osnovne demografske podatke. — Prisutne su individue oba pola različite starosti, uključujući i dečji uzrast.

Mokrinska nekropola je ravna, nasuprot skeletnom sahranjivanju u tumulima ili kremaciji. Antropološkom obradom obuhvaćeno je preko 300 individualnih skeleta koji su zatečeni u zgrčenom položaju. Mađarski antropolozi Gy. Farkas i P. Liptak (1971), koji su i obavili obradu, razlikuju 4 antropološka tipa. To su nordijski sa 44%, kratkoglavni tip „tauridove” rase ili „Glockenbecher Typ” sa 19% zastupljenosti u ovoj populacionoj grupi, zatim mediteranski sa 18,5%, koliko pripada i kromanjonskom tipu. U širini varijacija svih ovih tipova kod kromanjonskog je antropološka politipija najviše izražena. Kromanjonoid A (crA), koji preovladava, po navedenim antropolozima potiče iz poznog paleolita. Sovjetski antropolozi ga imenuju „praevropskim tipom”, do se u zapadnoevropskoj literaturi sreće pod nazivima „fälische Rasse” ili „Dall Rasse”. Kromanjonoid B (crB) niskog je rasta i kratke lobanje, nasuprot prvom varijetetu sa dugom lobanjom i srednje visokim ili visokim rastom, i vezuje se za istočnobaltički ili istočnoevropski varijetet kromanjonskog tipa ljudi.

Pripadnici muškog pola ove praistorijske populacione grupe u proseku su bili visoki oko 168 cm, a žene oko 159 cm. Živeli su u proseku manje od 40 godina, s tim što je život bio organizovan po grupama (porodicama), koje su obično brojale između 6 i 8 članova. Odnos rađanja muškaraca bio je 1000 : 1128, s tim što je 5,9% žena bilo više, itd.

U ovom kontekstu potrebno je pomenuti još 8 lobanja sa trepanacijom (broj 85, 180, 196, 230, 264, 273 i 281), čiji su otvori raznih oblika imali prečnike između 10 mm i 10 cm. Trepanacija je vršena na kostima lobanjskog svoda kod starijih osoba, ali češće kod muškaraca. Vidno je da je tehnika preventive dobro primenjivana, jer su dosta česte dobro sanirane vrlo velike povrede (ožiljci) na pojedinim lobanjama (npr., broj 282 i 284), a prisutne su i lobanje sa samo započetom trepanacijom, što se svakako moglo završiti i posledicom smrti (Gy. Farkas — P. Liptak, 1971).

Broj nalazišta bronzanog doba sa jugoslovenskog tla na kojim je pronađen antropološki materijal, a nije sačuvan za obradu, vrlo je velik. Autor je obradom samo nekih većih arheoloških radova o bronzanom dobu (Garašanin, D. 1971; Vinski-Gasparini, K. 1971; Garašanin, M. 1973) ustanovio da se broj takvih nalazišta kreće oko 50 i sigurno da nije konačan (videti u: Mikić, Ž. 1981, str. 118), a što je svakako samo još jedan detalj o odnosu prema antropološkom materijalu, kao i činjenica o nepostojanju antropološke tradicije u Jugoslaviji.

*
* *

Kako je u uvodnom delu već pomenuto, novi antropološki materijal potiče iz tumula oko vrela reke Cetine i iz zemljanog tumula u Banjici kod Peći. Oko vrela Cetine, gde je višegodišnja arheološka iskopavanja vodio I. Marović*, koštani ostaci čoveka iskopani 1958. i 1966. godine i sačuvani za antropološku obradu, uzeti su sa 14 punktova na lokacijama Rudine, Preočanska kosa i Čitluk. Velika je šteta što antropološki materijal sa nalazišta u srednjoj Dalmaciji zbog specifičnih uslova nalaza nije upotrebljiv (jer nije mogao pouzdano biti opredeljen u

* Ivanu Maroviću (Arheološki muzej, Split), kao i Kemal Ljuciju (Muzej Kosova, Priština) izražavam dužnu zahvalnost na ukazanoj mogućnosti da obavim antropološku analizu pomenutog materijala.

bronzano ili gvozdeno doba), tako da antropološki ostaci sa 7 punktova nisu mogli biti uvršteni u sadržaj ovoga rada i pored obavljene antropološke analize**.

Pored pregleda antropološkog materijala sa jugoslovenskog tla koji je autor prikazao pre nekoliko godina (Mikić, Ž. 1981, str. 109 i dalje), antropološki profil je danas upotpunjen i sledećim nalazima iskopanim 1958. godine u tumulima oko vrela reke Cetine:

Lokalitet RUDINE, tumul XIX, grob 1 — fragmentovani ostaci skeleta odrasle muške osobe sa delimično očuvanom lobanjom, na čijoj je desnoj polovini frontalne kosti, nekoliko mm ispred suture coronalis, lociran otvor izveden trepanacijom (T. III). Sam otvor je prečnika oko 1 cm i nepravilnog kružnog konusnog oblika. Po pravcu pružanja ivica se vidi da je izveden struganjem, a ne bušenjem. Tragova reaktivne upale, tj. regeneracije koštanog tkiva po rubovima oboda nema ni sa spoljne ni sa unutrašnje strane, tako da bi se smelo tvrditi da je ovaj trepanacijski dopuhvat direktan uzročnik smrti ove individue (zbog probijanja spoljne moždane opne i iskrvavljenja). Proboj ove iste lobanje nekim oružjem ili predmetom ne može biti uzet u obzir, kao alternativna pretpostavka, jer nema tragova izbijanja koštanih lamela a i otvor je konusan prema spoljnoj, a ne prema unutrašnjoj strani kao kod svih nasilnih proboja lobanjskih kostiju. Stranice otvora su glatke, sa istim tragom patine kao i ostale kosti ovog skeleta, tako da se i svako naknadno bušenje mora isključiti.

Lokalitet RUDINE, tumul XIX, grob 4 — ostaci vrlo robustnog muškog skeleta starog do 45 godina. Lobanja mu je očuvana desnom polovinom, tako da u celosti pokazuje svoj antropotipološki i morfološki profil (T. I). Duga je i dolihokrana, visoka, sa vrlo jakim reljefom lica. Nadočni luci su vrlo razvijeni, ispod kojih su locirane četvrtaste i oštre očne duplje i vrlo visok i dubok koren nosa. Fosa canina je prisutna na očuvanoj polovini. Obe vilice su masivne građe; mandibula ima jak ramus i anguluse. Lice u celini je srednje široko, ali visoko modelovano. Čelo je nisko i zaobljeno. Lobanjski svod i zatiljak su takode zaobljeni i odgovaraju kurvookcipitalnoj formi. Okcipitalni deo je podignut i vezuje se za dosta ukošenu lobanjsku bazu. Mastoidni nastavci su kratki i masivni i projektuju se ispod baze lobanje. — Posmatrano antropotipološki, pobrojane karakteristike bi ovu lobanju opredelile u paleomediteranski antropološki tip.

Lokalitet RUDINE, tumul XXI, grob 1 — fragmentovani ostaci vrlo robustnog muškog skeleta u uzrastu do 45 godina života. Vidne su patološke promene, i to taloženje osteofita na cerebralnim pršljenovima kičmenog stuba.

Lokalitet RUDINE, tumul XXI/a, grob 1 — jako fragmentovani ostaci dečjeg skeleta. Prema erupciji zuba individualna starost bi se kretala između 5 i 6 godina života.

Lokalitet RUDINE, tumul XXII/a, grob 1 — fragmentovani ostaci dečjeg skeleta u uzrastu između 10 i 12 godina.

Lokalitet RUDINE, tumul XXII/b, grob 1 — jako usitnjeni koštani ostaci najverovatnije ženskog skeleta u uzrastu između 30 i 40 godina života.

** I. Marović (1980) iznosi da praistorijski grobovi u okolini Narone nemaju uvek prisutne arheološke grobne priloge, što onda otežava naročito antropološku obradu ako su u istom grobu očuvani i skeletni ostaci čoveka. Takav slučaj, uključujući i neka nalazišta na ostrvima, dosta je čest, tako da će njihova imena biti pomenuta samo u okviru ove fusnote. Radi se, zapravo, o sledećim nalazištima: Vid-Dragovija/Ograde, Vid-Dragovija/Krstače, Bitelić, Studenci/Osoje, Donja Ostrovica/Pasićine, Hvar/Bogomolje i Brač/Nerežišće.

Lokalitet RUDINE, tumul XXIII, grob 1 — fragmentovani ostaci skeleta dve individue: gracilne žene stare do 30 godina i deteta u uzrastu oko 6 godina. Bez patoloških tragova ili indicija o istovremenom uzroku smrti.

Lokalitet RUDINE, tumul XXIV, grob 1 — u grupi jako fragmentovanih kostiju izdvajaju se 4 individualno-morfološke celine: A — robustan muškarac, B — robustan muškarac, C — verovatno žena, i D — dete u uzrastu oko 15 godina. Tri odrasle individue su u trenutku nastupa smrti bile stare između 35 i 45 godina života. Patološke promene na očuvanim kostima i zubima nisu vidne.

Lokalitet RUDINE, tumul XXXIX, grob 1 — iz grupe fragmentovanih koštanih ostataka izdvojene su 3 individualno-morfološke celine: A — robustan muškarac star do 45 godina, B — žena umerene građe do 30 godina, i C — dete u uzrastu između 6 i 7 godina života. Patološki tragovi ni u ovom slučaju nisu vidni.

Lokalitet RUDINE, tumul XLVI, grob 1 — fragmentovani ostaci dečjeg skeleta u uzrastu oko 2 godine, bez očuvanih indikacija o mogućem uzroku smrti.

Lokalitet RUDINE, tumul LIII, grob — utvrđeno je da očuvani koštani fragmenti potiču od najmanje 2 individue: A — muškarac star preko 45 godina i B — robustan muškarac bez očuvanih elemenata o individualnoj starosti (u svakom slučaju odrasla osoba kod koje je završen morfološki razvoj).

Lokalitet PREOČANSKA KOSA, tumul LXXXVIII, grob 1 — jako ustinjeni koštani ostaci muškog skeleta u uzrastu preko 30 godina, bez patoloških tragova na očuvanim fragmentima.

Lokalitet PREOČANSKA KOSA, tumul XCIII, grob 1 — iz grobnog sadržaja izdvojene su 3 individualno-morfološke celine: A — robustan muškarac star preko 30 godina, B — muškarac umerene građe star oko 60 godina, i C — žena umerene građe stara između 30 i 40 godina života, čija je lobanja sačuvana većim delom i ocrtaiva svoj antropomorfološki profil (T. II). Po liniji pružanja lobanjskog svoda i obliku fragmenata zatiljnog dela, koji nisu mogli da se vežu u anatomske celinu, očigledno je da je dolihokrana, ali ne visoka. U lateralnoj projekciji je vidno visoko i uspravno čelo ispod koga se nadovezuje lice vrlo lake građe. Nadočni luci su sasvim slabo razvijeni. Očne duplje su velike, zaobljene i po donjoj ivici ukošene. Koren nosa je nizak i plitak. Lice u celini je široko i nisko modelovano, sa naglašenom zigomatičnom regijom. Obe vilice su lake građe. Fosa canina nije prisutna. Mandibula ima naglašenu gonijalnu širinu. Zadnji deo ove lobanje je sačuvan u fragmentima na osnovu kojih je mogao da se ucrtta njen najverovatniji oblik mediosagitalnom linijom i linijom poluprofila (videti T. II). — Na osnovu pobrajanih morfoloških karakteristika ova lobanja bi najviše odgovarala gracilnom mediteranskom tipu.

Kako vidimo iz priloga I. Marovića (1976) o cetinskoj kulturi, posle iskopavanja 1958. godine, dalja istraživanja su nastavljena 1966. i 1968. godine. S obzirom na slabu očuvanost koštanog materijala iz tumula oko vrela reke Cetine, za antropološku obradu je mogao biti izdvojen samo jedan grobni sadržaj, i to:

Lokalitet ČITLUK/Velike gomile, tumul II, grob 1 — zatečeni jako fragmentovani ostaci ženske lobanje na osnovu čijih zuba (stepen abrazije) mogla se utvrditi individualna starost do 45 godina života. Konstatovan je karijes na premolarima. Tragovi drugih patoloških promena nisu zatečeni.

Pre nekoliko godina završeno je iskopavanje i velikog zemljanog tumula kod sela Banjica pored Peći, koji se takođe datuje u bronzano doba (usmeno saopštenje K. Ljucija; arheološki materijal nepublikovan). Autor priloga je pregledao sav

podignuti antropološki materijal iz ovog tumula — skelet iz centralnog praistorijskog groba (jako fragmentovani ostaci robustnog muškog skeleta starog oko 45 godina) i 17 skeleta iz srednjovekovnih naknadno ukopanih grobova, koji ne mogu biti predmet ovoga rada. Na žalost, opet se ponovila činjenica da ni zemljani, kao ni kameni tumuli zbog svog razornog hemijskog i mehaničkog delovanja na kosti uopšte nimalo nisu „srećni novum” sa stanovišta antropološke zavisnosti od skeletnog materijala, koji, gotovo redovno, nije očuvan za potpuniju antropološku obradu. Situacija sa tzv. ravnim nekropolama kao što je, npr., mokrinska, neuporedivo je bolja. Zato je i razumljiv značaj dobijenih antropoloških podataka o cetinskoj kulturi u sklopu bronzanog doba na tlu Jugoslavije.

★
★ ★

U ovom prilogu nisu uzeti u obzir skeletni ostaci iz grobova sa kremacijom, koja u kasnom bronzanom dobu uzima sve više maha. Razlog je što podaci dobijeni njihovom obradom mogu pružiti samo osnovne demografske elemente (polna pripadnost i individualna starost, broj individua u jednom grobu), prisustvo gorelih ili negorelih životinjskih kostiju, itd. Dakle, mogu se dobiti podaci koji mogu pomoći isključivo u arheološkoj rekonstrukciji samog čina kremacije (a gotovo ništa u smislu antropotipološke pripadnosti i celovite bioantropološke rekonstrukcije i interpretacije), što onda, svakako, ne bi mogao biti sadržaj ovog naslova.

Antropološki sadržaj iz grobova sa inhumiranim ostacima skeleta sa tla Jugoslavije sačuvan je za antropološku obradu sa sledećih nalazišta (idući geografski od zapada prema istoku zemlje): Brinjeva gora (5 skeleta), Bezdanjača (23 lobanje), Varvara (1 lobanja), Ljubomirsko polje/Ljeskova glavica (2 lobanje), Bela Crkva (3 skeleta), Mokrin (310 skeleta), kao i nalazišta detaljnije prikazana ovim prilogom — Rudine, Preočanska kosa i Čitluk oko vrela reke Cetine (fragmentovani ostaci 23 individue, od kojih su 3 lobanje mogle biti detaljnije obrađene), kao i Banjica kod Peći (1 slabo očuvan skelet iz centralnog groba velikog zemljanog tumula).

S obzirom na arheološku konstataciju 4 velike kulturne regije (istočnoalpska, jadransko-zapadnobalkanska, centralnobalkanska i panonsko-podunavska), kako je zapravo i izneseno u IV tomu Praistorije jugoslavenskih zemalja — za bronzano doba, s antropološkog aspekta na sadašnjem stepenu istraženosti, može se dati odgovarajući komentar. On bi s jedne strane, obuhvatio deo bioantropološkog procesa brahikranizacije, a, s druge — odgovarajuće etnogenetske probleme vezane za period bronzanog doba na tlu Jugoslavije.

Jedno jezgro brahikranizacije na centralnom Balkanu pouzdano je utvrđeno u periodu starijeg gvozdenog doba, a najstarije brahikrane lobanje potiču iz starčevačkog sloja na Lepenskom viru (Mikić, Ž., 1981). Zatim, u uvodnom delu je pomenuta antropološka situacija u eneolitu Jugoslavije — zbog pomanjkanja nalaza, on je praktično jedno od otvorenih pitanja za praistorijsku antropologiju.

Jedina velika do sada i arheološki i antropološki istražena i obrađena nekropola bronzanog doba je ona u Mokrinu, u panonsko-podunavskoj kulturnoj regiji. U njenom antropološkom sadržaju deo stanovništva sa kratkim lobanjama pripada tzv. Tauridovoj (Glockenbecher) rasi, a veći deo jednom kratkoglavlom varijetetu koji mađarski antropolozi nisu sasvim jasno definisali (Gy. Farkas — P. Liptak, 1971). To bi onda svakako značilo da ranije započeti proces brahikranizacije to-

kom III milenijuma stare ere nije bio prekinut — što bi svakako trebalo da pokažu i novi nalazi lobanja — s tim što bi onda verovatno usledila i revizija odnosa brahikranizacija-dinarizacija dvaju osnovnih antropogenetskih procesa u praistoriji na tlu Jugoslavije.

Međutim, bronzano doba, ili — II milenijum stare ere, sasvim globalno rečeno — dovodi na antropološkom planu do jedne konsolidacije praistorijskog stanovništva na tlu Jugoslavije. Stari mediteranski deo stanovništva (gracilnog i robustnog varijeteta) prisutan je na svim antropološki obrađenim lokalitetima i u svim kulturnim regijama bronzanog doba Jugoslavije. Nordijski etnički i antropološki elemenat sa svojim varijetetima, koji je, npr., u mokrinskoj nekropoli na severu zemlje visoko u Panonskoj niziji bio prisutan čak sa 44%, ne dospeva duboko u kontinentalni deo. Južno od Save i Dunava konstatovan je samo u Bezdanjači, s tim što treba napomenuti da je na Balkan najverovatnije dospeo iz srednje Evrope. Ostaci poznopaleolitskih tipova (npr., kromanjonskog) pojavljuju se u sve manjem procentu zastupljenosti. Tragovi istočnih antropoloških tipova su još slabiji. Sumirano, to bi značilo da „mediteransko neoeneolitsko antropološko jezgro” nije razbijeno u prelaznom periodu III milenijuma, nego da nastavlja svoje grananje. Nasuprot situaciji na polju materijalne kulture, na antropološkom se manifestuje nastavak kontinuiranog razvoja (brahikranizacija i dinarizacija stanovništva) koji stvara osnovu za formiranje čvršćih etničkih i antropološki homogenijih grupacija zasnovanih na lokalnim ne samo kulturnim tradicijama nego prvenstveno na bioantropološkim tokovima. Intenzitet i dinamika asimilacije i adaptacije u okvirima većih grupacija sigurno su odigrali presudan značaj i u ovom periodu praistorije, ali njega bolje mogu prezentirati samo novi antropološki nalazi.

CONTRIBUTION A L'ANTHROPOLOGIE DE L'ÂGE DU BRONZE SUR LE SOL DE LA YUGOSLAVIE

R E S U M E

On n'a pas pris en considération dans cette contribution les restes des squelettes provenant des tombes à crémation qui se propage de plus en plus dans l'âge du bronze récent. La cause en est le fait que les données obtenues par leur élaboration peuvent présenter seulement des éléments démographiques fondamentaux (l'appartenance sexuelle et l'âge individuel, le nombre d'individus dans une tombe), les restes des os des animaux brûlés ou pas brûlés etc. Alors, on peut obtenir les données qui peuvent aider exclusivement lors de la reconstruction archéologique de l'acte même de la crémation (et presque rien au sens de l'appartenance anthropologique et de la reconstruction et de l'interprétation bioanthropologique) ce que ne pourrait pas alors être le contenu de cette contribution.

Le contenu anthropologique des tombes avec les restes des squelettes inhumés sur le sol de la Yougoslavie est conservé pour l'étude anthropologique sur les localités suivantes (allant au sens géographique de l'occident vers l'orient): Brinjeva gora (5 squelettes), Bezdanjača (23 crânes), Varvara (1 crâne), Ljubomirsko polje/Ljeskova glavica (2 crânes), Bela Crkva (3 squelettes), Mokrin (310 squelettes) et aussi les localités étudiées en détails dans cette contribution — Rudine, Preočanska kosa et Čitluk autour de la source de la rivière Cetina (les restes fragmentaires de 23 individus, parmi lesquelles 3 crânes ont pu être étudiés en détails), ainsi que Banjica près de Peć (Kosovo) (1 squelette mal conservé de la tombe centrale du grand tumulus en terre).

Ayant en vue qu'on a constaté dans l'archéologie l'existence de quatre grandes régions culturelles (est-alpine, adriatique-balkanique occidentale, balkanique centrale et pannoniennedanu-bienne), comme on a présenté dans le quatrième tome de la Préhistoire des pays yougoslaves — l'âge du bronze, on peut donner un commentaire correspondant du point de vue anthropologique

de l'état actuel des recherches. Ce commentaire embrasserait d'un côté une partie du processus bioanthropologique de la brachycrânisation, et de l'autre côté — certains problèmes ethnogénétiques concernant la période de l'âge du bronze sur le sol de la Yougoslavie.

On a constaté sûrement un centre de la brachycrânisation dans les Balkans centraux à l'époque de l'âge du fer ancien, et les crânes brachycrâniens les plus anciens proviennent de la couche de Starčevo sur la localité Lepenski vir (Mikić, Ž., 1981). On a présenté dans l'introduction la situation anthropologique dans l'énéolithique de la Yougoslavie — à cause de la manque des données c'est pratiquement l'une des questions ouvertes pour l'anthropologie préhistorique.

L'unique grande nécropole recherchée et étudiée jusqu'à présent archéologiquement et anthropologiquement provenant de l'âge du bronze est la nécropole à Mokrin, dans la région culturelle pannonienne-danubienne. Dans son contenu anthropologique une partie de population brachycéphale appartient à la race soi-disante Tauride (Glockenbecher), et une plus grande partie appartient à une variété brachycéphale que les anthropologues hongrois n'ont pas clairement définie (Gy. Farkas-P. Liptak, 1971). Cela signifierait sûrement que le processus de brachycrânisation, commencé plus tôt au cours du IIIème millénaire de l'ère ancienne n'a pas été rompu ce que devraient prouver les nouvelles trouvailles des crânes — avec cela qu'alors aurait lieu la révision des rapports entre les processus de brachycrânisation-dinarisation, deux processus fondamentaux anthropogénétiques dans la préhistoire de la Yougoslavie.

Mais, l'âge du bronze, ou — IIème millénaire de l'ère ancienne, si l'on dit tout à fait globalement — mène, dans le domaine anthropologique, à une consolidation de la population préhistorique sur le sol de la Yougoslavie. L'ancienne partie de la population méditerranéenne (de la variété gracile et robuste) est présente sur toutes les localités étudiées anthropologiquement et dans toutes les régions culturelles de l'âge du bronze en Yougoslavie. L'élément ethnique et anthropologique nordique avec ses variétés, étant par ex. dans la nécropole de Mokrin au nord du pays, très haut dans la plaine pannonienne, a été présent même avec 44% et il n'arrive pas profondément jusqu'à la partie continentale. Il est constaté seulement à Bezdanjača au sud de la Save et du Danube, et on doit mentionner qu'il est arrivé aux Balkans probablement de l'Europe centrale. Les restes des types du paléolithique récent (par ex. chromagnones) apparaissent dans un pourcentage de plus en plus moins. Les traces des types anthropologiques orientaux sont encore plus faibles. Ce signifierait que „le noyau anthropologique méditerranéen néoénéolithique” n'a pas été rompu dans l'époque de transition du IIIème millénaire, mais qu'il continue sa ramification. Au contraire de la situation dans le domaine de la culture matérielle, dans le domaine de la culture matérielle, dans le domaine anthropologique s'est manifestée la suite d'un développement continué (le processus de brachycrânisation et de dinarisation de la population) qui a créé la base pour la formation des groupes plus compactes ethniques et anthropologiques, fondés sur les traditions culturelles locales, et avant tout sur les développements bioanthropologiques. L'intensité et la dynamique de l'assimilation et de l'adaptation dans les cadres des groupes plus nombreux ont eu sûrement un rôle décisif dans cette période de la préhistoire aussi, mais il peut être mieux présenté seulement par les nouvelles trouvailles anthropologiques.

LITERATURA

- Angel, J. L. (1971): *The People of Lerna*. Smithsonian Institution Press, Washington.
- Benac, A. (1961): *Studení pur Stein und Kupferzeit im nordwestlichen Balkan*. Bericht der R. G. K. 42., Mainz.
- Boev, P. (1979): *Rassengeschichte von Bulgarien*. *Rassengeschichte der Menschheit*, 6. Lieferung — Europa IV, München-Wien.
- Farkas, Gy. — Liptak, P. (1971): *Antropološka istraživanja nekropole u Mokrinu iz ranog bronzanog doba*. Diss. et Monographie, XI, Beograd.
- Garašanin, D. (1971): *Age du Bronze*. Congrès UISPP-VIII, Beograd.
- Garašanin, M. (1973): *Praistorija Srbije*. Srpska književna zadruga, Beograd.
- Kiszely, I. (1979): *Rassengeschichte von Ungarn*. *Rassengeschichte der Menschheit*, 6. Lieferung — Europa IV, München-Wien.
- Korkuti, M. — Anamali, S. — Gjuniari, J. (Red. 1971): *Les Illyriens et la genèse des Albanais*. Tiranë.
- Liptak, P. (1958): *Adatok a Duna-Tisza bronzkor antropológiájához*. Antrhop. Köel., 1, Budapest.
- Malez, M. — Nikolić V. (1975): *Patološka pojava na prethistorijskoj lubanji iz pećine Bezdanjače u Lici*. Rad JAZU, 371/17, Zagreb.

- Marović, I. (1976): *Rezultati dosadašnjih istraživanja kamenih gomila oko vrela reke Cetine u god. 1953, 1954, 1958, 1966. i 1968. Materijali XII (IX kongresa arheologa Jugoslavije)*, Zadar.
- Marović, I. (1980): *Prehistorijska istraživanja u okolici Narone*. Hrvatsko arheološko društvo, sv. 5. (Znanstveni skup u Metkoviću 1977), Split.
- Mikić, Ž. (1981): *Stanje i problemi fizičke antropologije u Jugoslaviji — praistorijski periodi*. Posebno izdanje LIII/9 Centra za balkanološka ispitivanja ANU BiH, Sarajevo.
- Necrasov, O. (1979): *Structure anthropologique des populations anciennes et récentes de la R. S. Roumanie*. *Rassengeschichte der Menschheit*, 6. Lieferung — Europa IV, München-Wien.
- Pahič, S. (1962/1963): *Bronastodobna gomila pod Brinjevo goro*. *Arheološki vestnik*, XIII—XIV, Ljubljana.
- Penrose, L. S. (1954): *Distanze, Size and Shape*. *Ann. Eug.* 18.
- Pilarić, G. (1975): *Antropološka istraživanja na skeletima iz pećine Bezdanjače*. *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu*, X, Zagreb.
- PRAISTORIJA jugoslavenkih zemalja, IV — bronzano doba, Svjetlost, Sarajevo 1983.
- Schwidetzky, I. (1967): *Vergleichend-statistische Untersuchungen zur Anthropologie des Neolithikums*. *HOMO* 18. Band, 3. Heft, Mainz.
- Vinski-Gasparini, K. (1971): *Age du Bronze*. *Congrès UISPP—VIII*; Beograd.
- Xirotiris, N. (1979): *Rassengeschichte von Griechenland*. *Rassengeschichte der Menschheit*, 6. Lieferung — Europa IV, München-Wien.

T. I

CETINA 1958 — lokalitet Rudine, tumul XIX antropološke projekcije lobanje iz groba broj 4

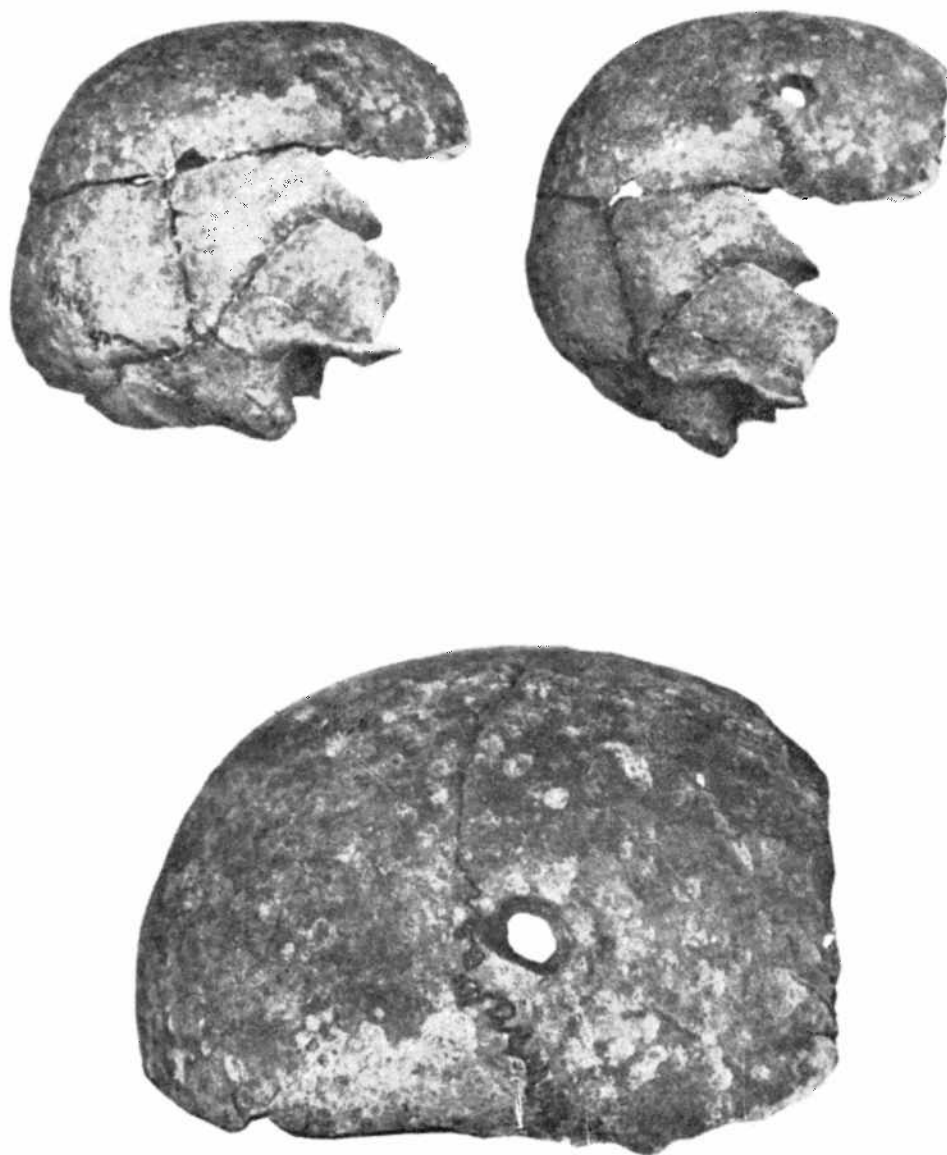
T. II

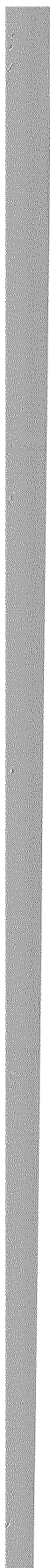
CETINA 1958 — lokalitet Preočanska kosa, tumul XCIII antropološke projekcije lobanje iz groba broj 1

T. III

CETINA 1958 — lokalitet Rudine, tumul XIX optimalne projekcije lobanje sa trepanacijom
iz groba broj 1

OTIŠIĆ, VLAKE — PRAISTORIJSKO NALAZIŠTE U VRTAČI I

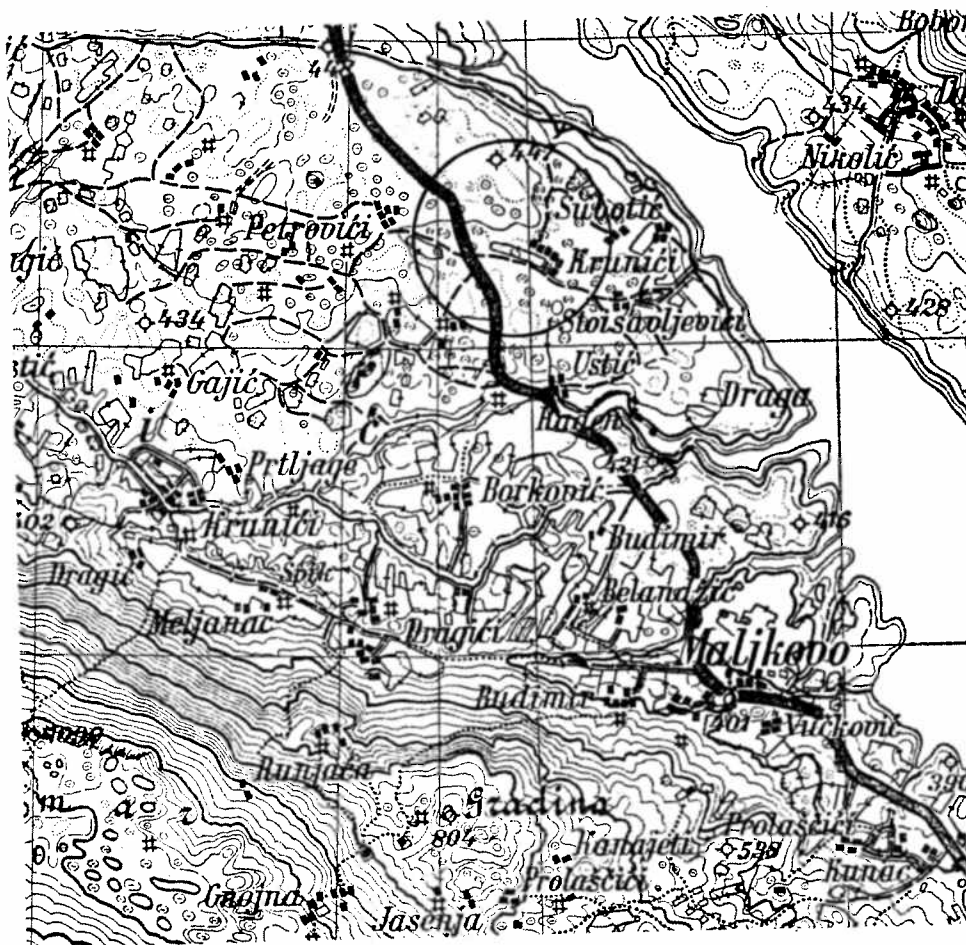
Područje Cetinske krajine je poznato po brojnim i raznovrsnim praistorijskim nalazištima, o čemu je u arheološkoj literaturi već dosta pisano¹. Nalazima iz cetinskih tumula, gradina, pećina i palafita u novije vrijeme se pridružuje i jedan sasvim novi tip lokaliteta koji je do sada bio nepoznat i u arheološkoj literaturi znatno šireg područja. Radi se, naime, o staništima u vrtačama (ponikva, dolac) koja su otkrivena pred nekoliko godina u selu Otišić, oko 20 km sjeverozapadno od Sinja².

Na području ovog sela, široko raštrkanog na prostranoj krševitoj visoravni između istočnih padina Svilaje i desne obale Cetine (Sl. 1), registrovano je preko 100 vrtača, uglavnom manjih dimenzija, prosječnog prečnika oko 30 m i dubine

¹ O praistorijskim nalazištima sa ovog područja do sada su objavljeni sljedeći radovi: Š. Batović, Pregled željeznog doba na istočnoj jadranskoj obali, VAHD LXVIII/1966, 47–74; W. Buttler, Burgwälle in Norddalmatien, BRGK 21, Frankfurt a/M 1931, 185–187; B. Čović, Vodeći arheološki tipovi kasnog bronzanog doba na području Delmata, Godišnjak VIII/6, 1970, 67–99; B. Gabričević, Otkriće sojenica u Sinjskom polju, Slobodna Dalmacija, 9. listopada 1956; M. Malez, Gospodska pećina — novi lokalitet paleolitika u Dalmaciji, VAHD LXXXII—LXXXIII/1979, 5–11; I. Marović, Brončani mač iz Medina kod Sinja, VAHD LVI—LIX/1954–1957, 24–27; Isti, Nekoliko prahistorijskih nalaza iz Splita i okolice Sinja, VAHD LX/1958, 9; Isti, Iskopavanje kamenih gomila oko vrela rijeke Cetine god. 1953, 1954. i 1958, VAHD LXI/1959, 5–80; Isti, Nekoliko nalaza iz halštatskog perioda u Dalmaciji, VAHD LXIII—LXIV/1961–1962, 13–16; Isti, Rezultati dosadašnjih istraživanja kamenih gomila oko vrela rijeke Cetine u god. 1953, 1954, 1958, 1966. i 1968, Materijali SADI XII, Zadar, 1976, 55–75; Isti, Rezultati arheološkog sondiranja u Gospodskoj pećini kod vrela rijeke Cetine, VAHD LXXXII—LXXXIII/1979, 13–50; Isti, Prilozi poznavanju brončanog doba u Dalmaciji, VAHD LXXV/1981, 27–33, 44; Isti, Sinjska regija u prahistoriji, Cetinska krajina, 27–63; I. Marović — B. Čović, Cetinska kultura, Praistorija IV, Sarajevo, 1983, 191–231; A. Milošević, Arheološki spomenici gornjeg i srednjeg toka rijeke Cetine, Zbornik Cetinske krajine 2, Sinj, 1981, 1–71; K. Patsch, Arheološko-epigrafska istraživanja I. Dolina gornje Cetine, GZM XI/1899, 69–119; P. Stanić, Predpovijesni spomenici Vrličke okolice u Dalmaciji, Vestnik Hrvatskoga arheološkoga društva XIV/1892, 43–50, 68–71; A. Vuletić, Novi neolitski nalazi na području Cetinske krajine, Sinj 1975; M. Zekan, Novi arheološki nalazi u pećinama srednje Dalmacije, VAHD LXX—LXXI/1968–1969, 144–145.

² Nalazište je otkriveno u julu 1980. godine iskopom rupe za krečanu do dubine od oko 1 m. Muzej Cetinske krajine je o nalazu obavijestio Petar Krstin Krunić iz Otišića.

do 5 m, a vrlo rijetko s prečnikom do 100 m i dubinom do 10 m. To su zapravo depresije tipične u ovom karstnom terenu nastale hemijskim djelovanjem vode na vapnenac. U pravilu su ovalnog oblika strmih kamenitih rubova, a dno im je naknadnim erozivnim djelovanjem ispunjeno obradivom crvenicom. Ujedno su to i jedine obradive površine na čitavom području ove visoravni. U tom smislu dna vrtača su višestruko pogodna jer su zaštićena od vjetrova, a zbog glinovite podloge zadržavaju potrebnu količinu vlage i u sušnim razdobljima. Ostali dio visoravni je izrazito neplodan i kamenit teren obrastao niskim rastinjem, pogodan jedino za oskudno stočarstvo (kozarstvo), koje je, uz obradu zemlje u vrtačama, jedina prirodna osnova egzistencije stanovništva. Vodu, kao nezaobilazan element za trajniji život na ovom području, čovjek je vjekovima nalazio u brojnim podzemnim škrapama i bunarima rasutim po cijeloj visoravni.

Sl. 1. Položaj lokacije Vlaka u okviru šireg područja Otišića

U novije vrijeme stanovništvo ovog dijela Cetinske krajine osnovne privredne aktivnosti dopunjava i izradom kreča, što je rezultiralo uništavanjem svih većih šuma na ovom tlu, a to je opet doprinijelo remećenju prirodnih odnosa i ekološke slike cijelog područja. Izgradnjom jedne ovakve krečane u vrtači na položaju Vlaka

(Rosića ograda — vrtića I, vlasništvo Luke Gajića pok. Vase) nađena je veća količina praistorijske keramike. Činjenica da na bližem okolnom području nema nikakvih vidljivih i do sada poznatih oblika praistorijskih nalazišta isključuje mogućnost da je ta keramika dospjela u vrtiću naknadno. Prema tome, ovaj nalaz je mogao poslužiti kao dobra indicija postojanja određenog praistorijskog lokaliteta u samoj vrtići. Da bi se potvrdile ovakve pretpostavke, izvršen je obilazak nekoliko obližnjih vrtića i u svima su utvrđeni površinski nalazi adekvatne keramike³. Tim obilaskom obuhvaćene su slijedeće vrtiće: Rosića ograda II (sadržava i ulomke srednjovjekovne keramike), Misirovica, Duboki dočić, Stojanova vrtića, Marijanuša, kao i nekoliko vrtića u šumici južno od zaseoka Krunići. Među ovim površinskim nalazima posebno se ističe kremenica strelica iz Marijanuše (T. IV/4). Svi ovi nalazi ukazuju na postojanje šireg praistorijskog naseobinskog kompleksa u vrtićama na položaju Vlaka (možda i na širem prostoru visoravni), vrlo vjerovatno s pojedinačnim stambenim objektima u svakoj vrtići, što u znatnoj mjeri upotpunjava arheološku sliku područja sela Otišić.

Uprkos činjenici da su na ovom tlu poznati brojni i raznovrsni arheološki nalazi iz svih vremenskih razdoblja, bilo da se radi o slučajnim i pojedinačnim otkrićima ili, pak, o rezultatima povremenih rekognosciranja, na njima gotovo da i nije bilo arheoloških zahvata. U odnosu na ostale, nalazi iz praistorijskog vremena su najbrojniji. Posebno se ističe velika grupa nakitnih bronzanih predmeta VII—II v. pr. n. e. iz Čorkovića pećine na istočnom obronku Svilaje, za koje se pretpostavlja da pripadaju nekom od pećinskih svetišta delmatskih božanstava ili možda pećinskoj nekropoli⁴. Svakako značajna arheološka nalazišta praistorijskog perioda su i nekropola s nekoliko stotina manjih kamenih tumula na položaju Gaj na sjevernom rubu otišićkog područja⁵, vrlo dominantna gradina na Mačkovoj glavici⁶, kao i manja nekropola sa tumulima od kamena i zemlje nedaleko od vrtića koje su predmet naše rasprave⁷. Dokaz kontinuiteta u naseljavanju ovog područja predstavljaju antički i kasnoantički, kao i srednjovjekovni nalazi⁸.

Imajući u vidu značaj svih dosadašnjih nalaza s otišićkog područja, te uočavajući vrijednost slučajno pronađene praistorijske keramike i stratigrafskih indicija koje su bile vidljive u iskopu za krečanu u vrtići I u Rosića-ogradi, Muzej Cetinske krajine u Sinju je na ovom nalazištu preduzeo probna iskopavanja⁹. Kako je već napomenuto, vrtića je smještena na položaju Vlaka, oko 300 m zapadno od zaseoka Krunići, s istočne strane puta koji vodi iz Sinja prema Vrlici. Nepravilnog je kružnog oblika, a obrađiva površina koja u cijelosti sadrži i kulturni sloj ima dimenzije 15×15 m. Kameni rub vrtiće se ljevokasto diže ka površini visoravni;

³ Okolne vrtiće su u novembru 1980. godine obišli Slobodan Čače s Filozofskog fakulteta u Zadru i Ante Milošević iz Muzeja Cetinske krajine u Sinju.

⁴ B. Čović, *Od Butmira do Ilira*, Sarajevo, 1976, 248—249; I. Marović, *Cetinska krajina*, 56.

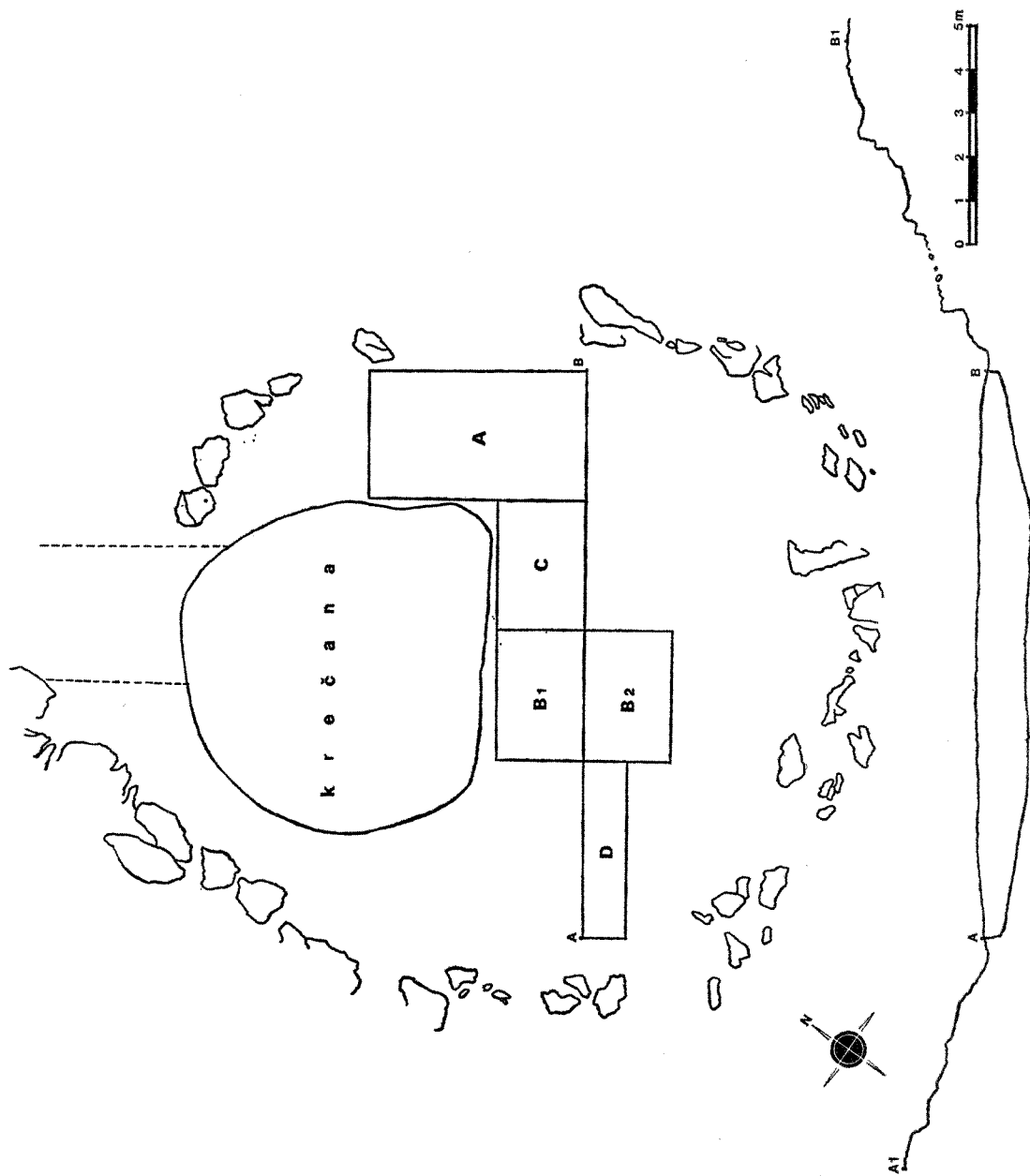
⁵ I. Marović, *l. c.*, 31.

⁶ *Ibid.*, 54—56.

⁷ Nekropola se nalazi oko 400 m jugozapadno od vrtiće koja je bila predmet našeg istraživanja. Sačinjava je nekoliko niskih gomila prečnika desetak metara s nasipom od kamena i zemlje. Nisu istraživane.

⁸ CIL III, 1619, 1620; S. Gunjača, *Muzej hrvatskih starina od oslobođenja do danas*, Starohrvatska prosvjeta, ser. III, sv. 2/1952, 223. Nekoliko antičkih i srednjovjekovnih nalaza iz Otišića nalazi se u Muzeju Cetinske krajine u Sinju.

⁹ U vremenu 7—26. septembra 1984. godine probna iskopavanja na ovom položaju izvršili su Blagoje Govedarica iz Centra za balkanološka ispitivanja ANU BiH iz Sarajeva, Ante Milošević iz Muzeja Cetinske krajine u Sinju i Nedjeljko Tomašević, student arheologije iz Sinja. Nalaze i dokumentaciju čuva Muzej Cetinske krajine u Sinju.

Sl. 2. Tlocrt vrtače I u Rosića ogradi sa položajem sonde

njegova visina u jugozapadnom dijelu je 1,90 m, dok na sjeveroistočnoj strani iznosi 3,40 m. Prečnik gornjeg otvora vrtače pravcem sjeveroistok — jugozapad iznosi 23 m. Površina istraživanja i položaj sonde dobrim dijelom su bili uslovljeni smještajem krečane koja pokriva gotovo čitavu sjeverozapadnu polovinu vrtače (Sl. 2).

Sl. 3: Vrtača I u Rosića ogradi tokom iskopavanja

Prilikom odabiranja mjesta za početak istraživanja pokušali smo u konfiguraciji neoštećenog dijela vrtače iznaći pokazatelje o eventualnom položaju stambenih objekata. U tom smislu najviše je obećavao sjeveroistočni kameni rub vrtače u kome je bio jedan pravougaoni usjek koji je ličio na usječni temelj građevine okrenute ka jugozapadu. Iz tih je razloga uz ovaj rub otvorena sonda A dimenzija 5 m × 3 m. U ovoj sondi pronađena je velika količina pokretnog arheološkog materijala; međutim, nikakve ostatke očekivanog objekta nismo utvrdili¹⁰. Stratigrafska situacija

¹⁰ Naknadno smo utvrdili da spomenuti usjek nema nikakve veze sa građevinskom djelatnošću prastanovnika vrtače, već da je nastao vadenjem kamena za krečanu.

i nalazi u sondi A pružali su indicije da bi se najbogatiji slojevi i eventualni ostaci arhitekture mogli nalaziti u središnjem dijelu vrtache, te smo iskopavanje nastavili istraživanjem u sondi B₁ i B₂ ukupne površine 4×3 m. Iskopavanjem sonde C (2,5×2 m) i sonde D (1×4 m) upotpunjen je repertoar nalaza i utvrđen profil kroz cijeli kulturni sloj vrtache. Ukupna istražena površina u ovoj vrtachi iznosi 38 m² (Sl. 2, 3). Ni u ovim sondama nije bilo kompleksnih ostataka arhitekture. Naišlo se samo na periferne tragove jedne građevine, a otkrivena su i tri vatrišta, kao i mnoštvo pokretnih nalaza o kojima će se detaljno govoriti u narednom poglavlju.

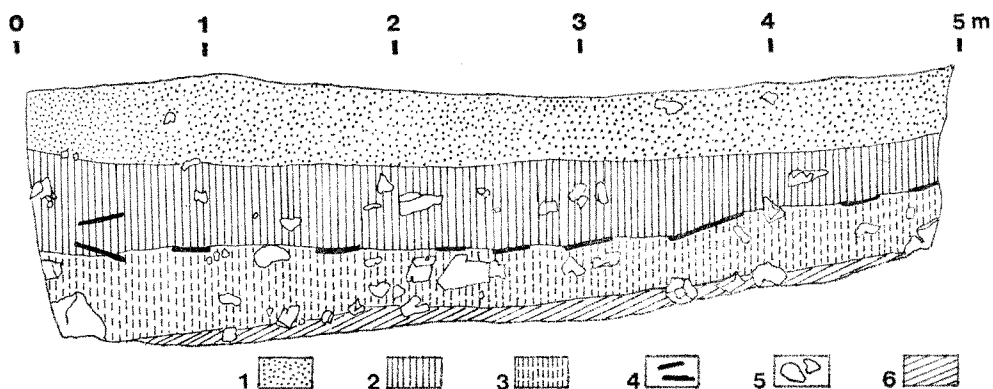
Opis kulturnog sloja i nalaza

Kulturni sloj praistorijskog staništa vrtache I u Rosića ogradi svojim stratigrafskim osobinama i sadržajem nalaza pokazuje jedinstvenu sliku na čitavom istraženom prostoru. U stratigrafskom pogledu nema nikakvih izrazitih razgraničenja koja bi ukazivala na prekid stanovanja ili višeslojno naseljavanje. Pored toga, na svim dubinama javljaju se keramički oblici istovjetni po obliku, ukrasu i fakturi, a nerijetko se fragmenti istog suda nalaze u različitim sondama i na različitim dubinama. O značaju ove situacije u pogledu trajanja i karaktera naseobine u vrtachi biće riječi u daljnjem tekstu, a ovdje ćemo samo konstatovati da nije potrebno slojeve i nalaze prikazivati pojedinačno po sondama, pa ćemo cijeli istražen prostor obraditi kao jednu jedinstvenu cjelinu.

Stratigrafske osobine kulturnog sloja

Kulturni sloj je najdeblji u središnjem dijelu vrtache (jugoistočni profil sonde B₁) gdje iznosi 1,20 m, dok se prema rubovima vrtache postepeno smanjuje, tako da u istočnom uglu sonde A iznosi 0,30 m, a u zapadnom uglu sonde D 0,35 m (Sl. 2). Prirodnu podlogu ovim sedimentima čini sterilna glina svijetlooker boje koja se prostire konveksno prateći konfiguraciju dna vrtache. U njoj ima dosta samorodnog kamenja, naročito na prostoru bližem kamenom rubu. Iznad sterilne gline nalazi se sloj prvobitnog humusa smeđe boje i debljine oko 0,35–0,40 m. U njemu takođe ima većeg kamenja, kao i pojedinačnih keramičkih fragmenata. Površina prvobitnog humusa je djelimično pokrivena slojem gareži iznad koje se nalazi intaktni kulturni sloj svijetlosmeđe boje sa mjestimičnim komadima dislociranog kućnog lijepa i lomljenog kamenja. Debljina ovog sloja varira između 0,15 i 0,50 m. U njemu je nađena velika količina pokretnog materijala, uglavnom keramičkih fragmenata. Nad ovim slojem je obradiva površina tamnosmeđe boje prosječne debljine 0,40 m. Od površine pa do prosječne dubine 0,15 m ovaj sloj je devastiran obradom zemljišta i u njemu nema nikakvih nalaza, dok su u preostalih 0,25 m debljine nalazi dosta brojni, ali po svojoj prilici ispremiješani (Sl. 4).

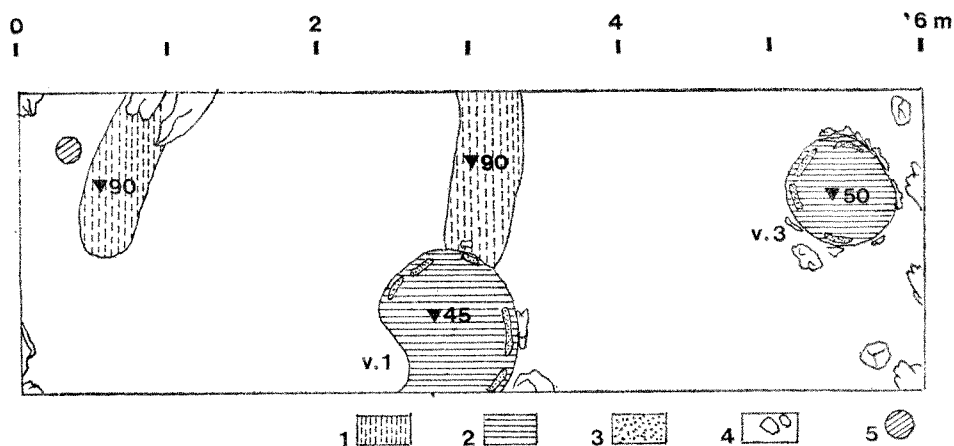
Debljina kulturnog sloja je relativno velika, što je u suprotnosti s uniformnim keramičkim nalazima koji, kako ćemo pokušati da pokažemo, svojim karakteristikama upućuju na jedno dosta kratko razdoblje iz vremena prelaza iz eneolita u bronzano doba. Ovo bi se, međutim, moglo objasniti kako intenzivnim životom u vrtachi, tako i pojačanom sedimentacijom koja je uslovljena prirodnom konfiguracijom tla. Isti prirodni uslovi su rezultirali, neuobičajenom debljinom prvobitnog humusa.

Sl. 4: Jugozapadni profil sonde A. 1 — sloj poremećen obrađivanjem; 2 — intaktni kulturni sloj; 3 — prvobitni humus; 4 — gar; 5 — kamenje

U središnjem dijelu istraženog prostora otkrivena su tri vatrišta:

Vatrište 1 — nalazi se uz istočni profil sonde B₁ na dubini 0,45 m. Ovo vatrište je nepravilnog zaobljenog oblika dimenzija 1,00 × 0,80 m, a sadrži sloj gara i pepela debljine 0,10 m; oivičeno je crvenkastom zapečenom zemljom i u njemu nije bilo nikakvih nalaza (Sl. 5).

Sl. 5: Tlocrt sonde B1 i C1. 1 — crvenkastonarandžasta tvrdo nabijena zemlja; 2 — gar i pepeo vatrišta; 3 — zapečena zemlja; 4 — kamenje; 5 — kružna rupa (ležište drvenog stuba?)

Vatrište 2 — smješteno je u sjevernom uglu sonde B₂ na dubini od 0,37 m. Oblik vatrišta je elipsa dimenzija 1,10 × 0,50 m. U njemu nije bilo nikakvih nalaza osim gara i pepela debljine 0,02–0,03 m. S obzirom na to da sloj gara u ovom vatrištu nije osobito debeo, te da po rubovima nema zapečene crvenkaste zemlje, moguće je pretpostaviti da nije bilo duže u upotrebi. Pošto je ovo vatrište na gotovo istoj dubini i u neposrednoj blizini vatrišta 1, nije isključeno da je ovo mjesto služilo samo kao odlagalište za pepeo iz vatrišta 1.

Vatrište 3 — nalazi se uz sjeveroistočni profil sonde C na dubini od 0,50 m; kružnog je oblika s prečnikom od 0,70 m i debljim slojem zapečene crvenkaste zemlje po rubovima koji su oivičeni kružnom konstrukcijom od lomljenog kamena (Sl. 5). Ni u ovom vatrištu nije bilo drugih nalaza osim pepela i drvenog uglja debljine do 0,15 m.

Naknadnom C-14 analizom uzoraka uglja, koja je obavljena u Institutu „Ruđer Bošković” u Zagrebu, dobivena je starost za vatrište 1 440 $\pm$ 150 godina (analiza br. Z 1451) i 565 $\pm$ 120 godina za vatrište 3 (analiza br. Z 1452). Time se pokazalo da ova vatrišta ne pripadaju praistorijskom horizontu, već su ukopana sekundarno u dio sloja koji je inače oštećen zemljoradnjom i u kome je stratigrafska situacija u potpunosti poremećena.

Neobičnu i vrlo interesantnu pojavu u kulturnim sedimentima ove vrtače predstavljaju dva paralelna pojasa crvenkastonarandžaste tvrdo nabijene zemlje koji se javljaju na dubini od 0,90 m u sondi B₁. Širina ovih pojaseva je 0,80–1,00 m, debljina 0,10–0,15 m, a međusobni razmak 1,80 m. Oba pojasa izlaze iz sjeverozapadnog profila i sežu do polovine ove sonde pravcem sjeverozapad – jugoistok (Sl. 5). Leže u okviru prvobitnog humusa i u njima nema nikakvih nalaza. U zapadnom uglu sonde B₁, uz zapadni pojas crvenkastonarandžaste zemlje, pronađena je kružna rupa prečnika 0,14 m i dubine 0,09 m koja indicira ležište drvenog stuba (Sl. 5). U pogledu značenja ovih pojaseva vrlo je teško donijeti određeni sud na osnovu ispitane površine. S obzirom na to da oba pojasa izlaze iz okvira sonde pružajući se dalje ka sjeverozapadu, može se pretpostaviti da su u vezi s određenom stambenom konstrukcijom koja je mogla biti jedino na prostoru uništenom iskopom za krečanu. Na ovu pretpostavku upućuje i spomenuti nalaz ležišta za drveni stub. Uz to treba reći da su reambulacijom ukopa u vrijeme gradnje krečane primijećeni naizmjenični vrlo intenzivni slojevi gara, pepela, kućnog lijepa, kao i naboj crvenkastonarandžaste zemlje čije okrajke susrećemo u sondi B₁. Dakle, i stratigrafska situacija u tom dijelu vrtače, koja se dosta razlikuje od one u istraženom dijelu, ukazuje da su se upravo na mjestu krečane nalazili stambeni objekti ovog staništa. Nema načina da se utvrdi da li je to bio jedan ili više istovremenih objekata, kao ni njihov oblik, ali navedeni stratigrafski slijed potvrđuje da je jedino na tom mjestu bilo sukcesivne gradnje. Osim toga, ovaj sjeverozapadni rub vrtače je vrlo pogodan za smještaj stambenih objekata jer je okrenut prema jugoistoku i osunčan tokom najvećeg dijela dana.

Cjelokupna stratigrafska situacija na istraženom prostoru i u ukupu krečane pruža dosta jasnu sliku o karakteru ovog nalazišta. Očigledno je da se ovdje radi o jednoslojnom staništu u kome se život odvijao kontinuirano. Najraniji stambeni horizont je na dubini 0,80–0,90 m o čemu svjedoči nivo gareži koji je primijećen na površini prvobitnog humusa u svim sondama.

Kako je već rečeno, vatrišta 1, 2 i 3 ne pripadaju praistorijskom staništu. Mada je kulturni sloj od nivoa ovih vatrišta do površine poremećen obradom zemlje, može se sa sigurnošću konstatovati da ona ne pripadaju ni nekoj kasnijoj naseobini. Takvu mogućnost u potpunosti isključuju pokretni arheološki nalazi koji u cjelini imaju praistorijski karakter, te ova vatrišta vjerovatno predstavljaju trag kratkotrajnog boravka ljudi u XV i XVI v. n. e.

U pogledu primarnog naseljavanja, ograničeni prostor vrtače i sve prethodno navedene okolnosti ukazuju da je ovdje bilo prebivalište manje zajednice, možda jedne porodice. U tom smislu čitav kompleks vrtača na položaju Vlaka u Otišiću mogao bi predstavljati naselje sastavljeno od većeg broja porodičnih gazdinstava u pojedinačnim vrtačama¹¹.

¹¹ Rekognosciranjem područja sinjske općine keramika istih osobina, kao ona iz vrtača u Otišiću pronađena je i u vrtačama nedaleko od sela Biska, oko 6 km južno od Trilja. I ovdje se radi o manjoj krševitoj visoravni, vrlo sličnoj onoj u Otišiću, na kojoj je gusto raspoređeno pedesetak vrtača, pa i ovdje treba očekivati nalaz ovakvog tipa naselja.

Važno je napomenuti da ove neobične i do sada nepoznate stambene lokacije pružaju niz pogodnosti kakvih nema na drugim naseobinskim položajima. Prije svega, one daju prirodnu zaštitu od vjetrova koji na ovoj, prema sjeveru otvorenoj, visoravni znaju biti vrlo neprijatni u zimskom periodu. Zatim, one su u ovom nepreglednom kršu teško vidljive i vrlo lako se može proći pored same vrtače, a da se ona i ne primijeti. Nije nevažna ni prirodna karakteristika ovih ljevkastih depresija koje gotovo u potpunosti apsorbiraju unutrašnje zvukove, a vanjske pojačavaju.

Pokretni arheološki nalazi

Pokretne arheološke nalaze gotovo u cijelosti predstavljaju fragmenti keramičkih posuda. U nešto većem broju nađeni su i sitniji ostaci kućnog lijepa, dok su druge vrste pokretnih arheoloških nalaza sasvim rijetke. Ističu se dva fragmenta kremenih strelica, jedna minijatura kamena sjekira i jedan polumjesečasti kameni privjesak. Životinjskih kostiju gotovo da i nije bilo, što je iznenađujuće s obzirom na karakter ovog nalazišta.

Keramički nalazi

Među brojnim keramičkim nalazima najčešći su fragmenti oboda s većim ili manjim dijelovima tijela posude. Uglavnom su to ulomci trbuha, vratova posuda i supkutane drške, dok se dna i drugi oblici drški rjeđe nalaze. Cijele ili gotovo cijele posude nalažene su sasvim izuzetno, što je znatno otežalo identifikaciju keramičkih oblika. Od ukupnog broja keramičkih fragmenata, samo je kod približno 20% bilo moguće sa više sigurnosti utvrditi primarni oblik posuda kojima su pripadali.

Sve keramičke posude su isključivo radene prostom rukom. U pogledu tehnologije izrade razlikuju se slijedeće keramičke vrste:

a) fina glačana keramika mrke i smeđe boje. Posude ove vrste izrađene su od dobro pečene pročišćene zemlje sa sitno mljevenim zrcima kalcita. U odnosu na ukupan broj fragmenata ova vrsta je zastupljena sa 0,3%;

b) keramika dobrog kvaliteta, dobro pečena, izrađena od pročišćene zemlje sa ujednačeno mljevenim zrcima kalcita. Površine su ravne i bez sjaja, mrke, smeđe i crvenkaste, rjeđe oker boje, a izuzetno i sive. Zastupljenost 22,5%;

c) keramika srednjeg kvaliteta, dobro pečena, izrađena od pročišćene zemlje sa vidljivim zrcima kalcita. Površine posuda su malo grublje u odnosu na prethodnu vrstu. Boje su ujednačene, a zastupljene su oker, smeđa, mrka i crvenkasta. Ova keramička vrsta je najbrojnija i u ukupnom keramičkom materijalu na nju otpada 59%;

d) keramika srednjeg kvaliteta, slabije pečena i izrađena od prečišćene zemlje sa vidljivim zrcima kalcita. Površine su mat i neravne, preovlađuju crvenkasta, oker i smeđa, a rjeđe mrka. Zastupljenost 15,2%.

e) keramika lošijeg kvaliteta, dosta slabo pečena, izrađena od neprečišćene zemlje u kojoj su vidljiva krupnija zrnca kalcita i pijeska. Površine su grube i hrapave, boja uglavnom oker i smeđa, a izuzetno crvenkasta ili mrka. Ova vrsta je rijetko zastupljena i pripada joj samo 3% keramičkog materijala.

Na osnovu tipološke analize pronađenog keramičkog materijala izdvojeni su slijedeći oblici uglavnom manjih dimenzija:

1) Posude s loptastim trbuhom, ravnim ili konkavnim dnom, ravnim cilindričnim vratom, često s ovalno profilisanim obodom i dvjema nasuprotno postavljenim horizontalnim supkutanim drškama na gornjem dijelu trbuha (T. I/1, II, III, IV/1, 2, 6, 7; V/1—3, 6, 7). U jednom slučaju su konstatovane i vertikalne drške ovog tipa (T. II/5). Najčešće su ornamentisane po vratu, gornjem dijelu trbuha i drškama. Uzevši u cjelini, ovaj tip posude je najbrojniji. U odnosu na identifikovane oblike zastupljen je sa 57%, a u odnosu na cjelokupni keramički materijal sa 11,4%. U pogledu tehnologije izrade ove posude pripadaju vrstama „b” i „c”. Najčešće su mrke ili smeđe boje, a vrlo rijetko crvenkaste ili oker.

2) Posude sa loptastim trbuhom i blago ili oštrije naznačenim prelazom u relativno visoki, malo izvijeni vrat (T. VI/1, 2, 3, 6).

Obod je i kod ovog tipa često ovalno profilisan. Drške i dna nisu pouzdano utvrđeni, a, obzirom na sličnost s posudama prethodnog tipa, nije isključeno da im pripadaju horizontalne supkutane drške i ravna ili konkavna dna. Vrlo često su ornamentisane, uglavnom po vratu i na prelazu u trbuh. U okvirima identifikovanih oblika zastupljene su sa 24%, a u odnosu na cjelokupni keramički materijal sa 4,8%.

3) Konične zdjele sa zaravnjenim i prema unutrašnjosti zadebljanim obodom. Prema obliku dna ove zdjele smo podijelili u dvije varijante:

- a. zdjele sa blago naznačenim ravnim ili konkavnim dnom, prema unutra zadebljanim ili, pak, s prstenasto ojačanim obodom (T. I/3, 4, VII/1—3, 5; VIII/3, 6; IX/6, 7, 8, 9; X/3; XI/1),
- b. zdjele na jasno profilisanoj koničnoj nozi i sa ravnim prema unutra zadebljanim obodom (T. I/5; VIII/1; XI/13; XII/1, 2).

Kod obje varijante ponekad su zastupljene vertikalne supkutane drške koje prolaze stijenkom posude s otvorima na rubu i gornjem dijelu trbuha (T. VII/1; VIII/6; IX/6; XII/1). Kod varijante „a” javljaju se i vertikalne trakaste, kao i male horizontalne tunelaste ručke (T. I/4, IX/8). Oba tipa drške počinju na obodu posude. Zdjele obiju varijanti su vrlo često ukrašene. Kod varijante „a” ornament se javlja na obodu, na trakastim drškama i gotovo na cijeloj spoljnoj strani tijela (T. I/3, IX/6), dok je kod zdjela varijante „b” ornamentika zastupljena na rubu, cijeloj spoljnoj površini tijela, na nozi i na dnu unutrašnje strane recipijenta (T. I/5, XI/13). Po fakturi obje varijante najčešće pripadaju keramičkim vrstama „b” i „c”, mrke, smeđe, crvenkaste i oker boje, a samo izuzetno varijanta „a” pripada keramičkim vrstama „c” i „d” sivkastooker boje. U ukupnoj zastupljenosti identifikovanih oblika konične zdjele dolaze odmah iza prethodna dva tipa, pri tom su oblici varijante „a” mnogo češći. U odnosu na ostale oblike, zdjele varijante „a” su zastupljene sa 12%, a u okviru cjelokupnog keramičkog materijala sa 2,3%. Procentualna zastupljenost zdjela varijante „b” u odnosu na identifikovane oblike iznosi 1,8%, a u odnosu na cjelokupni keramički materijal svega 0,3%.

U cjelini gledajući, ova tri prethodno opisana oblika su u apsolutnoj prednosti u odnosu na sve ostale.

4) Bikonične duboke zdjele s oštrim prelazom između konusa i lagano izvijenim vratom, te s vertikalnim drškama ili bez njih (T. VIII/4; IX/1—5; X/2, 4). Dna su im vjerovatno ravna. U procentu su manje ornamentisane od prethodnih tipova, a ukrasi se javljaju na gornjem konusu, odnosno na neizraženom ramenu i vratu (T. VIII/4 itd.). Po tehnologiji izrade odgovaraju keramičkim vrstama „b” i „c” mrke i smeđe boje. U odnosu na ostale oblike zastupljene su sa 4%, a sa 0,8% u odnosu na cjelokupni keramički materijal.

Ovom tipu posuda vjerovatno pripada i nekoliko fragmenata koji predstavljaju blago izvijeni vrat bogato ukrašenog suda s oštro prelomljenim i horizontalno uvučenim obodom (T. X/1).

5) Loptaste posude bez vrata s malim jednostavnim ili prstenasto zadebljanim obodom (T. I/2, XII/6). Rijetko su i skromno ukrašene, i to po pravilu samo na obodu. U okvirima keramičkog materijala ovog nalazišta zastupljene su sa 1,5%, a njihov procenat prema identifikovanim oblicima je 0,2%. Po fakturi pripadaju keramičkoj vrsti „c”, crvenkaste i oker boje.

6) Plitka činija (tanjir) s ravnim masivnim dnom i blago zakošenim niskim obodom (T. IX/11). Identifikovana su dva neukrašena primjerka koja pripadaju keramičkoj vrsti „c” crvenkastooker boje. Njihova procentualna zastupljenost jednaka je kao i kod prethodnog oblika.

Najveći dio neopredijeljenih keramičkih nalaza, uglavnom su to manje tipični fragmenti trbuha i dna, vjerovatno pripada naprijed navedenim oblicima. Osim toga, tokom iskopavanja su pronađeni i dijelovi posuda kojima se primarni oblik ne može sa sigurnošću utvrditi. To su:

- fragmenti trbuha većih keramičkih posuda s barbotin-ornamentom (T. IX/12);
- fragment grublje posude s impresso-ornamentom (T. VII/7);
- ulomak ravnog oboda ukrašen nizom utisnuća sa dijelom tijela veće posude keramičke vrste „c” (T. XII/3);
- fragment trbuha s bradavičastim ispupčenjem keramičke vrste „b” (T. VII/4);
- dio trbuha posude s malom vertikalnom drškom ovalnog presjeka keramičke vrste „b’” (T. XII/9);
- ulomci trakastih drški koje počinju ispod oboda keramičkih vrsta „b” i „c” (T. XI/3, 9);
- fragmenti ukrašenih i neukrašenih trakastih drški, takođe vrsta „b’” i „c” (T. XI/4, 6, 8);
- veći broj fragmenata ravnih i konkavnih dna različitih dimenzija fakture „b”, „c” i „d” (T. XII/12, 13, 15);
- fragment omfalos dna keramičke vrste „c” (T. XII/14);
- fragmenti masivnih trakastih drški keramičke vrste „c” (T. XI/5; XII/4);
- više fragmenata različitih oboda među kojima se posebno ističu prstenasto zadebljali obodi (T. IX/9; XII/5, 7, 11).

S obzirom na nalaze masivnih drški i fragmenata trbuha debljih stijenki, može se pretpostaviti i postojanje grubljih posuda veće zapremine (amfore, lonci i sl.), ali su one u odnosu na prethodno izdvojene oblike mnogo rjeđe zastupljene.

Jedna od osnovnih karakteristika keramičkog materijala iz vrtače I u Otišiću je relativno veliki procenat ukrašenih posuda. Uočljivo je da su pojedini tipovi posuda češće ukrašeni nego neukrašeni, kombinacije ornamentalnih motiva su brojne i izvedene različitim tehnikama.

Među tehnikama preovladava urezivanje, ukrašavanje točkićem i utiskivanje. Rjeđe se primjenjuju plastični ornamenti, barbotin, namotana nit, a u jednom slučaju zastupljen je i fino izveden češljasti ukras.

Urezivanje je najčešća tehnika ukrašavanja. Javlja se samostalno ili u kombinaciji sa utiskivanjem, ukrašavanjem točkićem i namotanom niti. I pored brojne zastupljenosti, ornamentika izvedena ovom tehnikom uglavnom je ograničena na posude prvog tipa. Najčešće su to jednostruke ili dvostruke ravne ili cik-cak pruge (T. II/10,

11, 13), nizovi vertikalnih linija (T. II/1—4; VIII/3), mrežasti i nepravilni mrežasti ornamenti (T. II/9, 10, 13; III/1, 4, 7), snopovi cik-cak linija (T. II/7), šrafirane vertikalne i horizontalne trake (T. II/11, 12; IV/2, 7; V/2; VIII/2; IX/2, 4) i nizovi šrafiranih trouglova nasuprot postavljeni tako da tvore cik-cak traku (T. VIII/5).

Ukrašavanje točkićem po zastupljenosti dolazi odmah uz urezivanje. U osnovi, ukrašavanje ovom tehnikom ponavlja ornamentiku koja se izvodi urezivanjem, izuzimajući mrežaste ukrase. Na jednom fragmentu posude prvog tipa zastupljeni su motivi riblje kosti minuciozno izvedeni u ovoj tehnici (T. III/2). Kao najčešći motiv ove tehnike mogu se, ipak, izdvojiti višestruki nizovi horizontalnih pruga na vratu posuda drugog tipa (T. VI/1, 2). Treba naglasiti da se ova tehnika rijetko javlja potpuno samostalno, već je najčešće zajedno sa tačkastim, te drugim utiskivanjem i urezivanjem. Pri tom treba naglasiti da u tim kombinacijama ukrasi točkićem dominiraju, dok su druge navedene tehnike uglavnom ograničene na rubni dio ornamentalnih kompozicija (T. VI/1, 2; VII/2, 5; VIII/1; XII/1). Ova tehnika preovlađuje na oblicima posuda drugog tipa, kao i na koničnim zdjelama, naročito na onim varijante „a” (T. VII/2, 5; VIII/6; IX/6; XI/1; XII/1). U malom broju slučajeva motivi koji su tipični za ovu tehniku izvedeni su utisnutom niti (T. X/2).

Utiskivanje — pod ovom tehnikom podrazumijevamo raznovrsne ornamente izvedene različitim instrumentima. Tu spadaju naizmjenični ubodi koji formiraju reljefnu cik-cak traku (T. II/5; III/3; IV/6; VII/5; X/2, 3; XI/13; XII/2), jednostruki, dvostruki i, izuzetno, trostruki nizovi većih ili manjih utisnuća na obodima, trbusima, trakastim drškama i na plastičnim trakama (T. IX/10; XI/2, 4, 7, 8, 10; XII/3, 5—8, 10, 11). U ovoj tehnici je izveden ukras na jednom fragmentu posude keramičke vrste „d” koji podsjeća na neolitske impresso-ornamente (T. VII/7). Veća utisnuća često se javljaju samostalno, i to na grubljim posudama (T. XI/2; XII/5), dok je punktiranje najčešće u kombinaciji s drugim tehnikama zastupljeno na oblicima finijeg posuda (T. X/1; XII/1). Zanimljivo je da se u ovom okviru uopšte ne primjenjuju utisnuća izvedena prstom koja su vrlo brojna u nalazištima bronzanog i željeznog doba na ovom i na širem području.

Plastične ornamente predstavljaju prstenasta zadebljanja četvrtastog ili ovalnog presjeka na obodima koničnih zdjela (T. IX/7, 9; XII/5, 11), na loptastim posudama petog tipa (T. I/2) i na nekim drugim neidentifikovanim oblicima (T. XII/7); horizontalne jednostruke kanelure ispod oboda koničnih zdjela varijante „a” (T. IX/7, 8); horizontalne plastične trake u predjelu prelaza iz vrata u trbuh loptastih posuda prvog i drugog tipa (T. IX/10); te bradavičasta ispupčenja koja su konstatovana samo u jednom slučaju (T. VII/4).

Ukrašavanje barbotin-tehnikom se relativno često javlja na fragmentima trbuha posuda kojima se primarni oblik, na osnovu raspoloživog materijala, ne može odrediti (T. IX/12).

Fino izvedeni češljasti ornament zastupljen je samo na jednom fragmentu posude keramičke vrste „b”, te se može reći da ova tehnika predstavlja izuzetak među ukrasima u okviru keramičkog materijala ovog nalazišta (T. VII/6). Isti je slučaj sa prethodno spomenutim impresso-ornamentima neolitskog tipa.

U cjelokupnom načinu ukrašavanja posuda isključivo je zastupljena geometrijska pravolinijska ornamentika. Rijetko se na jednom sudu susreće jedna tehnika i jedan motiv, nego se najčešće javljaju u kombinacijama. Najčešća ornamentalna kompozicija su horizontalne i vertikalne uske trake oivičene linijama između kojih su

naizmjenična utisnuća koja u konačnoj formi čine plastičnu cik-cak traku. U osnovi isti motiv predstavljaju cik-cak trake na ravnim obodima koničnih zdjela, s tim što su one ovdje istaknute dvostrukim suprotnim nizom šrafiranih trouglova. Veoma česti motivi su i snopovi vertikalnih i horizontalnih linija, poprečno šrafirane trake izvedene urezivanjem, ili točkićem, zatim mrežasti ornamenti, kao i nizovi većih ili manjih utisnuća.

Kameni nalazi

Proizvodi od kamena predstavljeni su sa sljedećih pet artefakata:

- Privjesak lunulastog oblika sa kružnom perforacijom pri vrhu gornjeg dijela izrađen od metamorfnog kamena argilošista (T. V/4);
- Minijaturna sjekira od svijetlosivog mermera sa fragmentovanom oštrom (T. V/5);
- Fragmentovani vrh strijele od mrkosivog kremena u obliku lista (T. IV/3);
- Fragmentovani kremeniti nož sive boje (T. IV/5);
- Vrh strijele u obliku lovorovog lista od svijetlosivog kremena — površinski nalaz iz vrtiće Marijanuša na položaju Vlaka (T. IV/4).

Kulturni i hronološki okviri

Kako se već iz prethodnog izlaganja može zaključiti, stratigrafska situacija i arheološki nalazi ukazuju na prilično uniformnu sliku materijalne kulture staništa u vrtiće I na položaju Vlaka u Otišiću. Znatne količine karakterističnih keramičkih oblika i njihov siguran stratigrafski položaj daju dosta mogućnosti za preciznije kulturno i hronološko opredjeljenje, kako ovog nalazišta, tako i drugih lokaliteta sa šireg područja kod kojih dosadašnja istraživanja nisu pružila dovoljno relevantnih podataka za pouzdanu determinaciju. Ovdje, prije svega, mislimo na još uvijek nejasne elemente koji određuju početak cetinske kulture¹² i na problematiku jadranskog tipa ljubljanske kulture koji je do sada najvećim dijelom bio prezentiran pojedinačnim i nedovoljno dokumentovanim nalazima¹³.

Većina karakterističnih oblika iz ove vrtiće ima brojne analogije u neposrednom susjedstvu, a i na širem prostoru jadranskog zaleđa, u prvom redu među nalazima koji su opredijeljeni u ranu fazu cetinske kulture. U tumulu 2 u Šparevinama pronađeni su fragmenti loptastih posuda sa cilindričnim vratom koji i po obliku i po ukrasima gotovo u potpunosti odgovaraju posudama našeg prvog tipa. Uz ove ulomke u istom tumulu pronađeni su i dijelovi koničnih zdjela s unutra proširenim obodom koji takođe imaju dosta sličnosti sa nalazima iz Otišića¹⁴. Takvi oblici konstatovani su i u tumulu 53 u Rudinama, a uz to su zastupljeni i fragmenti posuda našeg drugog tipa ukrašeni snopovima horizontalnih pruga izvedenih utisnutom namotanom niti¹⁵. U gomili 3 u Čitluku (položaj „Gomile više lada”)

¹² U vezi sa nastankom, razvojem i uopšte kulturnim karakterom cetinske kulture mišljenja nisu jedinstvena, niti ujednačena. Up. I. Marović, Materijali SADJ XII, Zadar, 1976, 71; A. Benac, Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva I, Sarajevo, 1963, 25 ff; Š. Batović, AV XXIV/1975, 108; B. Čović, Od Butmira do Ilira, Sarajevo, 1976, 91—95; S. Dimitrijević, Praistorija III, 328; I. Marović — B. Čović, l.c., 191 ff.

¹³ Up. S. Dimitrijević, AI VIII/1967, 8—11; Isti, Praistorija III, 321—324.

¹⁴ Up. I. Marović, VAHD LXI/1959, 8—9, sl. 1/6,7.

¹⁵ Up. I. Marović, Materijali SADJ XII, Zadar, 1976, T. II.

pronađen je dio cilindričnog vrata i trbuha posude istovjetne onima na T. II/1, 2, 3, 10; III/4. Uz ove fragmente otkrivena je i jedna gotovo cijela posuda analogna našem drugom tipu, ali bez ukrasa¹⁶. Ova tri lokaliteta koncentrisana su u okolini izvora Cetine i udaljena svega desetak kilometara od nalazišta u Otišiću, te i ovo uz ostale navedene okolnosti ukazuje na njihovu povezanost i mogućnost intenzivnih kontakata.

Sa područja cetinske kulture indikativni su fragmenti posude s loptastim trbuhom i cilindričnim vratom, kao i zdjele sa unutra proširenim obodom, pronađeni u tumulu I u Ograđu kod Metkovića¹⁷, koji pokazuju velike sličnosti sa odgovarajućim nalazima iz vrtače u Otišiću. Fragmenti keramičkih posuda ovakvog oblika i načina ukrašavanja nađeni su nadalje u Škarirnom samogradu kod Drniša i u tumulima kod Blata na Cetini i kod Grabovice u Buškom blatu¹⁸. U odnosu na materijal iz Otišića u ovim nalazištima su posebno zanimljivi prstenasto zadebljani obodi s nizovima utisnuća ili bez njih, bradavičasta ispupčenja, masivne trakaste i tunelaste drške, kao i neki fragmenti posuda loptastog oblika¹⁹.

Sve ove analogije ukazuju na blisku srodnost materijalne kulture prve cetinske faze i nalaza iz Otišića. Ova početna etapa cetinske kulture prema I. Maroviću i B. Čoviću datirana je u kraj eneolita i prelaz u rano bronzano doba u smislu srednjoevropske hronologije²⁰. Većina prethodno navedenih nalaza, posebno ukrašene konične zdjele našeg tipa 3a i 3b i loptaste posude prvog i drugog tipa, okarakterisane su kao komponenta jadranskog tipa ljubljanske kulture u okvirima početne faze cetinske kulture²¹.

Ovaj facijes determinisao je S. Dimitrijević kao varijantu ljubljanske kulture pripisujući mu čitav niz nalazišta duž jadranske obale od Trsta do srednje Albanije, uključujući tu i već navedene nalaze cetinske kulture²². U materijalu iz Otišića zastupljen je pretežan dio repertoara karakterističnog upravo za taj facijes.

U tom smislu posebno su zanimljivi keramički fragmenti iz Grapčeve špilje na otoku Hvaru, i to konična zdjela s ravnim dnom, zdjele ovog tipa s nogom ukrašene sa spoljne i unutrašnje strane gotovo identične otišićkim, kao i bikonične posude koje odgovaraju našem četvrtom tipu²³; zatim zdjele našeg tipa 3a i loptaste posuda sa cilindričnim vratom iz pećine Tradanj kod Šibenika²⁴; nalazi ovog tipa i prstenasto zadebljani obodi iz sloja III a Ravlića-pićine kod Gruda²⁵; fragmenti loptastih posuda našeg prvog i drugog tipa iz pećine Badanj kod Stoca²⁶; ornamentika keramičke zdjele sa četiri nožice iz tumula u Rubežu kod Nikšića²⁷; fragmenti loptastih posuda sa supkutanom drškom našeg prvog tipa, prstenasto zadebljani ukrašeni i neukrašeni obodi, ornamentika ljubljanskog tipa i fragmenti

¹⁶ Ibid., T. XII.

¹⁷ Up. I. Marović, Dolina rijeke Neretve, 63 ff., sl. 28/1, 2.

¹⁸ Up. I. Marović — B. Čović, l.c., T. XXVIII/9, 10; I. Marović, VAHD LXXIV/1980, 9 ff.

¹⁹ Ibid., sl. 3/4, 6/1—14, 7/1—3, 9—11, 8/1—5.

²⁰ I. Marović — B. Čović, l.c., 197.

²¹ Ibid., 196.

²² S. Dimitrijević, AI VIII/1967, 8 ff.

²³ Ibid., 11, T. VII/1—4, VIII/1—3.

²⁴ Up. A. Benac, BRGK 42, 1961, T. 32/1, 2. Loptaste posude sa cilindričnim vratom nisu objavljene. Podatak na osnovu uvida B. Govedarice u Muzeju grada Šibenika.

²⁵ Up. B. Marijanović, GZM ns 35/36/1981, T. XXXIII/1, 2, XXXV/2, 3, XXXVI/1—4, 6.

²⁶ Up. B. Marijanović, GZM ns XXXII/1978, 177—178.

²⁷ Up. A. Benac, GZM ns X/1955, 86, 89, T. I/6a, 6b.

posuda s plastičnom trakom iz sloja VI pećine Odmut na Pivi u Crnoj Gori²⁸. Većina ovih oblika zastupljena je i u neobjavljenom materijalu iz pećine Vranjaj u Boki Kotorskoj²⁹ i nekolicini lokaliteta iz okoline Šibenika (Stubica, Pećina u Šarinoj dragi itd.)³⁰.

Jadranski tip u cjelini S. Dimitrijević datira u rano bronzano doba, što je adekvatno njegovom datiranju klasične ljubljanske kulture, odnosno njenog alpskog facijesa³¹. Međutim, u pogledu datacije ovog facijesa mišljenja nisu ujednačena. Nalazi ovog tipa iz Ravlića-pećine i Badnja opredijeljeni su na kraj perioda koji B. Marijanović označava kao razvijeni eneolit, odnosno razdoblje koje prethodi završnoj fazi eneolita³². Sloj VI pećine Odmut datiran je u kasni eneolit³³.

U vezi s ovom potrebno je naglasiti da keramički materijal iz Otišića, osim analogija u okviru jadranskog tipa ljubljanske kulture, pokazuje veoma velike sličnosti sa nalazima iz klasičnog područja ove kulture, odnosno iz Ljubljanskog barja. Zajednički elementi posebno se odražavaju u vodećim keramičkim formama, kako po obliku, tako i po većini ukrasnih motiva. Najbrojniji oblici iz Otišića, loptaste posude prvog i drugog tipa, veoma dobro su zastupljene u horizontu Ig II³⁴. U biti ovi keramički oblici su jednaki na oba nevedena lokaliteta, s tim da se otišićki nalazi izdvajaju mrežastim ornamentima, nizovima vertikalnih urezanih linija, kao i nizovima poprečno šrafiranih traka koji su naročito česti na posudama prvog i četvrtog tipa, a koji u Ljubljanskom barju gotovo potpuno nedostaju. Na keramičkom materijalu Iga II urezana ornamentika je u cjelini slabo zastupljena, a preovlađuju ornamentalni motivi izvedeni točkićem i tačkastim utisnućima³⁵. Nizovi horizontalnih i vertikalnih linija, snopovi uskih cik-cak traka Glockenbecher-tipa koje su reljefno naznačene nizovima naspramnih tačkastih utisnuća i šrafirani trouglovi najčešći su ornamentalni motivi ove keramike. Adekvatne ukrasne kompozicije iz Otišića, a i iz drugih nalazišta sa jadranskog područja su sasvim jasna i već na prvi pogled prepoznatljiva komponenta koja vrlo usko povezuje ova dva područja. Značajnu analogiju predstavljaju i prstenasto zadebljani obodi ukrašeni nizovima utisnuća, veoma brojni na oba lokaliteta³⁶. Inače, prstenasto zadebljani obodi se smatraju tipičnom karakteristikom keramičkog materijala kasnog eneolita jadranskog područja³⁷. Elementi koji ukazuju na veze Otišića sa klasičnim ljubljanskim područjem su i plitke činije koje su dobro zastupljene u horizontima Ig I i Ig II³⁸. Uz to treba istaći i kremene strelice iz Vrtače I i Marijanuše, koje takođe imaju dobre analogije u kremenoj industriji Ljubljanskog barja³⁹.

Na sličnosti između ova dva područja upućuje i drugi dominantni otišićki oblik, konične zdjele sa nogom (tip 3b), koje su i po obliku i ornamentici gotovo

²⁸ Up. Č. Marković, AI XV/1974, T. IV/1, 2, 7, 8, 9, 10.

²⁹ Materijal privremeno smješten u Zavičajnom muzeju u Herceg-Novom. Podatak na osnovu uvida B. Govedarice.

³⁰ Neobjavljeno. Podatak na osnovu uvida u materijal koji je obavio B. Govedarica u Muzeju grada Šibenika.

³¹ S. Dimitrijević, AI VIII/1967, 8.

³² B. Marijanović, GZM ns XXXII/1978, 177–178; Isti, GZM ns 35/36/1981, 53.

³³ Č. Marković, l.c., 11.

³⁴ Up. Katalog – Ljubljansko barje, 16., T. 34/1, 4, 7; 35/2, 7, 10; 54/4–11; 55/8 i d.

³⁵ Ibid.

³⁶ Ibid., T. 62/1, 9; 63/2, 4, 8; 64/1, 5; 66/1–7.

³⁷ B. Čović, GZM ns XXXII/1978, 48–49.

³⁸ Katalog – Ljubljansko barje, 18, T. 80/1–3, 5, 8.

³⁹ Ibid., 19, T. 73/1–6; 74/1–10; 75/4.

identične sa primjercima iz Iga II⁴⁰. Nešto je drugačija situacija sa zdjelama tipa 3a kod kojih se u pogledu analogija sa Ljubljanskim barjem ispoljavaju i određene razlike, naročito u ornamentalnim motivima, njihovim kombinacijama i uopšte u razmjerama zastupljenosti. Otišičke zdjele tipa 3a su ukrašene na najvećem dijelu spoljne površine, i to motivima koji su u Ljubljanskom barju mahom zastupljeni na loptastim posudama. Uz to su primjerci iz Otišića po obliku elegantniji i u cjelini srazmjerno brojnije zastupljeni. Za razliku od prethodnih oblika ovakve zdjele pokazuju više sličnosti sa materijalom iz jadranskih nalazišta, te bi to, uz određene specifičnosti u načinu ukrašavanja, bio jedan od bitnijih faktora koji opravdavaju izdvajanje jadranskog tipa ljubljanske kulture.

Materijal iz Iga II P. i J. Korošec su opredijelili u kasni eneolit⁴¹. U novije vrijeme H. Parzinger je cjelokupni materijal iz Ljubljanskog barja podijelio na sedam faza. Horizont Ig II (Ig B), odnosno ljubljansku kulturu, na osnovu paralela s kulturnim grupama Vinkovci, Kosihe — Čaka, Hatvan, Nagyrév, Kisa-postag i Nitra opredijelio je u šestu fazu kulture Ljubljanskog barja i datirao u stariju etapu ranog bronzanog doba, što odgovara ranije iznesenoj Demitrijevićevoj interpretaciji⁴².

Van ovih okvira brojnošću i raznovrsnošću nalaza analognih onima iz Otišića posebno se ističe gradinsko naselja Varvara kod Prozora. U najstarijem sloju ovog nalazišta (Varvara A₁) zastupljene su loptaste posude sa cilindričnim vratom istovetne primjercima iz Otišića⁴³, zdjele s prstenasto ojačanim obodima i nizovima utisnuća⁴⁴, bradavičasta ispupčenja⁴⁵, različite varijante prstenastih oboda⁴⁶, konične zdjele kao ona na T. I/4⁴⁷, posude s barbotin ukrasom⁴⁸, plastične trake s utisnucima⁴⁹, fragmenti nogu koničnih zdjela naše varijante 3b⁵⁰ i trakaste vertikalne drške⁵¹. Uz to postoji izvjesna, mada ne tako bliska sličnost strelice iz Marijanuše i fragmentovanog noža iz Vrtače I sa rijetkim primjercima kremenih artefakata iz Varvare A₁⁵². Međutim, osnovna podudarnost nalaza iz Varvare i Otišića odražava se u keramičkim oblicima. Pri tom su nalazi iz Varvare znatno skromnije ukrašeni i na njima potpuno nedostaje karakteristična ornamentika ljubljanskog tipa, tj. motivi izvedeni točkićem i reljefne cik-cak trake, koji su, kako smo vidjeli, veoma brojni na keramici u vrtači I iz Otišića. Sloj Varvare A₁ datiran je u kasni eneolit, odnosno u njegovu završnu fazu koja neposredno pretihodi ranom bronzanom dobu⁵³.

Navodeći ove analogije, potrebno je naglasiti da tehnologija izrade najbrojnijih keramičkih vrsta iz Otišića ima dosta zajedničkog s „neolitskom keramikom” Varvare A₁ i Ravlića pećine IIIa⁵⁴. Slične tehnološke osobine imaju keramički

⁴⁰ Ibid., 16, T. 40/3a, 3b.

⁴¹ Ibid., 22–23.

⁴² H. Parzinger, AV XXXV/1984, 13 ff.

⁴³ Up. B. Čović, GZM ns XXXII/1978, T. V/4, 5.

⁴⁴ Ibid., T. II/5, VIII/9.

⁴⁵ Ibid., T. I/3.

⁴⁶ Ibid., T. III/5, 6.

⁴⁷ Ibid., T. IV.

⁴⁸ Ibid., T. VII.

⁴⁹ Ibid., T. X/2.

⁵⁰ Ibid., T. VIII/7.

⁵¹ Ibid., T. XII/3.

⁵² Ibid., T. XIV/9, 10.

⁵³ Ibid., 53.

⁵⁴ Ibid., 16–17; B. Marijanović, GZM ns 35/36/1981, 36.

produkti iz drugih nalazišta jadranskog tipa ljubljanske kulture, a posebno je zanimljivo da ni nalazi iz Iga II ne pokazuju veća odstupanja u ovom smislu⁵⁵.

Pored prethodno navedenih elemenata koji sasvim jasno uključuju vrtacu iz Otišića u kulturna zbivanja s kraja eneolita i početka bronzanog doba na istočno-jadranskom području, mogu se navesti još dva, doduše malobrojna, ali vrlo zanimljiva i neobična keramička oblika koji na ovom prostoru nisu tako često zastupljeni. U tom smislu izdvajaju se posude arhaičnog loptastog oblika s malim kružnim otvorom (posude petog tipa) i nekoliko fragmenata posude s oštro prelomljenim i unutra povijenim rubom. Ovaj drugi oblik s tako neobično postavljenim obodom uopšte nema analogija u poznatom materijalu s okolnog područja. Najbliže njegove paralele susrećemo u okviru vučedolske kulture u samom Vučedolu⁵⁶, a ovakav položaj ruba ima i jedna polukružna zdjela iz Iga II⁵⁷. Zbog malog broja nalaza teško je egzaktnije govoriti o porijeklu ovih neobičnih posuda, a prema iznesenim analogijama prisustvo ovog oblika u Otišiću moglo bi predstavljati elemenat vučedolske tradicije koji je na ovo područje dospio posredstvom ljubljanske kulture.

Loptaste posude s malim kružnim otvorom se nešto češće susreću, a njihove najbliže paralele nalazimo već na području Cetinske krajine. Jedna gotovo identična posuda s prstenastim obodom bez utisnuća slučajno je nađena na ovom prostoru i nema bližih podataka o okolnostima nalaza⁵⁸, a druga ukrašena Schnur-ornamentom otkrivena je na gradini Čulak u Ruminu⁵⁹. Posude jednakog oblika, takođe sa Schnur-ornamentima nađene su na više lokaliteta duž jadranske obale, zatim u Grčkoj, jugoistočnoj Bugarskoj i dalje ka sjeveroistoku⁶⁰. Pošto se radi o primjercima ukrašenim specifičnom ornamentalnom tehnikom koja u Otišiću uopšte nije zastupljena, a upućuje na sasvim drugu problematiku koja prevazilazi okvire ove teme, smatramo da na ovom mjestu nema potrebe zalaziti u dalja razmatranja u tom pravcu. Simptomatično je, međutim, da i u ovom slučaju bliske analogije susrećemo u Ljubljanskom barju u horizontu Ig II, gdje je pronađena jedna ovakva posuda bez ornamentike⁶¹. Nije naodmet navesti da su posude ovog tipa, ukrašene urezanim mrežastim motivom, zastupljene u Glockenbecher-kulturi Pirinejskog poluostrva⁶². U okviru ove kulture na Pirinejskom poluostrvu i u južnoj Francuskoj nalazimo brojne tipološke paralele oblicima i ornamentici jadranskog tipa ljubljanske kulture⁶³, a glockenbecher-posude ove varijante su u posljednje vrijeme konstatovane i u sjevernoj Italiji (u području Bolonje)⁶⁴. te bi u smislu istraživanja izvorišta Glockenbecher-komponente u navedenim kulturnim grupama trebalo i ove činjenice imati u vidu.

Ako se sada vratimo pitanju kulturnog položaja staništa vrtache I u Otišiću, na osnovu svega prethodno izrečenog možemo sa dosta sigurnosti reći da se ovdje radi o nalazištu iz okvira jadranskog tipa ljubljanske kulture, što podrazumijeva

⁵⁵ Up. Katalog — Ljubljansko barje, pass.

⁵⁶ Up. R. R. Schmidt, *Die Burg Vučedol*, Zagreb 1945, Textbild 54/5; 55A; T. 41/3; 42/3; S. Dimitrijević, *Praistorija III*, T. XXIX/2.

⁵⁷ Up. Katalog — Ljubljansko barje, T. 48/7.

⁵⁸ Neobjavljeno. Nalazi se u Muzeju Cetinske krajine u Sinju.

⁵⁹ A. Benac, *BRGK* 42/1961, T. 32/7.

⁶⁰ B. Čović, *Dolina rijeke Neretve*, 35—38; B. Govedarica, u ovom broju *Godišnjaka*, 80—81.

⁶¹ Katalog — Ljubljansko barje, 16, T. 11/7.

⁶² Up. R. J. Harrison, *American School of Prehistoric Research, Bulletin No. 35*, Cambridge, Massachusetts 1977, Fig. 64/966.

⁶³ *Ibid.*, Fig. 43/195, 196, 198; J. Kourtin, *Memoire de la société préhistorique Française* 11, Paris 1974, Pl. 10, 11, 98, 99/2, 6.

⁶⁴ G. Bermond Montanari, M. Cremaschi, B. Sala, *Preistoria Alpina*, 18, Trento 1982, 107, Fig. 32.

prisustvo svih njegovih bitnih komponenti. U stvari, istraživanje na ovom lokalitetu dalo je do sada najbrojniji i najtipičniji materijal koji je prvi put omogućio jasnije razgraničenje alpskog i jadranskog tipa ove kulture. Na to upućuju već spomenute razlike u oblicima i načinu ukrašavanja nekih od vodećih formi (oblici, ornamentika i procenat zastupljenosti koničnih zdjela, ukrašavanje loptastih posuda našeg prvog tipa, posebno ornamentika poprečno šrafiranih traka i mrežasti motivi), kao i izvjesne varijante prstenasto zadebljanih oboda koje bi, uz tehnologiju izrade keramičkih posuda, mogle predstavljati rijetke elemente autohtonog jadranskog supstrata, koje prepoznajemo na ovom stepenu istraženosti⁶⁵.

Mnogo kompleksnije je pitanje hronološkog određenja nalaza, a samim tim i trajanje života u ovom staništu. Naime, već prilikom iznošenja analognih pojava u okviru jadranskog tipa ljubljanske kulture moglo se primijetiti da mišljenja autora u pogledu datiranja istorodnog materijala u različitim nalazištima nisu sasvim ujednačena. Uvažavajući sve iznesene datacije, mora se konstatovati postojanje divergentnosti mišljenja u vezi sa hronološkim opredjeljenjem cijelog ovog kompleksa. Različita datiranja kreću se u rasponu od kraja razvijenog eneolita do kraja ranog bronzanog doba. Jedna grupa autora egzistenciju ovih elemenata hronološki opredjeljuje u okvire eneolitskog perioda, odnosno u raspon od kraja razvijenog eneolita, kako su datirani nalazi iz Ravlića pećine IIIa i Badnja⁶⁶, te kroz kasni eneolit do početka bronzanog doba u koje razdoblje se smještaju nalazi iz Odmuta VI i Iga II⁶⁷. U tim okvirima datirani su i nalazi iz Varvare A₁, koja, možda ne pripada ovom kulturnom krugu, ali sadrži dosta sličnih elemenata, u prvom redu prema oblicima. Drugi ekstrem u datiranju je predloženi vremenski okvir S. Dimitrijevića i H. Partzingera kojim se trajanje ljubljanske kulture, odnosno njenog jadranskog facijesa u cjelini opredjeljuje u rano bronzano doba⁶⁸. Ovom mišljenju se priključuju i M. Parović—Pešikan i V. Trbuhović svojim opredjeljenjem nalaza iz tumula Mala gruda u kojima je između ostalog zastupljen i materijal ljubljanskih karakteristika⁶⁹.

Datiranje prve faze cetinske kulture u finalni eneolit i početak ranog bronzanog doba na neki način pomiruje ova polarizirana mišljenja.

Ovakve neujednačenosti su najvećim dijelom posljedica različitih stavova u vezi sa osnovnim postavkama kulturne i hronološke periodizacije. U ovom slučaju problematične su odrednice kraja eneolita i početka bronzanog doba. Različiti pristupi i dileme vezane za karakter eneolitske kulture i način njenog transformisanja u kulturu bronzanog doba prisutne su i na mnogo širem području, a njihovo razmatranje povlačilo bi za sobom čitav niz pitanja koja zalaze u suštinsku problematiku arheološke metodologije i koja na ovom mjestu ne možemo raspraviti. Čini nam se za sada najsvrsishodnijim pridržavati se klasične srednjoevropske hronologije, odnosno sistema P. Reineckeja koji se na našem području još uvijek najšire primjenjuje i po kome početak bronzanog doba ne može biti stariji od vremena upotrebe prvih bronzanih oruđa i oružja. Činjenica da je u već spomenutom tumulu 3 iz Čitluka kod izvora Cetine zajedno s materijalom jadranskog tipa ljubljanske kulture, odnosno prve faze cetinske kulture pronađen i mali trougaoni

⁶⁵ Urezane šrafirane trake postaće jedna od bitnih karakteristika kulture ranog bronzanog doba u jadranskom zaleđu. Up. B. Govedarica, *Godišnjak XX/18/1982*, 122—123, 167—168 tamo navedenu literaturu.

⁶⁶ Up. bilješku 32.

⁶⁷ Up. bilješku 33 i 41.

⁶⁸ Up. bilješku 31 i 42.

⁶⁹ M. Parović—Pešikan — V. Trbuhović, *Starinar ns XXII*, Beograd, 1971, 138.

bodež od bronz⁷⁰ potvrđuje postojanje ovih elemenata i u Reineckeovoj fazi Br A₁. To bi ujedno bila i gornja granica njihove egzistencije. Međutim, cjelokupni keramički materijal ovog facijesa i po oblicima i po ornamentici ima eneolitski karakter u smislu Čovićeve definicije ovog razdoblja na istočno-jadranskom prostoru,⁷¹ te bi, prema tome i u kulturnom smislu još uvijek mogao pripadati ovom razdoblju. Čini nam se stoga najprihvatljivijim da vrijeme primarne egzistencije jadranskog facijesa ljubljanske kulture opredijelimo u finalni eneolit. Uz to se mora ostaviti mogućnost njegovog trajanja i u fazi Reinecke Br. A1, ali bi to bilo u jednom već izmijenjenom kulturnom kontekstu, tj. u miljeu klasične cetinske kulture. Što se tiče nalaza iz vrtače I u Otišiću, budući da nema nikakvih svjedočanstava produženog trajanja, smatramo da ovaj materijal, a time i stanište u vrtači, treba datirati u doba koje prethodi fazi Reinecke A₁ i koje po uobičajenoj periodizaciji odgovara završetku eneolita, mada se ne može isključiti ni mogućnost da na jadranskom prostoru već taj period označava početnu fazu ranog bronzanog doba. Prema konvencionalnim parametrima apsolutne hronologije to razdoblje bi odgovaralo vremenu od 2000 do 1900/1850 g. pr. n. e.

Zaključna razmatranja

Istraživanja koja su obavljena u vrtači I na položaju Vlaka u Otišiću, iako relativno malog obima i ograničena oštećenjima kulturnog sloja, dala su veoma zanimljive rezultate. Prije svega, utvrđeno je postojanje jednog do sada potpuno nepoznatog tipa naseobine na lokacijama koje se uobičajeno smatraju arheološki nezanimljivim, pogotovu kao položaji za smještaj samostalnih naselja. Posebno je neobična činjenica da se ova, gotovo u potpunosti nezaštićena i svakom ozbiljnijem napadu podložna, staništa javljaju u periodu prelaza iz eneolita u bronzano doba, odnosno u vremenu koje se smatra izrazito nemirnim i nesigurnim. Na žalost, na području Cetinske krajine do sada nije istraživana ni jedna od brojnih gradina, niti pećina, te pošto nemamo podataka o tome da li su i ovi tipovi naselja bili tada u upotrebi, ne možemo donositi nikakve konkretnije sudove o značenju ovog fenomena u vezi sa socijalnim odnosima u toj fazi kulturno-istorijskog razvoja ovog područja. U svakom slučaju, otkriće u Otišiću pokazuje da je u budućem radu neophodno posvetiti više pažnje ovakvim lokacijama i nema sumnje da će se takva staništa naći i u drugim područjima, naročito u kraškom pojasu jadranskog zaleđa.

Može se reći da je vrtača iz Otišića prvo stratificirano nalazište u kome je zastupljen širi repertoar nalaza karakterističnih za jadranski tip ljubljanske kulture, što u cjelini omogućuje jedan novi kvalitet u studiranju odnosa ove dvije varijante ljubljanske kulture. Naime, pokazalo se da su neki od „ljubljskih” oblika karakteristični prije svega za jadransko područje, te je jasno da se tu radi o dvije različite cjeline, a mora se pomišljati i na mogućnost recipročnih uticaja na ovoj relaciji. Osim toga, ovim istraživanjima unose se i neki novi momenti u pogledu kvalifikacija odnosa jadranskog tipa ljubljanske kulture i cetinske kulture. U ovom smislu nameće se pitanje da li su nalazi ovog tipa samo jedna od komponenti u formiranju prve faze cetinske kulture, ili se i u ovom slučaju radi o sasvim samo-

⁷⁰ I. Marović, Materijali SADJ XII, Zadar, 1976, 66, T. XII/4; I. Marović — B. Čović, l.c., 205, T. XXXI/7.

⁷¹ B. Čović, Godišnjak XVIII/16, Sarajevo 1980, 5—6; Isti, Praistorija, IV, Sarajevo 1983, 103—112.

stalnoj kulturnoj cjelini iz koje će tek kasnijim razvojem nastati cetinska kultura koju poznajemo kao veoma snažnu i originalnu manifestaciju ranog bronzanog doba. Nalazi iz Otišića govore u prilog ovoj drugoj mogućnosti.

Na kraju treba naglasiti da je, pored nesumnjivo vrijednih rezultata koji, kako smo vidjeli, daju dosta mogućnosti za potpunije sagledavanje nekih važnih problema iz domena kulturnog razvoja čitavog jadranskog prostora, ostalo i dosta otvorenih pitanja vezanih za karakter ovog nalazišta. Dosadašnjim radom nije dobiven gotovo nikakav uvid u arhitekturu i organizaciju ovog staništa, a ostalo je otvoreno i pitanje odnosa ove vrtače sa susjednim lokalitetima ovoga tipa. Prema površinskim nalazima radi se o istovremenim nalazištima, otuda i iznesena pretpostavka o naselju sastavljenom iz više vrtača. Međutim, s obzirom na relativno kratko trajanje života u vrtači I, ne može se isključiti ni mogućnost lokalne transhumance, odnosno sukcesivnog zaposjedanja više vrtača od strane jedne ili nekoliko manjih grupa ljudi. Sve to govori o potrebi daljeg istraživanja vrtača na području Otišića. U ovom smislu bilo bi neophodno obaviti detaljno rekognosciranje svih postojećih vrtača, a zatim i sistematsko iskopavanje barem jednog ovakvog nalazišta. Takođe bi bilo potrebno da se obave manja iskopavanja na jednom broju vrtača, kao i istraživanje tumula koji se nalaze u neposrednoj blizini grupe vrtača na položaju Vlaka. Tek nakon toga dobila bi se kompleksna vertikalna i horizontalna stratigrafija i mogućnost proučavanja svih bitnih aspekata ovih neobičnih i zanimljivih lokaliteta.*

Skraćenice

A I	Archaeologia Iugoslavica, Beograd
A V	Arheološki Vestnik, Ljubljana
B R G K	Bericht der Römisch-Germanischen Kommission
Cetinska krajina	Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka, znanstveni skup HAD Sinj, 1980; Split, 1984
Dolina rijeke Neretve	Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka, znanstveni skup HAD, Metković, 1977; Split, 1980
Godišnjak	Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANU BiH, Sarajevo
G Z M	Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo
Katalog —	P. i J. Korošec, Najdbe s kolišćarskih naselbin pri Igu na Ljubljanskem
Ljubljansko Barje	Barju, Ljubljana, 1969
Materijali SADJ	Materijali Kongresa Saveza arheoloških društava Jugoslavije
Praistorija	Praistorija jugoslavenskih zemalja, Sarajevo
V A H D	Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split

* Ilustracije svih arheoloških nalaza prezentiranih na tabelama vezanim za ovaj tekst izradio je Sead Čerkez; tlocrte i profile sonde i same vrtače izradio je Blagoje Govedarica, a priložena fotografija je djelo Ante Miloševića.

OTIŠIĆ, VLAKE-STATION PREHISTORIQUE DANS LA VALLEE I

R E S U M E

Dans cette contribution les auteurs ont présenté les résultats des recherches de sondage effectués dans la station préhistorique dans une des vallées de la région du village Otišić à Cetinska krajina. Aux environs de ce village ont été registrées environ 100 vallées, parmi lesquelles on a fait la reconnaissance dans une dizaine, dans lesquelles on a découvert les fragments de céramique préhistorique. A l'occasion de construction de four à chaux dans la vallée I sur la position Vlake (fig. 1), on a découvert les restes de l'architecture et nombreuses trouvailles mobiles, et on a entrepris dans cette localité les recherches de sondage et de protection. On a constaté définitivement l'existence de l'agglomération sur cette localité. Il s'est montré qu'il y s'agit de résidence d'une petite communauté, probablement d'une famille, et si l'on prend en considération les trouvailles superficielles provenant des vallées voisines, on peut supposer que tout le complexe des vallées sur la position Vlake à Otišić représente une agglomération constituée de plusieurs économies familiales dans les vallées isolées. En tout cas, cette découverte représente une nouveauté, parce que les agglomérations de ce type ont été jusqu'à présent inconnues dans cette région et aussi dans les régions plus vastes.

La vallée I de la position Vlake a une forme irrégulière et circulaire, avec les dimensions 15 m × 15 m, et par rapport au terrain environnant, sa profondeur moyenne est 2,5 m. La partie du nord-ouest de la vallée est détruite par les travaux de construction de four à chaux et l'autre partie est recherchée environ 38 m² (fig. 2, 3). La plus grande épaisseur de la couche culturelle est 1,20 m, dont la partie superficielle jusqu'à la profondeur de 0,40 m a été perturbée par le labourage (fig. 4). On n'a pas découvert les restes complexes de l'architecture. On a découvert seulement la périphérie d'une construction, dont la plus grande partie est détruite par les travaux (fig. 2). Mais, on a découvert une grande quantité de trouvailles archéologiques mobiles, qui donnent plusieurs possibilités pour la détermination culturelle et chronologique de cette station.

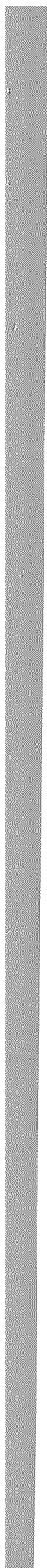
Les formes céramiques surtout intéressantes sont les suivantes: 1. Vases aux panses sphériques, avec le fond plat ou concave et le cou cylindrique avec deux anses subcutanées (T. I/1; II, III, IV/1, 2, 6, 7; V/1-3, 6, 7). 2. Vases avec les caractéristiques semblables, avec la transition douce ou plus marquée sur le col un peu tordu (T. VI/1, 2, 3, 6). 3. Vases coniques avec le bord plat et plus épais vers l'intérieur. Le fond est plat ou conique (T. I/3, 4, 5; T. VII/1-3, 5; VIII/1; XI/13). 4. Vases biconiques profonds avec la transition aigue entre le conus et le col peu tordu (T. VIII/4; IX/1-5; X/2, 4). 5. Vases sphériques sans cou avec le bord simple ou élargi (T. I/2, XII/6). 5. Ecuelles (assiettes) plates avec le fond plat et épais et avec le bord bas et arrondi (T. IX/11).

Les ornements sont fréquents et très riches. Le plus souvent les parties ornées sont les parties supérieures des vases et des anses, tandis que les parties inférieures, exceptant les pieds des vases coniques, sont le plus souvent sans ornements. Ce qui prédomine, c'est la technique d'incision, les ornements faits par la roue et par l'empreinte, tandis que les ornements plastiques sont plus rares, la barbotine et la technique de fil bobiné. Les motifs les plus fréquents sont les cannelures simples ou doubles et plates, ou zig-zag (T. II/10, 11, 13), ensuite les rangées des lignes verticales (T. II/1-4; VIII/3), les ornements réticulaires irréguliers (T. II/7, 9, 10; III/1, 4, 7), les gerbes des lignes zig-zag (T. I/11), les bandes verticales et horizontales hachurées (T. II/11, 12; IV 2, 7; V/2; VIII/2; IX/2, 4), les rangées des triangles hachurés ou imprimés (T. VIII/5) etc.

Parmi les autres trouvailles se distingue un pendentif de forme lunulaire (T. V/4), une hache en pierre en miniature (T. V/5) et les flèches en silex (T. IV/3, 4).

On trouve les mêmes analogies dans la région de Cetinska krajina et dans la région plus vaste de l'arrière-pays adriatique, ainsi que dans Ljubljansko barje. La plus grande partie des éléments caractéristiques inclue cette localité dans le cadre de la culture de Ljubljana (Ig II), c'est-à-dire de son faciès adriatique, définie par S. Dimitrijević. Les fouilles effectuées dans cette vallée ont découvert les matériaux les plus nombreux et les plus typiques, qui rend possible pour la première fois la délimitation plus claire du faciès alpin et celui adriatique de la culture de Ljubljana.

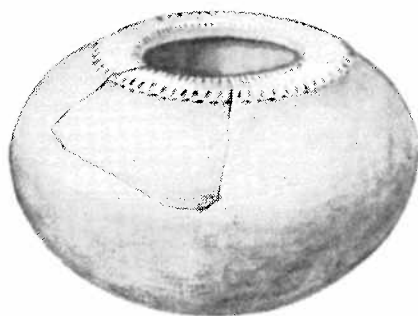
L'analyse complète de la stratigraphie et des trouvailles archéologiques mobiles a montré qu'il y s'agit d'une localité à une couche provenant de la phase finale de l'énéolithique, ce que correspondrait selon la chronologie conventionnelle à l'époque entre les années 2000 et 1900/1850 avant notre ère.

T. I

1

2

3

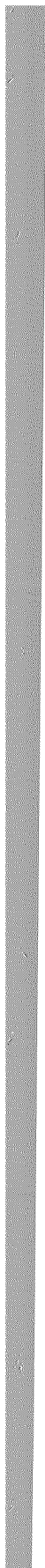

4

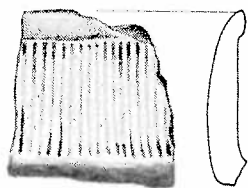

5

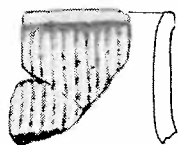
(R = 1:2)

T. II

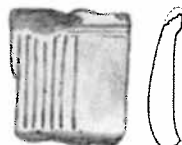
1

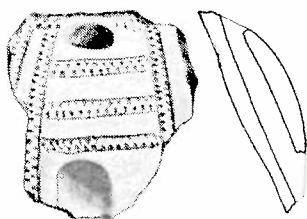
2

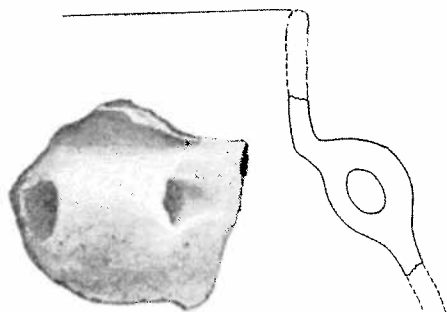
3

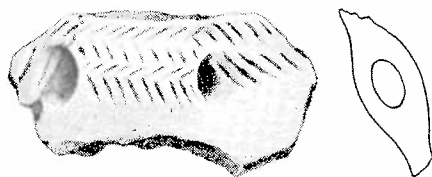
4

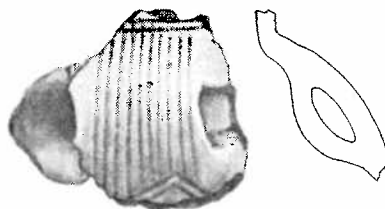
5

6

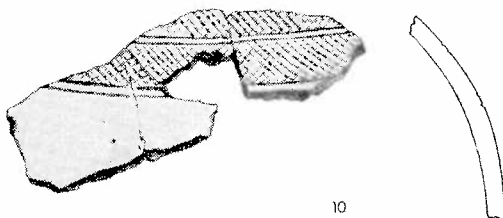
7

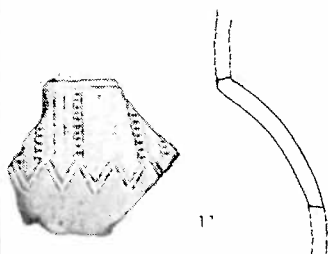
8

9

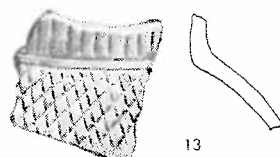
10

11

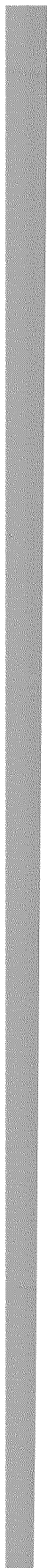

12

13

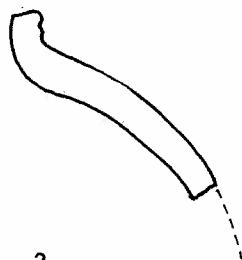
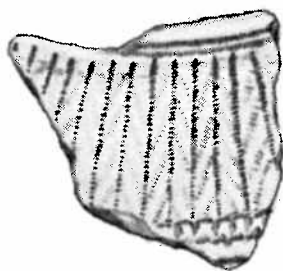
(R = 1:2)

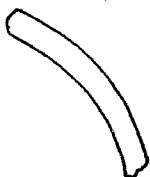
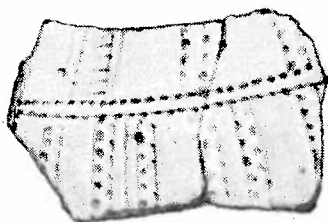
T. III

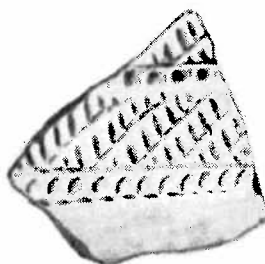
1

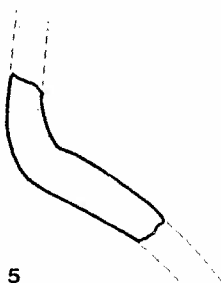
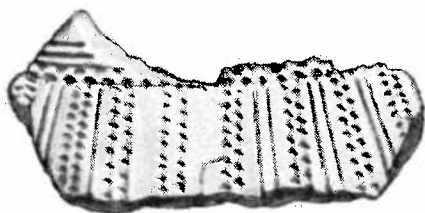
2

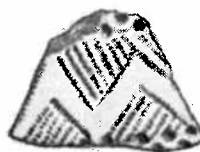
3

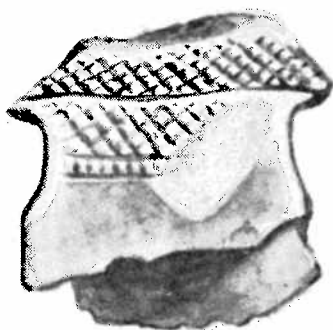
4

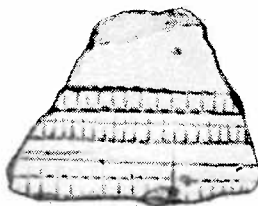
5

6

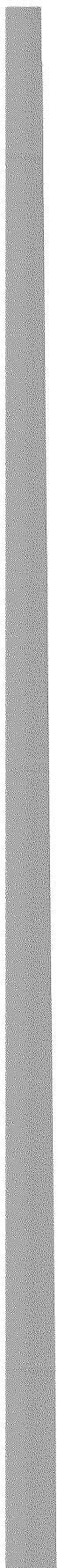

7

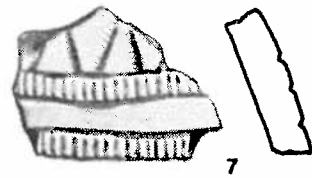
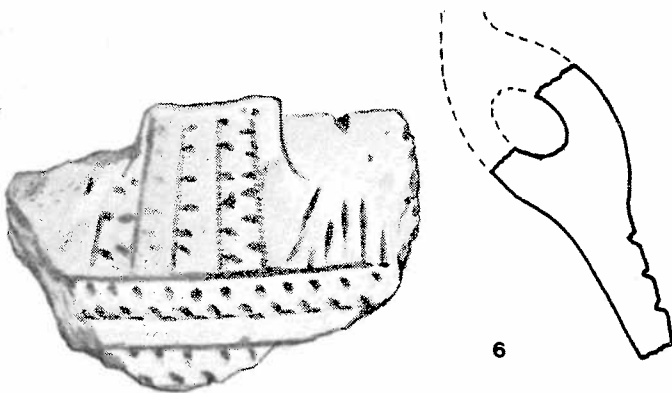
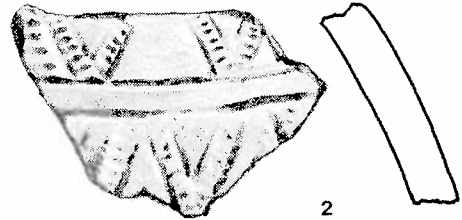
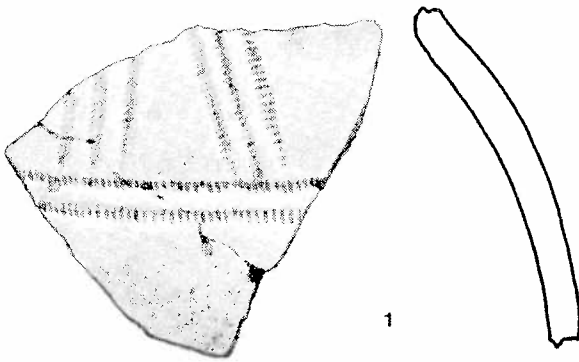

8

(R = 1:1)

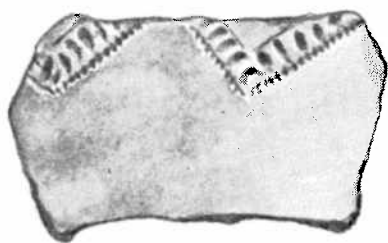

T. IV

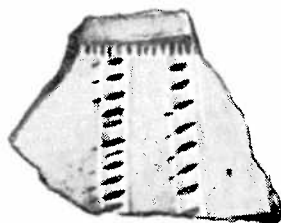
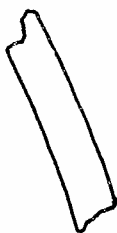

(R = 1:1)

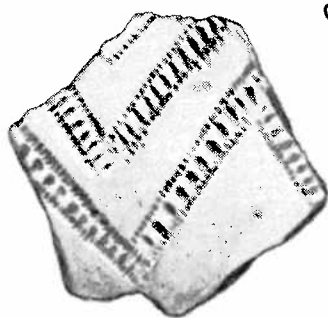
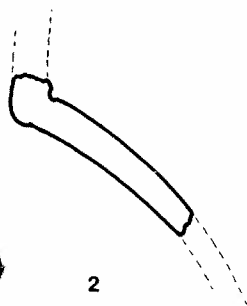

1

2

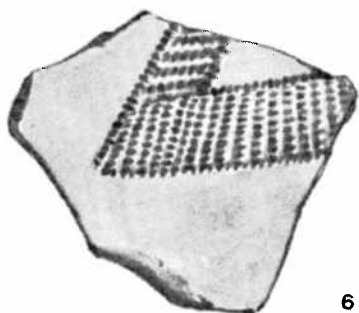
3

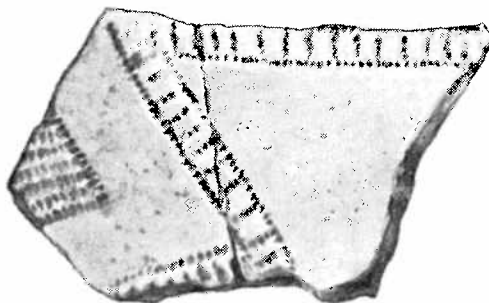
4

5

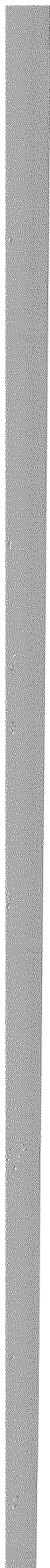

6

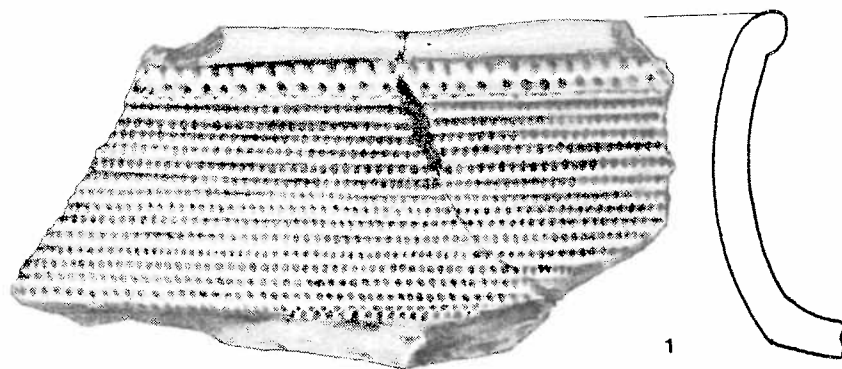

7

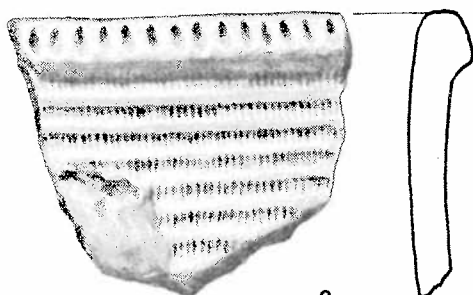

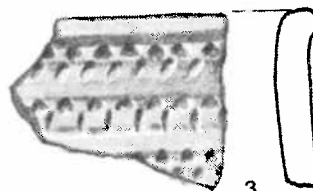
T. VI

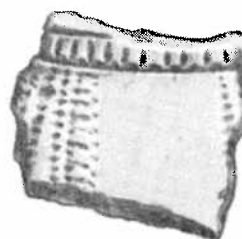
1

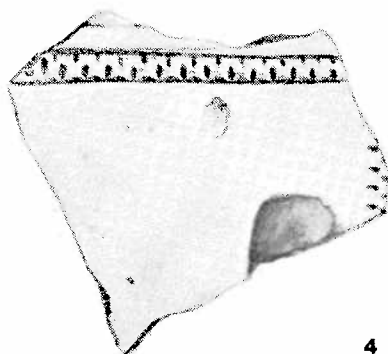
2

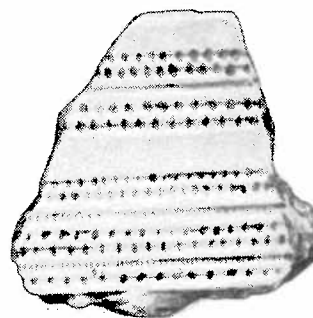
3

5

4

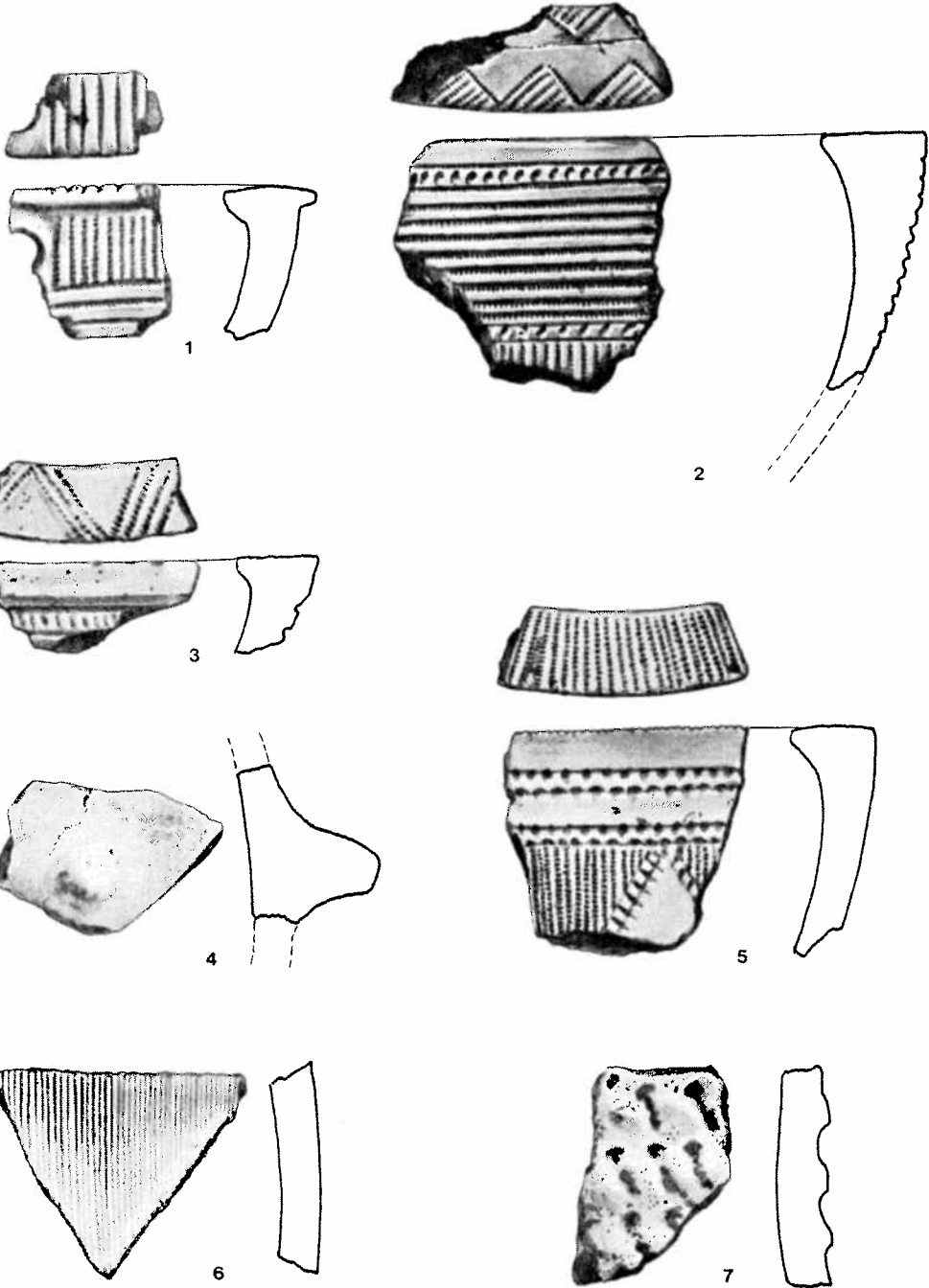

6

(R = 1:1)

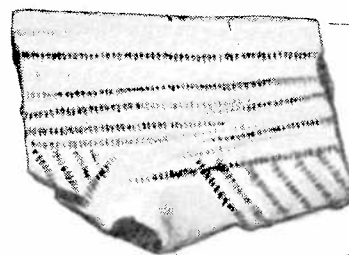
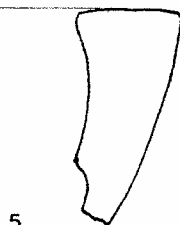
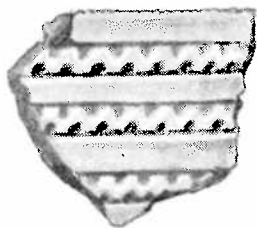
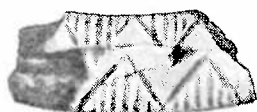
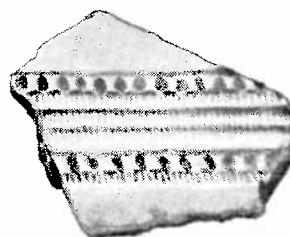
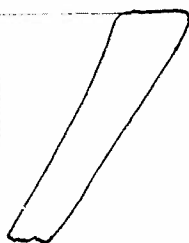
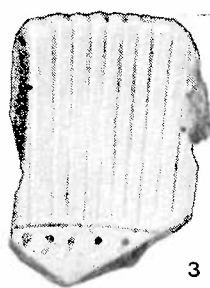
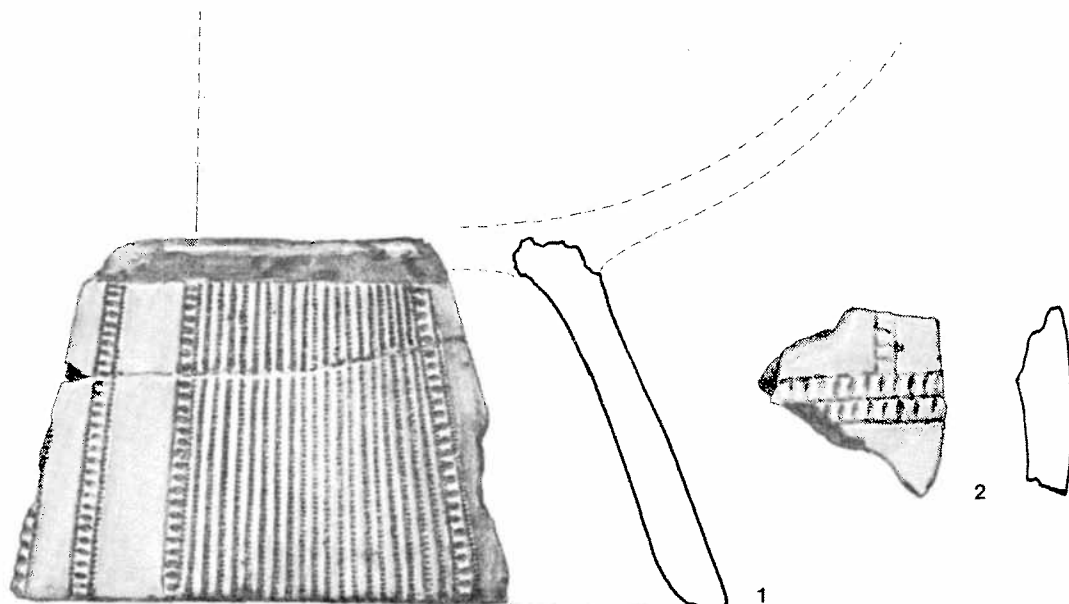
T. VII

(R = 1:1)

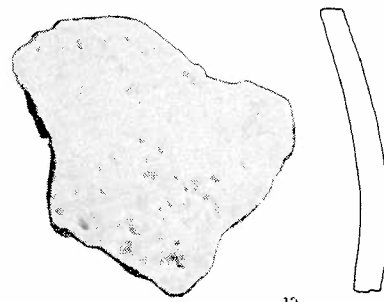
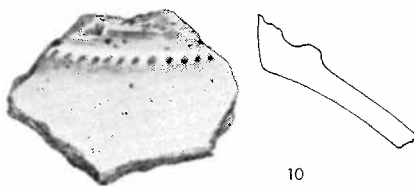
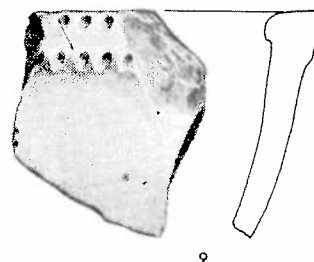
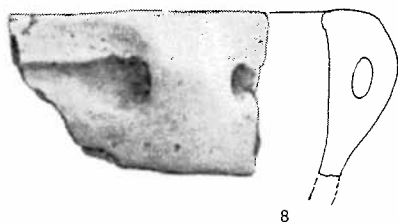
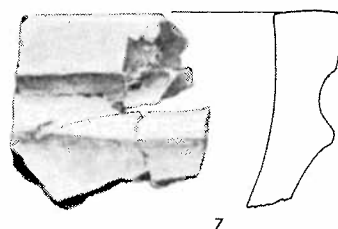
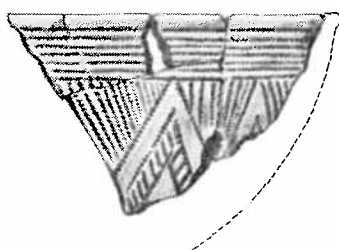
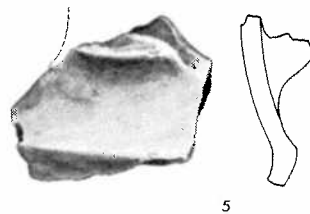
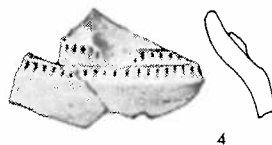
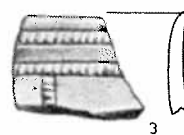
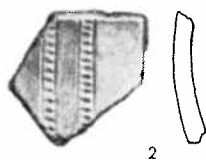
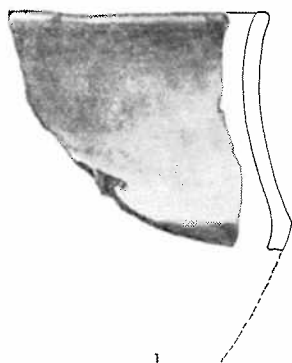
T. VIII

(R = 1:1)

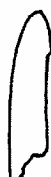
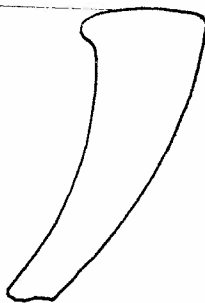
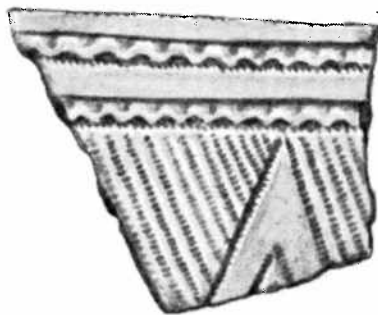
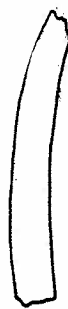
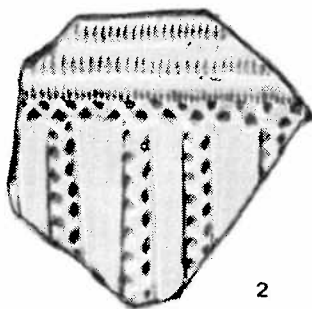
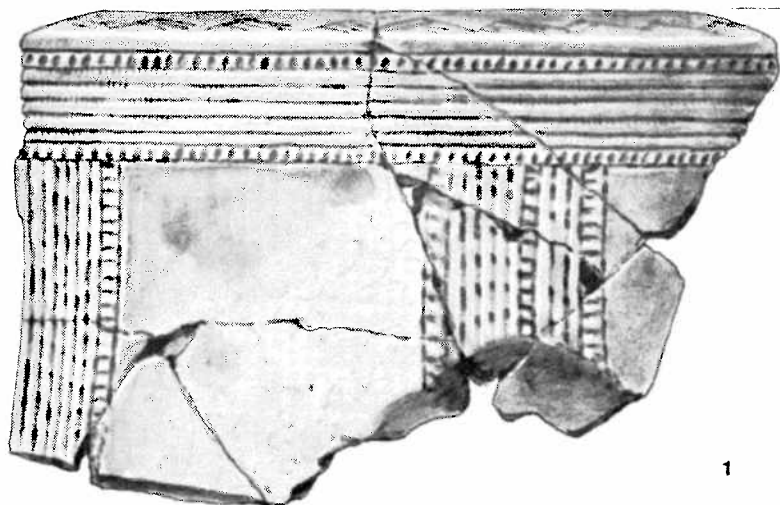
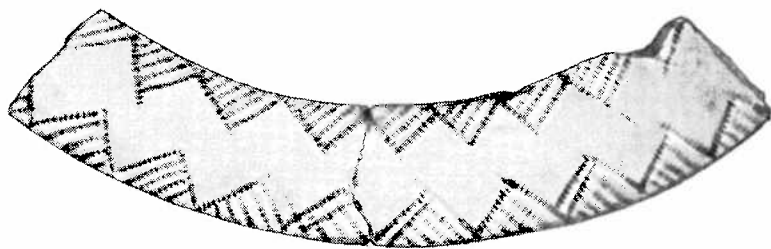

T. IX

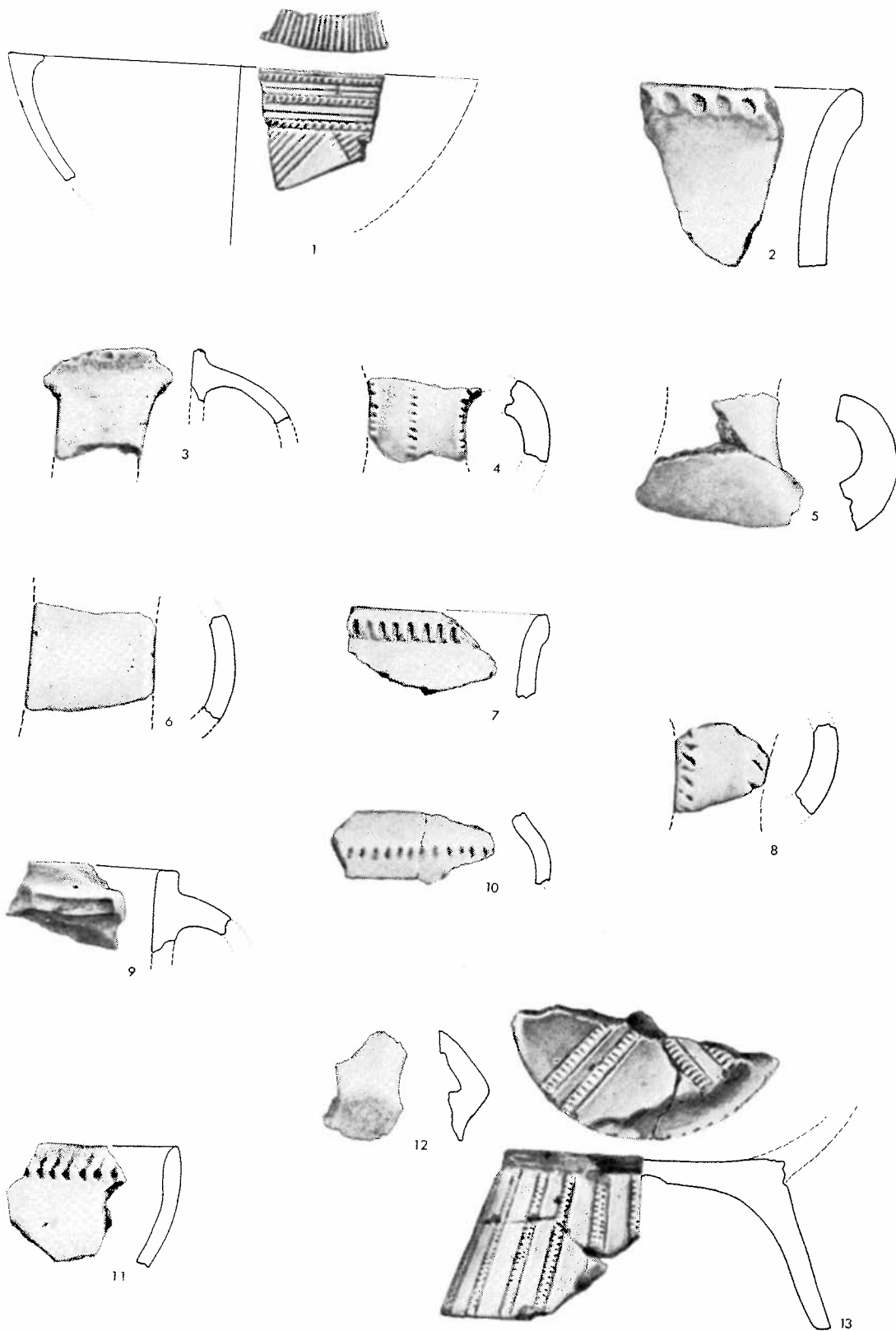
T. X

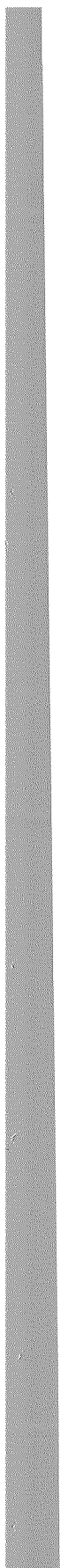
(R = 1:1)

T. XI

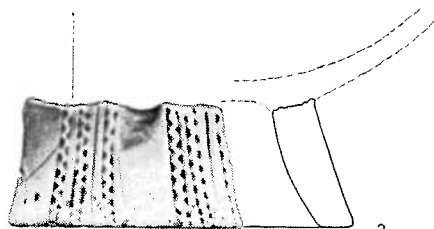

(R = 1:2)

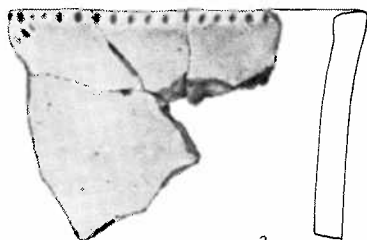

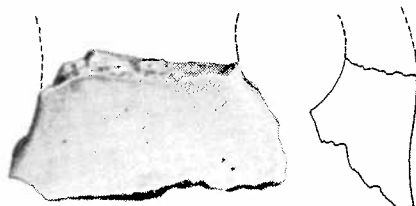
1

2

3

4

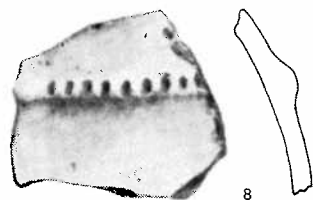
5

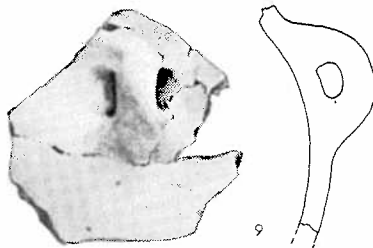
6

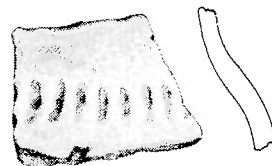
7

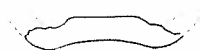
8

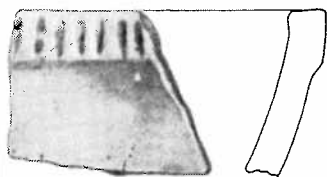
9

10

14

11

12

13

15

BLAGOJE GOVEDARICA

**PROBLEM DATACIJE NASELJA GAJTAN I NEKA PITANJA
KULTURNIH ODNOSA NA ILIRSKOM PODRUČJU U KASNOM
ENEOLITU I STARIJIM FAZAMA BRONZANOG DOBA**

Kulturne veze i odnosi na ilirskom prostoru u vrijeme eneolita i bronzanog doba dosta slabo su istraženi i poznati. U ovom smislu naročito se ističe problematika odnosa u okvirima uže ilirske teritorije — između područja današnje Albanije i neposredno susjedne regije na sjeveru i sjeverozapadu (Crna Gora, Kosovo, Hercegovina, Dalmacija, južna Bosna), odnosno oblasti koje albanski autori često obilježavaju kao južnu i sjevernu Iliriju¹. Ta dva osnovna dijela ilirskog prostora do sada su uglavnom zasebno proučavana, tako da nedostaju odgovarajuće komparativne analize materijala, naročito kad je u pitanju vremenski raspon od eneolita do kasnog bronzanog doba po srednjoevropskoj hronologiji, odnosno predilirski i protoilirski period po definiciji A. Benca². Ne postoji ni jasna, arheološki potvrđena granica između južne i sjeverne Ilirije, te se ovakvo razgraničenje ističe više kao posljedica različitih stanovišta, koja su počev od periodizacije do krajnje interpretacije prisutna u stavovima albanskih i jugoslovenskih istraživača, nego kao objektivni odraz stanja kulturnih odnosa na tom prostoru³. Iz tih razloga nameće se potreba komparativnog proučavanja ovako izdvojenih područja, mada takvo razgraničenje, barem kad je u pitanju vrijeme procesa formiranja ilirskih plemenskih zajednica, treba shvatiti okvirno i sasvim uslovno.

¹ U izdavanju uže ilirske teritorije uglavnom smo se pridržavali rezultata Simpozijuma 1964, kao i radova M. Korkutija, *Iliria* IV, 1976, 57—70; *Iliria* I, 1982, 174 i d. Predstavljenu podjelu ovog prostora albanski autori primjenjuju kako za klasični ilirski period, tako i za prethodno razdoblje formiranja ilirskih plemenskih zajednica. Pod pojmom južna Ilirija uglavnom se podrazumijeva područje današnje Albanije, dok bi sjeverna Ilirija obuhvatala jedan slabije definisan prostor na tlu sjeverozapadnog Blakana. Up. A. Buda, *Iliria* IV, 1976, 39—53; A. Miano, *Iliria* VI, 1976; 119—124; S. Anamali, *Iliria* VI, 1976, 131—137 i dr. U novije vrijeme i u jugoslovenskoj literaturi je zastupljena ovakva podjela. Up. Z. Miridita, *Studime Dardane*, Prishtinë 1979, 147, koji u okvire južne Ilirije uključuje i područje do rijeke Neretve, kao i dio dardanske teritorije.

² A. Benac, *Simpozijum* 1964, 59 i d.

³ U vezi sa različitim pristupima ovim pitanjima B. Govedarica, *Symposium Xanthi* 1983 (u štampi).

Može se reći da je ovakva situacija dobrim dijelom posljedica stanja istraženosti, jer su donedavno na čitavom ilirskom prostoru bila poznata samo dva polarizovana punkta na kojima je utvrđen dugotrajni kontinuirani razvoj lokalnog supstrata i oni su, u stvari, osnovni oslonac široko zastupljenim hipotezama o autohtonoj genezi Ilira u ovom dijelu Balkana. Radi se o južnoj Bosni (Debelo brdo, Glasinac)⁴, na krajnjem sjeveru i jugoistočnoj Albaniji (kultura Maliq)⁵, na krajnjem jugu uže ilirske teritorije. Međutim, danas između ova dva područja poznajemo čitav niz nalazišta koja pružaju dobre mogućnosti za sagledavanje kulturnog razvoja i odnosa na ovoj relaciji. Posebno vrijedne rezultate u tom pogledu dala su novija istraživanja u srednjojadranskom zaleđu⁶, a značajni novi podaci dobiveni su u srednjoj i južnoj Albaniji⁷, kao i na glasinackom području⁸.

Period kojim se ovdje bavimo još uvijek je dosta slabo istražen u većem dijelu Crne Gore i Kosova, a naročito je slabo poznat na tlu sjeverne Albanije. Prema albanskoj literaturi do sada nije dokumentovano ni jedno nalazište iz okvira eneolita i bronzanog doba na prostoru sjeverno od rijeke Mati⁹, te to, s obzirom na položaj ovog dijela Albanije u središtu ilirske teritorije, predstavlja jednu od osnovnih smetnji za cjelovitije razmatranje ove problematike. Po nekim navodima izgleda da su nova istraživanja u okolini Peshkopi dala određene rezultate i u ovom pogledu¹⁰, ali pošto su u pitanju još nezavršeni radovi i nepublikovani materijal na njih se za sada ne možemo osloniti. Međutim, našu pažnju u ovom smislu privlači problem hronološke i kulturne interpretacije nalaza iz naselja Gajtan kod Skadra, koje autori istraživanja datiraju u jedan kasniji period, ali isto tako ima indicija da bi barem jednim dijelom mogli pripadati razdoblju o kome je ovdje riječ. Naime, S. Islami i H. Ceka, a kasnije i B. Jubani su ove nalaze u cjelini opredijelili u vrijeme od prelaza iz bronzanog u željezno doba do kasnorimskog perioda¹¹. N. Hammond, koji se takođe bavio ovim pitanjem, nasuprot tome smatra da se jedan dio tog materijala mora datirati već u period koji odgovara eneolitu južne Albanije¹².

Smatramo da je pitanje hronološke, a samim tim i kulturne interpretacije ovog važnog nalazišta veoma značajno, naročito s obzirom na njegov geografski položaj i ranije iznesenu situaciju u sjevernoj Albaniji, te je u kontekstu proučavanja kulturnih veza i odnosa na ilirskom prostoru neophodno na prvom mjestu detaljnije razmotriti ovaj problem.

★

Gradinsko naselje Gajtan smješteno je na dominantnom stjenovitom brdu iznad istoimenog sela 5 km istočno od Skadra. Sa ovog položaja moguć je izvanredan pregled široke okoline, naročito u pravcu Skadra i Skadarskog jezera. Prostor gradine je samo djelimično zaštićen bedemima jer su prirodne stijene na više mjesta bile sasvim dovoljna zaštita u fortifikacionom smislu. Ovaj prostor sačinjava neravni i dosta strm teren kojim dominiraju dva prostrana uzvišenja na sjeveroza-

⁴ Up. A. Benac, l.c., 65; Iliria IV, 1976, 109; B. Čović, Simpozijum 1964, 99.

⁵ Up. F. Prendi, SA 1, 1966, 255–280; M. Korkuti, l.c.

⁶ Vidi B. Govedarica, l.c. i tamo navedenu literaturu.

⁷ Vidi F. Prendi, Iliria VI, 1976, 67–73; PAS 1, 1982, 203–230.

⁸ Nalazi s područja Glasinca još nisu u cjelini publikovani, up. B. Govedarica, AAC XXIII, 1984, 79–95.

⁹ Up. F. Prendi, l.c., u napomeni 7.

¹⁰ F. Prendi, PAS 1, 1982, 209.

¹¹ S. Islami–H. Ceka, SA 1, 1964, 97–100; B. Jubani, Iliria II, 1972, 409 i d.

¹² N. G. L. Hammond, ABSA 62, 1967, 103.

padnom i jugoistočnom kraju. Od njih teren pada ka središnjem dijelu gradine i dalje prema zapadu. Istraživanja koja su obavljena u vremenu od 1961. do 1963. godine uglavnom su skoncentrisana na najnižem dijelu uz zapadni bedem gradine. Otkriven je snažan kulturni sloj u kome su izdvojena sljedeća četiri stratum¹³:

— I stratum je formiran na živim stijenama i doseže debljinu od 2,10 m. U njemu je bilo relativno malo nalaza koji su datirani u vrijeme prelaza iz bronzanog u željezno doba.

— II stratum se nastavlja na prethodni, debeo je 0,70 m, a u njemu je otkriveno nekoliko malih keramičarskih peći. Za razliku od prvog sloja, ovdje je nađen relativno veliki broj fragmenata različitih keramičkih posuda i nekoliko alatki od kamena i kosti. Radi se o posudama sive, crne i crvene boje sa ugačanom površinom. Po mišljenju autora istraživanja, ova keramika je lokalnog, ilirskog, tipa iz prvog perioda željeznog doba. Neobičnu pojavu u ovom sloju predstavljaju pitosi u kojima su nađene dječje kosti.

— III stratum je sadržavao „ilirske vaze” istovetne onima iz prethodnog sloja, ali bez glačane površine. Uz to su i na ovom nivou konstatovani dječji grobovi u pitosima. Čitav sloj je prekriven ostacima paljevine, po čemu se jasno odvaja od gornjih sedimenata. Nalazi su datirani u IV—III v. pr. n. e.

— IV stratum je opredijeljen u vrijeme od III v. pr. n. e. do kasnorimskog razdoblja. U njemu je pronađena i importovana grčka keramika koja potpuno nedostaje u prethodnim slojevima.

Debljina III i IV stratuma nije navedena u izvještaju sa iskopavanja.

Prema iznesenoj stratigrafskoj situaciji neobičnu pojavu predstavlja izuzetno snažan I stratum u kome je bilo nesrazmjerno malo nalaza. Na keramičkim fragmentima primijećeni su tragovi atmosferilija, što upućuje na mogućnost spiranja i dislociranja materijala iz gornjih partija ovog dijela gradine. Ova mogućnost nije spomenuta u „Fundberichtu”, ali o problemu izmiješanosti slojeva govori B. Jubani pri obradi materijala iz III stratuma i još na nekim mjestima¹⁴, te bi se o ovakvim deformacijama moralo voditi računa u razmatranjima cjelokupne stratigrafije Gajtana.

Takođe nisu navedeni nikakvi stratigrafski elementi koji bi razdvajali I, II i III stratum, što, uz rezultate analize materijala, pokazuje da ova tri sloja čine jednu kontinuiranu cjelinu. Jedina jasna cezura je nivo paljevine, čime je IV stratum sasvim sigurno odijeljen od prethodnih sedimenata. Autori istraživanja smatraju da je nakon paljevine naselje u određenom periodu bilo napušteno, ali je ovaj prekid života po njihovom mišljenju bio kratkotrajan jer već u III vijeku dolazi do ponovnog zaposjedanja ovog položaja¹⁵.

Prilikom iznošenja svoje hronološke interpretacije S. Islami i H. Ceka nisu zalazili u šira razmatranja kulturnih veza ovog naselja, već je to učinjeno u članku B. Jubanija, u kome je detaljno obrađen keramički materijal. Druge vrste nalaza iz Gajtana do sada nisu publikovane.

U kritičkom osvrtu na hronološko i kulturno opredjeljenje naselja u Gajtanu, N. Hammond ističe niz srodnosti sa materijalom iz Boubustija, Kilindra, Servie i Maliqa, na osnovu čega zaključuje da se prvi i drugi stratum moraju datirati u isti period kao i postneolitska faza Maliqa, odnosno u rano i srednje bronzano doba

¹³ Opis položaja i kulturnih slojeva gradine Gajtan dat je na osnovu izvještaja S. Islami-H. Ceka, l.c., 97—103.

¹⁴ B. Jubani, l.c., 410, 435.

¹⁵ S. Islami—H. Ceka, l.c., 100.

Makedonije.¹⁶ Zanimljivo je da i B. Jubani u analizi keramičkog materijala iz prvog stratuma u više navrata navodi analogije iz bronzanog doba kulture Maliq, kao i neke dosta prihvatljive paralele iz eneolita južne Albanije¹⁷. Pri tom on posebno ističe srodnost posude sa malim drškama koje počinju sa oboda (T.I/4) sa eneolitskim nalazima ovog tipa¹⁸. Sve te analogije mahom se odnose na oblike, dok se u vezi sa ornamentikom izričito kaže da, izuzev plastičnih traka sa utisnućima, motivi iz ovog sloja nisu poznati na području Albanije¹⁹. U ovom smislu mogli bi se izdvojiti ukrasi izvedeni urezima i žigosanjem koje Jubani, čini se sasvim opravdano, upoređuje sa ornamentikom na posudi ljubljanskog tipa iz Pazhoka²⁰. Na kraju, ovaj autor ipak u potpunosti podržava prvobitnu determinaciju S. Islamija i H. Ceke pripisujući prvi stratum u cjelini prelazu iz bronzanog u željezno doba²¹.

Zdjelama sa zaravnjenim i unutra proširenim obodom iz drugog stratuma (T. II/4) navode se paralele počev od Troje I, do bronzanog doba Albanije i šireg područja²². Tunelaste drške iz ovog sloja (T. I/8) tipičan su eneolitski elemenat, na što upućuje i Jubani, navodeći analogije u vučedolskim nalazištima²³. Pri tom se egzistencija ovih oblika u starijem željeznom dobu sjeverne Albanije, isto kao i u slučaju kasnog datiranja materijala iz prethodnog sloja, tumači dugotrajnom autohtonom tradicijom. Međutim, situacija na okolnom području ne ide u prilog ovakvoj interpretaciji. Tunelaste drške nisu zastupljene u posteneolitskom razvoju na sjevernoilirskom prostoru²⁴, a koliko nam je poznato ne javljaju se ni Maliq nakon faze IIIa²⁵.

U prilog svojoj determinaciji nalaza iz prva tri sloja B. Jubani navodi brojne analogije iz sjevernijih dijelova zapadnog Balkana. No, mora se reći da su to najčešće oblici koji nemaju mnogo zajedničkog sa materijalom iz Gajtana, te se takve analogije teško mogu prihvatiti. Konične zdjele sa oštro profilisanim obodom sa Glasinca jesu karakteristične za kasno bronzano doba sjeverozapadnog Balkana i to je period koji odgovara početku željeznog doba Albanije, ali one nemaju nikakvih značajnijih sličnosti sa oblicima iz prvog sloja Gajtana, sa kojima ih povezuje Jubani²⁶. Isti je slučaj sa nalazima iz Barica kod Gračanice koji se ovdje navode²⁷. Ni posude sa loptastim trbuhom iz sjeverne Srbije nisu u ovom slučaju pogodne analogije. One su tipična karakteristika badensko-kostolačkog horizonta i ne zalaze u odmakle stadije bronzanog doba, kako to iznosi Jubani²⁸.

U smislu određenja nalaza iz drugog i trećeg sloja neobično je navođenje niza sličnosti sa materijalom iz Glasinca, Debelog brda i Crvene stijene koji ug-

¹⁶ N. G. L. Hammond, l.c.

¹⁷ B. Jubani, l.c., 411.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Ibid., 414. Plastične trake sa utisnućima ne uzimamo kao karakterističan elemenat jer se takvo ukrašavanje počev od eneolitskog perioda dugo zadržava na jednom vrlo širokom području, up. B. Govedarica, *Godišnjak*, XX/18, 1982, 125.

²⁰ B. Jubani, l.c., 414.

²¹ Ibid., 409.

²² Ibid., 416.

²³ Ibid., 421.

²⁴ Up. B. Čović, *Praistorija IV*, 1983, 99–233, 390–460; R. Drechsler-Bižić, *Praistorija IV*, 1983, 242–270; Š. Batović, *Praistorija IV*, 1983, 271–373.

²⁵ Up. F. Prendi, *SA* 1, 1966, 255–280.

²⁶ B. Jubani, l.c., 411 i nap. 4.

²⁷ Ibid., i nap. 5.

²⁸ Ibid., 418 i nap. 22.

lavnom pripada ranom i srednjem, a rjeđe i kasnom bronzanom dobu²⁹, te je stariji od predložene datacije ovih slojeva. Takođe je neobično istovremeno traženje paralela u Sanskom Mostu i Jezerinama, dakle u srednjem i kasnom latenskom razdoblju, što bi u najboljem slučaju moglo odgovarati četvrtom sloju Gajtana, mada navedeni oblici iz tih nalazišta ne mogu biti pouzdane analogije jer se najvećim dijelom radi o nekarakterističnim i hronološki manje osjetljivim formama³⁰.

U svakom slučaju većina paralela koje sam Jubani navodi ne ide u prilog njegovoj dataciji koja se i u pitanju ovih slojeva u cjelini podudara sa onom S. Islamija i H. Ceke, već potvrđuje opredjeljenje N. Hammonda. Međutim, Jubani ne pridaje veći značaj svim tim elementima i na kraju svoje analize on dolazi do sasvim drugačijeg zaključka po kome cjelokupna konfrontacija sa nalazima iz eneolita i bronzanog doba pokazuje da se ovdje radi o dugotrajnoj lokalnoj tradiciji i prenošenju starih formi duboko u željezno doba³¹. Po njegovom mišljenju, elementi sjevernog porijekla ovdje su malobrojni, te bi se keramički oblici iz Gajtana mogli objasniti i prihvatiti kao produkt razvoja na tlu južne Ilirije³².

U vezi sa prethodnim interpretacijama potrebno je napomenuti da među ilustrovanim materijalom prvog sloja, koji je doduše dat dosta sumarno, u potpunosti preovlađuju arhaične neoeneolitske forme tipa Ravlića pećina IIa-c, Odmut V i Varvara A1 (T. I/1—3)³³, a jedan broj ornamentalnih motiva upućuje na repertoar jadranskog facijsa ljubljanske kulture, što bi značilo da je materijal iz ovog sloja paralelan i sa završnom fazom eneolita srednjojadranskog zaleđa. To su snopovi horizontalnih pruga i nizovi malih utisnuća na vratu posuda, izvedeni urezivanjem, ubadanjem i otiskivanjem nekog instrumenta, vjerovatno namotane niti (T. I/5—7). Ovakvi motivi su vrlo česti u nalazištu Otišić-Vlake i u drugim lokalitetima jadranskog tipa ljubljanske kulture³⁴.

U drugom stratumu koji je datiran u razdoblje od XII do IV v. pr. n. e., takođe se ističu oblici koji upućuju na mnogo starije vrijeme i na intenzivne veze sa sjevernim područjem. Vrčevi sa dvije trakaste drške koje počinju sa oboda (T. II/1; III/1—2) jedan su od vodećih tipova ranog bronzanog doba u zaleđu srednjeg Jadrana (Varvara A2—A3³⁵, Ravlića pećina IV³⁶, Privala A³⁷, Odmut VII³⁸ itd.). Drške sa uzdužnim lunulastim ulegnućem (T. II/1), zatim koljenaste drške (T. III/6), kao i drške sa sjekirastim produžetkom (T. III/5), takođe su vrlo karakteristične na tom prostoru, naročito u fazi Reinecke A2—B1³⁹. Male „x” drške (T. II/5, 6) zastupljene su u drugoj fazi ranog bronzanog doba Istre⁴⁰, a različite varijante takvih drški su jedna od osnovnih odlika cetinske kulture⁴¹. Osim toga, u ovom krugu su veoma brojne zdjele sa zaravnjenim i unutra proširenim obodom

²⁹ Ibid., 420 i nap. 28, 423 i nap. 37, 435 i nap. 43, 44.

³⁰ Ibid., 419 i nap. 24, 25.

³¹ Ibid., 437.

³² Ibid.

³³ Up. B. Marijanović, GZM 35/36, 1981, T. X/6, XI/7, XIII/3, XVI/2; Č. Marković, AI XV, 1974, Pl. IV/10; B. Čović, GZM XXXII, 1977, T. I/2.

³⁴ Up. Prilog A. Milošević — B. Govedarica u ovom Godišnjaku, T. X/3, 4; XI/1.

³⁵ Up. B. Čović, GZM XXXII/, 1977, T. XXIV/3, XXV/3, XXX/1.

³⁶ Up. B. Marijanović, l.c., T. XLI/1, 2.

³⁷ Up. B. Govedarica, Godišnjak XX/18, 1982, T. I/3, 9.

³⁸ Up. Č. Marković, l.c., Pl. IV/14.

³⁹ Up. B. Čović, Praistorija IV, 1983, T. XV/5, XVI/8, XIX/3, 6, XXIII/7; B. Govedarica, Godišnjak XX/18, 1982, T. I/1, 7, IV/3, 5, V/8.

⁴⁰ Up. B. Čović, Praistorija IV, 1983, T. XIII/8, 9.

⁴¹ Up. I. Marović — B. Čović, Praistorija IV, 1983, T. XXVIII/5, XXX/8; B. Marijanović, l.c., T. XXXII/4, XXXIV/5, XXXVIII/3 itd.

koje u ranom bronzanom dobu srednjeg Jadrana predstavljaju nasljeđe ljubljanske kulture⁴². Važno je napomenuti da ni jedan od ovih elemenata, izuzev prethodno navedenih zdjela, nije karakterističan u kulturi Maliq, niti u drugim nalazištima bronzanog i željeznog doba Albanije, a kako navodi B. Jubani, drške sa sjekirastim produžetkom nalaze se samo u Gajtanu⁴³. Analogije ovim oblicima susrećemo na sasvim drugoj strani, na području Italije i u sjevernijim dijelovima Balkana⁴⁴. Međutim, u Gajtanu se ne može isključiti ni prisustvo južnoalbanske, odnosno egejske komponente, ali i ona upućuje na starije razdoblje, kako je to Hammond zapazio. Ovu komponentu najbolje prezentiraju vrčevi sa drškama koje prelaze obod (T. II/2), koji su veoma brojni u Maliq IIIa-c i na egejskom prostoru⁴⁵. Nalazima ovog porijekla vjerovatno će pripadati i ukras na fragmentu sa T. I/9, koji u osnovi odgovara „anchor objektima” zastupljenim u Maliq II–IIIa i naročito u Grčkoj, gdje je njihovim nosiocima pripisana protominijska kultura⁴⁶. Zanimljivo je da se na prethodnim vrčevima javljaju ukrasi u vidu urezanih poprečno šrafiranih traka (T. II/2) koje su tipične u Varvari A2–A3 i u drugim nalazištima ranog bronzanog doba na prostoru zaleđa srednjeg Jadrana⁴⁷. Zastupljenost tih ornamenata na ovom, kao i na drugim oblicima u Gajtanu (T. II/3) potvrđuje prisustvo sjeverne komponente i upućuje na njeno saživljavanje sa formama južnoalbanskog i egejskog porijekla.

Anchor-ukrasi i neki drugi arhaični oblici iz drugog sloja tipološki su stariji od većine nalaza iz ovog horizonta, te bi prije mogli odgovarati materijalu iz prethodnog stratuma. Sa druge strane, drške predstavljene na T. III/8 u Varvari su sasvim sigurno opredijeljene u srednje bronzano doba (Varvara B)⁴⁸. „Anse bifore” (T. III/7) su takođe jedan od elemenata koji ukazuje na duže trajanje drugog sloja, ali još uvijek u okvirima bronzanog doba po srednjoevropskog hronologiji. Posude sa ovakvim drškama često se nalaze u slojevima kasnog bronzanog doba u Varvari⁴⁹, Debelom brdu⁵⁰ i na Glasincu⁵¹, a zastupljene su i u odgovarajućem razdoblju južne Albanije (Maliq III d2–d3, Cepunë Gjirokaster i dr.)⁵². S obzirom na ostali materijal iz II sloja, „anse bifore” jedino mogu pripadati završnoj etapi ovog horizonta, te je, prema tome, teško prihvatiti mišljenje albanskih autora po kome bi u to vrijeme trebalo tek da otpočne ova faza naselja u Gajtanu.

Osnovna karakteristika nalaza iz trećeg stratuma, koji čini stratigrafsku cjelinu sa prethodnima, jest prisustvo gotovo svih oblika iz drugog sloja. Kako navode i autori istraživanja, jedina značajnija razlika je u izvjesnoj simplifikaciji izrade, odnosno u grubljoj izradi i nedostatku glačanih površina. Među tim nalazima tipične su posude sa sjekirastim drškama koje većim dijelom prelaze obod (T. III/4), zatim trakaste drške sa brazdastim urezima (T. III/3) i sl.⁵³ Svi ti oblici upućuju

⁴² A. Milošević – B. Govedarica, l.c.; Up. B. Čović, GZM XXXII, 1977, sl. 15.

⁴³ B. Jubani, l.c., 435.

⁴⁴ B. Govedarica, Godišnjak XX/18, 1982, 167.

⁴⁵ Up. F. Prendi, SA 1, 1966, 262–267, T. XIII/13, 15, XV/10, 13, XVI/1–6.

⁴⁶ F. Prendi, SA 1, 1966, 260, T. III/f; PAS 1, 1982, 208; M. Koumouzelis, The Early and Middle Helladic period in Elis, dissertation, University microfilms international, Ann Arbor, Michigan, USA, London, England, 1980, 170–171.

⁴⁷ Up. B. Čović, Praistorija IV, 1983, T. XVII/1, XX/7, XXV/8–11, XXVI/1, XXIX/15 itd.

⁴⁸ Isti, GZM XXXII, 1977, T. XL1/2.

⁴⁹ Isti, Praistorija IV, 1983, T. LVII/9.

⁵⁰ Isti, GZM XXV, 1965, T. XX/3.

⁵¹ Ibid., T. XXII/1.

⁵² F. Prendi, PAS 1, 1982, 217, Abb. 8/2, 227, Abb. 13/16.

⁵³ B. Jubani, l.c., 427–432.

na rano i srednje bronzano doba sjevernoilirskog prostora (Varvara A3—B⁵⁴, Nečajno, Sovići⁵⁵, Privala B⁵⁶ i dr.). Karakteristično je da isti elementi koji označavaju razliku između drugog i trećeg stratuma u Gajtanu čine i osnovu za razdvajanje ranog i srednjeg bronzanog doba na tlu sjeverne Ilirije. Naime, i na tom području u srednjem bronzanom dobu preživljavaju forme iz prethodnog perioda, ali su grublje rađene i gotovo bez ukrašavanja⁵⁷. Adekvatno tome, i u slučaju Gajtana moglo bi se govoriti o izvjesnoj lokalnoj tradiciji, ili, bolje rečeno, o određenoj stagnaciji u kulturnom razvoju koji je karakterističan i za srednje bronzano doba na širokom prostoru sjeverozapadnog Balkana. Međutim, ovi oblici su tipološki stariji od „ansa bifora” iz drugog stratuma, što bi značilo da je treći sloj jednim dijelom vremenski paralelan sa prethodnim, ili, pak, stariji od izvjesnih partija tog horizonta, ako se u ovom slučaju ne radi o poremećenoj stratigrafiji.

Četvrti stratum je, kako je već navedeno, sasvim jasno stratigrafski odvojen od donjih sedimenata. Osim toga, prisustvo importovane grčke keramike takođe pokazuje da nalazi iz tog sloja izlaze iz prethodnih okvira, te ovom prilikom nećemo zalaziti u njihovo razmatranje.

U pogledu ranijih sedimenata, sva iznesena zapažanja pokazuju da bi se nalazi iz prva tri sloja morali datirati u razdoblje koje je najvećim dijelom starije od predložene datacije S. Islamija, H. Ceke i B. Jubanija. Brojne analogije, i to najčešće sa materijalom nalazišta iz Dalmacije i Hercegovine, odnosno s područja srednjo-jadranskog zaleđa, potvrđuju da ovi slojevi pripadaju vremenu od kasnog eneolita do kraja bronzanog doba po srednjoevropskog hronologiji. Time se potvrđuje i proširuje Hammondova datacija koju on izvodi na osnovu paralela sa južnom Albanijom i Makedonijom, s tim što ovdje izneseni elementi pokazuju da su veze sa sjevernim prostorom bile brojnije i značajnije u ukupnoj kulturnoj fizionomiji naselja.

Mnogo je teže preciznije razgraničenje izdvojenih slojeva, jer se, kako je već napomenuto, oblici karakteristični za različite periode nalaze manje, ili više u svim ovim slojevima. Okvirno uzevši, prvi stratum bi odgovarao kasnom eneolitu po srednjoevropskoj hronologiji, ili početnoj fazi ranog bronzanog doba prema albanskoj periodizaciji (Maliq IIIa). Drugi stratum uglavnom sadrži elemente ranog bronzanog doba srednjojadranskog tipa, a neki nalazi ukazuju na njegovo trajanje i u kasnijim fazama bronzanog doba. Hronološki i stratigrafski odnos drugog i trećeg sloja nije jasan, pa ako bi se u ovom slučaju i prihvatila izvjesna prolongiranost lokalne tradicije, odnosno preživljavanje vodećih oblika od ranog do kasnog bronzanog doba, ne može se zanemariti ni mogućnost izmiješanosti slojeva i dislociranja arheološkog materijala. Prema tipološkim karakteristikama najvećeg broja nalaza, drugi i treći stratum bi se mogli datirati u okvire bronzanog doba po hronologiji P. Reinecke (Maliq IIIb — IIIc prema albanskoj periodizaciji).

★

Ovakva interpretacija nalaza iz prva tri sloja gradinskog naselja u Gajtanu upućuje na jednu umnogome drugačiju i potpuniju sliku kulturnih veza i odnosa na ilirskom prostoru u starijim fazama njihove geneze. Prema publikovanom ma-

⁵⁴ B. Čović, GZM XXXII, 1977, 57—76.

⁵⁵ Isti, Praistorija IV, 1983, T. XVII, XIX.

⁵⁶ B. Govedarica, Godišnjak XX/18, 1982, 121—122.

⁵⁷ Ibid., 169—170.

terijalu, dobar dio keramičkih oblika i ornamenata govori u prilog povezanosti sa srednjojadranskim kulturnim krugom već od početka egzistencije ovog naselja, koji, kako smo pokušali da dokažemo, pada u eneolitsko razdoblje. Međutim, teško je reći da li se Gajtan već u ovoj početnoj fazi može uključiti u sjevernoilirske okvire i da li se ovakva podjela u ovo vrijeme uopšte može izvesti, jer su u eneolitskom periodu na čitavom ilirskom prostoru izražene neke drugačije tendencije kulturnog razvoja. U prvoj etapi ranog bronzanog doba južne Albanije (Maliq IIIa), kao i u odgovarajućim nalazištima kasnog eneolita na sjevernoilirskom prostoru, između ostalog u značajnoj mjeri zastupljeni su oblici badenskih, kostolačkih i vučedolskih karakteristika⁵⁸. Sve su to elementi panonskog porijekla i njihovo prisustvo u južnim dijelovima zapadnog Balkana najvjerovatnije je posljedica intenzivnih pokreta koji karakterišu ovo razdoblje.

Badenski elementi u Maliq IIIa, Varvari A1, Ravlića-pećini IIIa i drugim nalazištima ovog područja upućuju na zajedničku raniju tradiciju tzv. „kanelovane keramike”⁵⁹. Isti je slučaj sa ornamentikom riblje kosti koja je tipična u badenskom krugu, a proteže se i u kontekstu vučedolske kulture (Varvara A1, Odmut VI, Debelo brdo, Kadića brdo itd)⁶⁰. Mišljenje F. Prendija, po kome ornamentika riblje kosti u Maliq IIIa predstavlja badensko-kočofenske elemente⁶¹, teško bi se moglo prihvatiti zbog velike udaljenosti nalazišta ove badenske varijante. Najvjerovatnije se i ovdje, kao i u slučaju prethodno navedenih lokaliteta, radi o specifičnoj tradiciji badenske kulture zapadnobalkanskog tipa koja egzistira samostalno, bez kostolačke, ili Kočofeni-komponente i čiji elementi preživljavaju duboko u kasni eneolit⁶². Nalazi ovog tipa su na tle južne Albanije mogli dospjeti iz sjevernijih dijelova zapadnog Balkana posredstvom stanica u Hercegovini (Varvara) i Crnoj Gori (Odmut). U svakom slučaju ovakva badenska tradicija se predstavlja kao zajednički elemenat na većem dijelu ilirskog prostora. Slična situacija se može pretpostaviti i u pogledu vučedolske komponente, koja iz južne Bosne prodiere u jadransko zaleđe i vjerovatno dalje na jug⁶³.

Nešto je drugačije stanje sa kostolačkim nalazima koji ukazuju na sasvim određene veze u ovim okvirima. Elementi ove kulture otkriveni su u Kadića-brdu⁶⁴, Hisaru⁶⁵ i Maliqu⁶⁶. U ta tri nalazišta predstavljena je najjužnija grupa kostolačkih nalaza i oni ujedno označavaju mogućnost veza na relaciji Glasinac-Kosovo-Albanija.

Sa druge strane, zastupljenost keramičkih oblika ljubljanskog tipa isključivo na području duž jadranske obale, u Gajtanu i u Pazhoku, izdvaja ovaj prostor u zasebnu cjelinu na kraju eneolitskog razdoblja. U ovom smislu indikativni su i pojedinačni nalazi šnur-keramike sa vrlo karakterističnim oblikom i ornamentalnim motivima koji su zastupljeni u jadranskom zaleđu (Ljeskova glavica, Zelena pećina, Rumin, Odmut)⁶⁷ i čije se analogije mogu dobro pratiti preko Grčke (Hagia

⁵⁸ F. Prendi, SA 1, 1966, 264; PAS 1, 1982, 208.

⁵⁹ B. Govedarica, Symposium Xanthi 1983 (u štampi).

⁶⁰ B. Čović, GZM XXXII, 1977, 51; Č. Marković, l.c., Pl. IV/3, 5; Nalazi iz Kadića brda nisu objavljeni, a potiču sa sondažnog istraživanja B. Govedarica i V. Lekovića 1980. g.

⁶¹ F. Prendi, PAS 1, 1982, 208.

⁶² U vezi sa ovim detaljnije B. Govedarica, Symposium XII (u štampi).

⁶³ Isti, Symposium Xanthi 1983 (u štampi).

⁶⁴ Nije u dovoljnoj mjeri publikovano, vidi B. Govedarica, AAC XXIII, 92.

⁶⁵ J. Todorović, AI IV, 1964, T. IV/4, 6, 7.

⁶⁶ F. Prendi, PAS 1, 1982, 208, Abb. 3/21–23.

⁶⁷ B. Čović, Dolina rijeke Neretve, 35–38, Sl. 1/1–4, sl. 2/1; Č. Marković, l.c., fig. 3.

Marina, Pevkakia)⁶⁸, Trakije (Dikili Tash⁶⁹, Ezero)⁷⁰, istočne Rumunije (Orlea)⁷¹, do istočne Slovačke (Barca)⁷². Šnur-keramika je prema F. Prendiju otkrivena na nekoliko nalazišta u Albaniji (Maliq, Nezir, Benjë, Piskovë)⁷³, te bi ti nalazi mogli predstavljati još jedno svjedočanstvo veza srednjojadranskog zaleđa i albanskog prostora u nešto ranijoj fazi kasnog eneolita, kao i kariku koja nedostaje u navedenom pravcu kretanja tih elemenata. Međutim, nalazi šnur-keramike iz Albanije nisu u potrebnoj mjeri objavljeni, pa ova mogućnost ostaje još neizvjesna.

F. Prendi šnur-keramiku označava kao stepski elemenat koji sa ostalim nalazima sjevernog porijekla predstavlja osnovni činilac indoeuropeizacije južne Albanije. Po njegovom mišljenju, ta komponenta je, uz dosta izraženu lokalnu tradiciju i određeni udio elemenata egejskog porijekla, učestvovala u formiranju kulture Maliq IIIa⁷⁴. I većina drugih autora se slaže da je upravo u ovom razdoblju došlo do najsnažnije indoeuropeizacije čitavog ilirskog prostora, što je, između ostalog, rezultiralo stvaranjem baze za dugotrajni proces ilirske geneze⁷⁵. Međutim, mora se reći da se ovaj proces ne nastavlja u istoj mjeri u narednom periodu, niti se poslije ovih početnih zbližavanja može govoriti o daljem prožimanju i intenziviranju kulturnih veza na čitavom ovom prostoru. Nekoliko karakterističnih kulturnih žarišta u ovim okvirima nazire se već u eneolitskoj fazi. To je, prije svega, jadransko zaleđe u koje se vjerovatno uključuje i sjeverna Albanija, zatim južna Albanija, kao i južna Bosna. Svako od ovih područja ima specifične osobenosti uzrokovane lokalnim nasljedstvom, ali isto tako i raznorodnim aktuelnim razvojem koji se i pored određenih zbližavanja dobrim dijelom manifestuje različitim udjelom ranije spomenutih sjevernih komponenti. Takav trend razvoja mnogo snažnije je izražen u narednom razdoblju i izgleda da je stabilizacija novih socio-ekonomskih odnosa uslovlila relativno samostalan i miran razvoj koji će u ovim područjima trajati tokom bronzanog doba, sve do Urnenfelder seobe.

Prema F. Prendiju, počev od ranog bronzanog doba po srednjoevropskoj hronologiji, odnosno od faze Maliq IIIb, u južnoj Albaniji nestaju svi elementi veza sa sjevernim prostorom, a istovremeno se multipliciraju manifestacije koje ovu oblast povezuju sa Epirom, Tesalijom, Makedonijom i drugim egejskim regionima⁷⁶. Takav pravac kulturnog razvoja u punoj mjeri se nastavlja u fazama Maliq IIIC i IIId, što će reći u srednjem i kasnom bronzanom dobu južne Albanije⁷⁷.

S druge strane, kulture ranog bronzanog doba na srednjojadranskom prostoru nastavljaju tradicije prethodnog perioda, što je naročito vidljivo u razvijenoj fazi cetinske kulture⁷⁸. Uz to sve više dolazi do izražaja razvoj na lokalnim osnovama i veze sa drugim područjima kao što su sjeverni Jadran i Apeninsko poluostrvo⁷⁹. Odnosi sa sjevernom Albanijom, kako smo vidjeli na primjeru drugog stratuma

⁶⁸ V. Milošević, *Germania* 33, 1955, 152, Abb. 1, 3, 5; P. Roman, Symposium „Die Schnur Keramik in Mittel Europa und verwandte Phänomene an den angrenzenden Gebiet“, Halle (Saale), avgust 1979 (u štampi).

⁶⁹ M. Séfériades, *BCH* 107, 1983, 667, fig. 66.

⁷⁰ Ezero, 384, 386, Obr. 188, e.

⁷¹ S. Morintz — P. Roman, *Dacia* ns XII, Bucarest 1968, 105, sl. 45/2.

⁷² L. Hajek, *Kommission für das Äneolithikum und die ältere Bronzezeit*, Nitra 1958, Bratislava, 1961, 68, Abb. 7.

⁷³ F. Prendi, *PAS* 1, 1982, 208—209.

⁷⁴ *Ibid.*, 209; *SA* 1, 1966, 274.

⁷⁵ B. Govedarica, Symposium Xanthi 1983 (u štampi) i tamo navedena literatura.

⁷⁶ F. Prendi, *SA* 1, 1966, 274.

⁷⁷ *Ibid.*, 274—276.

⁷⁸ Up. I. Marović — B. Čović, l.c., 191—231; A. Milošević — B. Govedarica, l.c.

⁷⁹ B. Govedarica, *Godišnjak* XX/18, 1982, 167.

Gajtana u ovom razdoblju, mnogo su snažniji nego ranije. Elementi koji povezuju Gajtan sa ovim prostorom u ranom i srednjem bronzanom dobu su toliko brojni i raznovrsni da se ovaj dio Albanije, ili barem područje oko Skadra, sa dosta sigurnosti može uključiti u srednjojadranski kulturni krug.

Rano bronzano doba na tlu južne Bosne je slabije poznato u odnosu na prethodna područja. Nova istraživanja na glasićkim gradinama do sada nisu dala pouzdane podatke u tom pogledu, a prema onom što pokazuju rezultati ranijih iskopavanja naročito su izražene veze sa centralnobalkanskim kompleksom (Belotić-Bela Crkva, Bujanj-Hum III)⁸⁰. Na postojanje određenih kontakata sa jadranskim zaleđem upućuju pojedinačni nalazi keramičkih oblika cetinske kulture u gradini Kotorac i u nekim glasićkim tumulima, kao i izvjesne keramičke forme iz Poda A i Varvare A1, koje prema B. Čoviću imaju dobre analogije u Debelom brdu, Kotorcu i u glasićkim gradinama, a u osnovi upućuju na kulturu Bujanj-Hum III⁸¹.

Prema rezultatima dosadašnjih istraživanja nema nikakvih bitnih novina u kulturnom razvoju ovih područja tokom srednjeg bronzanog doba, već se i dalje nastavlja razvoj na istim osnovama, uz određenu stagnaciju i smanjenje intenziteta života.

★

Na osnovu ove kratke analize kulturnog razvoja i odnosa na ilirskom području u starijim fazama njihove geneze moguće je zaključiti da u vremenskom rasponu od kasnog eneolita do kraja srednjeg bronzanog doba (po srednjoevropskoj hronologiji) nije došlo do nekog snažnijeg kulturnog sažimanja na čitavom ovom prostoru, niti na njegovom većem dijelu. Ne može se govoriti ni o formiranju određenog kulturnog središta koje bi se moglo označiti kao primarno jezgro iz koga će daljim razvojem izrasti klasična ilirska kultura, već na ovom tlu egzistiraju tri podjednako snažne i međusobno prilično samostalne kulturne cjeline koje smo ranije predstavili. U ovim okvirima posebno se izdvaja južna i srednja Albanija čiji se kulturni razvoj počev od faze Maliq IIb u potpunosti distancira od sjevernog prostora, tako da rano i srednje bronzano doba jadranskog zaleđa i južne Bosne samo hronološki odgovara epohi Maliq IIb—IIId, dok u kulturnom smislu na ovoj relaciji ima veoma malo evidentnih kontakata⁸². Kako se pokazalo novom interpretacijom nalaza iz Gajtana, sjeverna Albanija u vremenu od finalnog eneolita do kraja srednjeg bronzanog doba pripada srednjojadranskom kulturnom kompleksu.

Egzistiranje ova tri prilično samostalna kulturna kruga isključuje mogućnost podjele šireg ilirskog prostora na južnu i sjevernu Iliriju u ovom vremenu, a izražena raznorodnost ovih kulturnih cjelina ozbiljno dovodi u pitanje i mogućnost njihovog zajedničkog učešća u ovoj fazi ilirske kulturne geneze.

Svakako, od posebnog značaja za kulturni razvoj ilirskog tla je razdoblje kasnog eneolita i intenzivna socijalna i etnička previranja koja se u tom dobu odvi-

⁸⁰ Glasinac I, 25—28; B. Čović, Praistorija IV, 183—190; R. Drechsler-Bižić, l.c., 268—270.

⁸¹ B. Čović, Članci i građa VIII, 15 i d.

⁸² Na mogućnost postojanja određenih veza na relaciji južna i srednja Albanija — jadranski prostor, ukazuju nalazi noževa egejskog tipa u okviru cetinske kulture i u ranom bronzanom dobu Istre, vidi I. Marović — B. Čović, l.c., 206—207; A. Gnirs, *Istria Praeromana*, Karlsbad 1925, 40—43, Abb. 26. Noževi tog tipa nađeni su u sloju Maliq IIc, u dolini Mati i u tumulu Vajze, M. Korkuti, *SA VII*, 2, 1970, 44 i d. T. II; kao i u MH periodu u Tesaliji, G. Childe, *Dawn of European Civilisation*, 5 izd., London 1950, 70, f. 36, u Miken i itd., te bi albansko područje moglo biti posrednik prenošenja tih elemenata iz Grčke na jadranski prostor.

jaju na ovom i na širem evropskom prostoru. Kulturni razvoj u narednom vremenu dobrim dijelom se bazirao na tradicijama tog perioda, naročito na jadranskom prostoru te eneolitski supstrat u ovom smislu dobija još veću važnost. Međutim, samostalnost i prilična podvojenost kulturnih cjelina na ilirskom tlu, ukazuje na određenu stagnaciju procesa ilirske geneze tokom ranog i srednjeg bronzanog doba po srednjoevropskoj hronologiji.

Sljedeći veoma bitan momenat u kulturnom razvoju Ilira dolazi tek sa kasnim bronzanim dobom, odnosno sa razdobljem novih masovnih pokreta vezanih za veliku Urnenfelder seobu. Ilirsko područje se nalazi van glavnih pravaca ove seobe i, mada strani elementi nisu u značajnijoj mjeri prodrli na ovo tle⁸³, ti pokreti su posredno doprinijeli zbližavanju i sažimanju lokalnih kulturnih grupacija, što će u pogledu ilirske geneze imati dalekosežne posljedice.

Nije nam namjera da se ovdje bavimo značajnim promjenama koje su tokom kasnog bronzanog doba nastale na ilirskom području, jer bi cjelovito sagledavanje te situacije zahtijevalo jednu sasvim novu i širu studiju koja prevazilazi okvire naše teme. Međutim, u vezi sa prethodnim razmatranjima potrebno je još napomenuti da osnovne komponente u formiranju novonastalog kompleksa proizilaze iz međusobnih odnosa kultura koje su nastale i razvijale se na ovom tlu tokom eneolita, ranog i srednjeg bronzanog doba.

Skraćenice

AAC	Acta archaeologica carpathica, Krakow
ABSA	The annual of the British school at Athens, London
AI	Archaeologia Iugoslavica, Beograd
BCH	Bulletin de Correspondance hellénique, Paris
Članci i grada	Članci i grada za kulturnu istoriju istočne Bosne, Tuzla
Dacia	Dacia, Bucarest
Dolina rijeke Neretve	Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka, znanstveni skup — Metković, 1977; Split, 1980.
Ezero	G. Georgiev, N. Merpert, R. Katinčarov, D. Dimitrov, Ezero rannobronzovoto selište, Sofia, 1979.
Glasinac I	A. Benac—B. Čović, Glasinac I, Sarajevo, 1956.
Godišnjak	Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo
GZM	Glasnik Zemaljskog muzeja n.s., Sarajevo
Iliria	Iliria, Tirana
PAS 1	Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, Band 1, Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 V. Chr., Berlin, 1982.
Praistorija	Praistorija jugoslavenskih zemalja, Sarajevo
SA	Studia albanica, Tirana
Simpozijum 1964	Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba, Sarajevo, 1964.
Symposium Xanthi 1983	Symposium über die Herausbildung von Ethnos, kultur und Population, Xanthi, septembar 1983.
Symposium XII	XII Internationales Symposium über das Spätäneolithikum und die Bronzezeit, Novi Sad, oktobar 1982.

⁸³ U vezi sa pitanjem odnosa Ilira i „Urnenfelder” seobe: A. Benac, Arheološki radovi i rasprave JAZU IV—V, Zagreb, 1967, 311; d.

PROBLEME DE DATATION DE L'AGGLOMERATION GAJTAN ET QUELQUES QUESTIONS CONCERNANT LES RAPPORTS CULTURELS DANS LA REGION ILLYRIENNE A L'ENEOLITHIQUE RECENT ET LES PHASES PLUS ANCIENNES DE L'AGE DU BRONZE

R E S U M E

Dans la première partie de cette communication on a donné un aperçu critique concernant la détermination chronologique et culturelle des trouvailles provenant de l'agglomération du type de „gradina” — Gajtan près de Scutari, présentée par S. Islami, H. Ceka et B. Jubani. Ces auteurs distinguent quatre couches culturelles dans cette agglomération datant de la période de transition de l'âge du bronze à l'âge du fer jusqu'à la période romaine récente, et au sens culturel on la considère comme un produit du développement autochtone dans les limites de l'Illyrie méridionale. Dans l'analyse présentée, l'auteur trouve de nombreuses analogies aux trouvailles provenant de trois premières couches de Gajtan dans les trouvailles provenant de la région de l'arrière-pays de l'Adriatique central (Dalmatie, Herzégovine, Monténégro) et de la région plus vaste de la côte adriatique orientale. Les éléments communs sont surtout nombreux dans les localités Varvara A—C, la Grotte de Ravlić IV, Privala A—B, Nečajno. Sovići, Odmut VII, l'Abrie rouge I, Debelo brdo, Otišić-Vlake et aussi dans certaines stations de la culture de Cetina et à l'âge du bronze ancien en Istrie. S'appuyant sur les parallèles sûrement déterminées dans ces localités, l'auteur conclue que les couches I, II et III de Gajtan présentent une intégrité continuée qu'on doit dater à l'époque de l'énéolithique récent jusqu'à la fin de l'âge du bronze suivant la chronologie de l'Europe centrale, c'est-à-dire dans la période étant par une plus grande partie plus ancienne que la datation proposée auparavant par les auteurs albanais. La quatrième couche la plus jeune de Gajtan est stratigraphiquement et chronologiquement clairement séparée des couches précédentes et sa détermination n'est pas douteuse, et pour cette raison on ne l'a pas examinée en détail dans ce contexte.

Une telle interprétation des trouvailles provenant des couches plus anciennes de l'agglomération Gajtan indique à une présentation différente et complète des rapports existants sur le territoire illyrien plus restreint dans les phases plus anciennes de leur genèse, dont on parle plus dans l'autre partie de cette contribution. Néanmoins, l'auteur expose son opinion qu'après certain rapprochement culturel, étant évident sur ce sol à l'énéolithique et quand a été fondée la base socio-économique et ethnique pour la genèse illyrienne, commence une période de stagnation de ce processus. A l'âge du bronze ancien et moyen, suivant la chronologie de l'Europe centrale, n'a pas eu lieu la condensation culturelle sur tout ce territoire et on ne peut pas parler de la formation de certain centre culturel duquel sera formée la culture illyrienne classique, mais dans cette période existent trois unités culturelles également fortes et indépendantes. Ce sont: le cercle culturel de l'Adriatique central dans lequel on inclue aussi l'agglomération Gajtan, c'est-à-dire une partie de l'Albanie du nord; la Bosnie méridionale — la région de Glasinac; et l'Albanie centrale et méridionale, c'est-à-dire la culture de Maliq III b — III d.

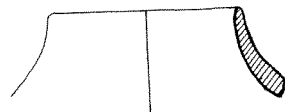
Dans cette période on n'a pas eu des changements essentiels culturels ou sociaux, mais le développement ethno-culturel est basé en général sur les traditions de la période énéolithique, c'est-à-dire le substrat énéolithique dans ce sens retient son importance. On peut séparer seulement la partie méridionale de l'Albanie, commençant par la phase Maliq III b, étant distinguée complètement de la région du nord, ainsi que l'âge du bronze ancien et moyen dans la région adriatique et dans la Bosnie méridionale correspond seulement chronologiquement à la phase de Maliq III b — III d, tandis qu'au sens culturel sur cette relation il n'y a presque aucuns contacts évidents.

L'auteur constate à la fin que le suivant moment essentiel dans le développement culturel de la région illyrienne arrive avec l'âge du bronze récent (suivant la chronologie de l'Europe centrale), quand commence un nouveau rapprochement des cultures sur ce sol, ce que résultera par la formation d'un complexe culturel tout à fait nouveau. Les composantes fondamentales de formation de ce complexe doivent être cherchées dans les rapports réciproques des groupes culturels ci-mentionnés, et tout cela aura des conséquences à grandes portées pour la genèse culturelle illyrienne.

T. I

1

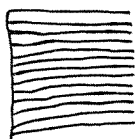
2

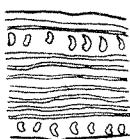
3

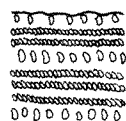
4

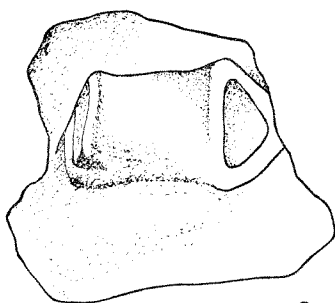
5

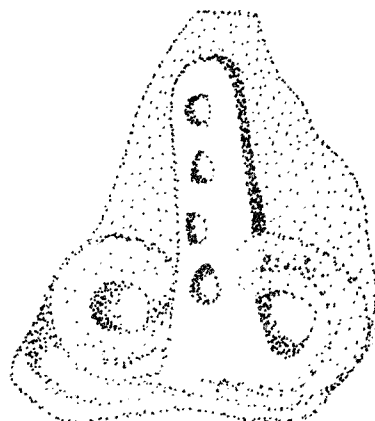
6

7

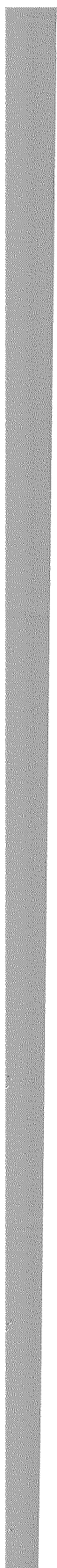

8

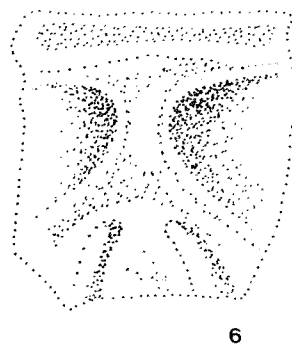
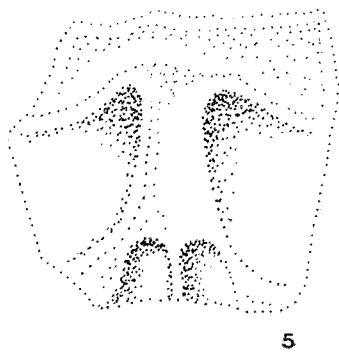
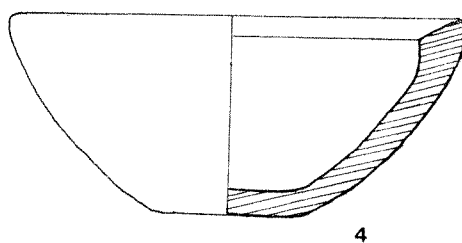
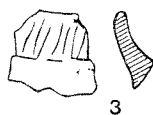
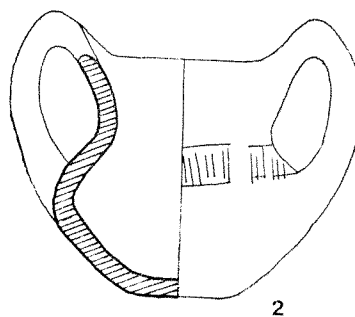
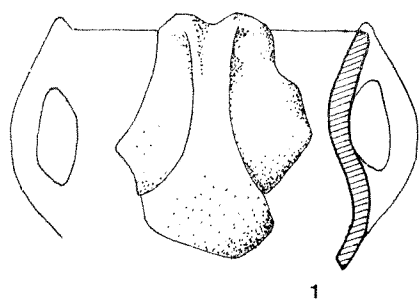

9

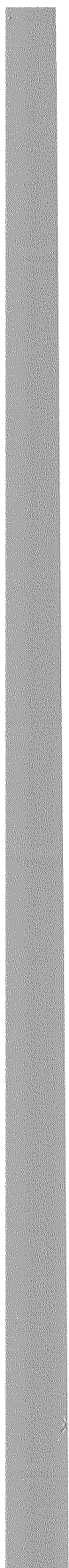
Gaitan, 1—7 prvi stratum; 8—9 drugi stratum (po B. Jubaniju, razmjjer različit)

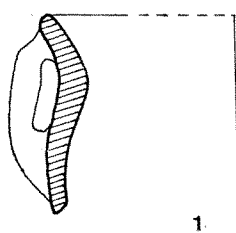
T. II

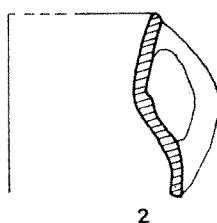
Gajtan, 1—6 drugi stratum (po B. Jubaniju, razmjer različit)

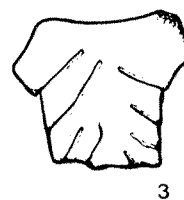
T. III

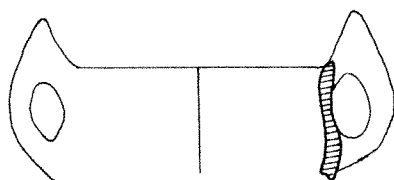
1

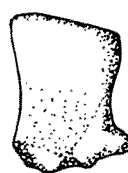
2

3

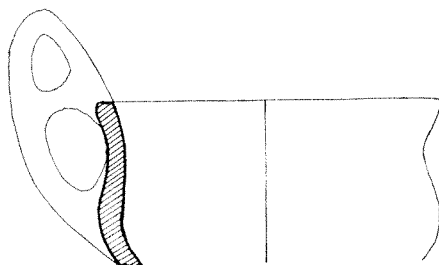
4

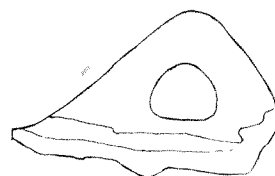
5

6

7

8

Gajtan, 1–2, 5–7 drugi stratum; 3, 4, 8 treći stratum (po B. Jubaniju, razmjor različit)

ŽIVKO MIKIĆ

ANTROPOLOŠKA ZAPAŽANJA O SKELETU VIGNJA MILOŠEVIĆA

U selu Kočerinu (SO Lištica) tokom jula meseca 1983. godine Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture iz Mostara sproveo je arheološko iskopavanje groba Vignja Miloševića — srednjovekovnog plemića, posednika većeg dela zapadne Hercegovine. Ovaj istraživački poduhvat organizovan je u cilju kompleksnog izučavanja, jer je pre oko 120 godina natpis uklonjen sa groba i ugrađen u Župni ured Kočerina. Ovim terenskim radovima je rukovodila V. Atanacković-Salčić, Mostar.

Uz iskopavanje groba ispod stečka Vignja Miloševića, istražen je i susedni grob u kom je ležao ženski skelet. Zbog identičnog ornamenta na stećcima — znači na osnovu arheoloških kriterijuma — zaključuje se da su pokojnici iz ova dva groba bili u nekom srodstvu. Po skeletnim ostacima iz oba groba koji su vrlo fragmentovano očuvani, jer su grobovi u tursko doba bili pljačkani (a i stećci oštećeni), ne može se utvrditi priroda veze ove pokojnice prema Vignju Miloševiću. Ostaje otvoreno pitanje da li je po sredi genetska veza (majka, sestra) ili bračna (svakako žena). S druge strane posmatrano, moguće je da se istoriografskim elementima može doći do identiteta ženske odrasle osobe sahranjene pored Vignja Miloševića, ali što ne bi moglo da se uključi u sadržaj ovog priloga.

Što se tiče samog datuma smrti Vignja Miloševića, u odgovarajućoj literaturi nailazimo na dva različita podatka. Tako, npr. Bonicio Rupčić (Nadgrobni spomenik Vignja Miloševića na Kočerinu, Krški zavičaj 8, str. 7—13, Drinovci, 1975) iznosi da bi to moglo biti „krajem svibnja ili u prvoj polovici lipnja 1404. godine”, dok Marko Vego (u Glasniku Zemljaljskog muzeja BiH, N. S. XV/XVI, str. 261, Sarajevo, 1960/61) smatra da je natpis podignut 1411. godine. Ostali podaci koje srećemo u literaturi samo se priklanjaju jednom od ova dva iznesena datuma.

Antropološkom analizom skeletnih ostataka (stepen srašćenosti lobanjskih šavova i jaka atricija zuba molara), a prema kriterijumima grupe evropskih antropologa čiji je potpisnik i autor priloga (Empfelhungen für Alters- und Geschlechtsdiagnose am Skelett, HOMO 30/2, 1979), proizilazi da je Viganj Milošević preminuo u starosti između 40 i 60 godina. Zbog slabe i nekompletne očuvanosti nije moguće vreme njegove smrti preciznije odrediti, ali s obzirom na podatke sa grobnog natpisa na kom se pominju imena pet bosanskih vladara, za čije vreme

je Viganj Milošević živio (detaljne istoriografske podatke će objaviti V. Atanacković-Salčić), verovatnije bi bilo očekivati starost prema 60-tim godinama života.

Daljim tokom antropološke analize izmerene su dimenzije lobanjske kalote Vignja Miloševića (prema metodskim pravilima R. Martina, *Lehrbuch der Anthropologie*, Stuttgart, 1957). Najveća dužina iznosi 182 mm, najveća širina 155 mm, a najmanja širina čela 98 mm. Dužinsko-širinski indeks lobanje (8/1) pokazao je vrednost 85,2 i ukazao na hiperbrahikraniju, uz prisustvo planokcipitalije, što svakako onda i samog Vignja Miloševića antropološki svrstava u autohtoni dinarski tip ljudi, ili drugim rečima — antropogenetski, on je čovek ovog podneblja.

Antropološke mere, pored lobanjske kalote, uzete su i sa nekoliko očuvanih dugih kostiju. Tako je utvrđeno da je levi femur dugačak 484 mm, levi humerus 337 mm, a desna tibia 403 mm. Prema metodu E. Breitingera (*Zur Berechnung der Körperhöhe aus dem langen Gliedmassenknöchel*, *Anthrop. Anz.* XIV, 1937), najverovatnija visina tela Vignja Miloševića, izračunata iz regresije pomenutih dugih kostiju, iznosila bi oko 174 cm i svrstavala ga u grupu srednje visokog telesnog rasta.

Patološke promene na lobanjskim kostima i postkranijalnom skeletu — na delovima koji su ostali očuvani — nisu konstatovane. Proizilazi da Viganj Milošević za života nije duže bolovao od neke bolesti koja bi ostavila određenog traga na kostima, tako da je o uzroku njegove smrti vrlo teško govoriti na osnovu patoantropoloških elemenata. Međutim, uočeno je da je samo nekoliko godina pred smrt intra vitam iz mandibule izgubio 4 zuba — 2 incisiva i 2 molara na desnoj polovini. Na prisutnim zubima, osim abrazije gornje krunične površine (starosni proces), nisu uočene nikakve druge promene.

Već pominjani drugi skelet koji je ležao u susednom individualnom grobu, pored groba Vignja Miloševića, zatečen je u sasvim fragmentovanom stanju. Po morfologiji koštane građe zaključuje se da pripada ženskoj osobi, čija individualna starost zbog loše očuvanosti ne može pouzdano da se odredi. Očigledno je da se radi o odrasloj osobi kod koje je morfološki i konstitucioni razvoj koštane građe završen.

Posle obavljene antropološke analize oba skeleta su vraćena u Kočerinu, u grobove iz kojih su privremeno bili izvađeni.

ZAKLJUČAK

U prilogu su dati rezultati antropološke analize skeletnih ostaka Vignja Miloševića-srednjovekovnog plemića, koji je preminuo ili 1404. ili 1411. godine. Utvrđeno je da je preminuo u starosti do 60 godina života, da je imao hiperbrahikranu dinarsku lobanju, bio visok oko 174 cm i da pored intra vitam izgubljenih pojedinih zuba nije imao drugih patoloških promena na kostima.

Prilogom je obuhvaćen i jedan ženski skelet iz susednog groba u Kočerinu (kod Lištice u Hercegovini), a koji bi najverovatnije pripadao ženi Vignja Miloševića. Međutim, ovaj skelet je sasvim fragmentovano očuvan i ne pruža ni osnovne antropometrijske podatke. Zaključeno je samo da se radi o odrasloj osobi, bez patoloških promena na očuvanim delovima skeleta.

QUELQUES REMARQUES ANTHROPOLOGIQUES CONCERNANT LE SQUELETTE DE VIGANJ MILOŠEVIĆ

R E S U M E

Dans cette contribution l'auteur a présenté les résultats de l'analyse anthropologique des parties de squelette de Viganj Milošević — aristocrate médiéval, décédé en 1404 ou en 1411. On a constaté qu'il est décédé dans l'âge de 60 ans, qu'il a eu la crâne dinarique hyperbrachycrânienne, qu'il a été haut environ 174 cm et qu'il n'a pas eu, exceptant quelques dents perdus *intra vitam*, des autres changements pathologiques sur les os.

Cette contribution embrasse aussi un squelette féminin de la tombe voisine à Kočerin (près de Lištica en Herzégovine) appartenant probablement à l'épouse de Viganj Milošević. Mais ce squelette est conservé en fragments et on ne peut pas obtenir les données fondamentales anthropométriques. On a pu seulement conclure qu'il s'agit d'une personne adulte, sans changements pathologiques sur les parties du squelette conservées.

EDINA ALIREJSOVIĆ

ADAPTATION DES ELEMENTS ROMANS DANS LES ANTHROPONYMES HERZEGOVINIENS AU MILIEU ACTUEL

Les anthroponymes herzégoviniens représentent une source importante pour les recherches de nombreux éléments linguistiques parmi lesquels des éléments romans surtout. Une forte influence de la ville de Dubrovnik (Raguse) et des autres villes littorales sur l'arrière-pays immédiat avait laissé les traces visibles dans les anthroponymes. Les noms de famille tels que: *Banda, Boškailo, Butigan, Kapular, Kaštelan, Gustin, Musulin, Pjaca, Priganica* et les autres sont témoins d'une puissante force d'adaptation au milieu linguistique actuel.

L'auteur de ces lignes avait fait des recherches aux environs de Mostar et de Čapljina en Herzégovine et il avait enregistré un grand nombre d'exemples concernant les restes romans dans la langue de ces régions. On peut dire, tout de suite, qu'il est important étudier certains facteurs fondamentaux, concernant l'élargissement des influences étrangères dans ces régions. On doit mentionner, avant tout, les migrations de la population. Il est connu qu'il existent deux directions principales des migrations de la population venant des régions avoisinantes en Herzégovine. La première direction mène de la région du Monténégro occidental, des parties orientales de l'Herzégovine, des Bouches de Kotor et de l'ancien état de Raguse vers la vallée de la Neretva, et la deuxième direction avait parti de la Dalmatie centrale et de l'Herzégovine occidentale aussi vers la vallée de la Neretva.

A côté de cela, il est connu aussi que les anciennes voies de communication, menant de la ville de Dubrovnik, ont passé par ces régions, et que les commerçants de Dubrovnik ont voyagé par ces régions vers l'Orient, mais aussi les commerçants herzégoviniens avaient fait la commerce à Dubrovnik, ainsi que ces liens commerciaux ont laissé de traces visibles dans la langue de ces régions. De cette manière, nombreux termes d'origine romane, se sont élargis dans l'arrière-pays immédiat venant des centres commerciaux et culturels sur le littoral. Un certain nombre de ces termes, surtout ceux appartenant aux périodes plus anciennes, s'est adapté plus facilement aux lois linguistiques, à vrai dire phonétiques, de notre langue, que c'est le cas avec les mots d'emprunt existant dans les langues du littoral et étant continuellement exposés aux contacts avec les langues romanes (avec la

langue littéraire italienne, avec les dialectes sud-italiens et surtout avec le dialecte vénitien).

Nombreux termes, enracinés profondément dans le fond linguistique de cette région herzégovinienne, illustrent une forte pénétration des éléments romans dans l'arrière-pays. Nous en voudrions citer les termes suivants: *avêrtît*, *ävîzan*, *bânak*, *bânda*, *bisrîerna*, *bokâra*, *botîlja*, *bôca*, *bronzin*, *butîga*, *đîlo*, *jakêta*, *kalcêta*, *kantinêla*, *kâstîg*, *kašêta*, *kašûn*, *klâk*, *klâčina*, *kornîž*, *kvârat*, *lâma*, *lencûn*, *mrgîny*, *pâla*, *pjâca*, *pjât*, *podumênta*, *prîganica*, *skâla*, *skâle*, *tarâca*, *travêsa* etc.

Il est évident que tous ces termes appartiennent au domaine de la culture matérielle, ainsi qu'on peut constater que les habitants des régions en question, acceptant un grand nombre d'objets de la culture matérielle, avaient accepté aussi leurs termes d'origine romane.

Mais, on pose la question qu'est-ce qui se passe avec les anthroponymes, ce qui est dans le titre de cette communication. Si nous jetons un coup d'oeil sur les registres, nous pouvons remarquer tout de suite qu'il existe un certain nombre de noms de familles se distinguant des autres et dans lesquels on sent un élément étranger. Parmi ces noms nous avons enregistré les suivants: *Baldinelli*, *Batisti*, *Batinutti*, *Becafigo*, *Belli*, *Beloti*, *Beltrani*, *Biasi*, *Bijagi*, *Braydoti*, *Chiandatti*, *De Bari*, *Federizzi*, *Filipetti*, *Gilardi*, *Gitelli*, *Gonzani*, *Grossi*, *Kruzzola*, *Kurinaldi*, *Maldini*, *Markati*, *Markulini*, *Medini*, *Montebeli*, *Moretti*, *Nardelli*, *Oggioni*, *Orlandini*, *Rossi*, *Salvesani*, *Stefanini*, *Sultioni*, *Venutti*¹. Mais, les registres plus récents enferment moins de ces noms de famille que c'était auparavant. Nous allons étudier ici seulement les noms qui existent aujourd'hui dans ces régions et qui témoignent d'une ancienne époque du mélange et des différentes influences linguistiques. Etudiant une telle situation, on peut s'approcher aux stades nouveau et plus facilement discerner le mécanisme et les voies de ce processus linguistique.

Nous allons étudier ici, tout d'abord, les noms de familles ayant rapport à une profession ou à un métier. C'est la profession dont cette famille s'est occupée, probablement.

Butigan est un nom de famille assez souvent dans la région étudiée. *Bùtîga* f. est un terme commercial et signifie „la boutique, le magasin”, et provient de l'italien *bottega*.

Skok, P., ERHSJ I, 245: „*bùtîga* f (Perast, 17., Cavtat, Zore) = *bùtîga* (Dubrovnik) = *butîga* (Rab, Kućište) = *butîga* (Božava)”... Il mentionne aussi le substantif en *-îr* < *vén.* *-er* < lat. *-arius butigîr*, gén. *-îrà* „le boutiquier”.

Boerio, G., 94: „*botêga*, s. f. bottega; officina; fondaco”, ensuite „*boteghièr*, s. m. bottegaio, Il padrone o esercente della bottega”; aussi „*boteghiera*, bottegaia, La femmina del bottegaio”; citons encore les autres formes: *boteghin*, s. m. *boteghetta*, *botteghina*, *botteghino*, *botteguccia*, *botegòn* etc.

REW³ 531.

Un autre nom de famille est aussi très souvent enregistré dans cette région: *Kaštelan*, et aussi la forme *Kastelani*, it. *castello* „le château, la tour” et *castellano* „maître du château”. Le mot d'emprunt récent du lat. dim. en *-ellus castellum* > it. *castello*, du lat. *castrum*, a repoussé celui plus ancien avec *a* > *o* *kostel*, dont on a conservé le nom de famille *Kostelnik*. Du lat. *castellum*, it. *castellano*: *kastèlân* et *kaštèlân* en serbocroate.

Skok, P., ERHSJ II, 57: „*kàstel* m (Serbie) = *kasteo*, gén. *-ela* (15., Marulić) = *Zakastîl*, *Kastîl* (Brač, Bol) = *kastîo*, gén. *-ila* (Marulić, Paštovići) = *Kastîo*

¹ Popisne liste iz opštine Mostar od 1850. godine.

pour Petrovac d'aujourd'hui, *Kašćelanci* = (avec *št* < *st*) *kaštěl*, gén. -*ěla* (Rab; aussi toponyme, Split) = *kaštelj* (15. s.) = *kašteo*, gén. -*ela* . . .".

Boerio, G., 147: „*castelàn*, s. m. *castellano*, Capitano di castello o abitatore di esso”.

REW³ 1745.

Parmi les noms de famille se rapportant à un métier nous pouvons citer aussi *Marangun*, du vén. *marangon*, ayant la signification „le menuisier, le charpentier” On a enregistré aussi *Maragun*.

Skok, P., ERHSJ III, 684: „*maràngûn*, gén. -*ûna* m (15. s., Dubrovnik, Cavtat) 1° le charpentier, 2° nom de famille *Marangunić* = sans *n* *Maràgun* (16 s.) = *maràngûn*, gén. -*ûnà* (Rab, Cres) 'le menuisier'. De l'it. *marangone* = *maragone* . . .”

Boerio, G., 396: „*marangòn*, s. m. *falegname*; *legnaiuolo e legnamaro*, artefice che lavora di legname, che fa manifattura di legname”. Le même dictionnaire mentionne les formes: „*marangòna*, s. f., la femmina del falegname” et *marangonàr*, v. *lavorare o lavorachiare da falegname*”.

REW³ 5528.

Providur est un nom de famille en Herzégovine qui a son origine en it. *provveditore*, vén. *provededor*, avec la signification: „un fonctionnaire municipal, un chef provincial”.

Skok, P., ERHSJ III, 55: „*providadur* m (Statut de Vrbnik) 'grand fonctionnaire vénitien' < vén. *provededor* = tosc. *provveditore* = (par haplogogie -*dedo*- > -*do*-) *providûr*, gén. -*ûra* (15. s., Vuk), avec le préfixe *sovra*- < *sûpra*- *sovraprovidur od Kotora* . . . Le substantif vén. est fait de la base du verbe *provvedere* (préfixe *pro*- et *vedere* < lat. *videre*) à l'aide du suffixe -*tore*, vén. -*dor*, et pas du lat. part. pas. qu'il *provisore* > *pròvizûr* m (Vuk), l'adjectif *pròvizûrov*, substantifié en -*ica* *provizurovica* 'sa femme', du lat. *provisus* . . .”

Boerio, G., 538: „*proveditòr*, s. m. *provveditore o provvisore*, che provvede alle cose necessarie; *proveditòra*, s. f. *provveditrice*, la femmina del provveditore”.

REW³ 6793a.

Il y a encore beaucoup de noms de familles herzégoviniens signifiant une profession ou un métier et ayant leur origine romane, mais les recherches détaillées de tous ces noms exigeraient une étude plus grande, dans laquelle on pourrait présenter tous les exemplaires provenant de cette région. Pour cette raison, nous n'allons que donner quelques exemplaires typiques, qui peuvent être une introduction dans cette problématique. Parmi les autres noms de familles, intéressants pour nos études, nous allons mentionner quelques noms se rapportant aux certaines caractéristiques ou aux certains défauts du caractère humain.

Manigoda ou *Manigodić*, it. *manigoldo*, ayant la signification: „le filou, le coquin”.

Skok, P., ERHSJ II, 370: „*manigōd* m (16. s., Dubrovnik) = *manigōdo* m (Dubrovnik) 'le bourreau' = *manigōldo* m (Cres) 'la même signification' . . . *Manigodić* (Bosna).” Ce dictionnaire mentionne aussi l'adjectif en -*en* > -*an* *manigodan*.

REW³ 5282.

Il est intéressant mentionner le nom de famille *Pinjuh*, mais on apparaît aussi *Pinjuv* et *Pinjuf*. On peut le mettre en rapport avec l'adjectif *pinjav* „avare”, en it. *pignolo*.

Skok, P., ERHSJ II, 659 mentionne aussi l'adjectif *pinjav* du vén. *pigna*, probablement de la signification *pigna* f 'pentola', parce qu'on a mis l'argent dans le pot. „Slov. *pinja* f '1° Butterfass, stap, 2° leerer Kanal in der Mitte des Kohlenmeilers' < furl. *pigne*, l'adjectif en *-zn* > *-en pinjen* . . . En suffixe italien *-atto* : *pignatta*, en dialecte roman de Krk *piñant*, istro-rom. *piñata* 'olla pineata' > *pinjata* f (Perast, Dubrovnik, Cavtat) = *pinjāta* (Crmnica, Prčanj, Dobrota, avec un exemple *pinjāta se pròvjeslu rúga, a obadva su omřčena drúga*; Lastva, Sutomore, Smokvica sur l'île de Korčula, Rab, Božava, Malinska) 'le récipient en cuivre' . . . dim. en *-ica pinjātica* (Malinska). C'était l'adjectif substantifié du lat. *pineus* > it. *pigna* 'pino', ayant la signification d'un récipient en bois d'une espèce de pin . . .". Il cite ensuite les formes: *pinj*, *pinjuo*, *pinjulić*, *pinjula*, *pinjōl* avec la même signification. Les formes: *pin*, *pinj*, *pinja* et *pinjuo* < lat. *pinus* sont les restes du lexique delmatoroman des végétaux.

Boerio, G., 509 mentionne aussi la forme: *pigna*, s. f. *pina*, frutto del pino; *pigna*, detto a uomo per disprezzo, estremamente avaro; *pignāta*, s. f. *pentola* o *pentolo*; *pignatāda*, s. f. *pentolata*; *pignatazza*, s. f. *pentolaccio*; *pignatēla*, v. *pignatina*; s. f. *pignatello*, *pignattino* etc.

REW³ 6511.

Pas tellement souvent nous avons enregistré le nom de famille *Spion*, vén. *spion*, s. m., it. *spione*, m. „espion”.

Skok, P., ERHSJ III, 311: „*spjūn*, gén. *-ūna* (1760, Kačić; Dubrovnik) — (généralement *sp* > *šp*) *špjūn* (Vuk, Perast, Crmnica . . .) = *špjūn* (Božava) = (*šp* > *čp*) *čpjūn* (Serbie) = *čpiūn* (Crmnica) = *špijōn* (ŽK, Kosmet) = *čpijōn* (Kosmet) . . . L'adjectif *špjūnski*, *špijūnov* . . . Cet italianisme est devenu un substantif international et balkanique: ngr. *σπιούρος*, arb. *spjūn*, cinc. *spjumu*, bulg. *špion(in)* . . . ”De l'it. *spiare* provient le verbe *špijati*, *špijāt*, *špiāt*, avec la signification „espionner”.

REW³ 8136.

Parmi les autres noms de familles nous pouvons citer:

Fontana, it. *fontana* „la fontaine”.

Skok, P., ERHSJ I, 524: „*fontāna* f (15. s., Marulić, Dubrovnik, Pelješac) = *fontāna* (Boka, Škaljari, „la meilleure eau”) „la source, la fontaine”. Dim. en lat. > it. *-ella fontanela* . . . Avec *o* > *u* *funtāna* (18. s., Rab, Božava) . . .”.

Boerio, G., 279: „*fontāna*, s. f., fontana; fonte; *fontanela*, *fontanēr*.”

REW³ 3426.

Kapular peut être mis en rapport avec *kapūla*, ce qui est le reliquat dalmato-roman du lat. *cepulla*, „oignon”.

Skok, P., ERHSJ II, 44: „*kapūla* f (Rab, Božava, Cres, Veli Otok, Molat, Liburnija) = *kāpula* (Lika, Mikalja, Bella, Stulić) = *kāpula* (Vuk, Hercegovina, Konavli, Dubrovnik, Lastva, 17. s., les îles de Šibenik), dim. *kāpulica* = *kapiulica* (Stulić), en *-ište kapulište* . . .”.

REW³ 1820.

Gustin est un nom de famille enregistré souvent dans la région en question, de l'it. *gusto* < lat. *gustus*, „le goût”.

Skok, P., ERHSJ I, 636: „*gūst* m (Dubrovnik, Kućište, Božava) . . . Avec le préfixe lat. *dis-*, ce qui signifie la manque de quelque chose, *dizgust* m (17. s.,

Vuk, Dubrovnik) < it. *disgusto* . . . L'adjectif en *-osus gustoso* „avec goût”. Dénominal en *-are* = *-ati gustati*, *-ām* . . . *gustāt* . . . = (*st* > *št*) *guštati*, *-am* (15. s., čakavci, Cres) „le même” < it. *gustare*. Avec vlat. *-idiare* > it. *-eggiare* > *-ižati gustižat* (Žrnovo, Korčula) „jouir de qqc”. Le latinisme international en all. *-ieren* > *-irati: gustirati, disgustiran*.

REW³ 3926.

Marin est le nom de famille provenant de l'it. *marina*, „la marine”.

Skok, P., ERHSJ II, 378: „*Màrin*, gén. *-ina* (13. s., Dubrovnik, Dalmacija), le nom propre masculin, f. *Màrina* (17. s.), le nom de famille *Marinović*. Dim. en *-ko Mārīnko* m (Vuk), l'adjectif *Mārīnkov*, le nom de famille *Marinković* . . .” On cite aussi: *Máro*, *Marović*, *Màroj*, *Marojević*, *Marojlo*, *Mārunko*, *Marun*, *Marunović*, tout cela du lat. > it. nom propre *Marīnus*.

Musulīn, de l'it. *mussola*, *mussolina* f, „une sorte de tissu”.

Skok, P., ERHSJ II, 489: „*musul* m . . . *musula* f „le tissu”. En suffixe it. *-ino* < lat. *-inus* it. *mussolino* > *mušulīn*, gén. *-ina* m . . .”.

Boerio, G., 455: „*mussolīn*, v. *mossolin*; *mussolina*, s. f. *mussolo*; *mussolino*; *mussolina* e *mossolina*”.

REW³ 5600.

Priganica est un nom de famille assez souvent enregistré, du vén. *fritola*, „le beignet”. Le verbe *prīgāt*, *-ām* est du lat. *frigere*, rôtir, griller”.

Skok, P., ERHSJ I, 530: „*frīgati*, *-ām* impf. (16. s., Božava, Rab), . . . en *-ica friganica* (Dalmacija) . . . = (*fr* > *pr*) *prīgati*, *-ām* (Vuk, Dubrovnik) (*do-*, *is-*, *na-*, *o-*, *pre-*), . . . *prīganica* f (Vuk, Bosnie et Herzégovine, Kuči) „le gâteau des oeufs”, dim. *priganičica* f, postverbal *pòtprig* m = *potpriga* f „le roux”, en *-uša popriguša* f (Ston) „la pâte cuite” = (*ri* > *r*) *poprgati*, *-am* pf. (Sarajevo) „griller”. C'est un reliquat lexique dalmato-roman du lat. *frigere* > it. *friggere*. . . Le même reliquat est le dim. en suffixe *-ula prikla* f (Dubrovnik), pl. f. *prikle*, gén. *prikala*, d'où en *-ār priklār* m envers f *priklarica* (Dubrovnik, Kučište, Brač, Potomje), dim. *priklica* = *preklica* . . . Cet ancien romanisme est repoussé par le vén. *fritola* > *fritula* (Božava, Kučište). V. la forme istro-romane *freitula*, furl. *fritule*. En *-alis* pl. *-alia*: *frikatalija* f (chez Nelješковиć), c'est aussi un reliquat lexique dalmato-roman, qui est repoussé par le mot d'emprunt récent *fritālja* (16. s., Prčanj) = *fritaja* (Korčula, Kučište) „l'omelette” < it. *fritaglia*, slov. *fritālja*, *vrtaļja*, *fritālja*. En *-ata fritata* f (Prčanj) „plusieurs oeufs grillés” . . .”.

Boerio, G., 288: „*fritola*, s. f. *frittella*; *fritolèr*, s. m. *frittellaio*, celui qui fait et vend fritelle; *fritolèra*, s. f. *chiamasi la femmina del frittellaio*; *fritolèta*, *piccola frittella*”.

REW³ 3505.

L'étude d'autres nombreux noms de familles nous conduira assez loin, mais nous la laisserons pour une autre occasion. Le but de cette communication est de démontrer l'existence d'éléments romans, profondément entremêlés dans le sol herzégovinien et dans le riche trésor linguistique de cette région.

PRILAGOĐAVANJE ROMANSKIH ELEMENATA U HERCEGOVAČKIM ANTROPONIMIMA SADAŠNJOJ SREDINI

K R A T A K S A D R Ž A J

Ako pregledamo popisne liste stanovnika iz nekih hercegovačkih opština (Mostar, Čapljina), odmah ćemo uočiti veliki broj prezimena koja odskaču od uobičajenih prezimena iz tog kraja. Među tim prezimenima ima i njemačkih, čeških, ali najveći broj je romanskog porijekla. Jedan broj porodica nosi čista italijanska prezimena i vjerovatno vode porijeklo iz Italije. Spomenimo samo neka: *Baldinelli, Batisti, Batistutti, Becafigo, Belli, Beloti, Beltrani, Biasi, Bijagi, Brajdovi, Chiandatti, De Bari, Federizzi, Filipetti, Gilardi, Gitelli, Gonzani, Grossi, Kruzzola, Kurinaldi, Maldini, Markati, Markulini, Međini, Montebeli, Moretti, Nardelli, Oggioni, Orlandini, Rossi, Salvesani, Stefanini, Sultioni, Venutti*. U popisnim listinama iz opštine Mostar od 1850. godine možemo naći veliki broj ovakvih prezimena, koja se malo po malo gube do današnjih dana, kada se zadržao samo jedan manji broj koji i danas postoji u tom kraju.

U ovom prilogu su obrađena prvo ona prezimena koja su nastala po nekom zanimanju kojim se, vjerovatno, ta porodica bavila, bilo da su bili trgovci, drvodjelje, zapovjednici kastela, providuri i sl. Takva prezimena su se sačuvala do našeg vremena i svjedoče o jednom razdoblju u kojem je došlo do miješanja i različitih jezičkih uticaja. Razmatrajući takvo stanje, možemo se približiti novim stadijima u kojima lakše možemo razabrati mehanizam i puteve tog lingvističkog procesa, da bismo na kraju došli do namjerno stvaranih dvojezičnih ili višejezičnih tvorevina što ih iziskuju terminološke i praktične potrebe savremene nauke.

Jedno od veoma čestih prezimena je *Butigan*. *Bütiga* f. je trgovački termin i znači „prodavnica, dućan”, a dolazi od it. *bottega* f.

Drugo, veoma često, prezime je *Kaštelan*, ali i *Kastelani*, od it. *castello* m. „dvorac, kula” i *castellano* „gospodar dvorca, zapovjednik kastela”. Novija posuđenica od lat. deminutiva na *-ellus castellum* > it. *castello*, od lat. *castrum*, potisnula je stariju sa *a* > *o* *kostel*, od koje se sačuvalo prezime *Kostelnik*. Od *castellum* je izvedenica na *-anus* it. *castellano* : *kastèlân* i *kaštèlân*.

Među prezimenima koja se odnose na neko zanimanje možemo spomenuti i *Marangun* što je siguran venecijanizam *marangon*, u značenju „stolar, drvodjelja”.

Providur je takođe prezime koje možemo naći u Hercegovini, a dolazi od it. *provveditore*, mlet. *provvedor*, u značenju „mletački visoki upravni činovnik, pokrajinski poglavar”.

Još podosta hercegovačkih prezimena nastalo je na sličan način, a znače neko zanimanje, tako da proučavanje čitavog tog materijala zahtijeva izradu jedne poveće studije u kojoj bi mogla biti prezentirana sva navedena problematika. U ovom prilogu je obrađeno i nekoliko antroponima koji se odnose na neke osobine, odnosno mane čovjekove.

Dosta često prezime je *Manigoda* i *Manigodić*, it. *manigoldo* „lupež, hulja”.

Interesantno je i prezime *Pinjuh*, a pojavljuje se i *Pinjuv* i *Pinjuf*, a možemo ga dovesti u vezu sa *pinjav* „škrť”, it. *pigna* f.

Ne tako često, ali ipak na ovom terenu zabilježeno je i prezime *Spion*, ven. *spion*, m., it. *spione* m. „uhoda, špijun”.

Od ostalih prezimena spomenuta su sljedeća:

Fontana, it. *fontana* f. „česma, vodoskok”.

Kapular, možemo dovesti u vezu sa *kapula*, što je dalmato-romanski relikv od lat. *cepulla*. Izgovor *k* za lat. *c* ispred *e* jasno pokazuje da je naziv preuzet od dalmatinskih Romana.

Gustin, *güst* m, od it. *gusto* < lat. *gustus* „ukus, apetit”.

Marin, it. *marina* „mornarica”, od lat. > it. ličnog imena *Marinus*.

Musulin, it. *mussola*, *mussolina* f „vrsta tkanine”.

Priganica, ven. *fritola* „uštipak”.

Daleko bi nas odvelo proučavanje mnogobrojnih prezimena koja u sebi sadrže romanske elemente, a koja su utkana u hercegovačko tlo koje u sebi nosi i brojne leksičke, kao i fonetske elemente preuzete iz romanskih jezika. Spomenimo samo to da među romanskim posuđenicama u Hercegovini najbrojniju kategoriju čine imenice, što je sasvim razumljivo s obzirom na činjenicu da se one najlakše pozajmljuju, a njihov broj je u jeziku najveći. Navešćemo samo neke od najčešće upotrebljivanih imenica: *ârija, bâla, balature, bânak, bâul, bôrša, bronzîn, gête, himbulja, kâlce, kašêta, kômestre, kôret, kôdula, mrgînj, mûla, pâla, pâšta, pižûlj, pjât, râša, sâket* itd. Sve te posuđenice iz susjednih apeninskih i balkanskih romanskih govora uklopile su se u srpsko-hrvatske dijalekte i obogatile naš jezik, koji time nije ništa izgubio od svoje izražajnosti.

Sada vidimo da i hercegovački antroponimi nose pečat tog vremena, što je sasvim razumljivo s obzirom na činjenicu da je istočnohercegovački dijalekt izbijao na morskou obalu i na jednom širokom području dolazio u dodir sa italijanskim jezikom i mletačkim dijalektom.

IDRIZ AJETI

O UZAJAMNIM ODNOSIMA IZMEĐU ALBANSKOG I DRUGIH BALKANSKIH JEZIKA

U antičko doba je, na prostoru Balkanskog poluostrva, obitavala znatna skupina naroda: Iliri, Makedonci, Tračani, Mezijci, i dr. Pretpostavlja se da su se Iliri uglavnom prostirali u centralnom i zapadnom delu Poluostrva, ali su dopirali i do istočnih krajeva njegovih; a i Tračani su se rasuli od istočnih do zapadnih delova Poluostrva. Ova pomeranja, micanja i migracije naroda o kojim je ovde reč prouzrokovali su smanjivanje nacionalnih razlika, sledstveno tome i uprošćenje jezičkih različenosti. U tim kretanjima i stremljenjima su — u jednom kratkom vremenskom razdoblju, sudelovali i Kelti, koji su, integrišući se u opštu civilizaciju naroda Balkanskog poluostrva, dali vidan pečat, naročito podizanju urbanih središta Poluostrva. Treba dodati da su neki starogermanski narodi (Goti, Gepidi), koji su se na Balkanu, kao privremenom staništu, neko vreme zadržali i nastavili pohod u pravcu Apeninskog poluostrva, u sferi materijalne i duhovne kulture ostavili vidne tragove.¹

Navedena migraciona strujanja dobila su na intenzitetu naročito u vreme rimske vladavine na našem Poluostrvu. Posledice tuđe uprave bile su uočljive — izumiranje mnogih negrčkih jezika na Balkanu: staromakedonskog, ilirskog, tračkog, i dr. Južni ogranak Ilira uspeo je da se otme asimilaciji i sačuva svoj identitet zajedno sa jezikom čijim se potomcima smatraju današnji Albanci.

Duga vizantijska vladavina u srednjem veku sa grčkom kulturom, jezikom i crkvom, zatim pojava Slovena, osvajanje sveg Balkanskog poluostrva od strane osmanskih Turaka, bitno su izmenili etnički lik Balkana, i time je kod balkanskih naroda i u jezicima njihovim povećan broj novih zajedničkih crta. Pri tome treba imati u vidu da etnička gustina nije bila jednaka u svim delovima Balkanskog poluostrva; u neke njegove tačke sabijena je veća masa naroda. Ova okolnost je imala za posledicu da su uzajamne veze među jezicima postajale intenzivnije nego što se moglo ustanoviti u drugim krajevima Balkanskog poluostrva i Evrope. Na osnovu pomenute gustine nastao je bilingvizam koji je imao veliki značaj u nastajanju

¹ Eqrem Çabej, *Disa aspekte të kulturës popullore shqiptare në vështrim gjuhësor*, *Studime filologjike*, 2, 1977, p. 11.

jezičkih uzajamnosti. Dvojezične zone su se pretvorile u žižu odakle su zračile jezičke novine, koje su obrazovale zajedničku tipologiju balkanskih jezika.²

Što se starobalkanske civilizacije tiče sasvim je izvesno da ona nije mogla odjednom potpuno iščeznuti, već je u sukobu sa došljacima ugrađena u materijalnu i duhovnu kulturu indoevropskih doseljenika, postavši njihova baština. Poznato je, isto tako, da su grčki Indoevropljani, nastanivši se u egejskim predelima, prouzrokovali osetne promene u etničkoj fizionomiji tih područja Balkanskog poluostrva. Grčka, odnosno helenska civilizacija (grčka kultura) ne počinje sa doseljnjem i nastanjnjem grčkih Indoevropjana; iako je ona u osnovi grčka, u svojoj strukturi sadrži vidljivu egejsku komponentu: u sistemu građevinarstva, u arhitekturi, u građenju urbanih središta, trgovini, brodarstvu, moreplovstvu, i dr.³

Vekovno zajedništvo naših naroda na području Balkanskog poluostrva, prožimanje njihovih kultura, preplitanje njihovih jezika, prelamanje kultura antičkih populacija u autentičnu kulturu današnjih naših naroda stvorili su i oformili, može se reći, zajedničku crtu u kulturi njihovoj, podudarnost i sličnost u njihovim jezicima na način da se može govoriti o balkanskom tipu te kulture, o balkanskom jezičkom savezu.

Sasvim je izvesno da je pominjano jezičko jedinstvo moglo nastati na ograničenom prostoru, i to zbog natprosečno proširenog i mnogostrukog mešanja, što je pogodovalo stvaranju novih jezičkih kategorija u nekim balkanskim jezicima: rumunskom, albanskom, bugarskom, makedonskom, grčkom, delom u srpskim i crnogorskim govorima. Ono što karakteriše jezičko jedinstvo nekih balkanskih naroda jest takozvani analitizam. Pomenuti jezički analitizam mogao je nastati zbog mnogostrukog i širokog mešanja. Sa mnogih strana je i u više navrata izražavano mišljenje da analitizam predstavlja odraz i potvrdu primitivnog mišljenja, no izvesno je, isto tako, da težnja ka analitizmu znači odliku indoevropskih jezika, čime je odbačena tvrdnja o primitivizmu predstavnika tih jezika⁴. „Smatra se uglavnom da su ljudi koji su samo površno učili jezik svojih suseda, koliko im je bilo potrebno da rešavaju praktična pitanja, govorili analitički, jer je analitičnost odlika svakog nedoučenog polilingvizma. Čovek koji strani jezik poznaje slabo, a govori njime smelo svodi svoj govor na mali broj kategorija, ne vodeći računa o tananosti i opterećenju tog tuđeg jezika”⁵. Poznati lingvist Pavle Ivić je ovu pojavu ovako definisao: „Bliski kontakti imaju često kao posledicu uprošćavanje sistema. Ako se ukrštaju jedan kompleksniji i jedan prostiji sistem, rezultat teži da pripada prostijem tipu... i čak u slučajevima kada se ukrštaju dva složena sistema, međusobno različita, postoji verovatnoća da ishod bude prostiji nego što su ova dva sistema”⁶. Dr Irena Grickat s tim u vezi kaže: „Ne sme se pri tom zaboraviti da su govornici, koji su na taj način približavali svoje sisteme, bili u našem slučaju u prvom redu pradaвні stočari i zemljoradnici, zatim srednjovekovni trgovci, zanatlije, hadžije, beskućnici i sl., koji se nisu brinuli za jezičke norme, kao što bi se pobrinuo obrazovani čovek” (I. Grickat: *Studij iz istorije srpsko-hrvatskog jezika*, str. 53).

² Ibid., p. 12.

³ Radoslav Katičić, *Proučavanje staroga Balkana i nacionalna povijest današnjih balkanskih naroda*, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, knj. 16, p. 200–206.

⁴ I. Grickat, *Studije iz istorije srpskohrvatskog jezika*, Beograd, 1975, p. 52.

⁵ O. C., p. 53.

⁶ P. Ivić, *Actes du premier Congrès inter national des études balkaniques et sud-est européennes*, Sofia, 1968.

Da bi što jasnija bila situacija o balkanskim jezicima, mora se imati u vidu činjenica da je drevni Balkan bio mnogostruko izmešan: rimski govor preobražen je u latinsko narodno narečje zbog njegova rasprostiranja, integrišući u sebe mnogo jezičkih grupa pokorenih i podjarmljenih naroda.

Lista balkanizama je poprilično duga:

1. Smenjivanje sintetičke analitičkom fleksijom;
2. Zamena infinitiva konjunktivom;
3. Udvajanje lične zamenice;
4. Analitička komparacija;
5. Udvajanje objekta;
6. Pojava člana u svim jezicima balkanskog jezičkog saveza;
7. Izražavanje futura sa glagolom „hteti”;
8. Mešanje izraza za mirovanje i kretanje.

U vezi sa obrazovanjem analitičkih oblika perfekta u albanskom jeziku i u jezicima naroda Balkana vlada mišljenje da su oni nastali pod uticajem balkanskog latiniteta; ali ima i jedno drugo mišljenje po kojemu se u ovom slučaju radi o balkanskoj pojavi; naime, grupa naučnika mišljenja je, kako u vezi sa ovom osobenošću, tako i u pogledu drugih analitičkih osobina, da su oni nasleđeni iz starijeg perioda (Miklosich, Weigand, Budimir, Pisani). Čabej dodaje da se u našem slučaju ne radi o uticaju na sistem oblika, već da je, pre svega, u pitanju gramatičko kalkiranje, imitiranje tuđeg oblika izražavanja pomoću domaće jezičke građe (factum habeo, casus sum, casum habeo), alb. *kam punuar*, *kam bërë*, *kam qenë*; makedonski jezik je, pored ranijeg sklopa: *sum došol*, razvio i druge nove oblike: *imam dojdono*, *sum dojdono*; rum. *am viniu* (došao sam), *am vidzută* (video sam). U toku vremenskog perioda je u germanskim i slovenskim jezicima obrazovano podosta analitičkih glagolskih oblika. Ovi i drugi podaci potvrđuju opštu tendenciju indoevropskih jezika k obrazovanju analitičkih glagolskih oblika, kako bi se jasnije izražavao smisao perfekta⁷. Kad smo kod perfektih oblika, albanski i rumunski jezik ih i kod neprelaznih glagola formiraju pomoću glagola „habeo”: *kam qenë*, *kam ardhur*, *kam dalë*, nasuprot romanskim jezicima — sa -esse: *sono venuto*, *sono stato*; *je suis venu*, ali *j'ai été*; a i u nemačkom: *ich bin gewesen*, *ich bin gekommen*.

Suprotno stanju u evropskim jezicima — kamo treba svrstati i slovenske van balkanskih prostora — a pod neposrednim uticajem neslovenskih balkanskih jezika — u bugarskom, makedonskom i srpskohrvatskom oformljen je perifrastični tip futura uz pomoćni glagol „hteti”: makedonski treće lice jednine — *šet*, *ket*, *ke*: *ke zemet*, *ke vidime*, srpskohrvatski: *videću* (*videt ću*) *videćemo*; u albanskom su, vremenom, nastala dva tipa perifrastičnih futura: *do të bëj* (rečca do od dua) i oblik sadašnjeg vremena konjunktiva: *kam* sa infinitivnim oblikom- *kam me bë*, *kam me punue* u gegijskim govorima. U govorima Arbanasa u južnoj Italiji u upotrebi je poseban analitički oblik futura: *kam të vete* (otići ću)⁸.

Što se starine dvaju tipova futura tiče, veoma je teško, na osnovu jedne relativne hronologije, dati konačan sud; a kad je reč o nastanku tipa futura obra-

⁷ E. Čabej, *Zur Charakteristik der lateinischen Lehnwörter im Albanischen*, *Revue roumaine de linguistique*, VII, 1962; *idem*, *Karakteristik e huazimeve latine të gjuhës shqipe*, *Studime filologjike*, 1974, 2, pp. 13–51.

⁸ N. Jokl, *Litteris*, IV, 1927, pp. 207, 209; M. La Piana, *Studi linguistici albanesi*, I, 1939 p. 151; M. Domi, *Premier Congrès international des études balkaniques et sud-est européennes*, VI, p. 672; E. Čabej, *Atti del XI Convegno per gli studi dialettali italiani*, 1975, p. 24; *idem*, *Studime filologjike*, XXIX (XII), p. 263; *idem*, *Zur einigen Erscheinungen der albanischen Sprachgeschichte und deren balkanischen Zusammenhängen* (co-rapport), pp. 12–13, lu au Quatrième Congrès international des études balkaniques et sud-est européennes, Ankara, 1979.

zovanog pomoću glagola „*hteti*” u balkanskim jezicima, mišljenja lingvista su podeljena. Iako se uticaj grčkog ne može a priori osporavati, gledište dela balkanologa (Sandfeld, Rohlf, Malecki) da oblici futura i drugi poznati balkanizmi žižu zračenja nalaze u grčkom jeziku, teško se može prihvatiti jer kulturna supremacija, ekonomsko blagostanje, osnivanje mnoštva društvenih ustanova Grčke — nisu mogli da vrše značajniji uticaj iz kojeg bi proizašli novi strukturalni procesi i promene balkanskih jezika.

Neki drugi lingvisti — balkanolozi su izvor pomenutim jezičkim osobinama tražili u romanizovanoj populaciji koja je živela u pojasu koji se prostirao između srpskohrvatskog i bugarskog jezika.

Po mišljenju pretežno bugarskih lingvista, pomenute balkanološke jezičke odlike, navodno, bilo bi najprikladnije nazvati „bugarizmima”; međutim, takva teza o poreklu naših poznatih balkanizama ne bi mogla da razreši klupko prepuno problema, već bi to bila zamena jedne nepoznanice drugom, drugim rečima, to bi u krajnjoj instanci značilo da je tuđi uticaj jednom pretrpeo bugarski jezik, čijim se posredstvom proširio na srpskohrvatske govore u istočnoj Srbiji i na neke balkanske jezike!

Karakterističnom odlikom balkanizama nazivamo i oblike admirativa u albanskom, makedonskom i bugarskom jeziku koji se obrazuju stapanjem skraćenih oblika participa i oblika prezenta pomoćnog glagola „*imati*”: *pasë + kam = paskam*; imperfekt *pasë + kësha = paskësha*, perfekat *paskam pasur*.

U dva već pominjana slovenska jezika oblici perfekta veoma često dobijaju značenje admirativa: *toj bil dobar čovek* (tur. *ey adam imiş*). Admirativ je u govornima albanskog, kao i u književnom jeziku njegovu, dobio razdužene gramatičke forme, a u pomenutim slovenskim jezicima posebnih oblika admirativa nema, stoga nema osnove tvrdnji da je turski jezik mogao vršiti uticaj na obrazovanje admirativnih oblika albanskog jezika, čije prve pomene nahodimo u prvoj objavljenoj knjizi na albanskom jeziku autora Gjona Buzukua (1555). Treba podsetiti da se njegovi oblici ne javljaju samo u gradskim govorima albanskog jezika, kako to previda Blaže Koneski (Istorija makedonskog jezika, 148), njegovi se oblici jednako nahode i u govorima seoskog stanovništva.⁹

I u sistemu brojanja od jedanaest do devetnaest je u većini balkanskih jezika konstatovano podosta zajedničkih odlika: u slov. jezicima, albanskom, i rumunskom i izvan Balkana u letonskom iz baltičke grupe jezika. Što se ovog sistema brojanja u albanskom jeziku tiče, Çabej zastupa mišljenje svoga učitelja N. Jokla¹⁰, koji je smatrao da se tu radi o jedinstvenoj izoglosi albanskog, baltičke i slovenske grupe jezika, i da nije u pitanju imitiranje iz slovenskih jezika, kako misli Puşcariu (Lim-româna, I, 285; Die rumänische Sprache, 358). U tome nije moglo biti nikakvog uticaja slovenskih jezika, posebno u načinu obrazovanja brojeva dvadesetkom

⁹ Auguste Dozon, *Manuel de la langue chkepe ou albanaise*, 1879, p. 226; Dh. Camarda, II, p. 18; Kristoforidhi, *Gramatika*, p. 103; S. Frashëri, *Shkronjëtorë shqip*, p. 78; P. Wasa, *Grammaire albanaise*, pp. 127, 148; G. Meyer, *Kurzgefasste alb. Grammatik mit Lesestücken und Glossar*, p. 45; J. Pisko, *Grammatik der nordalb. Sprache*, p. 53; G. Pekmezi, *Grammatik der albanesischen Sprache* pp. 81, 198; G. Meyer, *Alb. Studien*, V, p. 42; A. Kullurioti, *Abetari*, p. 118; I. Ajeti, *Istorijski razvitak gegijskog govora Arbanasa kod Zadra*, pp. 139, 141, 144; *Historia e gjuhës shqipe (Morfologjia historike)*, p. 100; M. Domi, Dh. Shuteriqi, *Studime filologjike*, XIX, II, pp. 2, 114; S. Islami, *Buletin për Shkencat shoqërore*, 1955.

¹⁰ J. Jokl, *Die Sprache*, XIII, p. 140; voir aussi *Studime filologjike*, XXI, (IV), pp. 3, 124; E. Çabej, *Zur einigen Erscheinungen der Albanischen Sprachgeschichte und deren balkanischen Zusammenhängen*, p. 12, Quatrième Congrès des études balkaniques, Ankara, 1979.

(20, 40, 60, 80). Jokl i ovde vidi relikat preindoevropskog jezičkog supstrata, jer je vigezimalni sistem brojanja, suprotno dekadnom — koji je odlika indoevropskog sveta, osobina preindoevropskog jezičkog sistema u albanskom (*njēzet, dyzet, sporadično i trezet, katērzet*).

Ono što posebno treba naglasiti kod povlačenja sintetičkog sistema i njegove zamene analitičkim izražavanjem, to je nerazlikovanje glagolske kategorije sa oslanjanjem na kretanje i mirovanje: *idem u grad: živim u gradu*; nijedan član balkanskog jezičkog jedinstva: bugarski, makedonski, rumunski, albanski, grčki — ne razlikuje izraze za mirovanje od kretanja.

Ta pojava se pomakla i na neke srpskohrvatske govore na Kosovu, istočnoj Srbiji, kao i na crnogorske dijalekte u kojima su poznati balkanizmi uveliko došli do izražaja, u njima je akuzativ zamenio lokativ — kod Njegoša nalazimo obrnutu situaciju, naime, u njegovim spisima nahodimo široku upotrebu lokativa umesto akuzativa „uvedoh je pod čadorom k' ispunjenju svete želje” (Pravilno: *pod čador*).

Katkad se u pominjanim govorima nahodi akuzativ umesto dativa: ... *daj mene, babo!* (*daj meni, babo!*). Upotreba akuzativa umesto lokativa:

- A u *kuću* ni'j ima nikad ništa;
- Na poljanu bili su povezani konji turski;
- A deca ostala u Turke;
- Pa zakukala na 'no (na ono) kućište (na onom kućištu);
- Zaedno smo bili ednom na stražu¹¹.

Gliša Elezović je u svom Rečniku kosovskog-metohijskog dijalekta zabeležio interesantnu albansko-srpskohrvatsku jezičku crtu, koju nahodimo u sistemu zamenica srpskohrvatskih govora na Kosovu: *tavaj, tava, tavo; tanaj, tana, tano* (eto ovaj, eto ova, eto ono; eto onaj, eto ona, eto ono). Nema nikakve sumnje da su ovi zamenički oblici u srpskohrvatske kosovske govore prešli iz albanskih dijalekatskih idioma: *qaj* (qe aj) *qajo* (qe ajo); *qaty* (qe aty); *qatje* (qe atje); *qeky* (qe ky); *qetu* (qe (k)tu)¹².

U nekim je crnogorskim i albanskim govorima, u toku dugog zajedničkog življenja, oformljen niz naporedo nezavisnih jezičkih izraza¹³, koji se ispoljavaju u spirantizaciji mediopalatala: *ć = j doć-doј, stić, stij, pronać-pronaj, noć-noј; dj = j: svuda, svudje-svuj, kud, kудj-kuj*.

Kao što smo i napred naglasili, pomenuta jezička crta nalazi svoju potvrdu i u nekim albanskim govorima: *gj = j: zогj-zој, оградја, ограда-ограј, kingj, kinj-kij, megja-meјë; q = j: pleq-pleј, miq = mij, mijt, Peć-Peјë*.

Kako primera sa izvršenom spirantizacijom mediopalatala ima i u nekih slovenskih posuđenica albanskog jezika (*ograjë, meјë*), Norbert Jokl je (*Slavia*, 13) izrazio uverenje da su one došle iz čakavskih izraza, doprliх do albanskih govora iz priobalnih dalmatinskiх pojaseva, čije je mišljenje H. Barić (*Arhiv* I, 205—206) na nož dočekaо.

¹¹ M. Pešikan, *Starocrnogorski srednjokatunski lješanski govori* SDZB, XV, 1965; B. Mišetić, *Crminički govor*, SDZB, IX, 1940; D. Bajraktarević, *Novopazarsko-sjenički govor; idem, Dijalektološka istraživanja*, Jedinstvo, Priština, 1977.

¹² G. Elezović, *Rečnik kosovsko-metohijskog dijalekta*, Beograd, 1932—1935; I. Popović, *Istorija srpskohrvatskog jezika*, N. Sad, 1955; idem, *Geschichte der serbokroatischen Sprache*, Wiesbaden, 1960, p. 118; P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, II, pp. 557—578.

¹³ N. Jokl, *Slavia*, XIII; idem, *Linguistisch kulturhistorische Untersuchungen aus dem Bereiche des Albanischen*, Berlin-Leipzig, 1923, pp. 187, 323; H. Barić, *Arhiv*, I, pp. 205—206; M. Camaj, *Lautliche Parallelenentwicklungen in montenegrinischen und nordalbanischen Mundarten*, *Die Welt der Slaven*, 1966, XI, 1—2, pp. 120—121.

Na neke se balkanizme, odnosno polubalkanizme, koji su prešli i u srpsko-hrvatske govore Kosova, i u koji crnogorski dijalekt, ovde nećemo osvrnuti (tipov glasa lj, l, zatim sveze *se, pra, é, éi, prilozi već*).

Analiza slovenskih pozajmica u albanskom jeziku pokazala bi da je taj uticaj najizraženiji u sferi materijalne kulture i domaće privrede, kao i na području nomenklature kućnog alata, u ratarstvu, stočarstvu i zanatstvu.

Na osnovu nekih jezičkih osobina, i imajući u vidu neke topografske nazive i njihovu rasprostranjenost, u albanskim je govorima ustanovljena dvostrukost slovenskih uzajmljenih jezičkih elemenata, što se najbolje da utvrditi u dvostrukoj zameni praslovenske konsonantske skupine — *tj, kt, dj* (plesht „sqtull” — u arbanaskim govorima u južnoj Italiji), makedonski *pleška*, srpskohrvatski *pleća*; *megja* — *mezhdá*, prvi je oblik u albanske govore prešao iz srpskohrvatskih dijalekata, a drugome je polazište u makedonskim govorima.

U vokalskom sistemu albanskog jezika od značaja je očuvanje slovenskih nosnih vokala: *ǫ, ę*, prvi nosni vokal zamenjen je u albanskom višestrukim refleksima: *ën, on, un, o*: *orëndi* (orǫditi) *pëndar* (pǫdar-pudar), *trondit* (trǫditi-truditi) *sundoj* (sǫditi-suditi), *porosis* (porǫčiti-poručiti); *ën-en* refleks je staroslovenskog *ę*: *rënd, rend* (rǫd). Uticaj slovenskih jezika u albanskom vidan je i u jednom broju posuđenih sufiksa, i u leksici.

Istraživanja vršena poslednjih godina potvrdila su ne mali broj albanskih posuđenica, posebno u nekim srpskohrvatskim i makedonskim govorima.

Jedan od značajnijih poslova koji ostaje da se uradi u oblasti uzajamnih odnosa albanskog i južnoslovenskih jezika je, između ostalog, u tome da se utvrdi relativna hronologija leksičkih slojeva, tj. valja odrediti vremensku slojevitost albanskih posuđenica u srpskohrvatskim i makedonskim govorima. Pri tome će se zapaziti da je taj broj albanskih pozajmica i u govorima pomenutih jezika srazmerno malen u odnosu na slovenske posuđenice albanskog jezika.

Približno raslojavanje albanskih pozajmica u nekim govorima južnoslovenskih jezika očevidno je već na prvi pogled. Na jednoj su strani jasni balkanizmi — zajednički leksički repertoar tako reći svih balkanskih jezika (vatra, katun, kopile, balega, strunga, urda, hira, magarac, magare, i dr.), čije poreklo kod najvećeg broja slučajeva balkanolozi traže u nešto ranijem stadiju albanskog jezika; na drugoj strani rasut je ne mali broj reči i izraza, uglavnom sa područja dijalekata čija se albanska provenijencija ne može dovoditi u sumnju¹⁴ *šuljina, baljoš, baljoška, ljarza; djama* — „gomila, mnoštvo”, albanski *gjâmë, gjëmë; šarati drva* „testerati drva”, *dešati se* „sresti se s nekim”, albanski: *ndeshem; purilj, krenija, gont; zaprúšiti* „zatrpati, zasuti” — svodi se na albanski „prush” (žar, žeravica); *zaštítiti* „zahvatiti, zagrabití nešto u većoj količini — obično zemlju” proizlazi od albanske reči *shat* — „motika”, dakle, „zahvatiti, zagrabití motikom u većoj količini običnu zemlju”; *zarépati (se)* „obavezati nekoga zakletvom, zakleti, obavezati se zakletvom, zakleti se, prisegnuti se” — u osnovi izraza stoji reč albanskog porekla *rrëfej, rrëfëhem* „pričestiti se, ispovedati se pred sveštenikom u crkvi, zakleti se”; *póra* u značenju „pokolenje, generacija”, u makedonske je govore prešla iz albanskog jezika — *fara; djelak* „dečak, šiparac, momčić-muškarac od 14 do 16 godina”, potiče od množinskog oblika *gjel*, množina od *djalë* albanskih govora Gornjomoravskog sliva,

¹⁴ I. Ajeti, *Prilog proučavanju uzajamnih arbanaško-srpskohrvatskih jezičkih odnosa*, Naučni sastanak slavista u Vukove dane, VI/1, pp. 395–404.

u kojima je početna konsonantska skupina *d-j* pretvoren u *dj*: *djalë* = *gjalë*, množina *gjel*¹⁵.

Uticao latinskog na albanski jezik ima višestruki značaj za političku, kulturnu i jezičku istoriju Albanaca. Od početka trećeg veka pre naše ere, pa sve do šestog stoljeća naše ere, preko raznih organizama i institucija, preci Albanaca neprekidno trpe uticaj rimske kulture i latinskog jezika. U pozajmljenom delu leksičkog fonda albanskog jezika ima latinskih posuđenica koje se ne nalaze ni u jednom romanskom jeziku, kao što je slučaj sa imenom nedelje *e diel* „nedelja”, koje je nastalo bukvalnim prevodom latinskog izraza *dies solis* iz perioda paganizma — u romanskim jezicima u upotrebi je mnogo recentniji izraz *dominica*, fr. *dimanche*, ital. *domenica*, rum. *dominecă*, koji se pojavio u IV veku naše ere, a nastao je po ugledu na grčko-kiriake.

Imajući u vidu vremenski period rimske vladavine na Balkanu, broj latinskih elemenata u albanskom je neočekivano porastao; on je karakterističan i veoma značajan za razrešavanje brojnih jezičkih i istorijskih jako zamršenih pitanja. Latinske posuđenice albanskog jezika imaju, kako smo to napred videli, arhaičan karakter. One su do njega dopirale u svakom slučaju iz starije faze njegove, a to svedoči o prisustvu albanskog etnosa i u priobalnim predelima Jadranskog i Jonskog mora¹⁶.

Između dijalektskog tipa albanskih govora, s jedne, i srpskohrvatskih kosovskih govora, s druge strane, postoji znatan broj podudarnosti na polju fonetike, sintakse i leksike, koji je u toku dugog vremenskog perioda nastajao kao rezultat zajedničkog življenja naša dva naroda¹⁷. U oba dijalekatska tipa naših dvaju jezika izgovor afrikatskih parova: *ç-g*, *xh-gj*; u srpskohrvatskih govora: *č-ć*, *dž-d*, sveden je na po jedan par *ć*, *d*, pokazujući tendenciju umekšavanja.

Ako hoćemo da utvrdjemo vreme nastanka ovih promena u konsonantskom sistemu kosovskih govora, morali bismo naći oslonac na osnovu kojega bismo mogli potkrepiti svodenje pomenutih dvaju parova afrikata u govorima naša dva jezika.

Zna se da nerazlikovanje pomenutih afrikata u albanskim kosovskim govorima, nije izolovana pojava; nju, o kojoj je napred bilo reči, nalazimo i u srpskohrvatskim govorima na Kosovu i Metohiji. Ovo ističemo iz prostog razloga, jer objašnjenje navedene pojave u albanskim govorima ne bi bilo ubedljivo i osnaženo ako ne bismo imali u vidu okolnosti i uslove koji su prouzrokovali svodenje dvaju parova afrikata na jedan par i u srpskohrvatskim govorima Pokrajine Kosova, kao i u nekim govorima Bosne i Hercegovine, pretežno kod muslimanskog življa. Pri tome ne treba smetnuti s uma sheme po kojima je vršeno uprošćavanje pomenute afrikatske skupine u albanskim i srpskohrvatskim govorima Kosova. Među-

¹⁵ I. Ajeti, *Reč-dve o izrazu „Delak”*, *Južnoslovenski filolog*, XXX, Beograd, 1977, pp. 231–236.

¹⁶ E. Çabej, *Zur Charakteristik der lateinischen Lehnwörter im Albanischen*, *Revue (Romaine) de linguistique*, Bukarest, 1962.

¹⁷ P. Ivić, *Dva glavna pravca konsonantizma u srpskohrvatskom jeziku*, *Godišnjak filozofskog fakulteta u N. Sadu*, II, 1957, p. 161; M. Stevanović, *Đakovački govor*, *Srpski dijalektološki zbornik*, XI, Beograd, 1950; Al. Belić, *O značaju zapadnog štokavskog govora za istoriju srpskohrvatskog jezika*, *Južnoslovenski filolog*, XXIII; A. Peco, *Mjesto centralnog hercegovačkog govora među ostalim govorima jekavske Hercegovine*, *Južnoslovenski filolog*, XXV, pp. 309–310; D. Barjaktarević *Govorne osobine Gnjilana, Gjurmime albanologijike*, 2, Prishtinë, 1965; P. Ivić, *Srpski narod i njegov jezik*, SKZ, 1971, pp. 78–79; D. Barjaktarević, *Priština u govoru Srba starinaca*, *Zbornik Filozofskog fakulteta u Prištini*, 1967, IV, pp. 41–68; A. Peco, *Iz fonetske problematike ikavskošćakavskih govora Zapadne Bosne*, *Južnoslovenski filolog*, XXXI, pp. 189–251.

tim, ne treba se poneti za tim kao da je uticaj jednog jezika nad drugim u području Kosova bio neizbežan i mehanički primenljiv; pri svakom datom slučaju mora se voditi računa o svim jezičkim i istorijskim okolnostima.

Kako pojavu nivelisanja dvaju parova afrikata nalazimo u jednom delu albanskih govora, konkretnije rečeno, u kosovskim i drugim, uprošćenje njihovo Pavle Ivić vidi u uticaju srpskohrvatskih govora na Kosovu, koji je do albanskih dopirao, a D. Barjaktarević njihovo uprošćavanje, kako u albanskim, tako i u srpskohrvatskim govorima na Kosovu, nalazi u bilingvizmu, odnosno u uticaju koji je turski vršio na naša dva jezika.

Po pravilu, uticaji jednog jezika na druge mogući su bez svake sumnje, posebno u području u kome su predstavnici više jezika u toku dugog vremenskog perioda živeli u zajedništvu — dovoljno je da se prisetimo izgovora palatalnih i prepalatalnih okluziva kod nekih albanskih govora u Crnoj Gori (okolina Titograda, delovi Malesije u Jugoslaviji, područje Plava i Gusinja). U strukturi tih glasova albanskih govora nastalo je pomeranje, prilagođavajući se u dlaku izgovoru crnogorskih dijalekata; delimično se taj uticaj odražava i kod prednjonepčanih afrikata govora Crnogorske krajine i govora Briske i Šestana, dok su nepčani okluzivi pošteđeni bilo kakvog stranog delovanja (I. Ajeti, Istorijski razvitak . . .; H. Agani, Fjalori i Kujunxhiçit).

Da bi se potvrdilo delovanje turskog jezika u pomeranju izgovora nepčanih okluziva i prednjonepčanih afrikata, pretrpevši umekšanje na jedan par afrikata, kako u albanskim tako i u srpskohrvatskim govorima, potrebno je odgonetnuti jedno nejasno pitanje: zbog čega uticaj turskog jezika nije ostavio vidnog traga u pomeranju pominjanih glasova u makedonskom jeziku, i u srpskohrvatskim govorima Južnomoravskog basena? Kad smo kod mogućeg uticaja srpskohrvatskih govora Kosova na albanske govore toga područja, morala bi se imati u vidu činjenica da je ta verovatnost, bar što se tiče svođenja pominjanih dvaju parova afrikata na jedan — minimalna. U ovom se slučaju isprečavaju dve teškoće. Nejasno je da li su srpskohrvatski kosovski govori od samog XIV veka posedovali dva para afrikata, ili ne. Dokle god to ne budemo razrešili, i ne budemo načisto sa tim problemom, teško je tvrditi da su srpskohrvatski kosovski govori mogli da deluju u pravcu nerazlikovanja dvaju parova afrikata u albanskim govorima na Kosovu. Tu skoro izraženo je mišljenje da je distinkcija ovih afrikata očuvana u jeziku doseljenika u Srbiji posle seobe sa Kosova u XVII—XVIII veku; s tim u vezi ne bi se, po našem mišljenju, mogla odbaciti pretpostavka da je diferencijacija u izgovoru dvaju parova afrikata u jeziku kosovskih doseljenika u Srbiji delo domaćeg stanovništva, i da su kosovski doseljenici u unutrašnjost Srbije došli sa narušenim izgovorom dvaju parova afrikata. Još nešto s tim u vezi ostaje nerazjašnjeno, naime, gde treba tražiti opravdanje što kosovski govori Srba na Kosovu nisu uticali na svođenje dvaju parova likvidnih konsonanata (r, rr) u albanskim govorima tih područja? Pomeranja u izgovoru pomenutih likvidnih suglasnika, posebno u seoskim albanskim govorima, nisu nigde primećena.

Prihvatajući mišljenje H. Aganija u vezi sa kolebanjem u konsonatskom sistemu albanskih govora na Kosovu, izlaganje o tome završavamo konstatacijom da narušavanje pravilnog izgovora dvaju parova afrikata nije izazvano delovanjem stranog uticaja, već je to rezultat unutrašnjeg razvitka albanskih govora u vreme kada su mediopalatali *q*, *g* albanskih kosovskih govora pod određenim društveno-istorijskim okolnostima već bili izgubili svoju fonološku vrednost. Ekstralingvistički su činioci uveliko, u to nema sumnje, podupirali započeti proces u tim govorima.

Razvitak analoških procesa nastalih i u srpskohrvatskim govorima na području Kosova, po našem mišljenju, plod je unutrašnjih previranja uz naslanjanje na velike društvene promene, na pomeranja unutar staništa, na postepena doseljavanja predstavnika drugih dijalekata i jezika u ova sedišta sa južnih i istočnih predela.

SUR LES CONTACTS RECIPROQUES ENTRE L'ALBANAIS ET QUELQUES LANGUES BALKANIQUES

R E S U M E

Au début de cette contribution l'auteur parle de l'extension du groupe des peuples dans les Balkans antiques — Illyriens, Macédoniens, Thraces, Mésés et d'autres et il souligne que leurs migrations avaient provoqué les mélanges ayant comme conséquence la diminution des différences nationales et la simplification de leurs diversités linguistiques.

Les conséquences de la domination romaine dans les Balkans ont été difficiles — la disparition des langues qui ne sont pas grecques: vieux-macédonienne, illyrienne, thrace, et les autres, et seulement, selon l'opinion de l'auteur, la branche méridionale des Illyriens a réussi à protéger son identité avec la langue, dont les descendants sont les Albanais d'aujourd'hui.

La domination byzantine au Moyen âge avec la culture grecque, l'apparition des Slaves, la conquête de la Péninsule balkanique entière par les Turcs, ont changé essentiellement la forme ethnique des Balkans, ainsi que chez les peuples balkaniques et dans leurs langues a été augmenté le nombre des traits communs. La conséquence de ce mélange intensif est la formation du type balkanique de culture et de langue. La plupart des langues des peuples balkaniques a obtenu la flexion analytique au lieu de celle synthétique et nombreuses nouvelles catégories linguistiques du type analytique.

Un trait caractéristique balkanique est le phénomène de forme de l'admiratif en albanais, en macédonien et en bulgare, mais l'albanais a des formes particulières.

L'auteur mentionne que le système numérique entre 11 et 19 est un trait caractéristique pour la plupart des langues balkaniques, mais il souligne qu'on a conservé dans les parlers albanais le système numérique vicésimal, ce que devrait être le reliquat du substrat linguistique préindoeuropéen, et le système décimal est la qualité du monde indoeuropéen.

Aucun membre de l'unité linguistique balkanique — bulgare, macédonien, roumain, albanais et grec, ne fait la différence entre les expressions de tranquillité et de mouvement. Ce phénomène s'est déplacé aussi sur certains parlers serbes sur Kosovo, en Serbie orientale, ainsi que sur certains dialectes monténégrins.

L'auteur mentionne un trait linguistique intéressant albano serbe, qu'on trouve dans le système des parlers serbes sur Kosovo: *tavaj, tava, tavo; tanaj, tana, tano*, que Gliša Elezović, dans son dictionnaire du dialecte de Kosovo et de Metohija, tient qu'il a passé des parlers albanais. L'auteur de cette étude écrit qu'ont été formées dans certains parlers monténégrins et albanais plusieurs expressions linguistiques indépendantes, se manifestant par la spirantisation des médiopalatales: *é-j: stiçi-stij; pronači-pronaj; noč-noj; dž-j: svuda-svudj-svuj, kud, tudj-kuj*; la même chose dans certains parlers albanais: *gj-j: zogj-zoj; ograda-ograj; kongj, kinj-keij; meka-mejë; é-j: pleq-plej, miq-mij-mijt; Peç-Pejë*.

L'auteur a démontré l'importance de l'influence des langues sud-slaves sur la langue albanaise, comme par ex. la conservation dans cette langue des voyelles nasales slaves: *orindë (orqđiti), pnëdar, (pōdar, pūdar), sundoj (sqđiti, suditi), rëndrend (rēd)*. Il y a ajouté la duplicité dans la substitution du groupe consonantique prés slave *tj, kt, dj* dans les dialectes de la langue albanaise: *megjë-mezhdë*.

L'auteur tient que le nombre des mots d'emprunt d'origine albanaise dans certains parlers serbes et macédoniens est assez grand et il donne quelques exemples. Il y est nécessaire analyser au moins la stratification chronologique relative des mots d'emprunt albanais dans les parlers mentionnés. L'attention particulière mérite l'effort de l'auteur de constater entre le type dialectale des parlers albanais d'un côté et des parlers serbes de Kosovo de l'autre côté, un grand nombre

de concordances dans le domaine de phonétique, de syntaxe et de lexique, que c'est par ex. la réduction des affriquées: *c-q, xh-gj*, dans les parlers serbes: *č-ć, dž-dj* — à une paire: *ć-dj*, avec la tendance de mollissement. A la fin l'auteur constate que le trouble de prononciation correcte de deux paires des affriquées n'est pas provoquée par l'influence étrangère, mais c'est le résultat du développement intérieur des parlers albanais au temps que les médiopalatales *q, gj* dans les parlers albanais de Kosovo avaient perdu leur valeur phonologique sous certaines conditions socio-historiques. Les conditions extralinguistiques ont considérablement soutenu, sans doute, le processus déjà commencé dans ces parlers.

Le développement des processus analogiques dans les parlers serbes dans la région de Kosovo est, selon l'opinion de l'auteur, la conséquence des agitations intérieures avec l'appui dans les grands changements sociaux, dans les migrations à l'intérieur de demeure, dans les immigrations des représentants des autres dialectes et des langues dans ces stations venant des régions méridionales et orientales.

LJATIF MULJAKU

ETNIČKA IMENA ALBANSKOG NARODA U VUKOVOM RJEČNIKU

Vuk Karadžić je u svom Rječniku registrovao i etnička imena pojedinih naroda, među njima i etnike i ktetike, tj. imena i prideve albanskog naroda. I ne samo to, već i nekoliko patronima, toponima i sličnih reči albanskog jezika. Stoga Vukov Rječnik ima širi značaj, pošto njegova vrednost prevazilazi okvire srpskohrvatskog jezika.

Vuk je u leksičkom delu Rječnika srpskog jezika za označavanje pripadnika albanskog naroda upotrebio etnička imena: *Arnautin* (u značenju „Albanac“), *Arnautka* (‘Albanka’); zatim toponim *Arnautluk*, *Arnautska zemlja* (u značenju ‘Albanija’) i ktetik *arnautski*, *-ka*, *-ko* (za današnji ‘albanski, -a, -o’); potom glagol na *-iti*: *arnautiti* (‘poalbaniti’, ‘ablanizirati’) i glagolsku imenicu *arnaučenje* (‘albaniziranje’, ‘arbanašenje’). Dakle, registrovao je osnovu *Arnaut-* i od nje gore izvedene reči uglavnom pomoću odgovarajućih sufiksa srpskohrvatskog jezika. U nemačkom delu Rječnika upotrebio je odgovarajuće reči: *Albanese* i *Arnaut*; *Arnautinn*; *albanesisch*; *Arnauten machen*; *das Albanisieren*; a u latinskom: etnike *Albanus*, *Albana*; toponim *Albania*; međutim, izvedene prideve, glagole i priloge preveo je odgovarajućim rečima ili perifrastičnim izrazima: *albanus*, *-a*, *-um*; *facio esse Albanum*; *more albani*.

Što se tiče etnika *Arnaut* i njegovih izvedenica *Arnautin*, *Arnautka*, koje je Vuk registrovao, treba imati u vidu da je te reči Karadžić preuzeo iz turskog, odnosno osmanskog jezika sa malo izmenjenim oblicima, tj. njihovim prilagođavanjem srpskohrvatskom jeziku pomoću njegovih nastavaka *-in* i *-ka*. Inače u osmanskome i u današnjem turskom jeziku za označavanje pripadnika albanskog naroda upotrebljava se etničko ime *Arnavut*, za zemlju Albaniju *Arnavutluk*, a kao prilog *arnavutçe* (‘albanski, arbanaški’). Dakle, Vuk je upotrebio na srpskohrvatskom jeziku svoga vremena ona etnička imena albanskog naroda koja su upotrebljavana na službenom jeziku osmanske Carevine. U tom periodu ti su etnici i ktetici upotrebljavani obično i u ostalim južnoslovenskim jezicima uglavnom istočnog dela Balkanskog poluostrva, i to u prvom redu u narodnim (govornim) jezicima. Naravno, Vuk Karadžić se pridržavao narodnog jezika i u ovom slučaju u skladu sa njegovim pogledima o povezanosti narodnog i književnog jezika.

Može se postaviti pitanje odakle dolaze etnički nazivi: *Arnaut*, *Arnautin*, *Arnautka*, zatim toponim *Arnautluk*, odnosno odakle na osmanskome: *Arnavut*, *Arnavutluk*; da li jezički imaju veze ovi nazivi sa etnikonima nemačkog: *Albanese*, *Albaninn*, *Albanien* i latinskog jezika: *Albanus*, *Albana*, *Albania*, koji figuriraju (stoje) u Vukovom Rječniku.

Ako nam je jasno da su etnička imena: *Arnaut(in)*, *Arnautluk* i druge od njih izvedene reči na srpskohrvatskom i drugim susednim slovenskim jezicima postala od odgovarajućih imena turskog, odnosno osmanskog jezika: *Arnavut* (a ovo od prethodnog *Arvanut*), *Arnavutluk*, onda preostaje da se ispita pitanje – odakle su nastala na osmanskome jeziku gore navedena etnička imena.

U vezi s tim treba naglasiti činjenicu da su se preci današnjih Albanaca u toku Vizantijskog Carstva na grčkom jeziku najčešće nazivali *Arvanitis*=*Arbanitis*, *Arbanitai*=*Arvanitai* i sl. Upravo od toga srednjogrčkog etničkog imena postalo je osmansko, odnosno tursko ime *Arnavut* (prethodno **Arvanit*), i to fonetskim otpadanjem završetaka *-is*, *-ai* (*-oi*) stranog jezika i metatezom *v* – *n* > *n* – *v*, a pri tom prelaskom samoglasnika *i* u *u* iza suglasnika *v* po tzv. glasovnom skladu turskog jezika, po kome *v* zahteva *u* (*-vu-*). Dakle: srednjogrčki etnički naziv *Arvanit(is)* = osmanski *Arvanit* = *Arnavut*. U govornom osmanskome, odnosno turskom jeziku *v* obično se ne čuje u izgovoru. Inače poznato je da je grčki jezik bio jedan od najuticajnijih i najuglednijih jezika za vreme osmanskih osvajanja i u toku turske vladavine na Balkanskom poluostrvu. Drugim rečima, osmanski jezik u pojedinim slučajevima pozajmljivao je od grčkog jezika strane reči, a naročito etnička imena, kakav je slučaj sa etnikom o kome je reč. Pozajmljeni grčki etnik *Arvanitis*/*Arbanitis* na osmanskome jeziku fonetski je malo izmenjen i metatezom je postao *Arnavut*. Zatim je od ove reči sa nastavkom osmanskog jezika *-luk* obrazovan toponim *Arnavutluk* u značenju zemlje Albanaca, tj. Albanije.

S druge strane, biće nam lakše na osnovu ovog objašnjenja shvatiti pitanje – zašto je Vuk Karadžić u svom Rječniku upotrebio etnička imena: *Arnaut*, *Arnautin*, *Arnautovac* i toponim *Arnautluk*, umesto srednjovekovnih, odnosno staroslavenskih naziva: *Arbanъ*, *Arbanъ(in)*, *Rabanъ*, *Rabanъ*, zatim *Arbanija*. Ra- u obliku *Rabanъ*, *Rabanъ* umesto *Ar-* (*Arbanъ*, *Arbanъ*) postalo je po zakonu slovenske likvidne metateze.

Što se tiče etničkih imena: *Albanese* (u značenju 'Albanac') i priloga *albanesisch*, koje je V. Karadžić registrovao u leksičkoj deonici nemačkog jezika, tada su upotrebljavani u tom obliku pod uticajem italijanskog jezika. Inače, pravi današnji oblici ovih reči u nemačkom jeziku su: *Albaner* ('Albanac'), *Albanerinn* ('Albanica'), *albanisch* ('albanski'), *Albanien* ('Albanija'). Možda su pod uticajem Vuka Karadžića pojedini njegovi nemački savremenici, kao i oni koji su pisali neposredno posle Vukovog vremena, upotrebljavali oblike Vukovog Rječnika: *Albanese*, *albanesisch*. Tako, na primer, Ritter Xylander 1835. godine piše delo „Sprache der Albanesen oder Arnauten“, J. G. von Hahn iz Beča „Albanesische Studien“ 1854. godine, G. Meyer „Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache“ 1891. godine i dr.

Etnička imena o kojima je reč u delu Rječnika za latinski jezik Vuk je napisao u standardnom obliku toga jezika, i to: *Albanus* ('Albanac'), *Albana* ('Albanica'), *Albania* ('Albanija'). Uglavnom ovi oblici raširili su se prvo u romanskim, a kasnije i u drugim jezicima. Tako su oni danas postali opšta nacionalna imena, odnosno ime zemlje Albanaca.

Veći broj naučnika, među kojima J. G. Hahn, E. Čabej, P. Skok, smatraju da etnička imena: *Arbën* / *Arbër*; *Arbanitis*/*Albanitis*, *Alvanites*; *Arbani*, *Arbanas*; *Arnavut*, *Arnaut*; *Albanus*, *Albanesis*, *Albanenses*; *Albaner*; *Albanac*, etimološki potiču od etničkog imena *Albanoi*, koje se prvi put pominje u II veku naše ere u delu Ptolomeja, poznatog grčkog geografa iz Aleksandrije, kao ime ilirskog plemena današnje srednje Albanije, odnosno ime njegovog gradskog naselja *Albanopolis*. Kod Strabona ovo antičko ime stoji *Albion*.

Drugo je pitanje supstitucija suglasnika *l* i *r* u tom etničkom nazivu. U stvari, postoje dva suprotna mišljenja o tome koji je oblik stariji (sa *l*: *Alban-* ili sa *r*: *Arban-*).

LITERATURA

1. Vuk St. Karadžić, *Srpski rječnik*... u Beču, 1818.
2. G. Meyer, *Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache*, Strassburg, 1891.
3. P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I, Zagreb, 1971.
4. E. Čabej, *Studime etimologjike në fushë të shqipes*, II, Tiranë, 1976.
5. K. Kristoforidhi, *Fjalor shqip — greqisht*, Athinë, 1904 (ribotimi Tiranë, 1961).
6. K. Jireček, *Istoriya Srba*, I, Beograd, 1952.
7. G. Škrivanić, *Imenik geografskih naziva srednjovekovne Zete*, Titograd, 1959.
8. G. Elezović, *Rečnik Kosovsko-metohijskog dijalekta*, I, Beograd, 1932.

LES NOMS ETHNIQUES DU PEUPLE ALBANAIS DANS LE DICTIONNAIRE DE VUK STEFANOVIĆ KARADŽIĆ

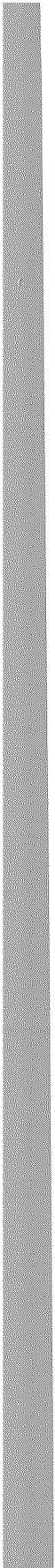
R E S U M E

Vuk Karadžić avait enregistré dans son Dictionnaire, publié en 1818, les suivants noms ethniques du peuple albanais: *Arnautin* („Albanais”), *Arnautka* („Albanaise”); ensuite le toponyme *Arnautluk* („Albanie”); l’adjectif *arnautski*, *-ka*, *-ko* („albanais, e”); le verbe *arnautiti*; le substantif *arnaućenje* et les autres. Tout cela est enregistré dans la partie lexicale de la langue serbe. Dans la partie allemande du Dictionnaire il a cité les exemples suivantes: *Albanese* et *Arnaut*, *Arnautin*; *Albanien*, *albanesisch*; *Arnauten machen*; *das Albanisieren*; et en latin: *Albanus*, *Albana*; le toponyme *Albania*; l’adjectif *albanus*, *-a*, *-um* et les expressions: *facio esse Albanum*; *more albani*.

Vuk a emprunté de la langue turque l’ethnique *Arnaut(in)* et ses dérivés, en les adaptant à la langue serbe par les suffixes généralement. Le terme ethnique ottoman pour les Albanais *Arnaut* est dérivé du grec moyen *Arvanitis* (*Arbanitis*, *Albanites*) par l’omission de la terminaison *-is* (*-es*), par la métathèse *v-n* > *n-v*, ensuite par le changement *i-u* après *v*.

Le terme ethnique *Albanese* et le dérivé *albanesisch* (au lieu de *Albaner* et *albanisch*), que Vuk avait enregistré dans son Dictionnaire, a été employé alors dans cette forme sous l’influence de la langue italienne.

Les noms ethniques dont on parle dans la partie latine de ce Dictionnaire, ont la forme usitée dans cette langue: *Albanus*, *Albana*; *Albania*. Ces formes se sont élargies tout d’abord dans les langues romanes et plus tard dans les autres langues, a insi qu’elles sont devenues aujourd’hui les noms nationaux communs, c’est-à-dire le nom du pays des Albanais.

MARIJANA GUŠIĆ

ZVONOLIKA SUKNJA DŽUBLETA U ŽENSKOJ NOŠNJI MALISORA

Danas, kad se u osnovi mijenja životna sredina na čitavom zemaljskom globusu, etnologija kao istraživačka znanost gubi pravo na dosadašnje metode i prelazi u proučavanje suvremenih društvenih fenomena u širokom populacionom krugu. U središtu pažnje današnjih etnologa stoji pitanje transformacije životne sredine, u kojem procesu dosadašnje etničke cjeline uraštavaju u kozmopolitsku strukturu suvremenog civiliziranog društva. No, posebno u našoj zemlji etnografska metoda istraživanja i utvrđivanja dojučerašnjih pojava nailazi na još neispitane vrijednosti koje su od starine postojale, a da ih nismo dospjeli znanstveno proučiti i utvrditi i tako unijeti u poglavlje folklorne baštine. Jedna je od takvih pojava ženska odjeća kod onog brdanskog stanovništva koje u bilingvnom jezičnom sustavu nastanjuje krajeve na granici Jugoslavije i Albanije. Točnije, ženska nošnja malisorskih plemena još nije dobila adekvatno tumačenje svojih oblika, porijekla i funkcije kao kanon u toj posebnoj odjevnoj cjelini.

U daljnjem, nastojat ću da na osnovi mog dosadašnjeg poznavanja prikazem najznačajniji predmet u tom odjevnom kompleksu. To je zvonolika suknja džubleta, kružna suknja u nošnji malisorskih žena.

U prilogu dajem opis građe koja mi materijalno stoji na raspolaganju u muzejskom posjedu. Od toga su dva primjerka u posjedu Etnološkog odjela Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu. Posebno zahvaljujem drugovima u tom muzeju, najviše drugarici Ljiljani Beljkašić-Hadžidedić, koja mi je omogućila detaljno proučavanje ovih primjeraka. Ta su dva malisorska kompletna kostima najstarija, dignuti su s terena već kao starina još u devedesetim godinama prošlog stoljeća tada kad je znanstveni kadar sa središtem u osnovanom muzeju u Sarajevu uključio u svoj rad istraživanje i skupljanje građe u sjevernoj Albaniji. Osam ostalih primjeraka moje građe nalaze se u posjedu Etnografskog muzeja u Zagrebu. Ovi dijelovi ženske malisorske nošnje prikupljeni su u vremenu od 1947. do 1964. godine, ali moje opažanje i ispitivanje na terenu datira još iz predratnog razdoblja u tridesetim godinama kad smo dr Gušić i ja provodili opsežne studijske ekskurzije u području Prokletija. Otad raspolazem bilješkama i fotosnimkama.

Zahvaljujem svojim suradnicima na terenu, u prvom redu don Ivi Bušiću, koji sad živi u Ulcinju. Rođen Hercegovac, svoj je život posvetio misionarskom

radu u ovom narodu, i to ne samo po svom dušobrižničkom pozivu nego u svakom pogledu prosvjetiteljskom i civilizatornom podizanju ovog naroda. Odličan mi je suradnik i pomagač u poslu bio i franjevac Anselmo Marstijepović Buygri, danas župnik u Tuzi kraj Titograda. I ostalim prijateljima zahvaljujem na izdašnoj pomoći, prije svega Kolji Đekiću u selu Mužečka u Zatrijepču. S njim mog pokojnog muža dra Gušića i mene veže prijateljstvo još iz tridesetih godina od njegovih mladenačkih dana. Poslije rata kad se okučio u svom lijepom kamenom domu gostoljubivo nas je dočekivao sa svojom ženom Marom, a u svom čudesnom zavičaju na samoj granici, nad dubokim koritom granične rijeke Cijevne/Čema, Kolja Đekić uveo nas je u ostala domaćinstva u Zatrijepču, gdje smo prisustvovali poslovima oko ovaca, ženskim poslovima oko vune i tkanja, krsnoj slavi u kući Nik Maraši, na crkvenom zboru u Stijepovu i drugdje. Tvorbi i šivanju džublete i proizvodnji gajtana zvanog spik prisustvovala sam u Gornjem Štoju. Šivanje džublete za nas je izvodila žena Prena Đona Kaculi, domaćina u čiju nas je kuću uveo tadašnji župnik don Ante Marđokić.

U planinskom visočju Prokletija na granici Jugoslavije, odnosno SR Crne Gore i Albanije još se do naših dana održala sasvim osobita ženska nošnja. Uz ostale zanimljivosti dominantu ovom habitusu daje zvonolika suknja svojevrsnog oblika. Danas poznata pod nazivom džubleta, albanski xhubletë, privlači pažnju kao problem u kojem se u prvom redu postavlja pitanje postanka i formiranja naselja u zapadnom dijelu Balkanskog poluotoka. Već je austrijski etnolog Artur Haberlandt, kad je za vrijeme I svjetskog rata imao prilike da na podnožju Prokletija vrši znanstvena istraživanja, upozorio na tu nošnju¹. Još ranije i opširnije ovu nošnju u opisu i slici donio je Frans Nopcsa kad je za svojih dugih putovanja po sjevernoj Albaniji kao geolog vršio ujedno i svestrana opažanja o životu tamošnjeg naroda². On se u nekoliko navrata vraćao na zanimljivu pojavu ove nošnje³, a u svom glavnom djelu o narodnom životu u albanskim planinama pokušao da povijesnim usporedbama protumači genezu tog materijalnog dobra⁴. Osim sličnosti s kostimom minojskih spomenika, Nopcsa je prvi upozorio na usporedbu s prethistorijskom građom, i to s poznatim idolom iz Kličevca, ali i s pećinskim crtežima u istočnoj Španiji. Usporedbu s kličevačkim idolom donose i naši prethistoričari Garašanin i Kovačević⁵.

U posljednjih tridesetak godina pojavu malisorske zvonolike suknje albanski znanstvenici stavili su u središte svojih etnoloških i arheoloških studija. Etnolog Rrok Zojzi dao je sistematski pregled i prostiranje ove svojevrzne odjeće na albanskom tlu, a zatim je svoja istraživanja o tom upotpunio s usporedbom arheoloških spomenika i ujedno dao tipološku odrednicu unutar ostalih tipova albanskih ženskih kostimnih cjelina.⁶ Sa specijalnog kostimografskog stanovišta Andromaqi Gjergji u svom prikazu odjevnih elemenata, za koje ona drži da su ilirskog po-

¹ Haberlandt A.: *Kulturwissenschaftliche Beiträge zur Volkskunde von Montenegro, Albanien und Serbien*, Wien, 1907.

² Nopcsa F.: *Aus Šala und Klementi*, Sarajevo, 1910.

³ Nopcsa F.: *Beiträge zur Vorgeschichte und Ethnologie Nordalbanien*. Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bonsien und Herzegovina, 12. Wien, 1912.

⁴ Nopcsa F.: *Albanien. Bauten, Trachten und Geräte Nordalbanien*. Berlin-Leipzig, 1925.

⁵ Garašanin M. — Kovačević J.: *Pregled materijalne kulture južnih Slovena*. Beograd 1950.

⁶ Zojzi R.: *Elementi ilir ne veshjet a popullit shiptar*. Kuvendi i studimeve ilire II. Tiranë, 1974.

rijekla, u to poglavlje ne unosi džubletu s mnogo opravdanja.⁷ To joj u diskusiji primjećuje Bep Jubani, koji džubletu smatra jednim od važnih elemenata u tumačenju geneze starobalkanskih vrijednosti.⁸ Godine 1978. A. Gjergji daje opsežnu klasifikaciju narodnih nošnji Albanije pa tu na prvo mjesto stavlja nošnju tipa džublete, kako je ona zove.⁹ Označuje ju kao arhaičnost kojoj porijeklo dosiže i nekoliko tisuća godina. Ujedno označuje varijante po boji, odnosno po društvenoj i dobnoj pripadnosti bijele, crvene i crne džublete, kao djevojačke, nevjestinske i općenito ženske odjeće. Tipološki određuje ujedno i dodatni pribor: košulju/bluzu, džamadan i osobito pregače raznih vrsti. Govori i o materijalu od kojeg je sačinjena džubleta pa, osim gajtana zvanog spik, govori i o suknu, ali samo pod nazivom šajak. Po obliku razlikuje dvije vrste džublete. U prvoj džubleta je kružno široka, kako ona kaže, u obliku trapeza, u drugoj je uža, konusnog oblika. U današnje vrijeme upotreba džublete je rijetka. Uglavnom služi kao ceremonijalna odjeća kad i druge žene, osim nevjestice, oblače svoje džublete, ali u svakidašnjici gubi se.¹⁰

Svim je tim autorima od Haberlandta pa do suvremenih albanskih znanstvenika zajednička polazna točka u promatranju džublete kao kulturnog fenomena po njenim vizuelnim osobitostima po kojima se džubleta razlikuje od ostale odjeće u svom posebnom vidu. Pa i uspoređivanje s historijskom građom temelji se na vizuelnoj sličnosti vanjskog oblikovanja. Koliko mi je poznato, do sada nije provedena analiza ove kostimne slike u konstruktivnom i ergološkom smislu, a upravo na tom moći će se upoznati zakonitost postanka i dugog postojanja ovog materijalnog fenomena.

Pokušat ću da malisorsku džubletu prikažem u suštini njene osnovne izvedbe i konstrukcije, čime će se moći opravdati njen habitus.

Prije svega, treba da utvrdimo osnovne činjenice u ovom poglavlju, u prvom redu današnje prostiranje džublete kao svakidašnje ženske nošnje koliko se još do naših dana zadržala u suvremenim dinamičnim promjenama koje naglo zahvaćaju donedavna zatvorenu oblast prokletijskog visočja i njegova podnožja.

Džubleta još danas postoji u planinskoj oblasti Malesije, i to njene obje regije, u nižoj Malciji Vogel i visočju Malciji Madze. To je zavičaj malisorskih plemena: Hoti, Gruda, Šala, Škreli, Kastrati i Klimenti, zatim dalje u oblasti Dukadžina, a to je na albanskom tlu. S ove strane granice, džubleta se javlja na prostoru od Bojane do pobrda nad Peći, odnosno do Plava i Gusinja. No, dok je postojanje džublete u Malesiji stalno u širem smislu od Skadra do Metohije, u Crnoj Gori džubletu nose još samo Malisorke na granici nad Skadarskim jezerom, kao ovdašnji dio plemena Hota, zatim dalje Klimenti sve do Gusinja i Rugove. Od crnogorskih plemena džubletu je zadržao onaj dio plemena Kuča koji je i nakon prisajedinjenja Kuča kneževini Crnoj Gori i dalje zadržao albanski jezik i pripadnost katoličkoj crkvi, i to kontinuirano u Zatrijepču (albanski Trieshe) i sporadično u Fundini i Orahovu.

S naglim prelaženjem brdana u urbani životni okvir, kako neodoljivom gravitacijom privlači svoju široku demografsku zonu dinamično naselje Titograd, džubleta brzo nestaje, pa je danas nalazimo u njenom posljednjem postojanju.

⁷ Gjergji A.: *Eléments vestimentaire communs des tribus illyriennes et leur continuation dans nos costumes populaires. Les Illyriens et la genèse des Albanais*. Tirana, 1971.

⁸ Jubani B.: *Intervention sur la communication de Andromaqi Gjergji*. Zbornik kao pod 7). Tirana, 1971.

⁹ Gjergji A.: *Klasifikimi i veshjeve popullore shqiptare*. Etnografia Shqiptare, IX. Tiranë, 1978.

¹⁰ Isto djelo.

Negdje je to već odjeća samo najstarijih žena, npr., u naseljima Hota, Skorać i Trabojno. Drugdje opet džubleta je rezervirana kao svadbena ruho, pa je nevjestice nose na svadbi i crkvenim zborovima veoma svečano opremljene. Na crnogorskom tlu džubleta je u punoj životnoj službi sasvim do naših dana postojala samo još u Zatrijepču. Od ostalih Kuća Zatrijepčani se razlikuju po vjeri i nošnji, ali i po tom što je Zatrijebač danas dvojezičan, bar što se tiče muškog življa, dok žene gotovo i ne znaju srpskohrvatski jezik.

Nema podataka o tom da su džubletu imali i Vasojevići. Značajno je da se samo kod Vasojevića sačuvao onaj slavenski naziv ženske odjeće koji se može odnositi jedino na nošnju posebnog kružnog oblika kakav ima džubleta. To je naziv *oblaja*. Pod tim je nazivom etnolog Mitar S. Vlahović početkom ovog stoljeća pronašao starinsku žensku odjeću u plemenu Vasojevića koja se „u Naiiji (Nahiji) zove *oblaja*, a u Lijevoj Rijeci džupeleta”, i od koje je jedan od posljednjih primjeraka g. 1904. nabavio za Etnografski muzej u Beogradu. U svojem klasičnom radu „Ženska nošnja u Vasojevićima” M. S. Vlahović daje opis i sliku ovog unikalnog predmeta¹¹. To je vunena ženska haljina koja se kao jedino ruho nosila bez nekog donjeg rublja kao općenito košulja dinarskog odjevnog tipa. Gornji dio oblaje doista je tipična dinarska košulja tipa tunike/dalmatike s izvezenom poprsnicom. Ali, u skutima svršava s nekoliko horizontalno nadodanih kružnih pruga sastavljenih međusobno šivanjem i bogato izvezenih, tako da donji rub ove košulje ostaje ukrućen u svom zatvorenom kružnom obliku. Po ovom svojstvu, ova je odjeća zadočila naziv oblaja, jer je donekle okrugla, obla, u opreci prema ostaloj odjeći koja se polaže u skrinju plosno presložena. A oblaja se ne može tako presložiti u plosnu ravninu. Naziv oblaja mora da je ranije služio za odjeću kružnog oblika sa zvonolikom suknjom. Za to govori i sinonim *džupeleta* za vasojevičku oblaju. Po svemu, vasojevička oblaja jedan je od prelaznih oblika između ravne košulje tipa tunike/dalmatike i prave džublete zvonolikog oblika. Okrugla, obla, ona je ženska haljina koja je doista okrugla i ne može se složiti ni izravnati u plosnu ravninu dvodimenzionalno, a takova je jedino malisorska džubleta. Značenje stare riječi oblaja danas je u Vasojevićima zaboravljeno kako je i ova nošnja tu netragom nestala. Donedavno u Vasojevićima naziv *oblaja* služio je za najjednostavniju dječju haljinu skrojenu u cijelom, kako se to folklorni nazivi zaboravljaju i prenose na dječji pribor.

U nazivu *oblaja* oblik određenog pridjeva s dodatkom -ja govori da je ta riječ u jezik brdanskog stanovništva ušla u vrijeme ranog kontakta indigenog življa i slavenskih doseljenika. Unošenje ranih slavenskih oblika u albansku terminologiju odjeće i tekstila potvrđuje se i drugim slavizmima u slici džublete, koje ćemo u daljnjem upoznati, kao, npr., *rub*, *postav* dr.

U albanskom se jeziku zvonolika ženska suknja zove *xhubletë*, kako je već Nopcsa zabilježio kao džublet. U Zatrijepču i Bojani čuje se i džupeleta, kako je Vlahović zabilježio za oblaju. U daljnjem služimo se samo nazivom *džubleta*, kako su to i albanski znanstvenici unijeli u svoje francuske tekstove kao *xhubletë*. U Zatrijepču neke su žene svoju zvonoliku suknju nazivale *žgun*, ali to je očito zamjena između naziva za tkaninu i predmeta izrađenog od te tkanine po poznatoj analogiji *pars pro toto*, kako se i kod nas riječ raša javlja u oba smisla. I Nopcsa je za ženski haljetak zabilježio naziv *žgun* očito s istom zamjenom, kako se to često dešava u folklornom priboru. U Štoju, Sv. Đorđu i drugim selima na Bojani u

¹¹ Vlahović S. M.: Ženska nošnja u Vasojevićima. Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu IX, Beograd, 1934.

dvojezičnom mediju čuje se *džubeleta*, dok su mi u Grbaljskom Zastanju nad Gusišnjem tumačili „mi Albanci izgovaramo džubljet, a Crnogorci srpski kažu džubleta”. Etnolog će izbjegavati da se na terenu utvrđeni nazivi tretiraju u ograničenom smislu prema zahtjevima književnoga jezika, štaviše nazivi nađeni in situ moraju i dalje u etnološkom postupku zadržati svoju labilnost u zatečenim fluktuacijama. Već je Vlahović utvrdio da je naziv džubleta/džupeleta mlađi od naziva oblaja i da je primljen preko Turaka u isto vrijeme kad i nazivi: džamadan, čakšire i dr. U tom prepoznajemo arapsko-tursku osnovu riječi *džube* i *džuba*¹² s mletačkim nastavkom po analogiji jaketa, koret i sl.

Glavna i osnovna značajka malisorske džublete je njen sasvim osobit oblik, različit od svih odjevnih predmeta u cjelokupnom poglavlju odjeće uopće. Od svih odijela koje poznamo kao etnografsku građu i survivale, kao historijski kostim a i kao sadašnju odjeću kod svih naroda, malisorska suknja razlikuje se od svega tog po svojoj osnovnoj građi, zadanoj posebnom konstrukcijom. Naime, cjelokupna poznata odjeća izvedena je po visini uspravljenog ljudskog tijela, dakle, rješavana je vertikalno. Viseći na ramenima, oblači tijelo od ramena naniže ili je vezana u struku i pokriva donji dio tijela, ali uvijek usporedno s visinom tijela. U tom je džubleta suprotna. To je jedina poznata odjeća koja je građena horizontalno, u pravom kutu na visinu ljudskog tijela. U svim poznatim primjercima malisorska okrugla suknja uvijek je izvedena u tom horizontalnom smislu tako da njeni tekstilni dijelovi teku usporedno s donjim kružnim rubom ove suknje. To je osnovna značajka džublete, a sva ostala svojstva proizlaze iz ove specifične konstrukcije. U tom kanonu postoje svi poznati nam primjerci s malim odstojanjima u variranju osnovnog kružnog oblikovanja. Taj naglašeno horizontali kanon ove nošnje zapazili su već prvi istraživači (Haberlandt, Nopcsa), ali su se zaustavili kod te konstatacije a da nisu dalje izvodili kako i zašto je nastala ova specifična odjevna tvorba, tako suprotna pokrivanju ljudskog tijela raznovrsnom odjećom uopće.

Ne zadržavajući se kod te formalne konstatacije, pitamo se gdje je i u kojim proizvodnim odnosima mogla nastati ova svojevrsna odjeća, kakav je radni proces uložena u njenu izradu. Na ta pitanja nećemo naći odgovor jedino u opisu pojedinih primjeraka džublete. Nužno treba da razglobimo građu i sastav pojedinih objekata da tako steknemo saznanje o radnom procesu u toku kojeg je nastala ova tekstilna konstrukcija. U analizi džublete dajemo uz sliku predmeta i njegovu shematsku skicu nužno pojednostavnjenu do glavnih elemenata. Ali što je važnije, razvest ćemo, odnosno dekomponirati pojedine primjerke u njihov analitički sastav i tako pronaći njihovu građu i tvorbu. U tome nam je poslužilo deset primjeraka prikazanih u prilogu. Od toga su tri crvene vjenčаницe, i to dvije starije i jedna novoizrađena za potrebe muzeja u Zagrebu. Dvije su tzv. bijele džublete, djevojačke, tri su crne u boljem izdanju za mlađe žene za izlazak na pazar i na zbor. Jedna je jednostavna radna suknja i jedna je prelazni oblik između vertikalne suknje i kružnog oblika džublete.

Terminologija ove odjeće veoma je složena. U tome se služim nazivima kako sam ih mogla utvrditi u radu na terenu.

Kao što se često dešava u arhaičnoj folklornoj materiji, lokalni su nazivi labilni i od sela do sela mijenjaju službu i značenje. U daljem služit ću se onim nazivima kojima sam mogla na terenu utvrditi stalnije značenje a koji su potrebni u tumačenju posebnih stvari i oblika. Sam naziv džubleta izgovaram fonetski i ostavljam ga u tom obliku kako služi i kao termin u Etnografskom muzeju na Ce-

¹² Škaljić A.: Turcizmi u srpsko-hrvatskom jeziku. Sarajevo, 1966. s. v. džube.

tinju. Međutim, semantički sadržaj ove riječi različit je i javlja se u tri smisla. Tako se zove čitava haljina često snabdjevena gornjim leđnim dijelom, pa i rukavima. Ali, tako žene zovu i samu zvonoliku suknju, pa i samo njen stražnji dio je džubleta u užem smislu. Kako je najčešće taj stražnji dio razveden u zvonoliku suknju, a prednji dio je od ravnih komada, to se samo stražnji dio zove *džublet*, dok je prednji dio *prehni džublet*, prednja strana džublete.

U tvorbi džublete osnovna je sirovina samo vuna domaće ovce u ženskoj preradi. Vuna služi u dvije tekstilne tvorbe, jedno je izatkano sukno, drugo gajtan ispleten od vune, koji se stalno zove nazivom *spik* i nikako drugačije. Za tkanje žene predvu vunenu nit na dva načina: za osnovu u S smjeru, dok je za potku deblja nit ispredena u Z smjeru. Za spik služi dvostruko prepredena nit u Z smjeru od dviju tankih niti S smjera, ali i ta prepredena nit u spiku je veoma tanka.

Svoje domaće masivno sukno Malisorke zovu *žgun/shgun*. Žgun se ili ostavlja bijelim kako služi za djevojačku haljinu ili se masti u crno. Za svadbeno ruho služio je žgun, u crveno omašten, i to u dvije do tri nijanse tamnog crvenila. Danas ga žene bojadišu kupovnim bojama, ali se pamti da se stavljao u crno mastilo u jamama s jasenovom korom i lišćem. Otkani žgun nosi se u vodenice na valjanje i to je jedini posao koji žene ne rade same jer u stupama rade samo muškarci. Tako ustupanu tkaninu zovu u Zatrijepču *türk*, a u Gusinju *tirk/tirq* kako je usvojeno u književnom albanskom jeziku¹³. Žene u Bojani, pa i one starije, koje su donekdavna šivale džubletu, slabo razlikuju šta je žgun, a šta tirk. Poznaju obje riječi, ali im zamjenjuju smisao i služe se jednom i drugom u oba značenja. Ustupani tirk ima širinu lakta od oko 30 cm koliko je široko tkalačko brdo na horizontalnom stanu.

Gajtan *spik* ima odlučnu ulogu u oblikovanju džublete. Spik se prepliće uvijek samo na jedan način. Žene ga izrađuju u nevjerovatnim količinama. Izrađuje se od tanko prepredene niti tako da se niti međusobno prepliću u čvrstu elastičnu uzicu uvijek u stalnom rasporedu preplitanja. Za to služi osam drvenih držalica zvanih *kamze*, dakle, prvotno koštane nožice od koze. Na tih osam kamza namotana je vunica koja se nastavlja u potrebnoj dužini. Gajtan spik dobiva se preplitanjem od tih osam niti na posebno udešenoj napravi od šiblja. To je *koš e spikut*, koš za pravljenje spika. Spik se radi uvijek u kući, kao što se i džubleta šije u kući, a samo za naše fotografsko snimanje i studiozno promatranje naša je domaćica Prena iznijela svoj rad napolje na suncem obasjanu ledinu pred kućom. Za ranih jesenskih večeri i zimi stalno se u malisorskim kućama čuje kloparanje spika i kamza na košu, jer žene nikad nemaju dovoljno spika, koji služi i za mušku odjeću. U kućama se nalazi uvijek golemo mnoštvo spika ovijenog u zavežljajima o kućne grede. Za običnu svakodnevnu džubletu, kakav je, npr., naš predmet inv. sign. 14622, treba oko dvjesto pasa (mjera raširenih ruku) spika, ali za opremu svečanog muškog odijela treba i do trista pasa spika. Na starijim primjercima (npr., Sarajevo 1303 i 413), osim što je spik sastavljen u vodoravne trake, na mnogo načina ispleten je u virtuosnim viticama, pužićima, spiralama i sitnim meandrima, a i ravne trake spika svršavaju porubom u finim pletenicama sa sitnim ornamentalnim motivima.

Nije lako opisati riječima na koji način žene šivanjem dobivaju oblik zvonolike suknje. Naime, taj je postupak bitno različit od konvencionalnog šivanja tekstilne robe pa je bliži nekoj vrsti preplitanja iglom i končanom niti, nego poznatom šivanju odjeće. Prije svega treba istaći: ne postoji nikakav kraj po kojem bi džubleta bila

¹³ Oblikom *tirq/tirk* služe se svi navedeni albanski autori.

unaprijed zadana. Ni horizontalne pruge tirkā nisu unaprijed rezane po širini i dužini pa ni pruge sastavljene od spika nisu unaprijed sašivene u trake. Iako je čudno, kraj za džubletu unaprijed ne postoji. Šivanje džublete teče ovim tokom. Žena sjedi nisko i posao obavlja u krilu. S desne strane ima pripravljenu trubu uvaljanog tirkā ili neuvaljanog žguna više crnog (odnosno crvenog za vjenčanicu) i nešto bijelog. Dužina tkanine nije unaprijed određena; ako tirkā nema dovoljno, uzet će se nova truba tirkā. Osim toga, tu je i svežanj gajtana/spika, također neodređene, ali obilate dužine. Šivanje započinje od struka i redovi se nastavljaju naniže, a završava se na skutima s donjim rubom suknje. Žena započinje posao tako da nožicama zareže u trubu tirkā potrebnu joj širinu pruge, koju zove *ivē*. No, dalje prugu uopće ne reže, nego je kida rukama a tim već zadobiva izvjesnu zaobljenost tkanine. Dobivajući tako prugu tirkā, na nju našiva po dužini prugu spika tako da otvoreni kraj tirkā ostaje na unutarnjoj strani suknje. No, ni prugu spika ne sastavlja prethodno, nego je dobiva tek našivanjem na tekuću prugu tirkā. Kod toga u svom radu dobiva željenu zaobljenost i kružnu širinu suknje. Žena oblikuje džubletu isključivo u toku svog radnog postupka, upravo ona je modelira preplitanjem bodova izvođeci pod prstima određenu zaobljenost. Gotovo bismo taj način šivanja mogli usporediti sa preplitanjem fine košare ili modeliranjem keramičke posude; no ipak to je svojevrsno šivanje jer kao alat služi igla i konačna svršena nit. Na svaki način to je šivanje bitno drugačije od poznatog nam šivanja tekućim bodovima i sastavnim šavovima. Dakle, žena oblikovanje džublete dobiva isključivo u toku radnog postupka, drugačije nego što se dobiva sva ostala šivanja odjeća, za koju postoji unaprijed smišljen i određen kraj. U pojasu i na bokovima džublete tijesno priliježe uza struk, a zatim se naglo počinje širiti u valovitim kružnim naborima. U tako dosljedno dobivenom oblikovanju sačuvana je formula duboke arhaičnosti.

Šivanje džublete počinje na njenom pojasnom dijelu. Naime, u struku džubleta ima 15 do 20 cm širok ravni dio, sastavljen od nekoliko komada tirkā. Taj pojasni dio, to je *škina*, *kina* džublete, povezuje se sa dvije trake oko struka. Na nj se, kad je džubleta odjevena, stavlja veliki suknjeni pojas *postavē*, ili najbolji pas *brezē*, *brenzē*. To je velika kožnata pašnjača okovana kositrenim zrcima. Na pojasnom dijelu našiva se pruga crnog spika koja je kod svih varijanata, i bijele i crvene, samo crna. Ova pruga *spik e kina* uvijek je puna kružnica pa i kod džubleta kod kojih je prednja strana pojednostavljena od ravnih komada tirkā. Dalje se izmjenično našivaju pruge tirkā i na njih pruge spika, tako da oderani krajevi tirkā ostaju sakriveni na naličju suknje. Često su ti krajevi tako obilati da se na naličju pruge tirkā gotovo sastaju i tako gotovo pokrivaju pruge spika. Ali, na licu suknje prevladava faktura spika. Na bokovima džubleta je prilegnuta pa tomu odgovara dužina gornjih pruga. Zatim se, našli smo, pruge naglo produžuju redom prema donjem rubu suknje pa u tom zvonolika suknja zadobiva svoj čudesni oblik. Opisali smo kako tu jedinstvenu odjevnu fasonu žena stvara jedino u toku šivanja, kad pod prstima osjeća napetost obiju materija i daje im potrebnu elastičnu zaobljenost i krivinu, i to tako spontano da gledajući ni ne zapažamo kako to radilica vješto zadobiva. Sa svim tim nastaje u zvonolika suknji mekano uvijanje velikih izbojaka u skutima. Između tih valovitih izbojaka suknja se udubljuje u negativne nabore. Konačno, taj čudesni habitus dominira u donjem rubu suknje. Naime, najniža pruga, u pravilu bijela, podvijena je i na naličju našivena na svoju masivnu crnu podlogu koju daje posljednja pruga crnoga (ili crvenog) tirkā. S tim je donji rub, skuti džublete, oblikovan u neku masivnu, ali veoma gipku cijev, a upravo time dobiva se naglašeno valovito pregibanje čitave suknje. Taj se bijeli rub zove *posta-*

vitun, očito od slavizma podstavljen, jer je doista izveden postavljanjem bijele pruge tirkica. Taj je rub tako poseban da su neki istraživači pretpostavljali da je poseban oblik dobiven umetnutom žicom ili nekim drugim pomoćnim sredstvom. Ali ponovno treba naglasiti kako je konačni efekt ove odjeće dobiven jedino šivanjem horizontalno uvjetovane tekstilne materije. Pri svem tom po visini suknje nastaju negativna ulegnuća, sprijeda i straga. Stražnji nabor uvjetovan je sam od sebe. To je u stražnjoj sredini suknje *korito džublete — ljug (ljum) e džubljets*. I u stojećem stavu, a osobito u hodu, taj stražnji nabor diktira zvonoliko njihanje džublete ostavljajući noge slobodnim za koraćanje. Na prednjoj strani suknje srednji negativan nabor bio je naglašen umetanjem trouglog komada tirkica u vertikalni šav u kojem su se sastajale kružne pruge. Taj *klin*, zvan *ragacë*, nije prisutan na svakoj džubleti. Ipak se i sprijeda džubleta povija u negativno udubljenje. To je funkcionalno, osobito u sjedećem stavu kad džubleta pokriva koljena povijajući se upravo s tim prednjim ulegnućem. Sve to daje džubleti osobit izgled, izuzetan u općenitoj slici ljudskog odijevanja. Osobito je značajno kako u pokretu džubleta zadobiva dinamičnu sliku. Već u mirnom stavu, a pogotovo kod koraćanja u skutima na donjem se rubu izbacuju valoviti izbojci, pokretni, a ipak stalni, a različiti od gibanja svake druge ženske odjeće s dugim skutima. Sve tri naše crvene džublete izrađene su na isti način u obliku jednolike kružne suknje. Pruge crvenog tirkica i spika u tom su pune zatvorene kružnice, usporedno raspoređene i ravnomjerno nastavljane od pojasnog dijela do bijelog donjeg ruba, *postavitun*. Pravilne kružnice sastaju se sprijeda u sredini suknje u masivnom šavu. Taj je šav još naglašen vertikalnom prugom spika koji je na donjem rubu uhvaćen u nevelik uvrnuti ušitak. Po tomu se taj šav ugiba i tako se dobiva negativno uleknucé koje je, našli smo, funkcionalno potrebno u vladanju s tom suknjom. Ove nevjestinske džublete nemaju pretjerano proširenje u skutima pa su izbojci donjeg ruba umjereni. Zbog toga ove džublete imaju oblik tupoga stošca. Ta njihova konusna kontura mirnija je od napadno proširenih ostalih džubleta.

Džubleta varira i po dužini suknje a i to je ovisno o službi takve haljine. Za svakidašnju upotrebu džubleta je kraća, dosiže do pola lista, a to je prilagođeno za kretanje u kući, na polju i za stokom na krševima. Međutim, za svečaniye zgode džubleta mladih žena, a i naši odabrani primjerci imaju punu dužinu ženske haljine do gležanja, gotovo do tla. Zapravo se dužina džublete u službi cijele haljine upravlja s pojasnim dijelom, a sama zvonolika suknja ostaje u malom rasponu, najviše dvadesetak centimetara, odnosno dobrog pedlja razlike prema stasu i visini vlasnice. Upravo ta stalnost u obliku džublete govori za postojani kanon u tvorbi ove odjeće. Malisorska džubleta u pravom je smislu samo suknja koja oblači žensko tijelo od struka naniže. U službi cjelovite haljine ona dobiva svoj leđni gornji dio, *kraht e džubljets*. Taj je dio neovisan od suknje i posebno se prišiva ili sastavlja na pojasni dio suknje. S poramenicama na leđnom dijelu džubleta dobiva sigurnost svoje težine, no sama suknja još se povezuje oko struka jakim pojasnim trakama ili vunanim gajtanima.

Sasvim je značajno da u službi cjelovite haljine gornji dio pokriva samo leđa. Poramenice leđnog dijela na pojasni dio kopčaju se ili prišivaju na pojasni dio suknje tako da obje dojke ostaju nepokrivene. I to je jedna od osnovnih karakteristika po kojima je džubleta kao haljina svagda otvorenih ženskih grudi. Sad se sa džubletom oblači košulja ili bluza. Donedavna za pokrivanje prsiyu služio je poseban dometak, kao neki plastron, zvan *grūkca*. I košulja/*kēmish* i poprsnica/*grūkca* sekundarno su ušli i kostimnu cjelinu džublete koja je primarno haljina golih grudiju. Imala sam sreću doživjeti pojavu žene u džubleti s golim grudima. U kuli

Gjergj Marašija u Dragobiji u povirju Valbone na poziv domaćih u ranu zoru stigli smo ljeti godine 1933. tad kriomice pred talijanskim graničarima. Mene su žene uvele u kulu, dok je moj muž napolju pregledavao nekog bolesnika. Kao hećimu/liječniku bila su mu otvorena vrata i srca naroda s obje strane državne granice. U kuli kraj ognjišta sjedila je starica Kalina Gjergj Maraši, majka domaćina, odjevena u džubletu, a bez košulje golih grudiju. Na lijevoj poramenici imala je u čvor vezanu kupovnu džepnu maramicu. Kad su muški ušli u kulu, ona je maramicom prekrila grudi, i to najviše zbog gosta stranca. I mlade žene nisu imale na sebi platnene košulje jer je bijela košulja od kupovnog šifona bila prava raskoš. Žene su najviše bile u *džemperima*, kako je haljetak ispleten od domaće vune na građanski način za I svjetskog rata sa svojim engleskim nazivom ušao i u zabitne regije Prokletija. Da je bijela košulja kasnija intruzija u sliku džublete, vidi se i po obje košulje koje se nalaze u kostimnim cjelinama oba primjerka iz muzeja u Sarajevu. Dignute s ostalim priborom u ovim kompletnim kostimima obje su tuda intruzija. Jedna od tih košulja (u kompletu Hoti, sign. 1302 muzeja u Sarajevu) sašivena je od neispranog kupovnog šifona u fasoni muške građanske košulje prošlog stoljeća sa sitnim naborićima na prsima. Drugi primjerak u kompletu Kukli (sign. 410 muzeja u Sarajevu) lijep je primjerak onakve ženske košulje koja je u nošnju katolikinja u Skadru ušla iz muslimanskog kruga. I dalje u Krajini takova je košulja u varijantima lokalnih nošnji pa je ima i pleme Šestani u Dubokoj krajini. Također, nošnja u Klezni, koja je varijanta skadarske katoličke nošnje, kao i ostale zabojske nošnje, imaju tu lijepu obilatu mekanu košulju. Ali, u malisorskom habitusu ova je košulja upravo proturječna stilu i cjelini džublete. Već po ukrasu oko širokog vratnog izreza daleko je od svake srodnosti s habitusom džublete. Jer, taj je ukras arhitip one čipkarske proizvodnje koja se iz medijevalne kerice u primorju razvija u pravi čipkani dekor kakav ima i ova košulja. A malisorska džubleta uopće ne pozna sitan vez iglom ni fine tehnike renesansnih radova. Na stražnjoj strani na jednoj od širokih pruga džubleta nosi često vez, ali uvijek samo u terzijskoj izvedbi, najčešće u zlatnom širitu i srmi. Ako je džubleta i prvotno imala zlatovez, taj se preoblikovao u terzijski rad kako su u džubletu ušli već gotovi takvi radovi, nabavljeni kod terzija u Skadru. Ono malo veza svilom i pamukom na nekim našim predmetima (sign. 18092 Klezna, 17762 Skorač) tako je nevješta imitacija nedavnih građanskih uzoraka da bitno odskače od terzijske srme, koja je pozitivno urasla u stil džublete. Autentičan svojevrstan ukras džublete nalazi se na tri naša najstarija primjerka (sign. 413, Kukli, 1303 Hoti, i 14628 Dragobija), ali to nije vez. Taj sasvim poseban ukras sastoji se u virtuoznom vladanju gajtanom spik, u čemu preteže motiv vučjeg zuba.

U Dragobiji, u dnu doline Valbone mlade su nevjestice, ljeti god. 1947, bile u nošnji zadrimske varijante košulje tipa fustanele a pokrivenom s dvije pregače, prednjom i stražnjom. Jednaki par pregače u ovom se kraju nosio i na džubleti. Ali ta je džubleta prelaznog oblika kakav je naš primjerak inv. 14628. Kako su, dakle, elementi košulja/kemiš sa svojim balkanskim romanizmom i poprsnica/grūkca sa slavenskim nazivom kasniji dodaci malisorskoj haljini tipa džublete, to je džubleta sve do naših dana, do suvremenih promjena, u biti sačuvala svoj osnovni značaj ženske odjeće s otkrivenim grudima.

Dosljedno društvenoj ulozi tradicijskog odijevanja, i malisorska džubleta ima modalitete prema uzrastu i društvenom položaju ženskog bića u rodovskoj zajednici. Zato se razlikuje haljina djevojke, nevjestice i udate zene. Djevojačka je džubleta bijela *xhubletë bardzë*, koja se tako zove i pored toga što u fakturi ove odjeće prevladava crni spik. Kao i na širem području dinarskog habitusa, i kod

Malisora postojao je do naših dana običaj, čvrst kao nepisani zakon, da je djevojačka vunena odjeća bijela, a udata žena da nosi tamne haljine, u dinarskoj tipologiji često tamnomodre, a kod Malisora crne, odnosno za nevjestu tamnocrvene.

U šezdesetim godinama džubleta se naglo odbacivala. Nosile su je još samo starije žene u udaljenim brdskim naseljima, ali i tu su je mlađe već odlagale, iako je u svakoj kući bilo još lijepih primjeraka. Donedavna nevjesta je u prćiji donosila bar pet do šest džubleta, od kojih je jedna bila crvena vjenčanica, jedna ili dvije svečanije za izlaske, a tri do četiri radne, svakidašnje. Te su obično samo suknja, kakav je naš primjerak sign. 14622-Skadar. Gotovo da je još i sad pravilo da za svadbu služi crvena džubleta, *xhublet kuq*, ali u tom je, ipak, razlika između starijih i sadašnjih primjeraka. Naš predmet izrađen 1962. godine ima tirk i spik u istoj crvenoj boji otvorenog karmina, dok dva starija primjerka imaju ljubičaste i tamnocrvene tonove u tkanini i spiku. Osim toga, na starijim je primjercima gajtan spik ispleten u virtuoznim varijantama, a takav rad žene koje su mi tumačile džubletu uopće više ne znaju. Na svim recentnim primjercima gajtan spik služi kao konstruktivan element u tvorbi džublete, i to na dva načina; ili kao jednostavan gajtan ili kao traka sastavljena šivanjem od nekoliko usporednih gajtana. Međutim, na starijim primjercima spik je upotrijebljen, osim u ravnim trakama, i kao izrazito ornamentalni element koji je apliciran na mnogo precizno isprepletenih načina u tako virtuočnoj izvedbi da je to zadivljujući ženski ručni rad kojemu nema usporedbe u drugim folklornim vezovima.

Upravo činjenica da je džubleta sva izdijelana šivanjem jedna je od osnovnih značajki malisorske džublete. To je primarno šivano ruho porijeklom iz duboke arhaičnosti ljudskog odijevanja uopće.

Jedini nešivani element na toj odjeći jesu vunene rese. Ali nema ih na samoj zvonolikoj suknji, nego i na dodatnim dijelovima džublete u službi haljine. Rese su dodatak na rukavima leđnog dijela, a obilato su resama opremljeni dodatni predmeti uz džubletu, tako i jelek/prslučić. Dva sarajevska primjerka imaju rese i na dodatnim pasovima uz osnovni pas *kolan*. Na tom drugom pojasu rese su dodatak na oba boka. Taj element odgovara crvenim resama na analognom pojasu koji je sastavni dio u nošnji Mijaka a zove se u Makedoniji *prepaška*. U primarnu cjelinu džublete kao šivane odjeće rese su ušle iz drugog tipološkog habitusa. Svakako su primarne u nekim starobalkanskim arhitipovima pa su bitan sastavni elemenat balkanskih varijanata. Međutim, u habitus džublete ušle su kao elemenat stran šivanoj odjeći i nemaju organske veze s primarnim oblikovanjem zvonolike suknje.

Znatnu promjenu primarne građe džublete pokazuju oni primjerci koji su ušli do naših vremena gotovo u suvremenost. Naime, sve poznate crvene džublete izrađene su u konusnom obliku, pa u tom moramo gledati osnovno oblikovanje ove kružne odjeće. Po svojoj obrednoj službi crvena je džubleta konzervativno uz boju zadržala i osnovni oblik. Ostali primjerci i muzejski i mnogi na terenu imaju pravu džubletu, kako to žene kažu, u svom stražnjem dijelu. Prednja im je strana jednostavna, sastavljena od ravnih komada tirk rezanog prema obliku suknje. Ta se promjena dogodila, bez sumnje, već odavna. Naime, iako je džubleta odjeća iracionalne funkcije pa je doista za naše pojmove do kraja nepraktična, teška i glomazna, ipak mora da su se odavna javile potrebe za neku spretniju preinaku. A kako u pučkoj nošnji stalno mjesto ima pregača, zaslon, zastor, već kako se takav predmet zove, to je pregača pokrivala i zvonoliku džubletu. Isprva praktično odijelo, zatim dodatak, pregača u mnogim folklornim varijantama postaje ukras odnosno nosilac likovnih vrijednosti. To se izvršilo i u razvoju zvonolike haljine pa je ve-

lika pregača zakrilila prednju stranu zvonolike suknje. Tako se taj prednji dio pojednostavnio do sadašnjih oblika. Ipak i, takva jednostavna prednjica suknje ima horizontalan porub, koji put i bez bijelog postava a ima i ugibanje svog prednjeg nabora. Tako oblikovanoj suknji/džubleti pripada velika pregača *paranik*. Taj veliki zaslon pokriva suknju sve do ona dva simetrična šava na bokovima, na sastavu prednjeg i stražnjeg dijela suknje. U pravilu, paranik je kraći od suknje pa njezin valoviti rub ostaje vidan ispod te pregače.

U posljednjem postojanju ove nošnje paranik je zamijenila pregača od industrijskih tkanina. U građanskom pučkom kroju ta je pregača nazivana *traversa*. Svršava nabranim volanom ispod kojeg proviruje valoviti rub suknje. U svečanijem izdanju žene stavljaju i po dvije takve pregače s volanom, od kojih je gornja u nekoj skupocjenoj tkanini, svili ili, što mlađe žene vole, u baršunu, kako je takav merkantilni tzv. patent-baršun obilato ušao i u sastav svečane crne džublete (npr., na džubleti sig. 17762, Skorać).

Kao za suknju tako i za paranik postoji radni i svečani modalitet, iako su oba u formatu, kroju i građi identični. Kao džubleta tako je i paranik šivano ruho. Za razliku od svih pregača koje se javljaju u našim folklornim varijantama, gdje je pregača uvijek nešivano ruho, malisorski paranik izrazito je šivan. Sastavljen je šivanjem tako da mu sredinu čini četvorina izatkana od vune raznih boja i šara u tehnici iveranja/klječanja u tamnom koloritu s nešto svjetlijih umetaka. U Zastanju žene su za takav rad kazivale da se „veze na stanu”, a šare se prebire „na ribicu” samim prstima, bez nekog klječa ili ivera. To je jedna od prvobitnih tekstilnih tehnika na predstupnju pravog tkanja a na prelazima između veziva i tkanog prijelaza. Klječanoj sredini okvir čine pruge tirkica i spika opšivene na stranama paranika. Kod tog je donja pruga valovito izvučena i tako u šivanju svedena u lučni segment horizontalno položen. Tako paranik pristaje uz donji rub džublete koji ostaje vidan i pod starinskim paranikom i pod modernim banalnim traverzama, jer paranik su žene odbacile u posljednjoj fazi svoje malisorske nošnje. Ranije, ispod velikog paranika stavlja se još laganiji zastor od kakve tanje kupovne tkanine. Ova *boča* (*bošča*) prenijela je svoj naziv i na takav gornji zaslon kakav je sad najviše u upotrebi, ali sve više prevladava talijanski *traversa*.

Među našim primjercima zastupljena je i posebna varijanta kružne suknje. To je primjerak iz Dragobije u Valboni, sign. 14528. Naveli smo kako se u Valboni susreću bitno različiti tipovi ženske nošnje, pa i malisorska džubleta i zadrimska košulja-fustanela. U tom je došlo do sljublivanja i premještanja pojedinih predmeta između oba tipa. Uz platnenu košulju žene nose dvojnu pregaču, prednju i stražnju. Ove dvije pregače manje su od paranika iako u sastavu odgovaraju osnovnom tipu istog šivanog ruha. Naime, i pštjelak ima klječanu sredinu, četvorinu uokvirenu prugama tirkica i spika s apliciranim ukrasima u spiku i srmi. Takva se dvojna pregača u Valboni nosi i uz džubletu. U tom slučaju džubleta je zadobila prelazni oblik kako ga pokazuje naš spomenuti predmet sign. 14628. U kontaminaciji s dvojnomo pregačom, zvonolika suknja u svom je gornjem dijelu izgubila prvotnu kružnu građu, ali ta se zadržala u donjem dijelu kao prava zvonolika suknja. Na toj suknji pruge tamnoljubičastog purpura i obilat ukras u spiku i srmi ovu suknju čine izuzetno otmjenom. Bez sumnje, ta iznošena stara džubleta mora da je prvotno služila kao nevjestinska vjenčanica u sastavu svadbene haljine.

Daljnju fazu zvonolike suknje našli smo u oblaji iz Vasojevića. No, između vasojevičke oblaje i malisorske džublete karakteristična veza je sam naziv oblaja. Za vasojevičku oblaju Vlahović je utvrdio i naziv džupeleta, za koji on s pravom kaže da je noviji od oblaje. Dakle, vasojevička oblaja nazivala se u srpskohrvatskom

jeziku jednako kao i malisorska kružna odjeća. Ali sam naziv džupeleta i džubleta, mada se njim nužno služimo, ništa ne govori o genetici ove odjeće. Ovo novije ime usvojeno u srpskohrvatskom i albanskom jeziku u Malesiji ušlo je s turskim i mletačkim utjecajima, a kako je glasilo neki stariji indigeni naziv za tu specifičnu odjeću, o tom nema potvrde.

To što je prednji dio suvremene džublete pojednostavljen govori o uštedi u materijalu i radu, a to je suprotno prvotnoj kružnoj džubleti, kako je ta varijanta sačuvana u obrednoj konzervativnoj crvenoj vjenčanici. Zvonolika džubleta kao arhaično dobro raspolaže do rastrošnosti s vlastitom tekstilnom robom i neizmjerljivim utroškom ženske radne snage u energiji i vremenu. Ova ergološka zakonitost svjedoči o dubokom povijesnom porijeklu ove odjeće. Ujedno je to značajka jednog do kraja zrelog djela, izdjanog u svom izuzetnom radnom postupku, koji je do kraja usklađen sa finim rukotvorstvom i s posebnom ženskom vještinom i spretnosti. Kako već prehistoričar E. Vogt zaključuje¹⁴ da sposobnost rukotvorstva i spretnost u strpljivom radu prstima dovodi do savršenih tvorbi kakve čovjek današnjice nije kadar postići osim u sasvim specijaliziranim profesionalnim djelatnostima. U svim varijantama džublete, bilo da je to samo suknja s poramenicama, bilo da ima ledni dio pa i nadodane rukave, nema prednjeg dijela koji bi pokrivaio grudi. U svečanom izdanju na gornji se dio tijela oblačio mali haljetak. To je neke vrsti prslučić ili kaputić s kratkim uskim rukavima ili bez rukava, ali uvijek s gustim odužim resama na ramenima. Žene taj prslučić zovu *jelek*, *džemadan*, *džamadan*, iako se taj posljednji naziv prenosi i na veći gornji haljetak. No, pod turskim nazivom *jelek* taj prsluk bitno se razlikuje od svih vrsti orijentalnih prsluka poznatih u nošnji muslimanskih žena. Naime, malisorski prsluk nema prednjice, ne zakopčava se na grudima pa, kako sprijeda dosiže tek ispod ruku, ostavlja prsa sasvim otvorenim. Pokriva samo leđa, ali dublje nego takvi kratki levantinski prslučići. I u tom slučaju, dakle, kad se džubleta nosi s takvim jelekom, bitna značajka ove nošnje iskazuje se u nepokrivanju ženskih grudi. Već smo našli da je to haljina u kojoj ženske grudi primarno ostaju neodjevene, gole, pa i naglašene s tijesnim prslučićem ili nategnutim poramenicama. Svi predmeti koji u habitusu džublete služe da se pokriju grudi sekundarno su ušli u ovu kostimnu cjelinu. Spomenuli smo već razne vrste košulja od kojih najviše služi obična košulja/bluza od kupovnog pamučnog platna u banalnom kroju prošlog stoljeća. Uz košulju, našli smo i svježu prinovu vunenog džempera od domaće vune a često i konfekcijske različite *veste* i *jakete*. U svečanom izdanju služio je oveći kaput *džamadan* s drugim rukavima od crnog tirkica ili u boljem izdanju od baršuna ili crnog pliša ukrašen terzijskim vezom u srmi. Ali ni džamadan se ne zakopčava sprijeda pa se na košulju povezuju svilene marama i vješaju bogate metalne ogrlice i križevi.

Postojao je i poseban predmet kojim su se pokrivala grudi. Do pokrivanja ženskih grudi u habitusu džublete moralo je doći već odavno, otkako se golotinja erogene zone na ženskom tijelu počela osjećati zazornom. Odavna je to već poodmaklo; možda već i prije usvajanja platnene košulje, pa je za to iznađen poseban predmet. To su *grūkca*, samostalna poprsnica kao neke vrste plastron, u boljem izdanju od crnog tirkica s terzijskim vezom. Kao i termin oblaja, tako je i naziv grūkca > gr'oca rana slavenska pozajmica. U džubleti udete žene grūkca ostaju neugrađena, tek nadodana u cjelinu haljine, a tek u djevojačkom modalitetu grūkca, isple-

¹⁴ Vogt E.: *Geflechte und Gewebe der Steinzeit*. Basel, 1937.

tena od bjele vune, našivena su na pojasni dio džublete i solidno pokrivaju djevojačke grudi, kako je to zakonita pojava u dinarskom tipološkom habitusu.

Uz džubletu, žene stavljaju različite pojaseve. Kao i u čitavom prostiranju Dinarida, žene se i u svagdašnjoj odjeći opasuju kožnatom pašnjačom. To je oširok čvrsti remen *riip*, koji dobro pridržava slabine. Na pašnjači, na desnoj strani visi na kaišu nož za rezanje kruha, to je pravo i dužnost domaćice, zatim ključ, koji je također znak njezine vlasti u kući, i šilo za oplitanje opanaka, ili danas češće nožice. Tako ta terkija postaje znakom udate žene. Ali uz svečanu džubletu, u prvom redu uz nevjestinsku, žena nosi širok kožnati pojas, gusto okovan kositrenim zrcima, s velikom ukrasnom kopčom sprijeda. Ovakav starinski *brezē*, *brenzē* veoma je skupocjen. Zamjenjuje ga masivni široki pojas, zvan *postavē*. Izrađen od tirkia i ukrašen širitom i staklenim perlicama, ovakav veliki pojas sastavni je dio svečanog izdanja džublete za mlade žene.

Postojao je još jedan predmet koji kao da stoji na prelazu između širokog pojasa i stražnje pregače. To je *kerdokla* koja se stavlja straga na pojasni dio džublete, ali nosi se i u habitusu košulje fustanele više kao ukras nego iz potrebe za odijevanjem.

Sva svojstva malisorske džublete proizlaze iz njene osnovne građe kako smo to upoznali u pojedinim konstruktivnim elementima. Po svemu, dakle, džubleta u svim varijantama pruža istu tipološku odrednicu. U tom ćemo redom utvrditi glavne značajke. Najprije, dužina suknje kreće se u rasponu od kratke, koja pokriva koljena, do srednje, koja dopire do pola noge, i zatim sasvim duge do tla. Najobičnija džubleta, ona koja služi kao svagdašnja haljina, srednje je dužine. Nevjestinska, bogato ukrašena, pune je dužine do tla. U svim varijantama džubleta je u struku prilegnuta uz bokove, a u donjem dijelu naglo se proširuje i kod toga u skutima izbacuje jake valovite nabore. Od tog nabiranja dva su ulegnuća posebno naglašena. Već smo našli prednje ulegnuće s klinom *ragacē*. Kad je džubleta odjevena, odgovarajući negativan nabor formira se i straga u donjem dijelu zvonolikog volumena. Oba ova nabora zovu se *ljug e džubljets*, *korito džublete*, a služe zato da se teška suknja u hodu i prigibanju lakše povija. Kod sjedenja prednji nabor, pojačan s klinom, služi da se pokriju noge povijanjem džublete preko koljena.

Ovako odjevena, džubleta daje sasvim osobitu odjevnju sliku, bitno različitu od svake druge okrugle suknje. Dok svaka druga haljina, vertikalno krojena, pada jednoliko u istoj dužini svojih skuta, a i kad je providena povlakom, njen je rub uvijek simetričan. Kod džublete, međutim, njen donji rub u hodu i mirovanju nikad ne ostaje u istoj ravnini. A kako je taj donji rub markiran s podvijenom trakom bijelog tirkia, našli smo da je to neka vrsta elastične cijevi, to se lelujanjem donji rub suknje pri svakom koraku izbacuje poput nekih izbojaka. Upravo to izbacivanje skuta daje svojevrsnu stalnu sliku ovog ruha u svim varijantama i modalitetima.

Prema svemu, dakle, utvrdit ćemo one značajke džublete koje sačinjavaju sveukupnu dimenziju u funkciji i oblikovanju a po kojima se ova ženska odjeća odvaja od svih ostalih odjevnih tipova.

U prvom redu recentna džubleta je izrazito vunena haljina. Sirovina od koje su izrađena dva njena tekstilna elementa, tirk i spik, uvijek su samo od vune domaće ovce. Sekundarno nadodan baršun ima samo ukrasnu službu. Dalje, konstruktivno glavna značajka džublete je njena horizontalna građa. Slijedeća bitna značajka je funkcionalna. Naime, džubleta kao haljina odijeva donji dio tijela, pri čemu grudi ostaju otkrivene. Da je to svojstvo bitno i u današnjoj džubleti, vidi

se po tom što su svi predmeti, određeni za odijevanje grudnog koša, tek sekundarno urasli u cjelinu džublete. Prema tomu, dakle, golotinja ženskih grudi bitna je crta u službi u slici ove odjeće. Dalje, osobita je značajka oblikovanje s prednjim i stražnjim negativnim naborom i s posebnim oblikovanjem u skutima u kojem se donji rub suknje izbacuje u valovitim izbojcima. To posebno oblikovanje proizlazi kao nužna posljedica osnovne građe ovog ruha a ostaje bitno vezano u pojavi malisorske džublete.

S ovako utvrđenim značajkama džublete potražiti ćemo analogiju u onim odjevnim oblicima koji su sadržani u spomenicima iz prošlosti. No, u vezi s tim ne smijemo se povoditi samo za formalnom sličnosti koja može biti slučajna. Treba da utvrdimo elemente koji konstruktivno i funkcionalno odgovaraju značajkama kako smo ih utvrdili u pojavi džublete. Samo tako dobit ćemo pouzdan kriterij u iznalaženju srodnosti s odjevnim tipom između džublete kao živog fenomena i povijesne građe iz prošlosti.

Pogledat ćemo najprije one spomenike na koje upozoravaju svi autori koji su se bavili pitanjem džublete. To je nošnja ženskih likova minojske epohe. Poslužiti ćemo se likovnim prikazima ovog kostima na skulpturama, freskama i prizorima urezanim u pečatnjake i geme.

Jedna od poznatih fajansa s likom zmijske božice iz Knosa ima suknju u obliku pravilnog prikraćenog stošca¹⁵. Jasno se razabire horizontalna građa ove suknje markirana nizom koncentričnih kružnica po cijeloj visini suknje. U svom gornjem dijelu nešto niže od struka suknja je pokrivena posebnim predmetom koji je sprijeda i straga preklopljen na suknji, dok je na bokovima kratak. Gornje tijelo odjeveno je u haljetak koji ostavlja istaknute grudi, a pod dojčkama sapet je s nevelikim, ali čvrstim steznikom što prsa još podiže. Kako su ova dva odjevna predmeta, pokrov na suknji i gornji haljetak na ovoj plastici, pokriveni zmijskim kolutima koji su sprijeda skupljeni u masivan čvor a zatim se dekorativno povijaju na plećima silazeći s ramena na obje ispružene ruke, to je s ovom kulturnom gestom gornje ruho toliko prekriveno da se ne može pouzdano razabrati o čem se upravo radi. B. Jubani drži da su ova oba dijela jedan predmet koji oblači leđa i ruke do lakata a zatim kao kratko krilo silazi na suknju i prekriva je u gornjem dijelu¹⁶. Ipak, ne bi se moglo pouzdano odrediti da li se radi o jednom ili o dva odjevna predmeta. Od elemenata, kako smo ih utvrdili na džubleti, ovdje je prisutna horizontalna konstrukcija stožaste suknje u punoj dužini i golotinja grudi istaknutih s nekim haljetkom/steznikom.

Drugi lik zmijske božice ima suknju u zvonolikom obliku a i tu je očita horizontalna građa¹⁷. Sastavljena od šest volana od kojih je svaki složen od raznobojnih četvorina, ova je suknja u struku nadostavljena na jedan ravni horizontalno položen komad tkanine. Taj dio i najgornji volan dijelom su prekriveni onakovim dodatnim predmetom kakav je i na prvoj plastici, samo tu je posve vidljiv. Na suknji je preklopljen po visini, sprijeda i straga, a na bokovima je kratak. Gornje tijelo je odjeveno u tijesni haljetak koji pokriva leđa, ima uske rukave do lakata a prsa ostavlja otvorene i istaknute pomoću svog steznika. U struku žena ima pojas sastavljen od masivnih, očito metalnih, članaka. Zato se ovdje jasno vidi da se radi o dva predmeta, da je tu, osim suknje, i neki dodatak na suknji a poseban je kaputić/prsluk koji dosiže do pojasa. Na ovom se liku dobro razabire da taj do-

¹⁵ Zervos Ch.: *L'art de la Crète*. Paris, 1966, sl. 414–416.

¹⁶ Jubani B.: *La xhublette (cotte) albanaise témoin de l'ancienneté du peuple albanais*. II Conférence des études albanologiques. Tirana, 1970.

¹⁷ Zervos Ch.: nav. djelo, t. II i sl. 412 i 413.

datni predmet ima geometrijski ornament koji ne može biti drugo nego u prijeboru izvedena romboidna šara izatkana od raznobojnih vunениh niti, a to klječano polje obrubljeno je dekorativnom bordurom od suknenih traka. Na ovom liku, dakle, imamo utvrđenu horizontalno izvedenu suknju, sastavljenu od četvorina od neke vunene tkanine, koja ima punu dužinu do tla. Osim suknje, tu je tijesni prslučić/steznik s istaknutim golim grudima, zatim metalni pojas sastavljen od gibivih članaka i neka odjeća koju ćemo pokušati potanje odrediti. Kako je očito da se radi o klječanoj tkanini u onoj tehnici koju poznamo iz mnogih folklornih tvorbi na Balkanu, to bi ovaj preko suknje prebačen predmet mogao odgovarati dvojnoj pregači. Može se pretpostaviti da je samo zbog likovnog efekta dvojna pregača sastavljena na bokovima u jedinstven predmet, kako to imaju obje skulpture. No, i bez te pretpostavke, jer su svi drugi predmeti podani realistično, mogle su prvotne dvije pregače u razvoju ovog raskošnog kostima prerasti u jedan predmet koji još samo kao ostatak praoblika dvojne pregače ima dekorativnu službu u ovoj rafiniranoj kostimnoj slici. U oba slučaja ovaj predmet odgovara dvojnomo pštjelaku u varijanti džublete. Likovno, naši predmeti imaju isti tekstilni sadržaj s osnovnim klječanim poljem, koje je dekorativno obrubljeno jednako u prednjem i stražnjem dijelu onako kako to imaju obje fajanse iz Knosa. U balkanskim nošnjama postoji još jedan predmet koji je po službi blizu dvojnoj pregači. To je *okoljača*, poznata u mnogim varijantama, koja obuhvata struk i bokove na platnenoj košulji. No, okoljače nema na prostiranju džublete. A da je i velika pregača, naš paranič, pripadala minojskom kostimu, naći ćemo potvrdu na maloj glinenoj figuri iz Hagia Triade¹⁸. Ženski lik na njihalci ima takvu pregaču pa i tu je jasno da je tu prikazana klječana vunena tkanina s vodoravnim nizom da li utkanog ornamenta ili našivenih pruga tkanine ili gajtana.

Minojski brončani kipovi ženskih adoranata¹⁹ imaju dugu zvonoliku suknju, sastavljenu od volana, na kojima se ističe prednji negativni nabor, naš *ljug e džubljets*, a i tu se ističu gole grudi.

Sve značajke ove specifične odjeće razabiru se na freskama. Žena na freski iz Tirinsa²⁰ ima dugu zvonoliku suknju s dekorativnim horizontalnim prugama i s gornjim ravnim dijelom koji odgovara našem *skin e džubljets*, a na koji je nadostavljena zvonolika suknja dužine do gležanja. Osobito je naglašen prednji nabor i, što je za nas važno, naglašeni su izbojci donjeg valovitog ruba. Uz to je žena odjevena u tijesni prslučić s kratkim uskim rukavima i otvorenim grudima. Ima i pojas u struku. Brižno očešljana kosa ima i pramenove, slobodno opuštene, ali pravilno razdijeljene. Iste značajke nalaze se i na freski iz Tebe²¹. I tu je duga suknja sašivena od horizontalnih volana s naglašenim prednjim ulegnućem i istaknutim izbojcima donjeg nemirnog ruba, zatim uski haljetak s otvorenim grudima i frizuru sa simetrično opuštenim lepršavim pramenovima kose. Ovako očešljana kosa očito je imala svoje značenje nama nepoznato. Na mnogim fragmentima isti je kostim razveden u pojedinosti koje tipološki pripadaju sve u istu kategoriju.

Značajna svojstva minojske kružne odjeće najbolje možemo očitati na gemama i pečatnjacima²², možda zato što se na ovim sitnim likovima umjetnik morao ograničiti na elementarne detalje u prikazivanju ruha. Prije svega, tu nalazimo da se dužina minojske zvonolike suknje kretala u istom rasponu, kako smo to našli

¹⁸ Isto n. d. sl. 578.

¹⁹ Isto nav. dj. sl. 505 i 508.

²⁰ Bossert E.: Altkreta. Berlin, 1937,³ sl. 34.

²¹ Isto nav. dj. sl. 40.

²² Isto nav. dj. sl. 399 i 400.

i kod džublete, od pola noge do pune dužine. Ta je nošnja bila veoma raznovrsna, bujna i bogata u svojim detaljima. No i pored toga, opet su tu glavne značajke: horizontalna konstrukcija suknje, golotinja grudi, prednji negativni nabor, šiljati izbojci donjeg ruba, te osobito karakteristično povijanje suknje na koljenima kod sjedenja. Gdjekad se minojska ženska odjeća sastoji samo od suknje, dok je gornje tijelo neodjeveno. Katkada je naglašen pojas, a katkad privilegij haljetak ostavlja grudi nepokrivene. Sve ove elemente našli smo i na malisorskoj džubleti pa ih po analogiji možemo razumjeti i na minojskim prikazima. Točnije rečeno, jedino upoznavanjem građe, konstrukcije i funkcije recentne džublete u stanju smo funkcionalno protumačiti ženski minojski kostim u ovom odjevnom tipu horizontalno konstruirane odjeće.

Ipak, u usporedbi s recentnom džubletom moramo priznati da su oblici minojske nošnje daleko bujniji i složeniji nego što to poznamo iz malisorske džublete. Oplemenjena polihromija sama po sebi govori o profinjenosti ovoga ruha. Volani, koji put jednostavni, koji put složeni i lepršavi, kombiniraju se sa živo uzorkovanom tkaninom. Upada u oči raznolikost pojedinih kostima i njihova individualna obrada. I pored kanona koji je zadan horizontalnom konstrukcijom odjeće, pojedini kostimi nose lične individualne crte. To govori da je minojski kostim u dugom vremenskom rasponu svog postojanja već bio zrela materijalna tvorba jednog društva koje je stajalo na vrhuncu svog razvoja. A taj se razvoj od svog početnog impulza morao protezati u dugim epohama da bi konačno dosegao ove svoje zrele konačne oblike. To je sve inventar osobite i svojevrsne a bogate i sjajno razvijene urbane kulture. Uza sve to ne možemo ne vidjeti da je osnovna crta, a to je specifična horizontalna konstrukcija ovog kostima, identična u obje grupe, one koju predstavlja recentna džubleta i one u odjeći minojskih spomenika.

Razlika između recentne džublete i minojskog kostima ne postoji, dakle, u osnovnoj zadanoj konstrukciji ovog habitusa, nego u društvenom rasponu između oba nosioca tog materijalnog dobra. Najviši domet minojskog kostima predstavlja nevelika skulptura iz bjelokosti, primjer savršenog umjetničkog djela²³. A opet, i tu ćemo naći jedan naš balkanski elemenat. Nađena u Mikenama, datirana u 13. stoljeće stare ere, ova sitna skulpturica (visine svega 7,8 cm) prikazuje tri lika, majku, odraslu kćerku i dječaka. Izvanredan kostim obiju žena u karakterističnim volanima, ukrašenim očito s polihromnim vezom i aplikacijama, ima sve značajke prave horizontalne suknje pa ih ne treba ponavljati. No, ne može se ne vidjeti kako se ova komplicirana odjeća u sjedećem stavu lako povija pomoću poznatog nam prednjeg nabora. To je pribor visoko razvijenog društva koje poznaje i cijeni svoju raskošnu odjeću. Međutim, tu je još jedan element koji je, koliko mi je poznato, najraniji likovni prikaz jednog predmeta koji je kod nas i danas još sasvim udomačen. To je ravni nešivani šal. Veliki ravni ogrtač u svom je čitavom polju jednolike fature i dekorativno obrubljen. Prebačen je preko ramena majke tako da su s njim ležerno ogrnute obje ženske figure. Već smo u sastavu džublete našli jedan po prvotnom obliku nešivan predmet. To je pregača, prvotno nešivana tek uz džubletu dobiva horizontalnu građu. Ovaj šal prvi je i najraniji predstavnik naše *struke*, koja je, kako je poznato do danas, ostala stalni ogrtač u planinama zapadnoga Balkana. Jedino *struka* može predstavljati takav ravni nešivani ogrtač jednolik u svom tkanju kojim se po potrebi mogu zaogrnuti i dvije ženske osobe, kako je to prikazano na ovoj minijaturi a kako struka u toj veličini i danas postoji. Razlika je samo u tom da naša struka u najljepšim primjercima ima na obje kraće strane

²³ Wace H.: The Ivory Trio, Ivories from Mycenae I, 1961.

obilate rese, a rese su jedan od elemenata općenit u odjeći u tekstilnom priboru balkanskih brđanskih varijanata.

Još je jedna pojava važna za naše posmatranje a koju nalazimo na ovoj skulpturici. To je postupak sa ženskom kosom. Djevojka ima slobodno opuštenu kosu, dok majka, udata žena, ima frizuru dignutu u čvor i sapetu uskom prevjesom. Kako autorica Wace upozorava²⁴, to je kultno češljanje kose skupljene u magijski čvor kako ćemo slične postupke sa ženskom kosom naći i u našoj etnografskoj građi.

Na kraju, i pored toga što smo našli srodnost u konstruktivnom kanonu između obiju grupa kružne odjeće, još ne možemo odgovoriti gdje je taj odjevni tip nastao i gdje mu je porijeklo uopće.

Kad prehistoričar R. Pittioni govori o nošnji minojske epohe, on zaključuje da je to svakako odjeća urbane civilizacije. Zatim nastavlja: „Duga široka suknja iz karirane tkanine, uski prilegnuti haljetak, koji je nalik na steznik i duboko je otvoren, za klimu Krete isto su tako nepraktični kao i nepotrebni pa ih je očito propisivala moda, i to za određeni društveni sloj”²⁵. Nasuprot tomu, B. Jubani je mišljenja da je ova nošnja nastala negdje u blagom podneblju jer da u svom obliku s golim grudima nije podesna za hladne krajeve pa, kako on kaže, malisorska džubleta morala se tek prilagoditi životu u planinama²⁶.

Točno je da su džubleti, koja je do nas došla, nadodani različiti odjevni predmeti, kao npr., košulja, poprsnica, razni haljeci i prsluci pa i suvremene veste i džemper, ali je ova nošnja u svom osnovnom kanonu zadržala funkciju otkrivenih ženskih grudi, kako smo to našli i na našim primjerima. U isto vrijeme, džubleta je u svim varijantama masivna vunena haljina i, kako je ocjenjuje sadašnje pokoljenje koje je odbacuje, teška, vruća i veoma nepodesna za praktičan život, pa i za društvenu prezentaciju. Ali, sve je to današnje naše shvaćanje koje ne treba projicirati na arhaiku i na društvene strukture bitno različitih životnih shvaćanja od današnjih. Iako je odjeća u prvom redu obrana ljudskog tijela od klimatskih nepogoda, jednom usvojeni i tradicijom utvrđeni oblici ustraju u svom postojanju bez obzira na praktičnost našeg poimanja, praktičnost koja kao pogled na svijet pa ni kao životna potreba ne može postojati u arhaici. Kako inače da razumijemo sav onaj glomazni pribor mnogih i veoma raznolikih složenosti odijela i nakita ako ne kao pokoravanje običajima koji kao nepisani zakoni pojedincu određuju bezuvjetno ponašanje u njegovoj društvenoj sredini. A o vuni i upotrebi vune, nasuprot mišljenju Pittionija, znamo da je na našem primorju a i u ostalom Sredozemlju sve do naših dana ovčja vuna glavna sirovina u pučkom tekstilu. Štaviše, ne samo da vuna služi za muško i žensko odijelo nego i za posteljno rublje. Pa i naš primorski *lincuo*/ponjava služi kao najbolji i jedini pokrivač bez lanene ponjave ljeti i zimi. J klasična Grčka smatrala je vuneni *peplos* i *himation* svojim vlastitim priborom, nasuprot izvana usvojenom lanenom *hitonu*, koji svoje semitsko porijeklo čuva u svom nazivu kao i naš turcizam *keten*²⁷. Ovčja vuna bitna je tekstilna sirovina u mediteranskim zemljama od davnine do danas.

Ipak, postoji znatna razlika između malisorske džublete i minojske ženske nošnje. Kad ne bismo naglasili ovu razliku, prebrzo bismo se poveljeli za zaključkom F. Nopce i Haberlandta da malisorska džubleta nije ništa drugo, nego u kon-

²⁴ Isto.

²⁵ Pittioni R.: Die urgeschichtlichen Grundlagen der europäischen Kultur, Wien, 1949.

²⁶ Jubani B.: Nav. djelo.

²⁷ Škaljić A.: Nav. djelo, s. v. *keten-četen*.

zervativnom povijesnom mediju uronuli preostatak visoko razvijenih oblika iz bronzane upohe u Egeji.

Ali tu je važna razlika koju nalazimo između obje grupe. Radi se o tom da malisorska džubleta pokazuje daleko elementarnije, mogli bismo reći primarnije, komponente, nego minojska ženska nošnja. Minojska je nošnja, našli smo, raskošna i rafinirana, suptilna u osobitoj polihromiji koja je tako značajna za kretske-mikenske umjetnosti. I odijevanje je podređeno tom istom likovnom stilu, punom boja i individualnosti, i pored konstante u osnovnom tipu. Osim toga, na minojskim se prikazima, uspoređo sa kružnom suknjom, javlja i drugi tip odjeće. To je ravni hiton, onaj odjevni arhitekta iz kojeg kasnije nastaje u vertikalnoj konstrukciji tunika sa svim svojim potomstvom u evropskom kostimu.

Nasuprot raskošnim minojskim oblicima, malisorska je zvonolika suknja jednolika u izvedbi i detaljima. Namjesto individualnog podavanja raznolikosti i žive polihromije, džubleta je podređena društvenom imperativu, u čemu se dosljedno poštuje obredna formula prema ustaljenom zakonu koji postoji u našim planinskim krajevima. Po svemu, dakle, malisorska džubleta i minojska kružna suknja srodne su i mora da potiču iz jedne zajedničke osnove, iz jednog epicentra materijalnog zbivanja. Tu u tom genocentru moralo je, u određenim ekonomskim prilikama i na određenom ergološkom stupnju, doći do početnog impulza s kojim je zadano prvotno oblikovanje ovog odjevnog tipa. Iz ovog se genocentra u toku već veoma poodmaklog razvoja, a na različitim prostorima, ove dvije grupe razdvajaju. Jedna zadržava službu i sadržaj pučkog ruha i, pored svih prinova, ostaje u veoma konzerviranoj arhaiici, to je naša džubleta. Druga, minojski kostim, doživljava snažni procvat u specifičnoj kulturnoj sredini razvijenih egejskih kultura bronzane epohe. No, upravo po tomu što se jednostavnija arhaična grana sačuvala u životnoj upotrebi do danas, a ona druga, veoma razvijena, nestala je sa svog najvišeg dometa bez traga, očituje se temeljni zakon folklornoga zbivanja uopće.

U težištu historijskog zbivanja materijalni se inventar razvija jače, brže i doživljava svoj procvat. Ali tu ujedno i nestaje, gubi se sa smjenom epoha pa se dokraja izživjeli pribor ne zadržava ni u tragovima, ni u kulturnim preostacima. Zamjenjuje ga novo nadošlo dobro, doneseno dinamikom svježih etničkih pokreta. Međutim, na periferiji historijskog zbivanja proces u oblikovanju materijalnog posjeda odvija se drugim putem. Unutar anonimnog društva jednom usvojeni posjed teško se mijenja. Jer, to društvo uporno ostaje kod svoga načina života. Život se izgrađivao postepeno, u njemu su se pojedine vrijednosti čvrsto saživjele u cjelokupnu životnu sliku. Upravo u toj povezanosti sa životnom osnovicom, s vlastitom proizvodnjom u osnovnoj autarkiji sastoji se otpornost, postojanost i dugovječnost jednom usvojenog kulturnog dobra. Malisorska džubleta ostala je sačuvana upravo zato jer ju je uporno zadržala ona društvena i ekonomska sredina iz koje je to ruho nekad izraslo kao nužni proizvod te same sredine.

Ovo je ruho samo jedna od osnovnih vrijednosti u materijalnom zbiru dobara u onoj bioti koja je materijalni pribor nužno proizvela i koja ga je, nedjeljivo povezanog uz svoje životne uslove, tako i zadržala.

Koliko god promatramo odjeću u prosjeku vremena i prostora, za horizontalno kontinuiranu odjeću ne nalazimo srodnosti ni u kojem od tipova koji su nastali od kože ili krzna. Isključeno je porijeklo horizontalne odjeće i od drugih pramaterijala, kao što su rogožine, tape ili berjoze, jer ni sa kojim od pramaterijala nema traga u horizontalnoj konstrukciji osnovne odjeće. U složenoj slici odjeće egejskih kultura nema primarnih oblika materijalnog pribora pa ni nošnje. Kopnena Grčka

i ostala Egeja u prethelenskom visokom procvatu povezane su sa čitavim tadašnjim svijetom.

No, da je zvonolika odjeća već u Egeji služila kao sakralno ruho, svjedoče one plastike u Knosu, gdje je takva haljina prikazana sama bez ljudskog lika, očito kao votiv žene svećenice²⁸. Kao izrazito hijeratsko ruho služi samo ovčje runo koje svećenica na sarkofagu iz Hagia Trijade ima na sebi: samo ovčji kožuh na donjem dijelu tijela kao suknju jednako kao i neki od njezinih muških poslužitelja, a i pokojnikova mumija umotana je u kožuh²⁹.

U svom tumačenju minojskog ženskog kostima autorica Popi Zore mezopotamsku krznenu odjeću uspoređuje s minojskim ženskim kostimom osobito u pogledu volana sastavljenih od četvorina³⁰. Ipak, ta je sličnost slučajna i ne bismo smjeli veoma razvijene oblike ovčjeg krzna na mezopotamskim spomenicima izjednačiti s kružnom odjećom horizontalne konstrukcije.

Da su razvijeni oblici minojskog stila vladali i na maloazijskim prostorima, dovoljno je usporediti kostim ženskog božanstva na jednom reljefu iz Sirije³¹ s opisanom mikenskom bjelokosnom minijaturom gdje su kostimna obilježja gotovo doslovna.

Najraniji spomenici horizontalne kružne odjeće vode nas na istok. Naime, svi minojski primjeri iz 2. tisućljeća stare ere već su kasni derivat onog odijevanja koje svoj arhitip ima u kružnoj pregači/suknji i njenom veoma udaljenom porijeklu u sabiračko-lovačkoj bioti veoma udaljenih epoha. Doista, na mediteranskom horizontu iz prvih urbanih aglomeracija potiče jedan od najranijih modela zvonolike kružne ženske odjeće. To je nalaz nevelike skulpture u Jerihonu, datiran u peto tisućljeće stare ere³².

No, najraniji nalaz ženskog lika s pravom kružnom odjećom, na kojoj se vide elementi njene konstrukcije, iako u grubom izdanju, jest figura žene mezopotamske kulture El Obeida iz sredine 4. tisućljeća st. e.³³ Grubo modelirana, obojena terakota ima zadebljan kružno prikazan donji dio tijela. Od struka naniže bojom su nanesena tri koncentrična kruga s kojima je očito označena kružna suknja. Ovu nezgrapno prikazanu, ali bez sumnje horizontalno izvedenu suknju poprečne crte dijele u onakve četvorine kako to u savršenom izdanju imaju volani minojskog kostima. Na mezopotamskom su idolu ženske grudi utegnute u steznik, markiran bojom pa i u tom se sastoji analogija minojskom kostimu. Obje dojke napadno su ispupčene s tim niskim steznikom, a od vrata do tek naznačenih rukava ide šav kako to u pravilu imaju minojski prsluci na svom kratkom uskom rukavu. Po tim se detaljima može ocijeniti stalnost tradicije ovog odjevnog tipa. To nije stalnost nekih slučajnosti, pogotovo ne kratkotrajnih modnih hirova, nego izraz funkcionalno zadane konstrukcije po kojoj je оформljena prvotna ženska odjeća ovoga tipa.

Jedna od varijanata kružne odjeće koja na donjem rubu horizontalne suknje ima neke masivne ustriške pripada neolitskim ženskim likovima u nalazištima

²⁸ Zervos Ch. nav. djelo, sl. 417.

²⁹ Isto t. VIII i sl. 753.

³⁰ Zore P.: *Ta polytele foremata ton Kretomikenaion kirion*, Athenai 1956.

³¹ Bossert nav. djelo sl. 503.

³² Milošević V.: *Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel-und Südosteuropas*. Berlin-Leipzig, 1949.

³³ Riznica stare Mezopotamije — katalog izložbe, Zagreb 1968. br. 42. str. 9: „Obojena figura žene, terakota, nalazište nepoznato, kultura El-Obeid, I pol. IV tisućljeća prije n. e., visina 7,7 cm, inventarni broj 42610.

na Malti³⁴. Likovi ležećih žena, protumačeni kao votivi u inkubatornom snu u hramu, izrazito su steatopigični. Suknja ima karakteristične horizontalne šavove i na kraju neke masivne ustriške, a uz golo gornje tijelo. I neolitički sjedeći idol iz Trakije³⁵ ima markirane šavove na kružnoj suknji, a i gole grudi, pa bi se tu mogla pronaći steatopigija. A i pomenuti idol iz El Obeida kao da je u sjedećoj pozi steatopigičan.

Nakon što smo se s neolitskim plastikama stvarno približili arhitipu horizontalne odjeće, nastojat ćemo pronaći što je *spik*. U recentnoj džubleti spik je važan konstruktivan element, jer je upravo s njim do perfektnosti izveden specifičan oblik džublete, kako je to neponovljivo dato u svim ostalim odjevnim oblicima. Našli smo kako spik, taj gajtan ispleten od vunениh niti u užim ili širim trakama, spaja pruge tirkа zaobljujući ih u zvonolik oblik džublete. U toj kombinaciji tirkа i spika, a u samom poslu nastaje specifičan oblik zvonolike džublete. Sam posao oko izrađivanja spika i njegova primjena u građi džublete nema usporedbe u sveukupnom tekstu pa ni u globalnim razmjerama. Već golem, neizmjerljiv utrošak ženskog rada i vremena, koji je potreban za taj posao, govori o arhaičnom postupku. Čitav taj posao tako je nepoznat u evropskom rukotvorstvu da je to jedna od indicija koja govori o dubokoj starini ovoga ruha.

Promatranjem izrađivanja spika, A. Haberlandt je u tom vidio samo oronulu tehniku talijanske čipke na batiće. Ali postupak oko spika isključuje ovu usporedbu. Jednoliko preplitanje samo s osam držalica, uvijek u jednolikom stalnom ritmu, isključuje mogućnost nekog višeg rada koji bi ma i približno imitirao pravu čipku na batiće. Obratno od toga, pletenje spika tako je elementaran zahvat u dobivanju jednolikog gajtana da sam taj rad stoji na počecima proizvodnje uzice ispletene od više niti. Pa i sam *koš* primitivna je sprava, a i naziv *kamza* tako su prvotne pojave da u njima ne možemo vidjeti ostatak nekog višeg materijalnog pribora. Sve to govori da je spik jedna od prastarih prvobitnih tehnika. Tu je početak onih radova koje u razvijenim oblicima okuplja zanatska pozamenterija. Ali u pozamenteriji odavna služi usavršeni alat, a sama radinost organizira se u cehovskim radionicama. U svem tom nema tako primitivnog alata i postupka kakav služi za spik.

Ipak, koliko god je taj postupak arhaičan i primitivan, već predstavlja određeno dostignuće u postupku s vunenom niti kao s osnovnom sirovinom. Malisorski spik u svom je radnom postupku i obliku već gotovo djelo, zaustavljeno i okamenjeno na ranom stupnju pozamenterijskih tvorbi. Poznato je kako su pozamenterije, različiti gajtani i uzice stalno prisutni kao bitan pribor u mnogovrsnom tekstu, dekorativnom i odjevnom, pogotovo u prednjoazijskom kostimu. Međutim, kako su takvi gajtani služili u građi složenih kostimnih cjelina, koliko je s njima bila zadana faktura gotovih predmeta, to ostaje sakriveno. U tom upravo malisorski spik ukazuje put kojim je gajtan ušao u tvorbu određene kostimne slike.

Kako god smo malisorsku džubletu odijelili od razvijenih minojskih varijanta zvonolike suknje i kako god smo našli da je džubleta bliža arhitipu horizontalne odjeće, džubleta, ipak, nije više primitivno izdanje prvotnog arhitipa. Iz nepoznatog genocentra ova je vrsta odjeće na Balkan došla već kao gotov odjevni tip. Nosilac tog dobra mogao je biti onaj lovačko-stočarski antropogen koji je u odgovarajućoj perimediteranskoj bioti zadržao svoj posjed u konzervativnoj ekonomici transhumantnog ovčarstva do danas. Izlazi iz granica kostimografskog promatranja daljnje određenje gdje i kako se to desilo.

³⁴ Schuchhardt C.: Alteuropa. Berlin-Leipzig, 1926³, t. XXI.

³⁵ Hoernes M.: Natur- und Urgeschichte des Menschen. II Wien-Leipzig, 1909. sl. 169.

U raznolikom prethistorijskom materijalu, u kojem se isprepliću različite varijante i mnogi elementi odjeće i nakita, ogradit ćemo se na ogled najmarkantnijeg primjera na našem tlu. To je poznati idol iz Kličevca³⁶. O tom je liku mnogo pisano. Od mišljenja o neposrednoj srodnosti sa recentnom etnografskom građom i onom iz minojske Egeje pa do pobijanja svake srodnosti s obje grupe, ekstremno se razilaze pogledi uvaženih arbitera naše prethistorije. Pokušat ćemo u tom naći srednji put, polazeći pri tom od etnološke analize promatranog. Usvojivši po Milojeviću datiranje ovog lika kao ranijeg od minojskih spomenika na izlazu iz neolita u brončano doba, ogledat ćemo redom njegove karakteristične crte. Pri tom nećemo ni pokušati da rekonstruiramo cjelokupnu odjeću i nakit. Prethistorijski je spomenik ispunjen nama nepoznatim transcendentnim sadržajem magije i vjerovanja, pa već stoga ne možemo ga ulagati u naše misaone kategorije. U svakom od srodnih idola ima izrazito realističnih crta, ali i takovih formula koje će nam ostati nepoznanicama.

Da redom pogledamo odjevne elemente na tom liku. Odavna je plosno pokrivalo glave protumačeno kao balkanska plosna kapa koja u dinarskoj zoni živi u bliskim varijantama crvenkape s mnogostrukim značenjem. Suknja koja oblači donje tijelo izrazito je zvonolika s naglašenom horizontalnom građom. Analogno malisorskoj džubleti, suknja je prilegnuta na bokovima, a u skutima je naglo proširena. Četvorine na suknji odgovaraju onim, od komada sastavljenim, volanima minojskog kostima. Na donjem rubu ornament od niza trokutića ima i malisorska džubleta kao motiv „*vučji zubi*”. U struku idol ima složeni pribor. Ravni široki dio mogao bi biti pojasni dio *skina e džubljets*. Ali, mogli bismo u tom vidjeti i široki pojas kojem odgovaraju oba malisorska pojasa *brenzë* i *postavë*. I izvan područja džublete u dinarskoj je regiji veliki pojas stalni pratilac muškog i ženskog svijeta. Malisorskom ženskom pojasu tipa *brenzë* odgovara *pašnjača* u muškoj nošnji kontinentalne Dalmacije. Takav je veliki kožnati pojas bio oduvijek skupocjen i u seljačkoj je kući predstavljao realan posjed. Izrađivali su ga majstori u poluurbanim naseljima, optočenog kositrenim gvozdićima, pulijama. Malisori su takav ženski pojas nabavljali u Skadru, ali žene u Zatrijepču same su mi kazivale kako to one same izrađuju ukucavajući kositrene gvozdiće u kožu, pa se mogao razlikovati takav ženski posao po ležernosti ornamenta od onog profesionalnih majstora.

Iz arheološkog materijala kožnati fragment gusto ispunjen brončanim zrnima poznat je iz japodskih nekropola u Lici.³⁷ To je, bez sumnje, ženska izrađevina. Brončana zrnca nisu ukucavana u kožu, nego su našivana. Svako sitno zrnce ima okruglu glavicu, a pri dnu se svršava ušicom. Na koži šilom se probušila rupica u koju se na naličju kože provukla ušica a puce-zrnce ostalo je na licu predmeta. S veoma tanko usukanom oputom od jagnječeg crijeva navodile su se na naličju redom ušice i tako učvrstile pulijice na licu predmeta. Na nekim fragmentima to je tako očuvano da se može pratiti rad, a za to je trebalo mnogo vještine i strpljivosti, što je značajno za arhaične ženske izrađevine. Nećemo pogriješiti ako i na kličevačkom idolu gledamo analogiju širokoj pašnjači/*brenzë*. Onako kako Malisorka uz *postavë* ili *brenzë* opasuje još jedan uski ukrasni pojas, nazivan *šok*, jednak istovrsnom muškom pojasu, tako je i kličevački pojas opasan s još jednim užim pojasom. Taj je ornamentiran pa bi mogao odgovarati dinarskoj *tkanici* u njezinim mnogim varijantama.

³⁶ Valtrović M.: Idol iz Kličevca. Starinar VII, Beograd, 1981.

³⁷ Drechsler R.: Japodske kape i oglavlja. Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 3, serija III, Zagreb, 1968.

Kličevački idol ima straga na pojasu privjeske. To su na lančićima ovješene okrugle pločice, očito metalne. Osim arheoloških analogija, živu usporedbu imamo u varijantama ženskih pojasa na Balkanu. Jedan od pojasa u složenom priboru žena Mijaka u Galičniku ima takve privjeske, gdje je na sindžirićima metalni novac nanizan, što doslovno odgovara pločicama na kličevačkom idolu. S tim smo se udaljili od užeg područja malisorske džublete, no balkanska široka regija je tako homogena da u tipološkom svrstavanju možemo pratiti ukrštavanja, pozajmice i uzajamno srodne elemente, susrećući ih na istim tipološkim odrednicama.

Veoma je značajna mala pregača kličevačkog idola. Tekstilna četvorina ornamentirana je pa su to ili aplikacije pusta ili sukna, ili je to već klječana tkanina s koje vise duge i lijepo raspoređene rese. Takva mala četvrtasta vunena pregača s velikim resama još i sad pripada ženskoj nošnji visoke Hercegovine. Zove se *lizdekača*, kojem nazivu P. Skok daje albansko porijeklo³⁸. Ide uz nevjestinsko ruho. Njeno je polje klječano u tamnoj vuni s nadodanom zlatnom žicom. Postoji usporedo s velikom ravnom pregačom nešivanog dinarskog tipa.

Još jedan elemenat koji ima kličevački idol staložio se u balkanskom folklornom inventaru. To je *sokaj*. Kako je sokaj prikazan na kličevačkom idolu, umnogome odgovaraju brojne varijante balkanskih regija. U makedonskim i bugarskim varijantama sokaj je neizostavan atribut u ogavlju udate žene³⁹.

Uvijek s istim sadržajem, iako u variranim oblicima, sokaj je sačuvao drevnu službu kao apotropej kose u kojoj je životna snaga. Još jedan detalj sa kličevačkog idola zadržao se u tradicijskoj formuli. To je način kako se ogrlica ne kopča straga na šiji, nego sprijeda na ramenima na košulji ili prsluku, kako se i sad nose različiti *perišani* i *kolajne* u dinarskom habitusu. Sve to govori o dubokoj tradiciji balkanskog etnografskog inventara.

Po svemu, dakle, srodnost između opreme kličevačkog idola i odjeće minojskog tipa sastoji se samo u zvonolikoj sukni providenoj četvorinama u kružnom nizu. Svi ostali elementi kličevačkog idola strani su minojskoj opremi. A i pored svih etničkih i kulturnih smjena, u zatvorenim regijama na Balkanu živi dugovječna tradicija u priboru domaćeg puka. Pojedini elementi, kao što je plosna niska kapa, pojas/pašnjača, šok i privjesci na pojasu, pregača/lizdekača, sokaj, a i ogrlica tako su duboko uronuli u autohtoni posjed planinskog puka da su se zadržali i u recentnoj etnografskoj građi u balkanskim varijantama. Nosioi starinskog pribora povlače se u ekonomsku i društvenu pozadinu pa u kasnijem historijskom slijedu njihov posjed ostaje sakriven i nepoznat u vladajućem društvenom sloju. To ne znači da netragom nestaje, nego se taloži u posjedu onoga življa koje u agrafičnom društvu trajno zadržava tradicijsku postojanost. U tom smislu i malisorska džubleta ostaje trajno dobro zatvorenog planinskog naroda.

Samo jedan folklorni kostim iz recentnih oblika mogli bismo u određenom smislu usporediti s malisorskom džubletom. To je starinska ženska nošnja u naseľljima doline Setesdalen u južnoj Norveškoj⁴⁰. No, ta nošnja tek je na prvi pogled donekle nalik džubleti. Glavni dio u tom kostimu je haljina tipa medijevalne pen-

³⁸ Skok P.: Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. II, Zagreb, 1972. s. v. lizdekača.

³⁹ Kostov st. L.: Makedonski ubrusi i sokai. Izvestija na narodnij etnografski muzej v Sofija. V, fasc. 1. Sofija, 1925.

⁴⁰ Noss A.: Laging av kvinne — og mannsbunader i Setesdal. Oslo 1979. — Zahvaljujem dru Aagot Noss, konzervatoru Etnografskog odjela Norveškog narodopisnog muzeja (Norsk Folkemuseum Oslo) da mi je protumačila žensku nošnju iz Setesdala, uputila na odnosnu literaturu i nabavila kroj sukne i fotografske snimke detalja.

dule, a krojena je vertikalno od ramena do skuta. Na skutima našiven je rub od jednog ili više podvrnutih volana masivnog sukna, pa to daje haljini donekle zvonolik oblik sa prednjim negativnim naborom. Svakako, i pored formalne sličnosti u kružno formiranim skutima, nema ni približno srodnosti sa horizontalnom konstrukcijom džublete.

Na kraju još nekoliko riječi o nazivima koji se javljaju u cjelini malisorske ženske nošnje. Ukazali smo na semantiku naziva oblaja i džubleta/džupeleta. Riječi *guna* i *gunj* R. Zojzi drži istovrsnim s riječima *žgun* i *šigun*⁴¹. Ipak, *žgun* je blizu kasnolatinskom *sagum*, odnosno grčkom *sagion*, *sagon*, koja je riječ, kako je poznato, keltskoga porijekla. U naše jezično dobro ušla je u pučki odjevni i tekstilni pribor analogno, kao i poznati naziv za muške suknene hlače *brake*, *brage*, *brageše* pa i mletačkim uticajem *benevreke*. Riječ *žgun* ranije je imala veće prostiranje i različitu službu. U 16. stoljeću u Dubrovniku, u inventarima kućne robe i upotrebnog tekstila, javlja se *segugna* kao vrsta pokrivača, očito od teže vunene tkanine, a i s vunenim florom. U jednom slučaju takva se kosmata *segugna* nalazi uporedo sa ščavinom⁴², a i to je jedan od najobičnijih pokrivača. Na drugom mjestu ščavina i „grčka kosmata *segugna*” izjednačuju se⁴³, što znači da im je faktura i služba bila podjednaka a koju su možda žene u kući razlikovale. Takav mali pokrivač služio je i u kuhinji, npr., za pokrivanje uskislog tijesta za kruh⁴⁴. Ovo je samo nekoliko primjera upotrebe riječi koja u 16. stoljeću, sudeći po grafiji *segugna*, stoji blizu izgovorima *žgun*/*šigun* i sl.

Usporedo, u spisima dubrovačke kancelarije 16. stoljeća kao ukras na ženskim haljinama javlja se naziv *spik*, obično zajedno s *azulama*, srebrnim pucetima⁴⁵. To je gajtan apliciran na haljini ili na onim samostalnim rukavima koji se kao poseban odjevni predmet od kasnogotičke mode nosi uz ženske haljine i u renesansnom kostimu postaju stalni pribor. Po svoj prilici, u riječi *spik* smijemo tražiti neku ranu talijansku posuđenicu, iako za to za sad ne nalazimo potvrde u talijanskim rječnicima. Ali da je u različitim vremenskim razdobljima pomodni pribor iz susjedne Italije stizao i u zatvoreno područje malisorske džublete, o tom svjedoči niz naziva. *Kēmīš* > *camisia* mogao bi biti i kasnolatinski naziv jer je usvojen u kontinentalnom Balkanu. Mladi talijanski utjecaj su spomenuti samostalni rukavi koji se kao *manege*, *mangē* s ovim nazivom susreću na čitavom jadranskom pojasu. Samo, dok su samostalni rukavi u Istri i Kvarneru sačuvali kasnomedijevalni oblik pa su i na široki platneni rukav dinarske košulje nasilno navučeni, u cjelini malisorske džublete takav je samostalan rukav zadobio orijentalnu stilizaciju i svršava sa šiljatim zarukavljem i obilato je našiven srmenim širitom i spikom. U svakom slučaju, rukav je u svim oblicima, kao viseći ili samostalan, kasniji dodatak malisorskoj džubleti. Marama za glavu, *faculet*, *frculjet* i sl. za različite prevjese kose

⁴¹ Zojzi R.: La „guna” dans la tradition vestimentaire de peuples balkaniques. VIII Sofia, 1971.

⁴² Arkiv grada Dubrovnika. Diversa Cancellariae Rhagusinae. Vol. 95, fo 85v, 1501: „una segugna negra pelosa”.

⁴³ Isto, Div. canc. Rhag. Vol. 96 fo 80 1502: „dui schiavinoti overi segugne greceshe pelo-e”.

⁴⁴ Isto, Div. canc. Rhag. Vol. 121 a tergo, fo 22 v, 1534: „una segugniza da coprir pan, frustissima” među kuhinjskim priborom.

⁴⁵ Isto Div. canc. Rhag. Vol 98 atergo fo 2v, 1505. „gonella de panno da dona con lo spico et axule de argento”. — ISTO Div. canc. Rhag. Vol 98 fo 147v, 1505. „una gonella paunaza da dona con spico rosso”. — ISTO, Div. canc. Rhag. Vol. 108 fo 17, 1519. „altra vesta negra a muliere cum spichis et cum paribus azulorum 26”, itd.

i glave ukrštava se sa slavenskim *rub*. I riječ *iva*, *ivē* za prugu tirka u džubleti spada u već spominjanu slavensku leksiku. Konačno, uz turski naziv džublete našli smo i jelek, džamadan i slične osmanlijske turcizme.

Usvajanje tuđeg leksičkog dobra svjedoči o tome da je nosilac horizontalno konstruirane odjeće u vremenskom slijedu bio izvrnut različitim stranim utjecajima i promjenama. I pored duboke konzervativnosti, koju u promatranju ove naše građe stalno susrećemo, ipak i u najudaljenije planine dopirali su utjecaji izvana, u prvom redu iz onih kultura koje su se smjenjivale na urbaniziranom obalnom pojasu. Ali, sve akulturacije stapale se su na ovom tlu sa materijalnim dobrom duboko ukorijenjenim u tradicijsko oblikovanje stočarskog života. Svi etnički nadolasci koji su imigrirali u šire limitrofno područje Malesije, u taj planinski kraj ulazili su tihom infiltracijom, a ne naglim najezdama, kako se povremeno rušio život na podnožju ovog planinskog svijeta. Došljaci prilivi postepeno su se podlagali bioti transhumantnog stočarenja. Tako je u teško pristupačnim planinama život tekao podjednako u istom ekonomskom okviru, dok se jezik mijenjao. Ali, i to se vršilo u dugom vremenu i polagano, zaostajući za svakom etničkom smjenom. A da su prošle mnoge etničke smjene kojih su se tragovi staložili u leksičkom blagu, vidimo po materijalnim dodacima i po nazivima kako smo ih utvrdili u konačnoj slici malisorskog ženskog kostima. Od neolitskih i brončanodopskih odnosa u sliku ove odjeće ulazile su intruzije sve do današnje prekretnice u kojoj drevna arhaika uzmiče i konačno gasne. I pored upornosti po kojoj se konzervativno dobro tradicijski održava, ipak historijski tokovi ne teku u jednostavnom nizu. Materijalni posjed u ovoj se bioti održao nedjeljivo povezan sa svojom ekonomskom osnovicom. Tako danas, kad i u ovom zakutku evropskog kontinenta nestaju posljednji oblici transhumantnog stočarenja, nestaje ujedno i džublete, taj ostatak prastarog horizontalnog odjevnog habitusa.

Ostajući na glavnoj temi u promatranju kružne suknje, izvrgli smo se opasnosti da život u ovim planinama prikažemo u suviše pojednostavnjenom okviru. Moglo bi se prigovoriti da je postojanje horizontalne kružne odjeće samo slučajni ostatak, kad ne bismo u složenoj slici ove planinske biote našli još mnogo drevnih ostataka od kojih mnogi pripadaju istoj kulturnoj faciji.

U ovoj planinskoj oblasti i ostale usporedne arhaične pojave svjedoče o životnoj starini: npr., kult planinskih visova, pećina, izvora i žive vode, posebno vjerovanja o zmiji i njezinu značenju, zatim okrugle građevine od suhozida i drugi građevni motivi u podizanju kamenih kuća i ograda, dalje u folkloru ovan u svadbenim običajima i, ne kao posljednji, detalj golubice na grobnim krstovima za koje predaja Kuća zna da su „rajske duše”. Osobito poglavlje duboko povezano s perimediteranskim ovčarstvom predstavlja korištenje masline kojoj je genocentar u Sredozemlju, a s tim u vezi i pojava virdineše / ostajnice⁴⁶ kao posljednji ostatak harizme proizašle iz matrijarhalne društvene strukture kao sasvim izuzetnog hijerarhijskog položaja ženske jedinice upravo u ovoj planinskoj oblasti crnogorskih brda i Malesije, održanog do danas.

⁴⁶ Gušić M.: Pravni položaj ostajnice virdineše u stočarskom društvu regije Dinarida. Beograd, 1976.

T. I

1) Žena u svečanoj nošnji, selo Mužečka, Zatrijebač, (foto Dr B. Gušić, god. 1959).

2) Žena u svečanoj nošnji s pojasom brezë, selo Mužečka, Zatrijebač, (foto Dr B. Gušić, god. 1959).

3) Kolja Đekić sa ženom i sestrom, selo Mužečka, Zatrijebač, (foto Dr B. Gušić, god. 1959).

4) Žena nosi dijete, selo Mužečka, Zatrijebač, (foto Dr B. Gušić god. 1959).

PRILOZI

U prilogu se nalazi deset primjeraka džublete obrađene po muzeološkom postupku. Svaki primjerak ima izvod iz muzejskog kataloga, zatim slijedi foto-snimka, te shematski crtež i analitički kroy istog predmeta. U prikupljanju muzejske građe nastojala sam utvrditi varijante džublete, i to društvene, odnosno dobne, zatim po obliku, boji i funkciji kao stalne ženske odjeće koja je još u našim šezdesetim godinama bila u punom zamahu. Iz kompleta kostima, gdje je cjelina veoma složena, kao u dva primjerka iz Zemaljskog muzeja u Sarajevu (inv. 1303 i 413), dajem glavni dio, tj. samu džubletu, a uz ostale primjerke dodajem i one akcesorne predmete koji s džubletom/suknjom pripadaju istoj tipološkoj cjelini. To su jelek/prsluk, kerdokla/pojas, zatim dvije vrste pregača, veća paranik i manja, dvostruki pštjelak. Ovi dodatni predmeti bitno su vezani uz zvonoliku suknju, ali to nije slučaj u svih deset prikazanih primjeraka. Naime, veoma složena malisorska nošnja ne sadrži jedinstvenu tipološku cjelovitost, kakvu nalazimo kod nekih drugih folklornih habitusa, npr., kod dinarske ili panonske ženske nošnje, gdje osnovnom ruhu pripadaju akcesorni dodaci u istoj tipološkoj cjelini. Nasuprot tomu, malisorska ženska nošnja tako je sastavljena od primarnih i kasnije nadodavanih i uraštavanih dijelova da u toj slici nužno izdvajamo džubletu/suknju kao kanon odjeće.

Priložene snimke onih deset primjeraka džublete, koji su u muzejskom posjedu, fotografski je snimila Nerina Eckhel, a shematske crteže i analitičke krojeve istih primjeraka izradila je Diana Heide, obje tekstilni stručnjaci Etnografskog muzeja u Zagrebu.

- 1) Naziv: gunja, nalazište: Hoti, Albanija, nabava god. 1894. Inv. sign. 1303 Etnološkog odjeljenja Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu.
- 2) Naziv: ženska haljina, nalazište: Kukli, Albanija, nabava god. 1894. Inv. sign. 413 I Etnološkog odjeljenja Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu.
- 3) Naziv: crvena džubleta — xhubleta kuqë, nalazište: Sv. Đorđe na Bojani, nabava: god. 1962. Inv. sign. 18640 A/ Etnografskog muzeja u Zagrebu.
- 4) Naziv: bijela džubleta, guj bardzë, nalazište: Mužečka, Zatrijebač, nabava: 1952. Inv. sign. 15854 A/ Etnografskog muzeja u Zagrebu.
- 5) Naziv: bijela džubleta, guj bardzë, nalazište: Sv. Đorđe na Bojani, nabava: god. 1960. Inv. sign. 18035 Etnografskog muzeja u Zagrebu.
- 6) Naziv: džubleta, xhubletë, nalazište: Skadar, nabava: god. 1947. Inv. sign. 14622 Etnografskog muzeja u Zagrebu.

- 7) Naziv: džubleta, xhubletë, nalazište: Skorać, općina Tuzi, nabava: god. 1959. Inv. sign. 17762 Etnografskog muzeja u Zagrebu.
- 8) Naziv: džubleta, xhubletë, nalazište: Klezna kraj Ulcinja, nabava: god. 1960. Inv. sign. 18092 Etnografskog muzeja u Zagrebu.
- 9) Naziv: džubleta, xhubletë, nalazište: Gornji Štoj na Bojani, nabava: god. 1960. Inv. sign. 18098 Etnografskog muzeja u Zagrebu.
- 10) Naziv: džubleta, xhubletë, nalazište: Dragobija, Valbona, nabava: god. 1947. Inv. sign. 14628 Etnografskog muzeja u Zagrebu.
- 11) a) Naziv: jelek, ženski prsluk, nalazište: Dragobija, Valbona, nabava: god. 1947. Inv. sign. 16160 Etnografskog muzeja u Zagrebu.
- b) Naziv: kerdhoklla, ženski pojas, nalazište: Dushmani, Dukadin, nabava: god. 1947. Inv. sign. 14629 Etnografskog muzeja u Zagrebu.
- 12) a) Naziv: paraniku, prednja pregača, nalazište: Dushmani, Dukadin, nabava: god. 1947. Inv. sign. 14632 Etnografskog muzeja u Zagrebu.
- b) Naziv: pshtjellaku i parë, pshtjellaku i mbramë, dvije pregače prednja i stražnja, nalazište: Dragobija, Valbona, nabava: god. 1947. Inv. sign. 14639 i 14640 Etnografskog muzeja u Zagrebu.

1) Inv. sign. 1303 Etnološkog odjeljenja Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu.

NAZIV: Gunja, katolischer Frauencostüm aus Hoti, Albanien.

NABAVA: God. 1894. za Zemaljski muzej u Sarajevu akvirirao PISSER, austrijski vicekonzul u Janini.

PORIJEKLO: Prema inventarnom podatku nabavljeno kao ženska odjeća mali-sorskog plemena Hota u Albaniji.

DIMENZIJE: visina haljine od ramena do ruba 1,32 m,

„ leđnog dijela 0,40 m,
 „ suknje-džublete 0,92 m,
 opseg suknje, gornji 1,02 m,
 „ „ donji 2,28 m,
 dužina rukava 0,67 m,
 težina 4,40 kg.

NAMJENA: Cjelovita ženska haljina po crvenoj boji očito nevjestinska vjenčanica.

MATERIJAL: Tirk, ustupana vunena tkanina domaće proizvodnje u 4 boje: bijela u prirodnoj boji svijetle vune, crna i crvena u 2 tona, otvoreno skrletno i tamnopurpurno. Tirk je upotrijebljen u prugama i komadima. — Žgun, neustupana domaća vunena tkanina u tehnici nepravog ripsa, bijela od svijetle vune i skrletno crvena. Gajtan spik, crn i u dvije crvene boje koje odgovaraju crvenim tonovima tirk i očito obojene zajedno s tkaninom. Spik služi na dva načina: sastavljen u trake razne širine i kao dekorativna uzica. Manu-

fakturna pamučna podstava. Srmena nit i gajtan terzijskog veza. Za šivanje služi gruba crna i bijela vunena nit, nešto lanenog konca. 18 malih puceta od kositra, halkice od žute žice.

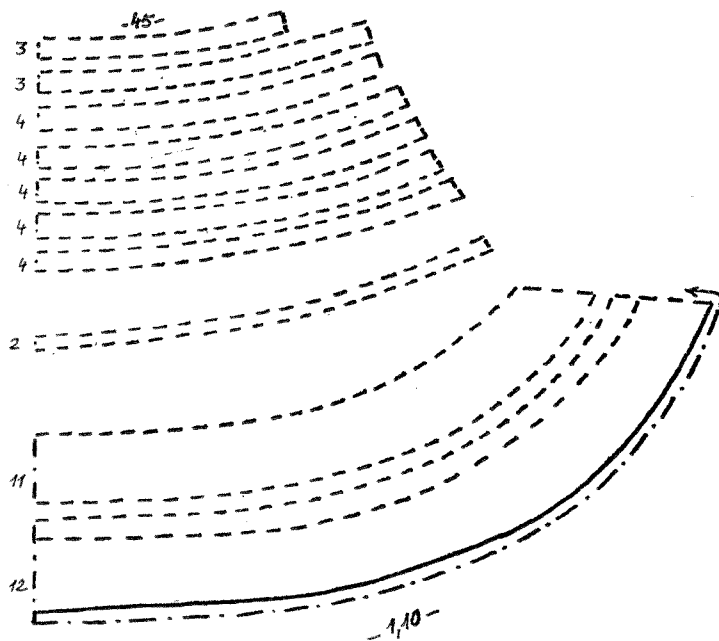
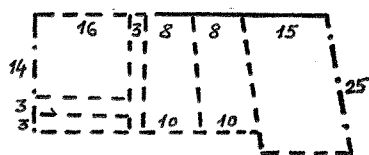
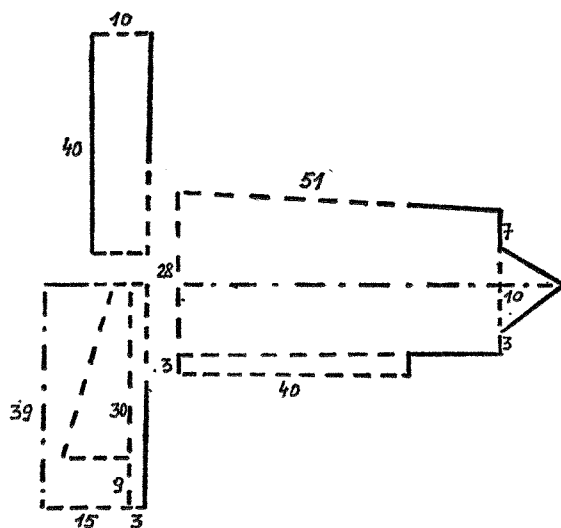
OPIS: Cjelovita haljina s gornjim leđnim dijelom i donjom zvonolikom suknjom-džubletom. Leđni dio je pravilna četvorina sastavljena od komada crnog i crvenog tirkia. Rub četvorine optočen je crnim spikom i prugama tirkia u obje crvene boje. Na ramenima leđnog dijela prišivene su poramenice od crnog tirkia (šir. 10 cm i dužina 38 cm) i sprijeda uz grudi našivene na pojasni dio suknje tako da grudi ostaju nepokrivene. Zahvatajući rub leđnog dijela i poramenica, prišiveni su rukavi od tamnocrvenog tirkia. Rukavi dosižu do šake i s dekorativnim šiljkom pokrivaju nadlanicu do prstiju. Pod pazuhom rukavi su otvoreni pa se mogu nositi odjeveni na ruke ili zabačeni na pleća. Leđni dio prišiven je na suknju, koja je glavnina ove odjeće, u obliku zvonolike džublete. Počinje u struku s ravnim pojasnim dijelom sastavljenim od više komada tirkia i žguna. Na sastavnim šavovima našivene su pruge crnog i crvenog spika. Pojasni dio svršava našivenom prugom crnog spika, a tu započinju horizontalne pruge koje tvore zvonoliku suknju. Prva je pruga od crvenog tirkia, dalje se izmjenjuju pruge crnoga spika s prugama tirkia u obje crvene boje. U gornjem dijelu džublete pruge su kraće pa tu suknja pristaje uz bokove. Zatim se pruge postepeno proširuju, a s tim suknja dobiva zvonolik oblik sa zaobljenim naborima pri dnu. U profilu suknja ima konture stošca. Taj je konusni oblik izrazitiji sprijeda, dok se straga suknja proširuje u valovite nabore, iako ne pretjerano naglašene. Svaka pruga tirkia i spika je puna kružnica, a sve se sastaju na prednjoj sredini suknje i tu su ušivene u masivnom vertikalnom šavu. S tim vertikalnim šavom zvonolikoj je suknji zadano okomito uleknuće kojim se u hodu suknja zvonoliko uvija. — Na skutima na najdonjoj pruzi od crvenog tirkia našivena je ošira pruga bijelog tirkia koja je podvinuta i na naličju našivena na svoju crvenu podlogu. Tako je dobivena kao neka cijev koja čini valovitu kružnicu bijelog poruba. Na unutarnjoj strani džublete pruge crvenog tirkia ponegdje su našivene na pruge crnoga spika, pa je suknja kao postavljena, a otud i njena težina.

UKRAS: Haljina je bogato ukrašena. Ukraas je dvovrstan, jedno je terzijski vez, drugo ukras izveden u spiku. Motiv "životno stablo" ucrtan je u tri lika izvedena terzijskim vezom na skutima džublete. Druga vrsta ukrasa izrađena je od crnog i crvenog spika. Spik je virtuožno isprepleten u sitnim motivima. Taj ukras ne dosiže na prednju stranu suknje koja se prekrivala velikom pregačom.

STANJE OČUVANOSTI: Haljina je mnogo trošena, ali je sačuvana u prvotnom sastavu. Što je najvažnije, ova je džubleta sačuvana u kompletu kostima s pripadajućim predmetima iste kostimne cjeline.

1) Inv. sign. 1303 Muzej BiH, crvena džubleta, Hoti, Albanija

1) Inv. sign. 1303 Muzej BiH, crvena džubleta, Hoti, Albanija

2) INV. SIGN 413 I Etnološkog odjeljenja Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu.

NAZIV: Frauenkleid, ženska haljina.

NABAVA: God. 1894 akvirirano za muzej u Sarajevu.

PORIJEKLO: Prema inventarnom podatku nabavljeno u zadrinskom selu Kukli kuda je malisorsko pleme Boga silazilo na zimovanje s ovcima.

DIMENZIJE: Visina haljine od ramena do ruba 1,20 m,

„ leđnog dijela 0,35 m,
„ suknje-džublete 0,80 m,
opseg suknje gornji 0,85 m,
„ „ donji 2,10 m
dužina rukava 0,85 m
težina 3,60 kg

NAMJENA: Cjelovita ženska haljina, po crvenoj boji očito nevjestinska vjenčanica.

MATERIJAL: Tirk, ustupana vunena tkanina domaće proizvodnje u 4 boje: bijela u prirodnoj boji svijetle vune, crna i crvena u dvije boje, svjetlije skrletno i tamno porpurno. Tirk je upotrijebljen u komadima i prugama. — Žgun, neustupana domaća vunena tkanina u tehnici nepravog ripsa, bijela od svijetle sirove vune sa sačuvanim živim rubom u koji su utkane crne šare u obliku pravokutnih zubića. — Šajak (abadžijsko sukno) tamnomodro i sasvim tamnosmeđe u manjim komadima i jednoj pruzi. — Gajtan spik crni i u dvije crvene boje koje odgovaraju crvenim bojama tirk i očito obojene zajedno s tkaninom. Spik služi na dva načina: sastavljen u trake razne širine i kao dekorativna uzica — Srmena nit i gajtan terzijskog veza. Za šivanje služi gruba crna i bijela vunena nit.

OPIS: Cjelovita haljina s gornjim leđnim dijelom i donjom zvonolikom suknjom-džubletom. Leđni dio je pravilna četvorina od jednog komada crnoga tirk. Na obje strane po visini leđni dio ima prugu crnog tirk. Na ramenima leđnog dijela prišivene su poramenice od crnog tirk (šir. 9 cm i duž. 36 cm). Sprijeda su poramenice prišivene na pojasni dio suknje, tako grudi ostaju nepokrivene. Postrance na rebrima s posebnom vezom spojen je leđni dio s poramenicama. Zato služe dva komada tamnomodrog šejaka (šir. 4 cm, duž. 14 cm), optočeni crvenim spikom simetrično našivenim na obje strane leđnog dijela. Zahvatajući rub leđnog dijela i poramenica, našiveni su rukavi od crnog tirk. Sižu do šake i s dekorativnim šiljkom pokrivaju nadlanicu do prstiju. Mogu se nositi ili odjeveni na ruke ili zabačeni na pleća. Leđni dio prišiven je na donji dio, na suknju koja je glavnina ove haljine u obliku zvonolike džublete. Počinje u struku s ravnim pojasnim dijelom sastavljenim od više komada žguna i tirk, bijelog, crnog i crvenog. Na sastavnim šavovima našiven je spik u bizarnim spletozima. Pojasni dio svršava trakom sastavljenom od crnoga spika, a tu započinju horizontalne pruge koje tvore zvonoliku suknju. Pruge su izmjenične od tirk i spika u svim zastupanim bojama crnoj i obje crvene. U gornjem dijelu suknje pruge su kraće pa tu suknja pristaje uz bokove. Zatim se pruge proširuju, pa tim suknja zadobiva zvonolik oblik sa zaobljenim naborima pri dnu. U profilu suknja ima konusni oblik, dok se straga proširuje

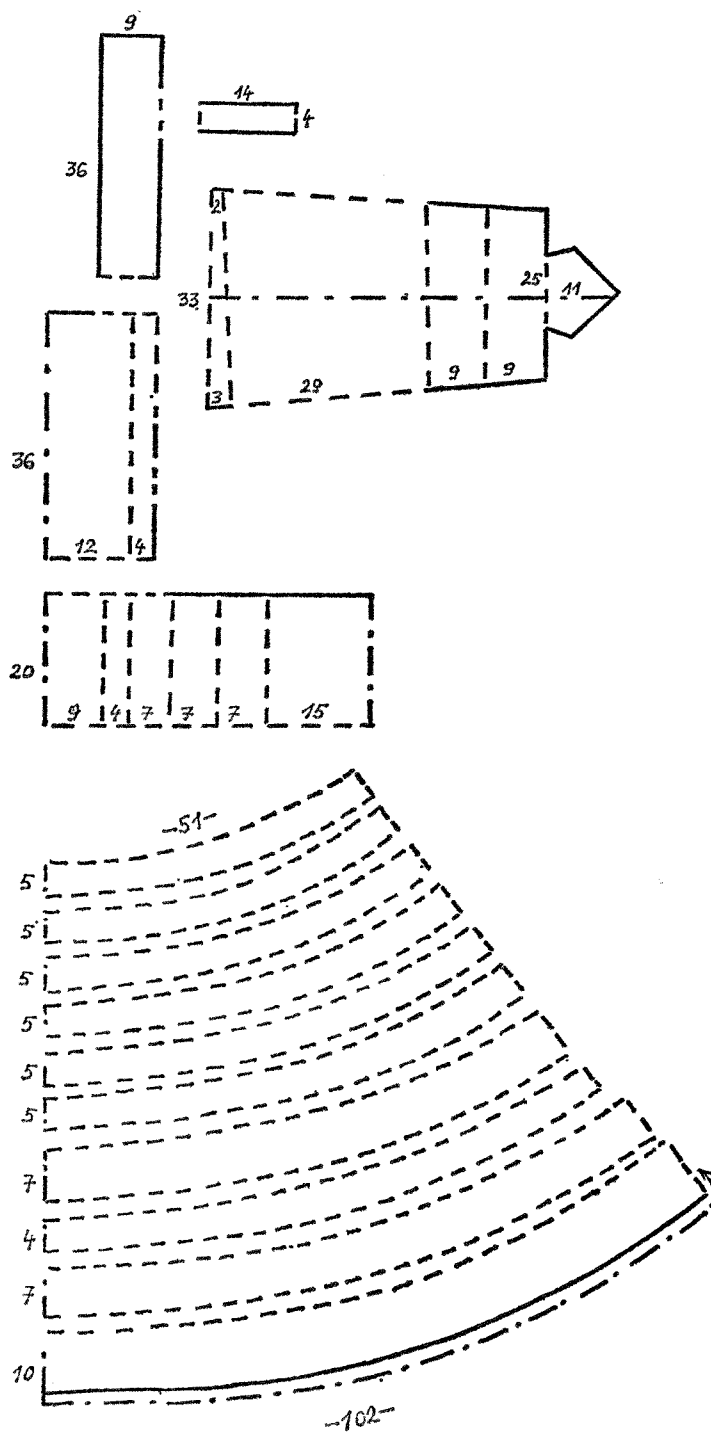
u valovite nabore, iako ne pretjerano naglašene. Svaka pruga je puna kružnica, a sve se sastaju na prednjoj sredini suknje i tu su ušivene u masivan vertikalni šav. Tim je zadano suknji negativno ulegnuće čim se suknja u hodu zvonoliko ugiba. Na najdonjoj pruzi od crvenog tirkica sašivena je ošira pruga bijelog tirkica koja je podvinuta i na naličju prišivena na svoju crvenu podlogu. Tako je dobiven uski bijeli porub s kojim se skuti elastično povijaju u krugu. Na unutarnjoj strani džublete, na naličju pruge tirkica sašivene su jedna uz drugu tako da su pruge spika prekrivene i suknja je kao postavljena.

UKRAS: Haljina je bogato ukrašena. Ukras je dvovrstan. Jedno je terzijski vez, drugo ukras izveden u spiku. Spik je virtuosno izveden. U terzijskom vezu izvedena su tri motiva sitnog životnog stabla na donjoj pruzi od tamnomodrog šajaka. Ukras ne dosiže na prednju stranu gdje se džubleta pokrivala velikom pregačom.

STANJE OČUVANOSTI: I pored znakova mnogog trošenja, haljina je očuvana u prvotnom sastavu. Što je najvažnije, ova je džubleta sačuvana u kompletu kostima s pripadajućim predmetima iste kostimne cjeline.

2) Inv. sign. 413 I/ Muzej BiH, crvena džubleta, Kukli, Albanija

2) Inv. sign. 413 I/ Muzej BiH, crvena džubleta, Kukli, Albanija

3) INV. SIGN. 18640 Etnografskog muzeja u Zagrebu.

NAZIV: crvena džubleta, xhubleta kuqë.

NABAVA: Za potrebe muzeja izrađena posredovanjem don Ive Bušića u Sv. Đorđu na Bojani, god. 1962.

PORIJEKLO: izradila žena Malisorka u Sv. Đorđu.

DIMENZIJE: Visina haljine od ramena do ruba 1,40 m,

„ lednog dijela 0,52 m,
„ suknje-džublete 0,87 m,
opseg „ „ gornji 1,10 m,
„ „ „ donji 2,90 m,
dužina rukava 0,86 m,
težina 4 kg.

NAMJENA: haljina vjenčanica nevjeste Malisorkke. Zovu je crvena džubleta jer je crvena boja obredna za svadbenu haljinu mladenke. Nosila ju je mladenka u svatovima i kasnije do rođenja prvog djeteta u svečanim skupovima, za polazak u grad, na pazar i u crkvu.

MATERIJAL: Tirk ustupana vunena tkanina domaće proizvodnje u manjim komadima i prugama, u 2 glavne boje, crvenoj i crnoj uz nevelik dodatak bijelog tirkka. — Gajtan spik, crven i crn u dvije službe: sastavljen u trake razne širine ili kao dekorativna uzica. — Šivano grubom crnom vunenom niti.

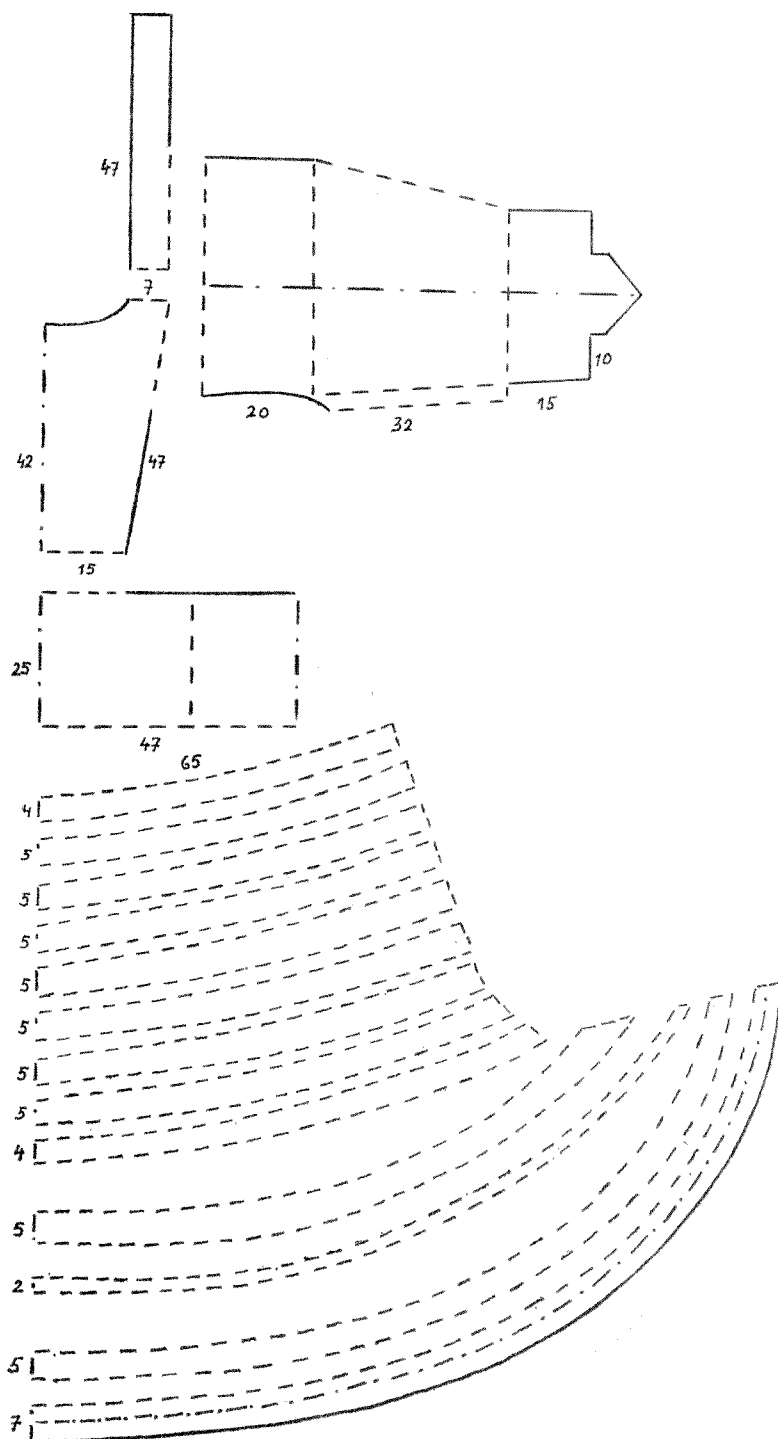
OPIS: Cjelovita haljina s gornjim leđnim dijelom i donjom zvonolikom suknjom. Leđni dio je trapezoid sastavljen od tirkka dvije boje. Na ramenima leđnog dijela prišivene poramenice od crnog tirkka (šir. 6 cm, duž. 41 cm) koje su sprijeda uz grudi našivene na pojasni dio suknje. Grudi ostaju nepokrivene. Na poramenom rubu leđnog dijela prišiveni su rukavi od crnog tirkka. Dužinom sežu do zapešća, a dekorativni šiljak pokriva nadlanicu. Rukavi su otvoreni pod pazuhom pa se mogu navući na ruke ili zabaciti na pleća. Leđni dio prišiven je na suknju-džubletu, a to je glavnina ove haljine. Suknja počinje sa pojasnim dijelom, sastavljenim od komada crnog i bijelog tirkka simetrično raspoređenim. Pojasni dio svršava s našivenom trakom crnoga spika, na što se nastavljaju horizontalne pruge izmjenično od tirkka i spika u trakama o obje boje, crveno i crno, u čem crveno prevladava. U gornjem dijelu suknje pruge su kraće pa na bokovima suknja tijesno pristaje. Zatim se pruge postepeno produžuju tako da suknja dobiva zvonolik oblik sa zaobljenim naborima pri dnu. U profilu suknja ima oblik stošca. Taj je konusni oblik izrazitiji sprijeda, dok se straga suknja proširuje u valovitim naborima iako ne pretjerano naglašenim. — Svaka pruga je puna kružnica a sve se sastaju sprijeda na sredini suknje i tu su ušivene u masivnom vertikalnom šavu na kojem je našivena okomita pruga crnog spika. U skutima na donjem rubu suknje ta je pruga spika ušivena u negativan nabor u koji je ušitkom zahvaćen rub suknje. Tim se suknja u hodu povija u okomito ulegnuće. Na najnižoj pruži crvenoga tirkka našivena je pruga bijelog tirkka koja je podvinuta i na naličju našivena na svoju crvenu podlogu. Tako tkanina uvinuta u trostrukom sloju tvori masivan porub koji se povija kao neka elastična cijev, čime nastaju zvonoliki pregibi u skutima.

UKRAS: Na ovoj džubleti ukras je skroman, tek nagoviješten aplikacijama spika, ali to je sve jednostavno izrađeno. Na leđnom dijelu crvenim spikom je stiliziran motiv križa na crnoj podlozi.

STANJE OČUVANOSTI: Predmet je izrađen po narudžbi pa je sačuvan nov, neizabijen.

3) Inv. sign. 18640 A/ crvena džubleta, Sv. Đorde na Bojani

3) Inv. sign. 18640 A/ crvena džubleta, Sv. Đorđe na Bojani

4) INV. SIGN. 15854 A Etnografskog muzeja u Zagrebu.

NAZIV: Bijela džubleta, guj bardžë, djevojačka džubleta.

NABAVA: God. 1952. akvirirala za muzej u Zagrebu M. Gušić u zaseoku Mužečka, Zatrijebač, u kući domaćina Kola Đekića.

PORIJEKLO: Bijelu džubletu nosila je Mara žena Kola Đekića, rodom iz istog sela kao djevojka prije nego što se pred 7 godina udala.

DIMENZIJE: Visina haljine od ramena do ruba 1,10 m,

„ lednog dijela 0,30 m,
„ suknje-džublete 0,80 m,
Opseg „ „ gornji 1,00 m,
„ „ „ donji prednji 0,82 m,
„ „ „ „ stražnji 1,92 m, 2,74 m,
Težina 2,80 kg,

NAMJENA: Haljina devojke Malisorke kako je nosi do udaje, zato je „bijela”. Uz ovu haljinu bitno pripada poprsnica/grukca inv. sign. 15854 B.

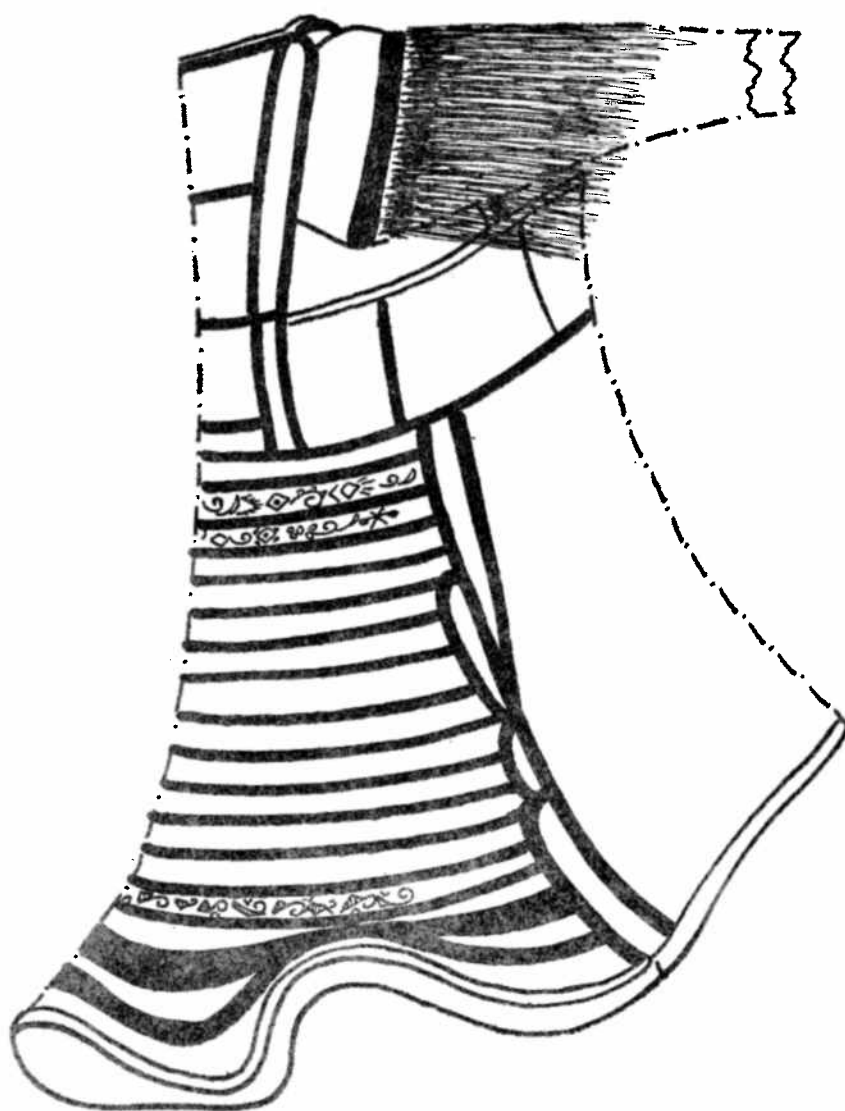
MATERIJAL: Žgun, neustupana tkanina domaće proizvodnje od sirove vune prirodno bijele, nešto crni žgun, upotrebljen u komadima i rezanim trakama. Pletivo od svijetle vune, dijelom crne, ispleteno na pet igala s kukicom. — Gajtan spik crni, sastavljen u trake razne širine uglavnom od 3 cm. — Rese od prepredene crne vune. U ukrasu usukana nit od crne vunice, laneni konac crni i sivi. Šivano grubom crnom i bijelom vunenom niti.

OPIS: Cjelovita haljina od gornjeg lednog dijela i suknje džublete. Uz haljinu pripada i poprsnica/grukca kao samostalan predmet. Ledni dio je četvorina od bijelog žguna, uokvirena crnim tirkom i spikom. Na ramenima lednog dijela prišivene su poramenice od crnog tirka (šir. 3, 5 cm, duž. 33 cm), sprijeda našivene na pojasni dio suknje tako da grudi ostaju nepokrivene. Zato ovoj haljini pripada i poprsnica koja se kopča na ramenima lednog dijela i posve prekriva grudi. Na poramenom rubu lednog dijela prišiveni su rukavi. Ispleteni su od svijetle sirove vune na pet igala u ukrasnom pletivu s romboidnim ornamentom. Sežu do šake a na podlaktici prošarani su crnim pletivom a svršavaju u zapešću s crnim zupcima. Rukav je prvotno ispleten u cjelini od ramena do šake, a zatim je u gornjem otvoru razrezan i grubo podvinut pa je tako dobiven otvor pod pazuhom pa se viseći rukav može nositi navučen ili zabačen na pleća. Na lijepom pletivu, virtuožno izvedenom, tim je prorezivanjem izvršen primitivan grubi zahvat. Na nadlaktici rukava našivena je kratka pruga crnog spika s vunanim resama od 15 cm dužine. — Glavninu haljine tvori zvonolika suknja-džubleta. Počinje s ravnim pojasnim dijelom od bijelog žguna. Stražnji dio džublete je zvonolik, sastavljen od horizontalnih pruga bijelog žguna i crnog spika, a prednji dio je ravan, sastavljen od starih komada pletiva kao od iznošenih džempera i veoma ružan. Ali, to se pokrivalo velikom pregačom. Upadno je proturječje između lijepo izvedenih pojedinosti na toj haljini i veoma otrcane prednjice. Stražnji dio suknje pomno je izrađen. Počinje na pojasnom dijelu s našivenim horizontalnim prugama izmjenično od bijelog žguna i crnog spika. Uza struk ima više bijelih pruga, dok u skutima prevladavaju pruge crnog spika i izmjenično s prugama bijelog

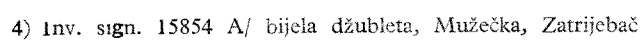
tirka. U struku pruge su kraće pa tu suknja pristaje uz bokove. Zatim se pruge produžuju, a tim se suknja naglo proširuje u zvonolikim mekano izbacivanim naborima. Na skutima su 4 pruge crnog tirkica izmjenično s 4 pruge crnog spika, pa su skuti ove „bijele” džublete crni. Taj crni rub nastavlja se i na prednjicu. Na nj je našivena pruga bijelog tirkica, koja podvrnuta tvori bijeli rub kao elastična cijev u mekanim pregibima, ali taj svršetak nema prednjica.

UKRAS: Na tri bijele pruge tirkica ukras je apliciran sa crnom tanko usukanom vunenom niti, i tim je iscrtan ornament biljne vriježe. Osobit je efekt crnog crteža na bijeloj podlozi.

STANJE OČUVANOSTI: Sa znatnim oštećenjima u pletivu i zakrpama u pojasnom dijelu i prednjici, džubleta je sačuvana u prvotnoj cjelini. Oštećenja svjedoče o velikoj upotrebi ove haljine.

4) Inv. sign. 15854 A/ bijela džubleta, Mužečka, Zatrijebač

5) INV. SIGN. 18035 Etnografskog muzeja u Zagrebu.

NAZIV: Guj, xhubelet bardzë, bijela džubleta.

NABAVA: Posredovanjem don Ive Bušića, župnika u Sv. Đorđu na Bojani akvirirana za muzej god. 1960.

PORIJEKLO: Iz jedne od domaćih malisorskih kuća u Sv. Đorđu.

DIMENZIJE: Visina cijele haljine od ramena do ruba 1,22 m,

„ lednog dijela: 0,35 m,
„ suknje 0,87 m,
opseg „ gornji 1,04 m,
„ „ donji prednji 1,00 m,
„ „ „ stražnji 2,15 3,15 m,
težina 3 kg.

NAMJENA: Haljina djevojke Malisorke, nosila se do udaje.

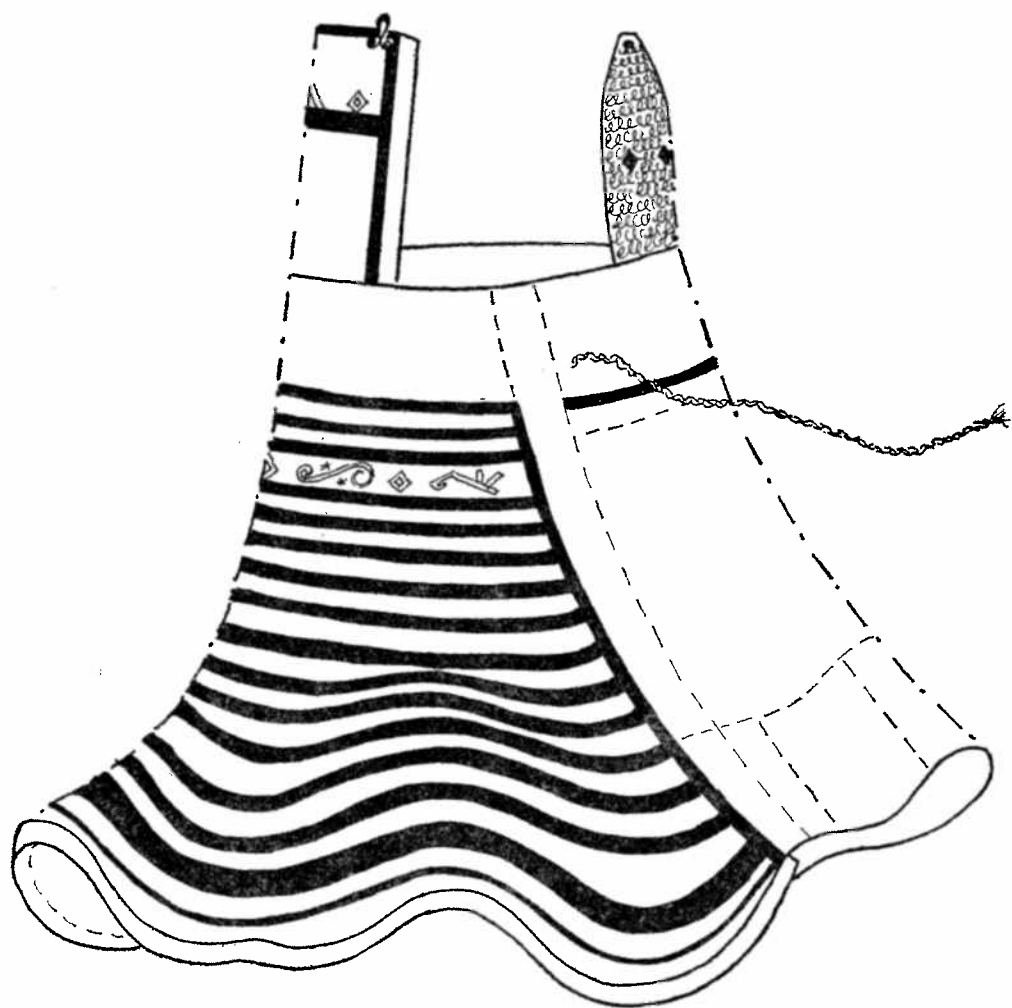
MATERIJAL: Tirk, ustupana vunena tkanina domaće proizvodnje, crna i bijela u komadima i prugama. Gajtan spik crni, sastavljen u trake i kao samostalna uzica. Pletivo od domaće vune bijele i crne pleteno na 2 igle s kukicom. U ukrasu tamno sukno, šajak. Gajtan ispleten od tri struka svijetlocrvene i narančaste vunice, 2 puceta. Šivano grubom crnom vunenom niti, nešto pamukom.

OPIS: Cjelovita haljina sastoji se od lednog dijela i suknje-džublete. Ledni dio je pačetrovija od bijelog i crnog tirk. Sprijeda gornji dio ima poprsnicu, ispletenu od bijele i crne vunene niti u obliku opsežnog plastrona s kružnim završetkom uz vrat i s 2 produžetka na ramenima. Na svakom od produžetaka prišiveno je puce koje se kopča na ramenu lednog dijela pa su grudi posve prekrivene poprsnicom. — Donji dio haljine je suknja-džubleta, koja tvori glavninu ove odjeće. Počinje u struku s ravnim pojasnim dijelom koji je od 2 jednaka komada od bijelog tirk. Između ova dva komada prednjeg i stražnjeg ušiven je vertikalni umetak koji seže od gornjeg ruba pojasnog dijela do skuta. U gornjem je dijelu od bijelog, a u donjem od crnog tirk. Ova dva umetka spajaju u suknji njezin prednji i stražnji dio. Naime, suknja je sastavljena od 2 dijela, prednjeg i stražnjeg. Prednji dio je ravan, sastavljen od dva komada bijelog tirk položenih po širini tkanja. Stražnji dio je prava džubleta. Počinje na pojasnom dijelu gdje je traka crnog spika našivena kao puna kružnica. Dalje se nastavljaju horizontalne pruge izmjenično od tirk i spika u trakama. Ove pruge nisu zatvorene kružnice. To su lučni segmenti koji dosižu do bokova i koji su ušiveni u onaj vertikalni umetak na bokovima. Tako je taj dio suknje zapravo prava džubleta. U gornjem dijelu suknje kružni segmenti su kraći i tu suknja pristaje na bokovima. Zatim se naglo produžuju pa u donjem dijelu dosižu gotovo dužinu pune kružnice. Tim nastaju valoviti pregibi i karakterističan zvonolik oblik. Na najnižoj pruži crnoga tirk našivena je pruga bijelog tirk, koja je podvinuta i na naličju našivena na svoju podlogu; time se na stražnjem dijelu skuta zadobio bijeli elastični porub, čime je još više naglašen valoviti rub prave džublete. Tim je izazvano valovito

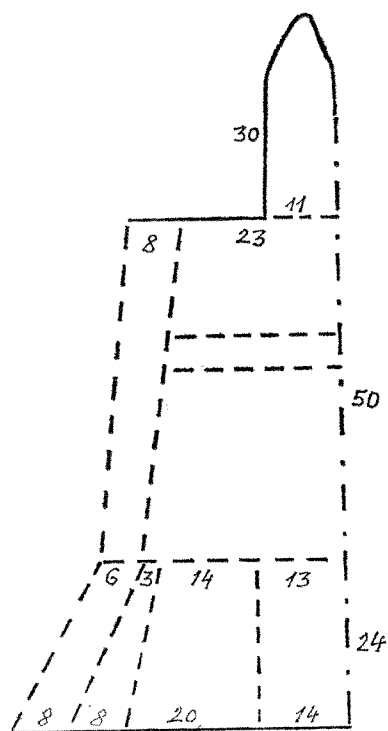
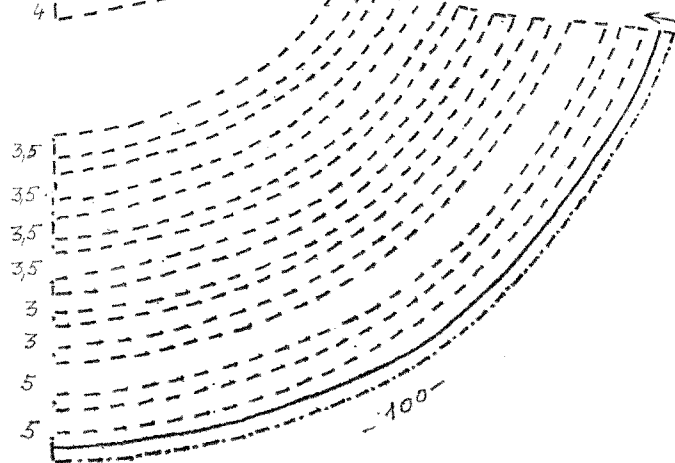
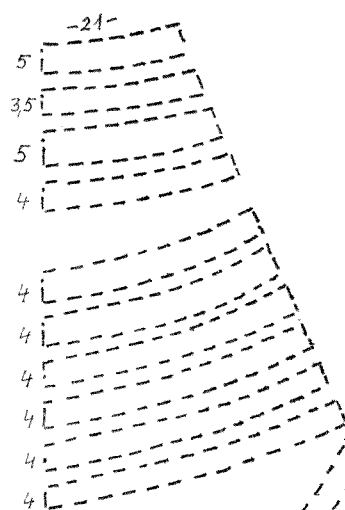
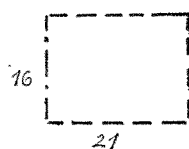
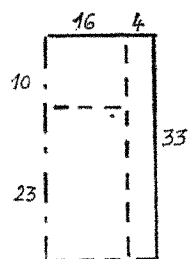
pregibanje džublete. Na pojasnom dijelu našivene su dvije trake ispletene od svijetle crvene i narančaste vunice za vezivanje suknje oko struka.

UKRAS: Na jednoj pruzi bijelog tirkica na krstima izvedena je aplikacija sitnih krpica tamnog šajaka konturiranih tankim crnim spikom, što gotovo grafički djeluje na svijetloj podlozi.

STANJE OČUVANOSTI: Haljina nešto trošena nošenjem, ali sačuvana u prvotnoj cjelini bez oštećenja.

5) Inv. sign. 18035 bijela džubleta, Sv. Đorđe na Bojani

5) Inv. sign. 18035 bijela džubleta, Sv. Đorđe na Bojani

6) INV. SIGN. 14622 Etnografskog muzeja u Zagrebu.

NAZIV džubleta, xhubletë zezë.

NABAVA: God. 1947. za muzej u Zagrebu akvirirao dr Branimir Gušić u Skadru na pazaru od žene koja je robu donijela na prodaju.

PORIJEKLO: Iz regije Malcija Madze s malisorskim naseljima na padinama Prokletija, Bješkati e nemuna.

DIMENZIJE: Visina suknje 0,84 m,

opseg „ gornji 0,94 m,
„ „ donji prednji 1,30 m,
„ „ „ stražnji 2,20 m 3,50 m
težina 3,20 kg.

NAMJENA: Odjeća žene Malisorke sa službom ženske suknje za svagdašnju upotrebu, oblači tijelo od struka do pola lista. Nosi se ovješena o poramenicama i gajtanom vezana oko pasa.

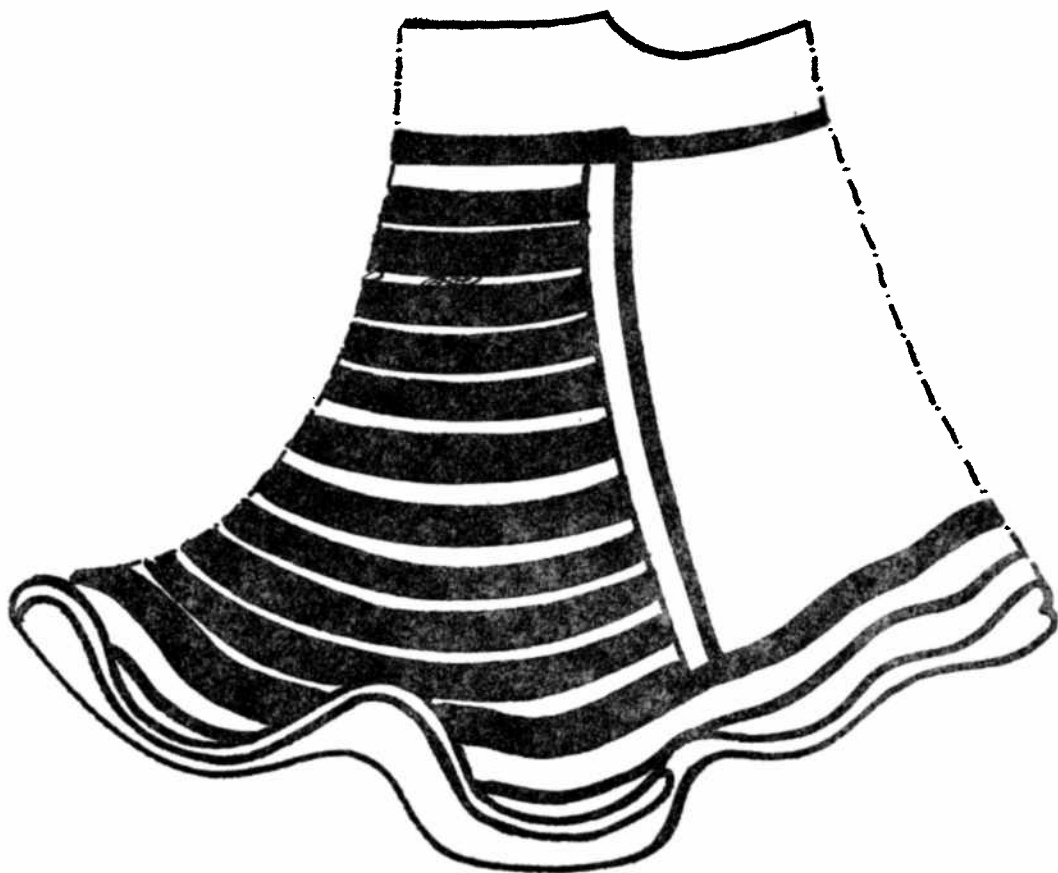
MATERIJAL: Tirk, ustupana vunena tkanina domaće proizvodnje crna, jedna pruga bijelog tirk u porubu. Tirk je upotrijebljen u komadima i paranim prugama. Gajtan spik, sastavljen u trake razne širine, najčešće oko 3 cm. Nešto crnog baršuna. U ukrasu: perlice, crne, crvene, modre i zelene. Šivano grubom crnom vunenom niti, u ukrasu lanenim koncem.

OPIS: U struku suknja ima ravni pojasni dio, sprijeda nešto niži. Pojasni dio svršava našivenom trakom crnoga spika koja je zatvorena kružnica. Suknja ima dva dijela, prednji i stražnji. Prednji dio je ravan, sašiven od dva komada crnog tirk, položenih horizontalno po širini tkanja. Gornji viši komad je u širini tkanja od 32 cm, donji niži rezan je na 14 cm širine. Stražnji dio, to je prava džubleta, sastoji se od lučnih segmenata kružnice, izmjenično od tirk i spika. Ove pruge sežu od boka do boka i u masivnom vertikalnom šavu našivene su na prednji ravni dio. Dvije najdonje pruge tirk i spika produžuju se i na prednji dio tako da je i tu rub valovit. U gornjem dijelu pruge su kraće pa tu džubleta pristaje na bokovima, zatim se naglo produžuju od čeg nastaje zvonolik oblik s naglašenim valovitim ugibanjem skuta. Sprijeda na rubu, u sredini prednjeg dijela, skupljen je nevelik ušitak, utvrđen crnim koncem i crvenom pamučnom niti. Od tog se ušitka suknja u prednjoj sredini u hodu uvija u negativan nabor. Mekani valoviti izbojci u sredini stražnjeg dijela povijeni su u dubok negativan nabor. Na najnižoj pruži crnog tirk našivena je pruga bijelog tirk. Podvinuta je i na naličju na svojoj crnoj podlozi prišivena. Tako je rub džublete dobiven kao neka cijev pa se s tim u hodu izvijaju valoviti izbojci u skutima. Na sastavu prednjeg i stražnjeg dijela, na tom masivnom šavu našivena je vertikalna pruga tirk opšivena crnim

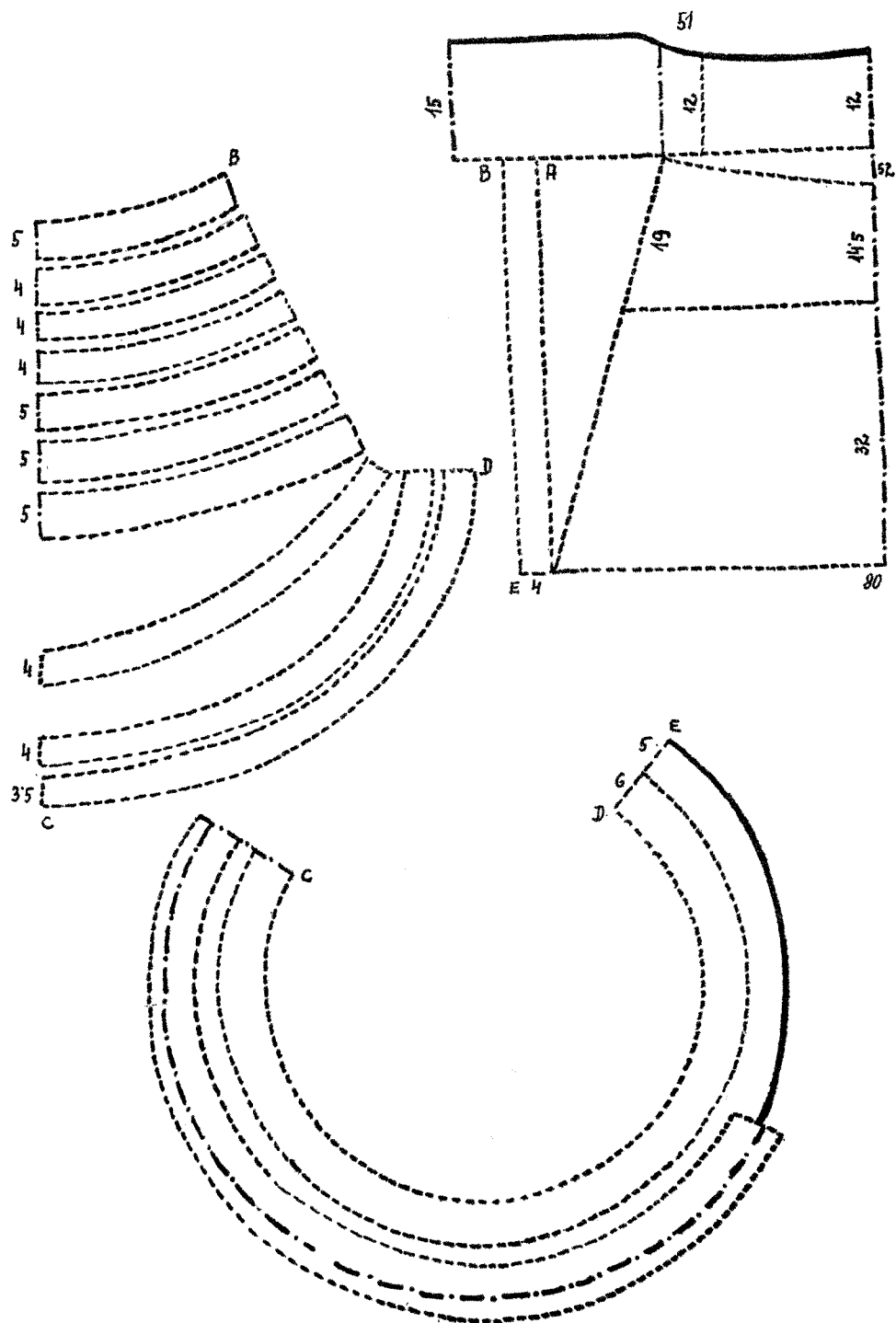
spikom. — Bijeli rub našiven je samo na stražnjem dijelu, prednji dio ima prugu crnog tirkica valovito ugnutu.

UKRAS: Na krstima jedna pruga tirkica presvučena je crnim baršunom. Na tom baršunu izveden je skroman ukras. Od staklenih perlica u tamnim bojama izvezena su tri motiva podjednagog ornamenta.

STANJE OČUVANOSTI: Džubleta nije upotrebljavana, sačuvana je nova.

6) Inv. sign. 14622 džubleta, Skadar, Albanija

6) Inv. sign. 14622 džubleta, Skadar, Albanija

7) INV. SIGN. 17762 Etnografskog muzeja u Zagrebu.

NAZIV: džubleta, xhubletë.

NABAVA: God. 1959. za muzej u Zagrebu akvirirala M. Gušić u selu Skorač, općina Tuzi.

PORIJEKLO: iz kuće domaćina Prenka Đonova Dušaj od vlasnice Drane Dušaj, koja je džubletu donijela u prćiji iz svog roda pred desetak godina.

DIMENZIJE: Visina haljine od ramena do ruba 1,20 m,

„ lednog dijela 0,31 m,
„ suknje-džublete 0,60 m,
opseg suknje gornji 1,08 m,
„ „ donji prednji 1,06 m 4,16
„ „ „ stražnji 3,10 m
težina 4 kg.

NAMJENA: haljina mlade žene Malisorke za bolje zgode, za polazak na pazar, u crkvu, na zborove. Kako mlade žene napuštaju starinsku nošnju, vlasnica ju je odložila.

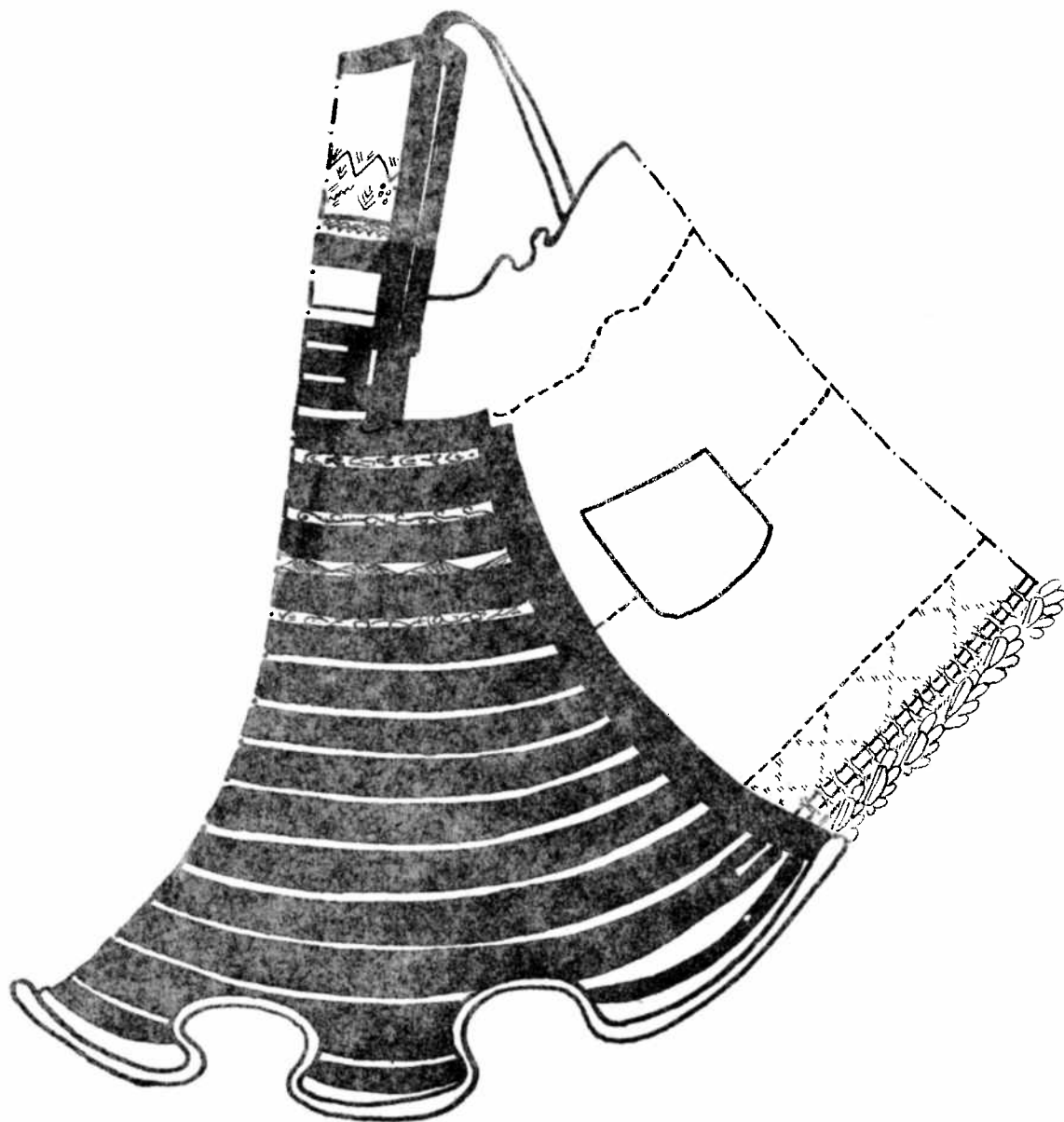
MATERIJAL: Tirk, ustupana vunena tkanina domaće proizvodnje, crna i jedna pruga bijelog. Gajtan spik, crni, u trakama razne širine. Manufakturni baršun, crn i tamnih boja. U ukrasu perlice tamnih boja, srmena nit, pajetice, tri puceta kujundžijske izrade. Šivano grubom crnom vunenom niti, pamukom u ukrasu.

OPIS: Cjelovita haljina sastoji se od gornjeg dijela i suknje-džublete koja je glavnina ove haljine. Gornji ledni dio je pačetvorina od crnog tirk presvučenog baršunom tamnih boja crne, crvene, modre i zelene, sve optočeno crnim spikom. Na ramenima lednog dijela prišivene su poramenice od crnog tirk (duž. 36 cm, šir. 3 cm) presvučene su baršunom u 3 boje i sprijeda uz grudi prišivene na pojasni dio suknje tako da grudi ostaju nepokrivene. Pojasni dio je od crnog tirk straga opšivenog crnim baršunom i spikom. Pojasni dio svršava prugom crnog spika u stražnjem dijelu. Na toj pruži započinje suknja-džubleta. Sastavljena je od dva dijela. Prednji je ravan, sastavljen od dvije dužine tirk, prema donjem rubu trapezoidnog oblika koji završava kružnom prugom na kojoj je prišivena kačkana čipka žive crvenonarančaste boje. Na desnoj strani prednjice našiven je plošni džek, izveden kačkanjem. Stražnji dio suknje je prava džubleta. Sastoji se od lučnih segmenata. To su pruge crnog tirk i trake, sastavljene od crnog spika, našivane jedna uz drugu. U gornjem dijelu suknje kružni segmenti su kraći, pa suknja pristaje uz bokove, zatim se naglo produžuju tako da u skutima dolazi do valovitog nabiranja s jakim mekano zaobljenim izbojcima zvonolike suknje. Sve pruge tirk presvučene su crnim baršunom. Pruge spika našivane su na tu baršunastu presvlaku tirk, pa na suknji prevladava faktura spika. Na najnižoj pruži tirk našivena je na stražnjem dijelu pruga bijelog tirk. Podvinuta je, prišivena na naličju na svoju crnu podlogu i tako je na rubu dobivena kao neka gipka cijev, čime su još pojačani mekani izbojci u skutima. Kružni segmenti sežu do bokova, tu su sašiveni sa prednjicom u vertikalni šav, naglašen uskom prugom crnog

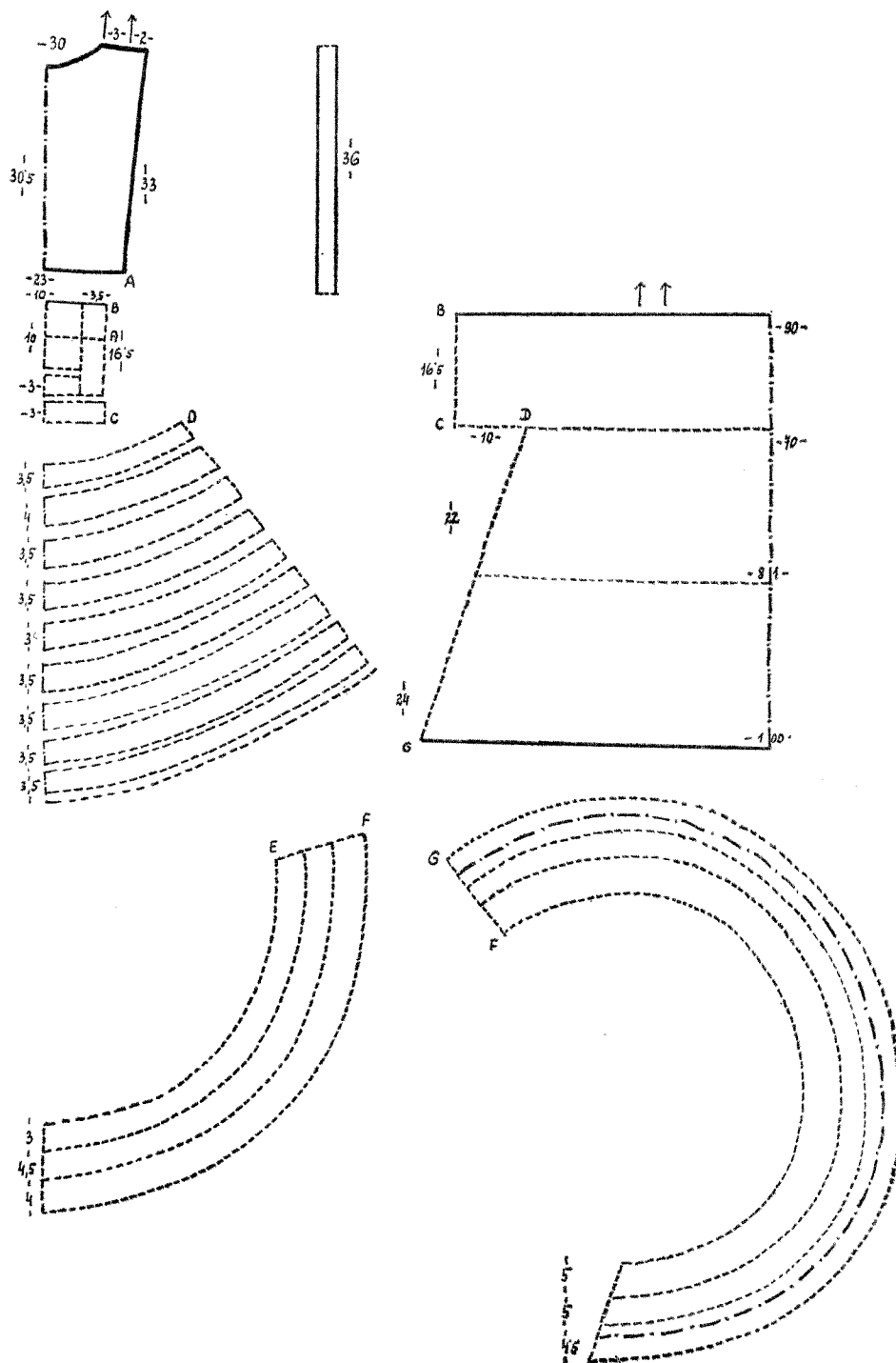
spika s ukrasom. Na naličju naglašene su pruge crnog tirkica, pa kao da je suknja dvostruka, a otud joj i težina.

UKRAS: Haljina je bogato ukrašena. Već površina s diskretnim baršunom između naglašenih pruga spika ovu džubletu čini elegantnom ženskom odjećom svojevrsnog likovnog izraza. Dvije pruge baršuna na krstima nose vez u perlicama tamnih boja, a dvije niže pruge izveze su srmom u terzijskom vezu. Tri ukrasna puceta s crvenom pastom kao imitacijom koralja prišivena su na pruzi spika na krstima. Sitan vez u srmi s tamnim perlicama i pajeticama izveden je na leđnom dijelu. I obje vertikalne pruge spika na bokovima imaju vez u srmi i perlicama. Ali, taj diskretan i lijep ukras u neugodnom je raskoraku s čipkom nadodanom na prednjem rubu, koja se kao volan isticala na prednjem rubu suknje ispod velike pregače. Iskačkana od domaće vunice žive narančaste boje znatno odudara od stilske cjeline ove džublete.

STANJE OČUVANOSTI: Nešto trošena nošenjem, ali u svem dobro sačuvana u prvotnoj cjelini i bez oštećenja.

7) Inv. sign. 17762 džubleta, Skorać, općina Tuzi

7) Inv. sign. 17762 džubleta, Skorać, općina Tuzi

8) INV. SIGN. 18092 Etnografskog muzeja u Zagrebu.

NAZIV: Džubleta, xhubletë.

NABAVA: God. 1960. M. Gušić akvirirala za muzej u Zagrebu u Donjoj Klezni kraj Ulcinja. Posredovanjem Age Hot u Klezni džubleta nabavljena od njezine sestre File Seliščanin, udate u Gornjem Štoju na Bojani.

PORIJEKLO: Pred 12 godina džubletu je File Hot donijela u prćiji iz svog roda u Fraskanjelu. Kad se udala u Štoj, počela se odijevati „ala franka” i džubletu je odložila.

DIMENZIJE: Visina haljine od ramena do ruba 1,15 m,

„	lednog dijela	0,36,
„	suknje džublete	0,77 m,
opseg	„	„ gornji 1,08 m,
„	„	„ donji prednji 1,10 m,
„	„	„ stražnji 2,85 m, 3,95 m
težina		3,80 kg

NAMJENA: Haljina mlađe žene Malisorke za bolje izlaske na pazar, u crkvu i na zborove.

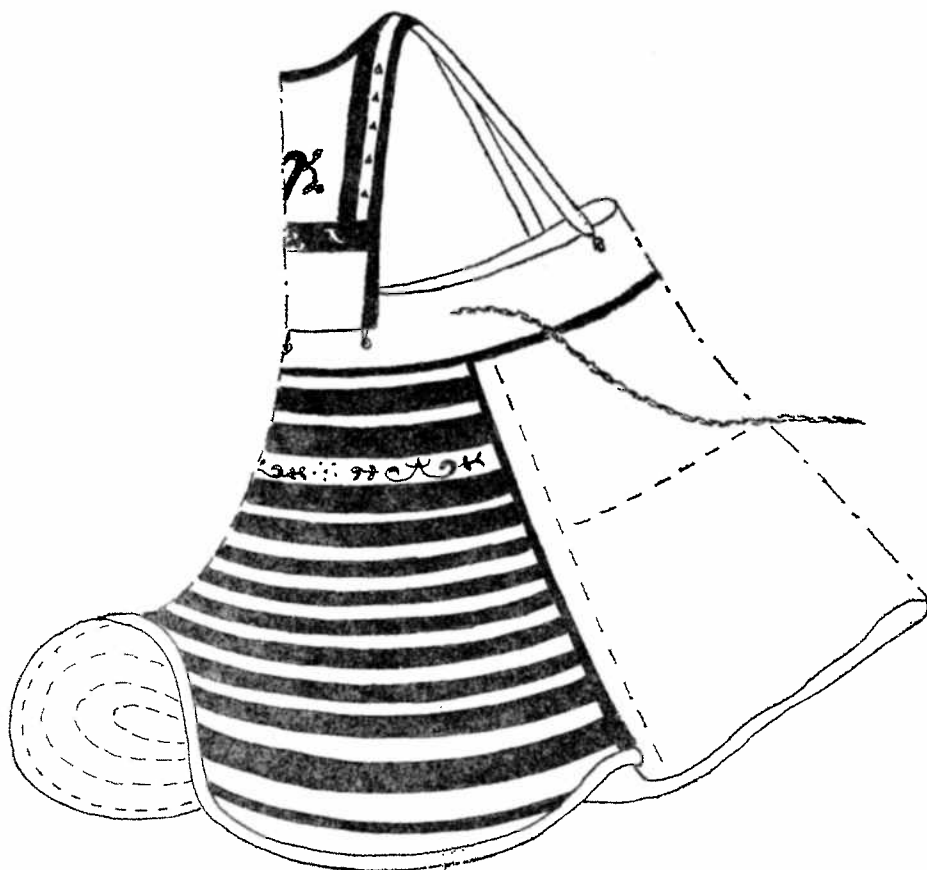
MATERIJAL: Tirk, ustupana vunena tkanina domaće proizvodnje crna, jedna pruga bijelog tirk u porubu. Tirk upotrijebljen u komadima i prugama. Gajtan spik, crn, sastavljen u trake razne širine. Nešto crnog i tamnocrvenog baršuna. U ukrasu nit umjetne crvenkaste svile, perlice tamne, nešto svijetlo-modrih, pajetice, srmena nit. Pet puceta kopča na omčice.

OPIS: Cjelovita haljina koja se sastoji od gornjeg lednog dijela i suknje džubleta kao glavnog dijela. Gornji ledni dio izrađen je kao samostalan predmet, u formatu nešto izduženog trapezoida širine 29 cm od crnog tirk presvučenog tamnocrvenim baršunom i optočen spikom. Na ramenima lednog dijela prišivene su poramenice (duž. 35 cm, šir. 5 cm) od tirk obrubljenog spikom. Sprijeda na pojasnom dijelu suknje prišivena su dva puceta, na koja se poramenice kopčaju omčicama. Ledni dio ima straga na rubu tri omčice kojima odgovaraju tri puceta prišivena na pojasnom dijelu suknje negdje se ledni dio prikapča na suknju. Donji dio haljine je suknja-džubleta, a to je glavnina ove odjeće. Počinje s pojasnim dijelom koji je od ravnog komada crnoga tirk. Svršava prugom crnog spika koja je zatvorena kružnica na gornjem obodu sukne. Sama suknja je od dva dijela, od kojih je stražnji prava džubleta, a prednji je od dva komada tirk. Oba su komada trapezoidno izvučena prema skutima sukne. Sprijeda na rubu ušiven je trokutasti klin od crnog tirk, s kojim suknja dobiva negativno ulegnuće. Prednji je dio jednostavan i neugledan jer se pokrivao velikom pregačom. Stražnji dio sukne je prava džubleta. Sastoji se od lučnih segmenata kružnice koje se pruge našivaju u nizu. Pruge su od crnog tirk i spika sastavljenog u trake. Na licu sukne prevladava faktura spika. Na tri pruge tirk našivena je presvlaka crnog baršuna. Lučni segmenti kraći su u gornjem dijelu sukne pa je tu suknja priljubljena uz bokove. Zatim se pruge proširuju tako da u skutima nastaje zvonoliko nabiranje s jakim mekano zaobljenim izbojcima. Na najnižoj pruži crnog tirk našivena je u stražnjem dijelu sukne pruga bijelog tirk koja je podvinuta i na naličju na-

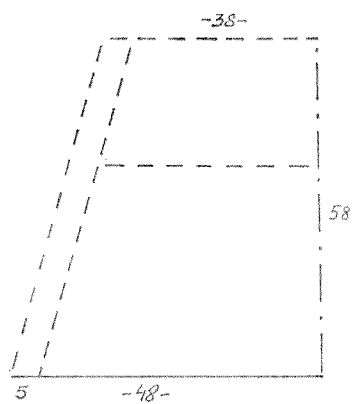
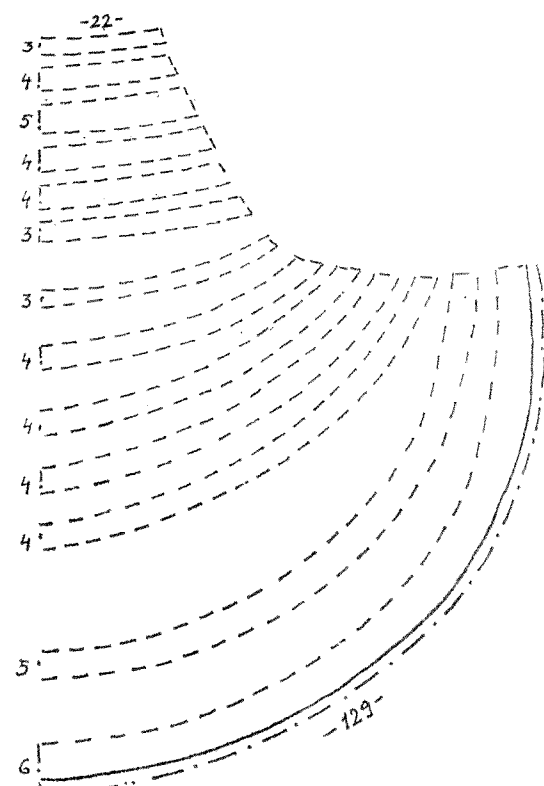
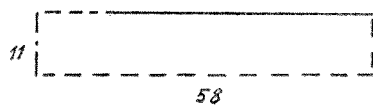
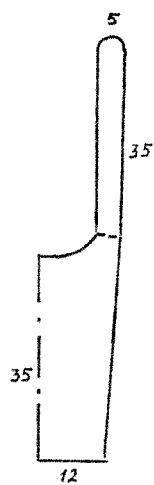
šivena na crnu podlogu. Tako je rub kao neka gipka cijev koja s tom trostrukom masivnom tkaninom pojačava u hodu valovito pregibanje mekih izbojaka suknje. Kružne pruge našivene su na bokovima s prednjim dijelom, a taj vertikalni šav prekriven je ravnom prugom crnog tirk obrubljenog spikom, simetrično na obje strane.

UKRAS: Na krstima na jednoj od pruga tirk presvučenih crnim baršunom izveden ornament s perlicama i pajeticama s nadodanom srmenom niti. Na leđnom dijelu na tamnocrvenom baršunu izvezen je jedan motiv crvenkastom svilom. To je veoma geometriziran motiv cvijeta ili cvjetne vriježe izveden u jednostavnom plosnom bodu.

STANJE OČUVANOSTI: Haljina nenošena, očuvana kao nova.

8) Inv. sign. 18092 džubleta, Klezna kraj Učinja

8) Inv. sign. 18092 džubleta, Klezna kraj Ulcinja

9) INV. SIGN. 18098 Etnografskog muzeja u Zagrebu.

NAZIV: Džubleta, xhubletë.

NABAVA: God. 1960. za muzej u Zagrebu akvirirala M. Gušić u selu Gornji Štoj, Sv. Nikola na Bojani, Ulcinj iz kuće domaćina Noše Dušovića.

PORIJEKLO: Marija žena Noše Dušovića donijela džubletu u prćiji pred desetak godina.

DIMENZIJE: Visina haljine od ramena do ruba 1,25 m,

„ leđnog dijela 0,33 m
„ suknje-džublete 0,89 m,
opseg „ „ gornji 1,16 m,
„ „ „ donji prednji 1,00 m 4,10 m,
„ „ „ „ stražnji 3,40 m
težina 4,20 kg.

NAMJENA: Haljina mlade žene Malisorke za bolje izlaske na pazar u crkvu i na zborove.

MATERIJAL: Tirk, ustupana vunena tkanina domaće proizvodnje, crni, jedna pruga bijelog u porubu. Upotrijebljen u komadima i prugama. — Gajtan spik, sastavljen u trake razne širine. Manufakturni baršun, crni i u tamnim bojama. U ukrasu manufakturne šarene vrpce u kraćim trakama, srmena nit, perlice, pajetice. Šivano grubom crnom vunenom niti u ukrasu lanenim koncem.

OPIS: Cjelovita haljina sastoji se od gornjeg leđnog dijela i zvonolike suknje džublete. Leđni dio je nepravilna četvorina (33 × 32 cm) od crnog tirk presvučenog sa crnim i dijelom tamnocrvenim baršunom i optočena manufakturnim šarenim vrpčama. Na ramenima leđnog dijela prišivene su poramenice (duž. 39 cm, šir. 7 cm) od crnog tirk, presvučene crnim baršunom i opšivene šarenom vrpcom. Poramenice su sprijeda uz grudi prišivene na pojasni dio suknje. Grudi ostaju nepokrivene. Donji dio je zvonolika suknja džubleta. Počinje ravnim pojasnim dijelom od crnog tirk. Taj ravni dio ima simetrično na oba boka našiven komad crnog tirk, a između ta dva dodatka povučene su slobodne uzice od grube crne vune koje ova dva našivena komada drže uspravnim. Pojasni dio završava prugom crnog spika koja kao zatvorena kružnica obasiže gornji obod suknje, koja se sastoji od dva dijela: od prednjeg, ravnog, i stražnjeg, koji je sastavljen od lučnih segmenata našivanih horizontalno od pojasnog dijela naniže. Prednji dio suknje sašiven je od dva komada crnog tirk, položenih horizontalno po osnovi tkanja, a nadalje proširuju se trapezoidno. Na sastavnom vodoravnom šavu našivena je šarena manufakturna vrpca. Desno je urezan džep, kojemu je otvor označen sitnim šarenim vezom. Čitav je prednji dio jednostavan i pokriva se velikom pregačom. Stražnji dio suknje je prava džubleta. Sastavljena je od kružnih pruga, našivanih izmjenično od crnog tirk i crnog spika. Sve pruge tirk presvučene su baršunom u tamnim bojama. Kako su pruge spika našivane na pruge tirk, to ove pruge ispadaju uže od pruga spika, pa na površini suknje prevladava faktura spika. U struku pruge su kraće pa džubleta tijesno pristaje uz bokove. Nadalje se znatno proširuju u zvonoliko nabiranje. Na stražnjem dijelu na donjem rubu našivena je pruga bijelog tirk koja je podvinuta i tako je dobi-

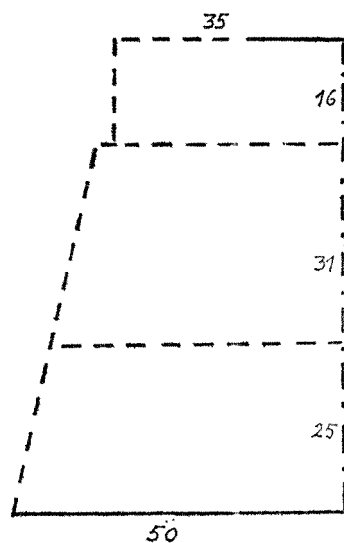
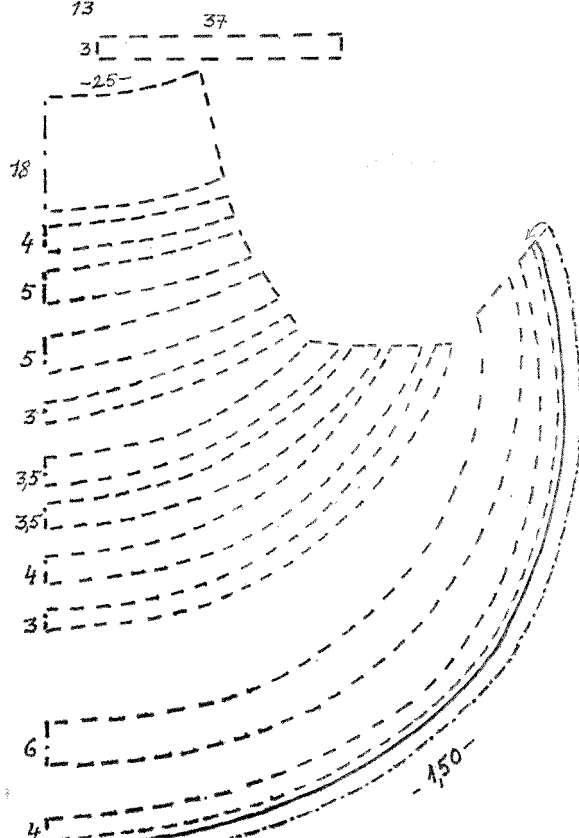
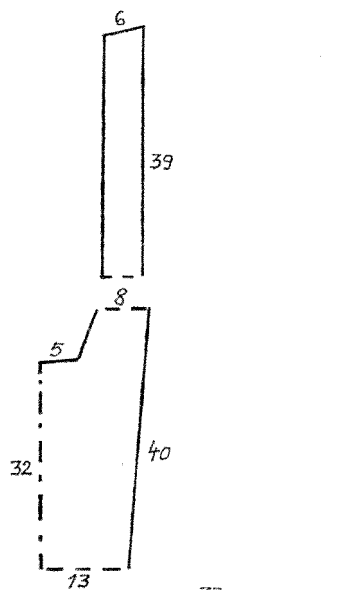
vena kao neka gipka cijev s kojom se u hodu izbacuju mekani valoviti nabori. Kružne pruge prišivene se na obje bočne strane na ravni prednji dio, a na tom šavu našivena je ošira traka spika i na njoj srmena aplikacija.

UKRAS: Haljina je bogato ukrašena vezom i aplikacijama srme i baršuna. Na leđnom je dijelu na crnom baršunu izvezen ornament s dvije srmene niti. Motiv, dvije suprotstavljene ptice, veoma geometriziran, izveden je u plosnom bodu. Na 4 pruge baršuna nalazi se aplikacija srmene niti s perlicama i pajeticama u geometrijskom ornamentu. Na skutima na pruži crnog baršuna apliciran je niz trokutića, izrezanih od svijetlocrvenog baršuna s motivom „vučji zubi”. Na skutima u oširokoj pruži crnoga spika sa svake je strane po jedan motiv u srmu kao stilizirana cvjetna grana. I po izvedbi i po svom ukrasu, ova je džubleta elegantno izdanje ove vrste ženske odjeće.

STANJE OČUVANOSTI: Predmet nešto trošen nošenjem, ali u svem potpuno sačuvan u prvotnom sastavu.

9) Inv. sign. 18098 džubleta, Gornji Štoj na Bojani

NABAVA: God. 1947. akvirirao dr B. Gušić za muzej u Zagrebu u selu Dragobija na Valboni, Albanija u kuli domaćina Đona Maraši.

PORIJEKLO: Majka domaćina, Kalina Maraši, kojoj je 1947. bilo više od 70 godina, donijela džubletu u prćiji iz svog roda u Dušmanima.

DIMENZIJE: Visina džublete 0,90 m,

opseg „ gornji 0,96 m,
 „ „ donji 2,02 m,
 težina 2,20 kg.

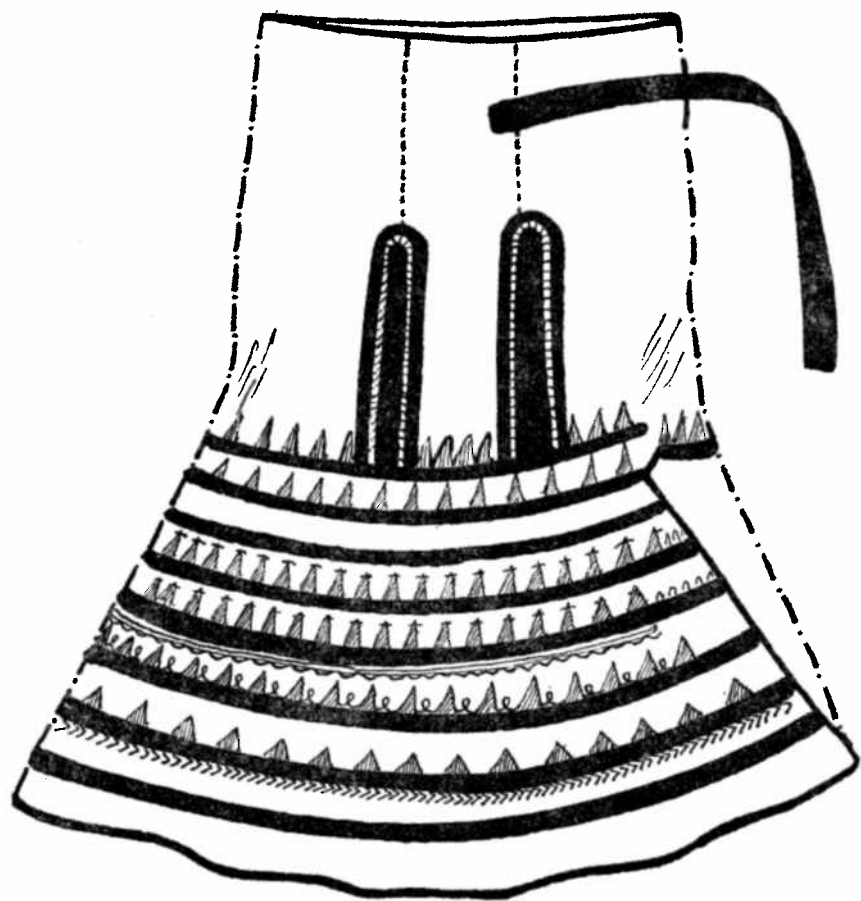
MATERIJAL: Žgun, neustupana vunena tkanina domaće proizvodnje, otkana na tri nićanice u tehnici kepera od neomaštene prirodno bijele vune, tirk ustupana vunena tkanina, i to ili prirodno bijela ili obojena crno i u tri tona tamnog purpura: 2 tona tamnoljubičastog i jedna nijansa tamnocrvenog. — Gajtan spik, crn, i ima malo crvenog, sastavljen je u trake razne širine. U ukrasu srmena nit, zlatna i srebrna. Šivano grubom bijelom i crnom vunenom niti, u ukrasu lanenim koncem.

OPIS: Predmet ima prelazni oblik između vertikalne suknje i zvonolike džublete. Gornji dio izrađen je u vertikalnom smjeru ženske odjeće. Počinje od struka i dug je 65 do 70 cm i sašiven od žguna neustupanog kepera. Po jedna širina tkanine upotrijebljena je za prednji i stražnji dio suknje, a treća pola razrezana je po dužini po pola, pa svaka od tih dviju polovina sašivena je između onih dviju pola, prednje i stražnje, tako da polovine dolaze na bokove. Tako taj ravni dio suknje ima četiri simetrična šava. Tim je dobivena ravna glatka suknja s opsegom oko bokova od oko 120 cm. Taj dio suknje ima vertikalni smjer s pravilnom simetrijom u sastavu tkanine. Na tu ravnu suknju na dužini od oko 45 cm našiven je donji dio suknje. Nasuprot gornjem okomitom dijelu, donji dio sastoji se od kružnih horizontalnih pruga, pa je na gornji dio našiven kao opsežan zvonoliki volan. Kružne pruge izmjenično su od tirk i crnoga spika. Tirk u tim prugama je u tamnim purpurnim bojama. Pruge se kao lučni segmenti kružnice nižu od kraćih prema dužima, čime je dobiven oblik zvonolike džublete. Sprijeda na sredini suknje pruge dosižu do trokutastog klina od crnog tirk. Taj je klin bazom prišiven na prvu prugu crnog spika, a šiljatim je vrhom ušiven u donji rub džublete. Rub džublete je u opsegu kružnice od ošire pruge crnog tirk, mekano izvučenog u valovite nabore. Dok su horizontalne pruge jednoliko krute, dotle se sprijeda s mekanim klinom suknja uvija u negativan nabor.

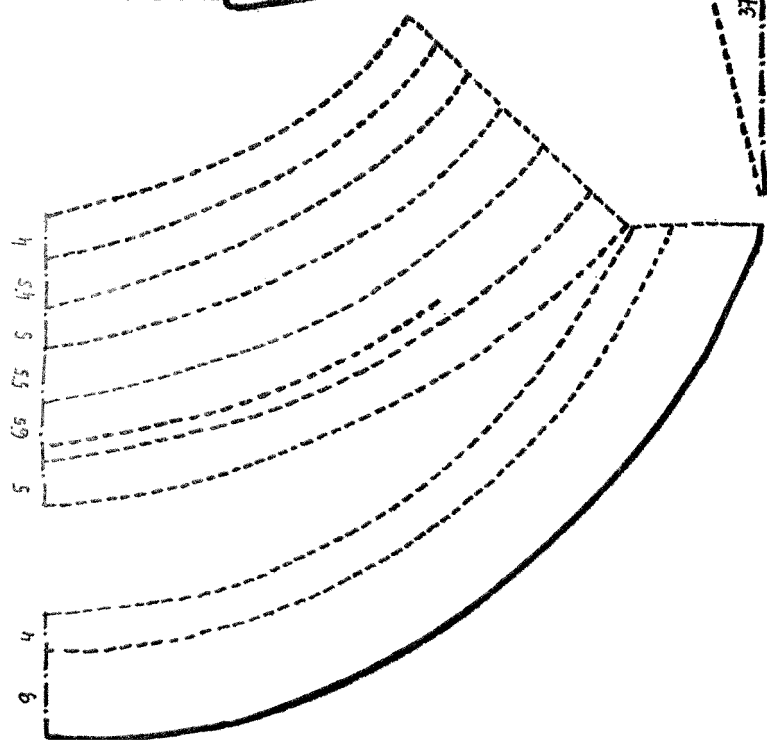
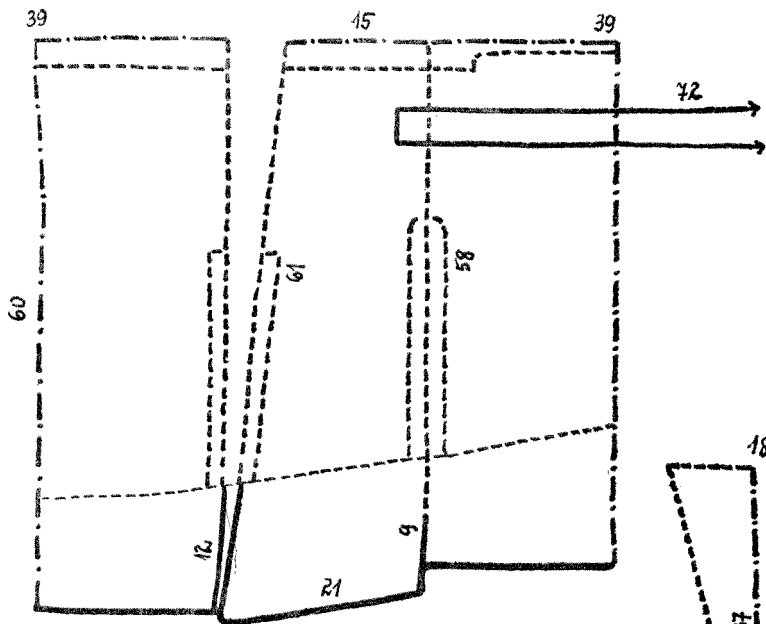
UKRAS: Džubleta je bogato ukrašena. Već po purpurnim prugama taj predmet ima svojevrsan kolorit. Dekorativan izraz još je pojačan ukrasom od aplikacija srmenih vitica i spika. U geometrijskom ornamentu glavni je motiv „vučji zub”. Šiljati trokutići tog motiva složeni su od srme i crnoga spika. Od srme izveden je terzijski vez što se raspoznaje na naličju suknje, gdje su zaostali ostaci kartonske podloge na kojoj je izrađen vez, kako je to obično kod terzijskih radova. Bez sumnje, takvu je prugu izradio terzija, a žena ju je zatim ugradila u džubletu, jer je po svim znacima konačna tvorba džublete

ženski rad. — Šest koncentričnih pruga od tirkica imaju isti ornament vučjeg zuba u srmi i pretežno u crnom spiku. Na skutima našivena je pletenica, uvičena od crnog i crvenog spika. — Na ravnom dijelu suknje našivena su 4 komada crnog tirkica na 4 sastavna šava gornjeg dijela suknje pa tako ovi dodaci stoje s obje strane duž oba boka. Na ovoj su se suknji nosile dvije manje pregače, prednja i stražnja, pa se tim dodacima ispunjala praznina na gornjem dijelu suknje. Kompozicija ove džublete, njezin prelazni oblik između ravne i zvonolike odjeće daju joj svojevrsnu likovnu dimenziju. Ova džubleta bez sumnje je nastala kao svečana vjenčanica, kako o tom svjedoče purpurne pruge i srmeni vez. Predaja o tom zaboravljena je, pa je suknja služila kao radna odjeća.

STANJE OČUVANOSTI: Predmet je mnogo trošen, klin od crnog tirkica veoma je otrcan. Ipak, bez većih oštećenja sačuvan je u prvotnom sastavu. U gornjem ravnom dijelu prišivene dvije vrpce za vezivanje oko struka. Od banalnog kambrika te dvije otrcane trake nagrđuju lijepu džubletu, ali svjedoče o dugoj upotrebi.

10) Inv. sign. 14628 džubleta, Dragobija, Albanija

NABAVA: god. 1947. akvirirao dr Branimir Gušić.

PORIJEKLO: nabavljeno kao dio ženske odjeće uz džubletu, Dragobija, Valbona.

DIMENZIJE: Duljina leđa 30 cm.

NAMJENA: Nosio se uz džubletu.

MATERIJAL: Crni tirk, ukras zlatnom i srebrnom srmom i gajtanom. Na ramenu prišivene vunene rese ljubičaste boje.

OPIS: Prsluk je ravnog kroja bez rukava, prednje strane ne zatvaraju se, grudi ostaju otvorene.

STANJE OČUVANOSTI: dobro sačuvan.

11b) INV. SIGN. 14629 Etnografskog muzeja u Zagrebu.

NAZIV: kerdhoklla, ukrasni ženski pojas.

NABAVA: god. 1947. akvirirao dr Branimir Gušić.

PORIJEKLO: iz opreme Kaline Gjergj Maraši, iz Dragobije, Valbona.

DIMENZIJE: gornja dužina 0,542 m

donja dužina 0,658 m

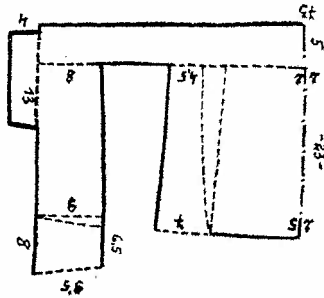
širina 0,228 m

NAMJENA: ukrasni ženski pojas uz svečanu džubletu.

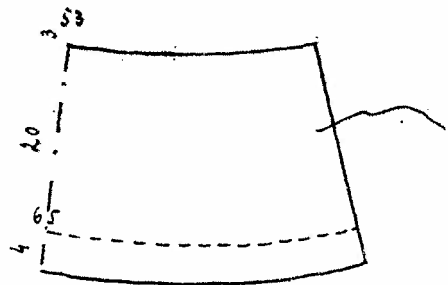
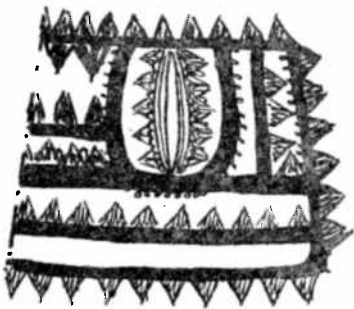
MATERIJAL: Bijeli tirk sa aplikacijama od gajtana različite boje i sa dva umetka od ljubičaste tkanine ukrašene crvenim i bijelim koncem. Sa strane po jedna petlja za vezanje.

OPIS: Ukrasni pojas koji se veže oko slabina.

STANJE OČUVANOSTI: sačuvan, nešto oštećen od moljaca.

11) a) Inv. sign. 16160 jelek, Dragobija, Albanija

11) b) Inv. sign. 14629 kerdhoklla pojas, Dukadin, Albanija

NABAVA: god. 1947. akvirirao dr Branimir Gušić.

PORIJEKLO: iz opreme Kaline Gjergj Maraši, iz Dragobije, Valbona.

DIMENZIJE: gornja širina 0,505 m

donja „ 1,182 m

dužina „ 0,768 m

NAMJENA: ženska pregača za dnevnu upotrebu uz džubletu.

MATERIJAL: Sredina je klječano tkanje uokvireno prugama crnog tirkia.

OPIS: Oko klječane sredine našivene pruge crnog tirkia. Po visini sa svake strane pruga crnog tirkia.

UKRAS: Sve su pruge opšivene raznobojnim zlatnim i srebrnim širitom.

STANJE OČUVANOSTI: Na nekoliko mjesta od upotrebe oštećena.

12b) INV. SIGN. 14639 i 14640 Etnografskog muzeja u Zagrebu.

NAZIV: pshtjellaku i parë, pshtjellaku i mbramë, dvije pregače prednja i stražnja.

NABAVA: god. 1947. akvirirao dr Branimir Gušić.

PORIJEKLO: iz opreme Kaline Gjergj Maraši, Dragobija, Valbona.

DIMENZIJE: veličina prednje pregače $0,40 \times 0,31$ m

„ stražnje „ $0,34 \times 0,29$ m

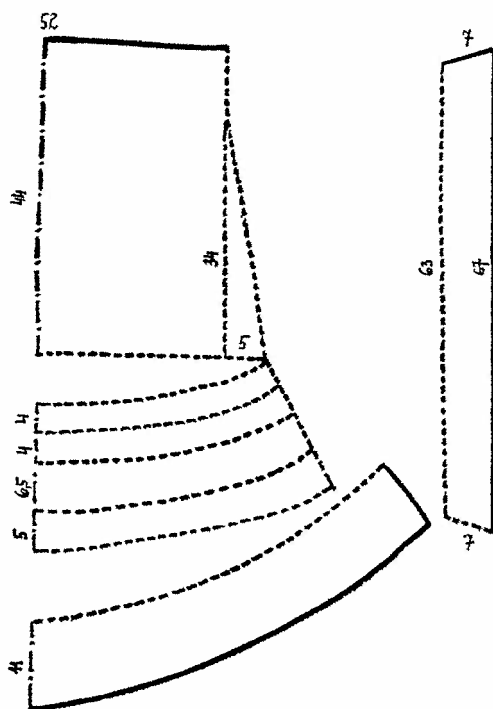
NAMJENA: Obavezne dvije pregače uz džubletu, kojoj je gornji dio krojen ravno, kao što je naš predmet inv. sign. 14628.

MATERIJAL: Sredina klječano tkanje, a obrubljeno je prugama crnog tirkia sa gustim ukrasom.

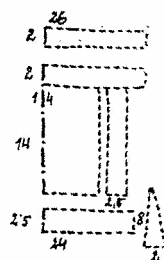
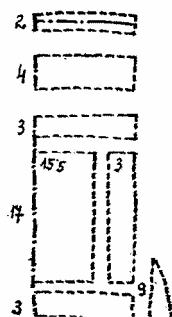
OPIS: Oba predmeta ispunjena gustim aplikacijama raznobojnog gajtana i širita srebrnog i zlatnog.

UKRAS: Gusto izveden gajtanima i srmenim širitom.

STANJE OČUVANOSTI: I pored tragova upotrebe, dobro očuvano.

12) a) Inv. sign. 14632 paraniku pregača, Dukadin, Albanija

S U M M A R Y

In today's life changes archaic rapidly disappears. One of such elements is a skirt in the woman's costume of Malisora on both sides of the Montenegro-Albanian frontier.

At the beginning of the century, some European ethnologists (Nopcsa, Haberlandt)¹⁻⁵ noticed the bell skirt and some thirty years ago so did the Albanian scientists (Zojzi, Gjergji, Jubani)⁶⁻¹⁰. But up to now this object has been examined only according to its outward appearance. We'll try to comment on this interesting phenomenon according to its material and structure.

Unlike all the other ways of dressing with a vertical construction this bell shaped skirt of the Malisora's woman has a peculiar horizontal structure covering the body below the waist and leaving the upper part of the body uncovered. If the back part is added to the skirt, the breasts are, however, left uncovered, naked. Only then, when the nakedness of woman's breasts became offensive, the Malisora's skirt is worn with the shirt having Roman name *këmiš* < *camisisa* or some kind of starched front with the Slavic word *grükca* < *gr'oce*. The name *džubleta*/*xhupetë* is recent, and the older one must have been *oblaja*, i. e. round in opposition to the flat shirt. Under the Slavic name *oblaja* M. Vlahović found out in Vasojevići a traditional woolen shirt to which the upper part was continued onto the lower part in the shape of some stripes of *džubleta*¹¹. For bell shaped *džubleta* the name *žgun/shgun* is sometimes used but it denotes both woolen felted cloth and the clothes of this material¹². For making *džubletas* home made wool is used made in two ways: one is felted woolen cloth called *tirk/tirq*, and the other is woolen braid interwoven out of eight woolen threads, called *spik*¹³. To make the *džubleta*, there is no special cut.

A woman sews *džubleta* sitting and holding her work in lap. She tears a narrow stripe from the width of *tirk* which she shaped in the segments of the curve. At the same time, on that stripe of cloth — *tirk*, she sews on another stripe made out of some braids of *spik* and she shapes everything with the fingers of her both hands. On the front side of *džubleta* the texture of *spik* is dominating while the opened length of *tirk* remains at the back of the skirt. This kind of sewing is a different from any conventional joining of cloth by running seams. Shaping her work with fingers, the woman is getting the bell shape of *džubleta* in which dominates horizontal structure. In such a way are reached characteristic phenomena which are permanent in all the variants of this kind of the skirt. At first, this is its bell shape horizontally built, fit tightly at the waist and considerably widened in the lower part so that the hem is twisted inwards in elastic bulges. Negative twisting constantly appears in the front in the middle and at the back as a negative fold which helps when walking or sitting. According to the social function a white *džubleta* is worn by a young girl, the red one by a young bride and a black one wears a married woman. The red wedding-dress of the bride is always composed of horizontal stripes of *tirk* and *spik* which make a regular circle and are joined in a massive seam at the front middle, so that the red *džubleta* has the form of a cone. The other *džubletas* have only at the back curved segments of the circular curves which reach both hips. Then, there are sewn onto the front part of *džubleta* which consists of flat parts of *tirk* and is always covered with a big apron. Only the lower hem has circle shape and characteristic motion. But in both shapes *džubleta* leaves breasts uncovered and thus it represents original clothes of naked breasts.

Another article of a woman's clothing is a tight waist-coat which also leaves the breasts uncovered. A large leather belt is studded with tin beads and has an emblem of a two-headed eagle.

The historical comparison to the Malisora's *džubleta* is known in a woman's costume from Crete and Mycenae of Minoan epoch¹⁵. There is an unquestionable relationship between two groups: horizontal structure and consequent bell shape, front negative fold, bulges on the lower hem and naked breasts with a small waist-coat or without it. However, the difference exists because the Minoan costume is a kind of clothes of highly urbanised society with all the wealth in colour and variants with rich frills and bulges in lavish skirts. On the other hand, the Malisora's *džubleta* remained as a simplified survival very close to the original construction of the horizontal clothes. Other archaeological comparisons date from considerably earlier epochs for example: Ceramic figure from Mesopotamia, then a small idol from Jerihona, the statues from Malta, a seated idol from Trakia, all of them from the Neolithic. The closest comparison for us is the one with the well known idol from Kličevac. Here, the bell shaped skirt of the conus from with ornaments

in sharp triangles (so called motive of the tooth of the wolf which appears on the recent *džubletas*) and the other elements in possession of the Balkan highlanders: a round flat cap without brim, a large belt with metal pendulums, a small apron which is similar to the so called *lizdekača* from Hercegovina, and particularly plaited hair with added ornaments in many variants called *sokaj* in the Balkan woman's gear.

In conclusion, we may say that the Malisora's bell shaped skirt, *džubleta* is of an old standing and it belongs to the Paleobalkan equipment with all the other Balkan elements from remote periods of time.

GRAMATIČKA KATEGORIJA PRIJEDLOGA U ROMSKOM JEZIKU

(Nastavak)

U ovoj drugoj polovini rada, iznijecemo veliku zbirku primjera za sve prijedloge, redom po grupama. Cilj mi je da pružim što više građe za one koji se bave proučavanjem romskog jezika. Zbog glomaznosti materijala, neće mi ostati mjesta za analizu. U kasnijim studijama moraću znatno smanjiti broj primjera, a u korist gramatičkih razmatranja.

Prijedlog ande. — On se javlja u opštem obliku *ande*, zatim češće još i u skraćenom obliku *ane* i *an*, u Crnoj Gori i *ende*, a kod Gopta u Lici *udo*. Oblik *ende* se razvio putem asimilacije prema završnom slogu. Vrlo je interesantan oblik *udo*, koji je stvoren kompromisom između našeg prijedloga *u* i romskog *ando*. Sličan je slučaj sa veznikom *džok*, što znači dok. Taj tamarski (gurbetski) regionalizam oko Kruševca, itd., nastao je kontaminacijom našeg veznika dok sa tamarskim *dži*. Ono *dži* se glasovno adaptiralo na naše dok, a to je prva faza njegovog nestajanja.

Opšta je pojava da naši prijedlozi imaju po više značenja. To je slučaj i u većini drugih jezika, a među njima, i u romskom. Prijedlog *ande* odgovara uglavnom značenjima naših prijedloga *u*, *na*, *od*, *o*, *kod*, *pri*, *do*, *po* i *za*.

U (kretanje). — *Dijem ma ab ande čang* (Udarilo sam se u koljeno). — *E šingalenca dijam ande o čer* (Sa žandarmima smo ušli u kuću). — *Vov aviljah upašejrat* (On je došao u ponoć). Tako kažu u Tuzli: *upašijrat* mjeso *andopajrat*. — *Dikh-ta te na phiren e džuvva an me bal* (Vider da mi vaške ne hodaju u kosi.)! Posljednje riječi su skraćene, mjesto *ande*: *an*, mj. *mrne*: *me*, mj. *bala*: *bal*. *Po motori bešlem, ande Pešta gelem* (Na motor sam sjeo, u Peštu sam otišao). To je početak jedne rusko-madžarske lovarske pjesme o otmici. — *Čiv vast udo pani* (Turi ruku u vodu)! Goptski. — *Čhude ande o ekh gov phaba* (Baci u njedra ove jabuke)! — *Na azba ande leste* (Ne diraj u nj)! — *Na porav će jakha an mande* (Ne drelji očima u mene)! — *Sar pelo tele, sa delo an kotora* (Kako je pao dolje, sav je otišao u komade). — *Ande gav vaso hi te thodol findo* (U ovaj sud ima da se udari dno). — *Delo-tar ande aver rig khanide* (Otišao je na dugu stranu nekud). — Lokativ ukazuje

mas, ru.): — *On aie anae aisari aiz* (Oni su došli u neki grad). — *Añijski* — *U sersamo sa'ndo niklo mardo* (Ham sav okovan u niklu). — *E řima bjandol thaj merel ande čik* (Glista se rađa i gine u blatu). — *E sasuj ni dikhel te čhuvel o thav ande suv* (Svekrva ne vidi da udjene konac u iglu.) — *Voj čhutah e šořala ande piri* (Ona je strpala kaš suvog mesa u lonac). — *Voj ka-dřal ende kař* (Ona će ići u drva). — *O bajatıcı garudol ande pe dako brekh* (Bebica se sakriva u njedra svoje majke). — *Amen phandah sa an budřorehte* (Mi sve veřemo u sveřanj).

Katar e džungale daba vov capenisaljo ande kukuj (Od gadnih udaraca on se ukoćio u laktu). — *Phagarah e astale ande xurdimata* (Razbijamo novac u sitninu). — *Nakhav o litvari ande řomnjaći kor* (Navuci terkeř romski oko vrata). — *Mala-dilam lenca kolin ando kolin* (Sukobili smo se s njima prsa u prsa). — *An guglipe xalam e kolakujřa* (U slast smo pojeli kolaće). *Gasave phayade tumen řaj perena lende ane jakha* (Tako odrpani, mogli biste njima pasti u oči). — *Na te asah lehće ande mustak* (Nemoj da mu se smijeř u brk)! — *O glonco čaladah leh stre* (ili: ořt) *ano čikat* (Pogodio ga metak usred čela).

Prijedlog *u* moře da oznaćava i mirovanje, da se neřto nalazi u unutrařnjosti nećega. To je mjesno znaćenje. — Primjeri: *Thodah-pe thaj najaradah-pe ando paj* (Umio se i okupao u vodi). — *Gova hio ajsav kaj e ajsavarka saha an lehte* (To je vodenica u kojoj je bila mlinarka). — *Ande buće lijah vareso te pusavel ma* (U plućima počelo neřto da me řiga). — *Voj si kaljori ande čhama* (Ona je mrka u licu). — *Ende laki fejra naj khanći* (U njenoj řući nema niřta). — A i dvije rećenice na gop-
tskom: *Phučardum se udo vast* (Udarilo sam se u ruku). — *Alav jag udo tati* (Naloři vatru u peći). — Evo i dva primjera na sintskom (njemaćko-romskom): *Ho rikeren temen anu vast* (řta drřite vi u ruci)? — *Ano vend del e gip* (Zimi pada snijeg).

Amen aćhadilam lenca ćirica ande vorba (Mi smo se s njima zadrřali malo u razgovoru). — *O čhindardo saha phanglo thaj mardo ando pharo sastri* (Koljać je bio vezan i okovan u teřko gvořde). — *Akana si tumen dij mije ande vas* (Sad imate u rukama dvije hiljadarke). — Pored mjesta, prijedlog *u* obiljeřava i vrijeme i naćin. Npr.: *Ande tomna resen e drakha ande rez* (Ujesen stiře i grořde u vinogradu). — *Amilaj e řiva barvareleh bjande* (Ljetos su řita bogato ponijela). — *Xolinaha peklem leh ande vuřta* (řestoko sam ga raspalio po usnama).

Na. — Kao i kod nas, tako i u romskom viře puta se ukrřtavaju znaćenja i upotreba dva prijedloga, *u* i *na*. Primjeri: *Dav buzikano mas ande bus* (Natakнем kozje meso na rařanj). — *So čhutan mande ando řoro* (řta si mi natakao na glavu)? — *Khundar ande leste* (Udari u njega, po njemu)! — *Čhuv e rupuni angrořti an će dako naj* ((Natakni prsten na majćin prst)! — *Čhu (Thov) ći stadori ando řoro* (Stavi svoju kacigu na glavu). — *Von čhute o bobici ando thav* (Oni su nanizali kuku-
ruz na konac). — *O krango pelo upral ande lehće zeja* (Grana je pala odořgo na njegova leđa). — *Vov čhudla la o tover ano čhavo* (On je bacio sjekiru na dijete). — *O naj hi ando va* (Prst je u ruci). — Mi kařemo: Prst je na ruci., rom.: u ruci, franc. kod ruke, njem. o ruci (*an der Hand*), itd. — *Sar řaj agova pelah tumee pe goři* (Kako vam je to moglo pasti na um)? — *E dej čhutah pe rakljaće o kořo andah vah* (Majka je kćerci stavila grivu oko ruke). — *E bute daborendar bajrilah lake ando řoro sar arnořo* (Od udarca njoj je skoćila guka (jaje) na glavi). — *Hi la stadi ando řoro* (Ima kapu na glavi; bukv.: Ima kapu u glavi).

Peklam e bakrořeh pe buř (Pekli smo janje na rařnju). — *Sohće pelan pe leh* (Zařto si navalio na njega; bukv.: řto si pao po njemu)? — *Hi man phuknja po řoro*

(Imam kraste na glavi). *Čalaven ando udar majzuraleh* (Kucnite jače na vrata)! — *Ando kopači hi but patra* (Na drvetu ima mnogo lišća). — *E naja hi ando va* (Prsti su na ruci). — *Kaj čerena bući ande umal* (Gdje ćete raditi na polju)?

Od. — *Ake dikhen so čerden lendar* (ili: *ande len*) (Vidite šta ste uradili od njih) — *So čerdan ande late, džungaleja jekhona* (Šta uradi od nje, rđo jedna)!

0. — *Čalav e arneha ando bar thaj phag leh* (Udari jajetom o kamen i razbij ga)! — *Vov dijah leh ande phuv* (On ga je tresnuo od zemlju).

Kod. — *Eke, gabor šoro hi ande leh, ande čo džamutro* (Evo, kolika je glava u njega, tvoga zeta).

Pri. — *San tu ande či godi, manušena* (Jesi li ti pri svojoj pameti, čovječe)?

Do. — *Maj palal avilah e dadehće ande kan, so tu čerdan* (Na kraju, došlo je do očevih ušiju to što si ti uradio).

Po. — *O sastro dijah pe pibori te marel la* (Svekar navalio na svoju snahu da je bije). — *Ande gola livadina čajron e gurunjora* (Po onim livadama pasu junice). — *Ka-dav tu ano šoro* (Udariću te po glavi).

Za — *An biš đive mi phen sastilisa* (Za dvadeset dana moja sestra je bila ozdravila — *E cincavica lipi-pe ande amare kalce* (Boca se lijepi za naše čakšire). — *Inćate našti reseha ni ande pandž čhon* (Ti ne bi onamo mogao stići ni za pet mjeseci).

Neke napomene. — 1) *Xoxada ma žj'ande peski lumnja* (Prevaila si me sa svojim ljudima; — bukv.: do u svoje ljude). — Tu su udružena dva prijedloga. 2) Prijedlog s prilogom: *Dikh upre ando del* (Gledaj gore u nebo)! — 3) *Čerdinalje bar* (Pretvorili su se u kamen). Tu je ispušten prijedlog *u*. 4) Neke fraze s prijedlogom *ande*: *Čer prada an leh* (Opljačkaj ga); bukv.: Napravi pljačku u njega)! — *O xape perel mae an di* (Jelo mi se sviđa; bukv.: Jelo mi pada u dušu)! *Čerav ande lehte baripe* (Ponosim se njime; bukv.: Činim u njega veličinu). 5) Prilozi složeni s prijedlogom *ande*: *Andaverthan* (drugdje) *Andegova* (utome, uto), *andekhthan* (ujedno). *Ande-jekhvarate čalade ande jekh jekhare* (Najednom udariše jedan na drugoga).

Složenice s prijedlogom *ande*: *Andagor* (uvrh, nakraj), *andoanav* (uime), *andothan* (*pothan*) umjesto (namjesto), *Andexoli* (uprkos). — *Andexoli phendah laće* (Uprkos joj rekao). *Andexolin e Devlehće* (Uprkos Bogu). To je prijedlog. *Ande xolin e Devlehći*: (U božji prkos). Tu je pridjev. *Bešava ande lendi xoli* (Bukv.: Sješću u njihov prkos). Tu prijedlog nije složenica. — *E mol pijel-pe pothan e pajehko* (Vino se pije mjesto vode). — *Iklistah e grasteh pothan lako* (Uzjahao na konja mjesto nje; bukv.: . . . na mjesto njeno). — *Pe lako than* na njeno mjesto ili na njenom mjestu. *Pothan te rovel, vov phayo asando* (Mjesto da plače, prasnuo je u smijeh; bukv.: crkao smijući). — Gdje god stoji *pothan*, može da stoji i *andothan*. — *Ači mande pe me čhavehko than* (Ostani kod mene na mjesto moga sina)! *Dža tu an munjo than* (Idi ti na moje mjesto; Ili: Idi ti namjesto (umjesto mene)! — *O thagar lijah la romnjaće thaneste* (Car je uzeo nju mjesto žene).

Prijedlog andar (*iz*). — Pored tog osnovnog oblika čuju se regionalno još i sljedeći oblici: U Crnoj Gori *nandar* i *nendar*, u Mačvi takođe i: *dar*, kod njemačkih jugoslovenskih Roma (Sinta): *dran*. Prijedlog *andar* ima oblik drevnog ablativa (*and-tar, and-dar*). Upor. sanskr.: *antara* (unutrašnji), perz. *änär* (unutra), lat. *inter, itd.*

1). — *Pindžarav leh andar dikhipe* (Poznam ga iz viđenja). — *Andar dive dano dive pašljivav nasvalo* (Iz dana u dan ležim bolestan). — *Ita, pelah tuće o lil andar o va* (Vider, ispaio ti list iz ruke). — *Andar savo gav san tu* (Iz kojeg si sela)? — *Ikan e mišijakoh nandar e xivori* (Izvadi miša iz rupice)! — *Voj ka-čorel tuće vi andar e jakha* (Ona će ti ukrasti i iz očiju). — *Andar amari čorimata ikhistam džite bari barvalimata* (Iz naše sirotinje uzdigli smo se do velikog bogatstva). — *E daramnne zoratar e ra marde andar leh* (Od strašnog napora udariše iz njega p. deži). — *E bare dukhendar džungadilam thaj xuklam-tar andar o suno* (Od velikih bolova probudili smo se i skočili iz sna). — *Tumen dikhen te andar loko va xan marno* (Vi gledate da iz lake ruke jedete hljeba). — *Von našti ikalde andar ma khañči* (Iz mene oni nisu mogli ništa izvući). *Ikan andar lake čornja ehta balore* (Izvuci iz njene pletenice sedam dlaka)! — *Džungale lime thavden andar e čhavorehće hriñje* (Odvratne bale teku iz romovih nosnica). — *Rom sem andar e cahra* (Rom sam iz čerge).

Uz nabrojane gurbetske primjere daćemo nekoliko i arlijskih: *Alo andra khuljali* (Došao je iz opštine). Vidimo, dakle, da Arlije opštinu zovu i *khuljali*, tj. „govnena”. — *Andro kaskero kiral tavdel panji* (Iz čijeg sira teče voda)? — *Jekh muljani čingadel le andro rovarne* (Jedna vampirka ga zove iz groblja). — *Thavljol lenge jag ando muj* (Plamti im oganj iz usta).

Da dodamo tome i ova dva primjera iz njemačko-romskog narječja sintidikes: *Mi džava vri dral kovo ker* (Ja ću ići napolje iz ove kuće). — *Jov bazardas drani posita* (On je ukrao iz džepa). — *Čomoni perelo mange dran holop* (Nešto mi je palo iz pantalona).

2) *Od*. — Neki put se prijedlog *andar* može prevesti i prijedlogom *iz i od*. *Dilabe de andar agor* (Pjevajder iz (od) početka)! *Andar lende trin dženljende ačhili chere jekh jekhori* (Od njih tri ženske ostala je kod kuće jedna jedina). — *Kodova si andar xarkuma* (To je od bakra). — *Andar len savore ačhile džuvde duj Roma* (Od svih njih ostali su živi njih dva Roma).

3) *U*. — *Voj dikhela-pe andar e gledala* (Ona se gledala u ogledalu). — *Gova amen phendam laće andar e phegras* (Ovo smo joj rekli u šali, iz šale).

4) *Između (među)*. — *Prilozi iznad, između, ispod*, itd. su ablativnog porijekla. Između je prijedlog koji označava zauzimanje prostora sa dvije ili više strana. Npr.: *Andar sa e čhave tu san maj kandino* (Od sve djece ti si najposlušniji). — *Andar lende marakhinjalo jekh tromano manuš* (Među njima se našao jedan hrabar čovjek). — *Voj si maj phučardi andar sa e raklja* (Ona je najuobraženija među svim djevoj-kama).

5) *S, sa*. — Značenje je ovog prijedloga, koji kod nas zahtijeva genitiv, uglavnom udaljavanje odozgo na dolje, naniže. Stoga on obično prati glagole, skinuti, sići, itd. Odgovara približno značenju romskog prijedloga: *pa* (*paj, pav*). — Primjeri: *De mrtik e stadi andar e Karankočehko šoro* (Strgnuti kapu s Karankočeve glave)! — Karankoči je jedan romski dobroćudni duh. Njega Romi prevare pa mu strgnu kapu s glave, a on im onda donese svašta, samo da mu je vrate, jer bez nje će svisnuti od jada i jeda. — *Huljardem e angrustin andar me rakljako naj* (Skinuo sam prsten s prsta svoje djevojke). — *Te čhudah amen andar o dumo bar* (Da se bacamo s ramena kamena)! — *E čiriklja hujraje-tar andar o del* (Ptice su sletjele s neba, tj. odozgo iz vazduha). — *Xasavon gothar andar me jakha* (Gubite se odande iz(s) mojih očiju)! — *Dikhlem dr pendžerava avri* (Pogledao sam s prozora napolje)

— *E čor perade laće liduj angrosta andar e naja* (Oborili su joj, tj. svukli su joj, lopovi. oba prstena s prstiju).

6) *Za*. — To značenje odgovara našem prijedlogu *za* u akuzativu. — *O thagar dela leh šel čisa galbeja nandar la* (Car mu je nudio sto kesa zlatnika za nju). — *Mothodem tuće gova andar o pharlo mas* (Poručio sam ti ono, za crknuto meso). — *Sar pelem, ni džanglem andar ma niso* (Kako sam pao, nisam znao ništa za se). — *Phušlamah amen andar e grah* (Raspitali smo se za konje). — *Vov ni pindžarelaj andar o Deh* (On nije poznavao za Boga, tj. nije priznavao). — *Vov merela andar late thaj vi mulah* (On je umirao za njom i umro). — *O guglo drab trubuj andar e čheja* (Slatki korijen (milosnik) treba za djevojke). — *Amen sam nandar o adivesutno* (Mi smo za današnjicu). — *Nandar golehte amen ni ašundam khanči* (Za to nismo čuli ništa). — *Tumen sen lače andar e Roma* (Vi ste „dobri” za Rome, tj. volite ih). — *Von ni džanen andar po muj* (Oni ne znaju za svoja usta, tj. štede na hrani). — *Mate manuša ni džanen andar khanči* (Pijani ljudi ne znaju ni za šta).

7) *Umjesto*. — *Me ka-džav nandar čo raklo* (Ja ću ići mjesto tvog sina). — *Andar o galbeno dijeh ma jekh bandardi* (Namjesto dukata, dao mu je jednu novčanicu).

8) *Zbog*. — *Andar lende me šaj xasarava vi munio bjando manio* (Zbog njih bih ja mogao izgubiti svoj rođeni hljeb). — *Lehko di pusadah leh andar late šukajrate* (Njegova duša žignula ga je zbog nje, ljepotice). — *Udžile sem nandar o čher* (Dužan sam zbog kuće). — *Andar tute ačhilem trušalo* (Zbog tebe sam ostao žedan). —

9) *Radi* — *Vov andar čo sastipe andah tuće gova* (On je radi tvog zdravlja donio tebi ovo). — *Bokhaji-vav andar me šhavore te ačhel lende marno* (Gladujem radi moje djece da im ostane hljeba). —

10) *Za* — (sa instrumentalom). — *Mo di phatol andar lende* (Moja duša crkava za njim). — *Naj tuće andar će čhavote* (Nije tebi za tvojom djecom). — *Von čaladeha te roven nandar la* (Htjeli su da zaplaću za njom). — *Me boluvih nandar la* (Bolujem za njom). —

11) *O* — Slijedeće neke rečenice mogle bi se prevesti i sa našim prijedlogom *za* (u akuz.), premda im se značenja ne podudaraju uvijek strogo. — *Andar tu-mende ni del vorba khoniko* (O vama ne govori niko). — *Te mothovav tuće vareso andar o pišot* (Da ti kažem nešto o mijehu). — *Te delan incate, motho lende neso vi andar man* (Ako podeš onamo, kaži koju i o meni)!

12) *Kroz*. — *O karfin nakhlah laće andar e vunda* (Klinac joj je prošao kroz nokat). — *Čhuv čo naj andar e xjv* (Turi svoj prst kroz rupu). — *Andar e thuvle e kranguja hačardam sar e nandē šukarnja najon* (Kroz debelo granje primijetili smo kako se vile gole kupaju). — *Nakhleha-tar andar o patralo voš* (One bijahu prošle kroz lisnatu šumu). — *Uxjavas les andro vordon* (Skidamo ga s kola). Burgijaški.

13) *Po* — *Tu snandar o foro deh muj* (Ti sve po gradu vičeš). — *O kandoj phiral trujal andar e xuva* (Miš hoda okolo po rupama). — *Me phiradivav andar e bar korkore* (Ja se šetam po kamenju sam). — *Von phiraven-pe andar e voša* (Oni se šetaju po šumama).

Eto, to bi bilo glavno što ima da se kaže o prijedlogu *andar*.

Prijedlog angla — Taj prijedlog ima *vremensko* i *mjesno* značenje, prije i pred. U jugos. romskim dijalektima on je zastupljen samo tim jednim oblikom. Izuzetak čini sintski, gdje se javlja kao izmijenjeni drugi dio našeg priloga *anglal*, dakle,

upotrebljava se u vremenskom, a još više u mjesnom značenju.

Vremensko značenje prijedloga angla. — Primjeri: *Angla o nevo brš čindem me čhavorende neve patave.* To ima dva značenja: Prije Nove godine, ili pred Novu godinu, kupio sam svojoj djeci nove haljine. — *Angla e teharin me suturem-tar sar mulo čhindo* (Prije zore, ili pred zorom, zaspao sam kao mrtav zaklan). — *Bijandilem angla o maripe*, znači: 1) Rodio sam se pred rat, ili 2) Rodio sam se prije rata. To je velika razlika, jer prije rata može biti davno, a pred rat je neposredno prije izbijanja rata. — Slijedeći slučaj ima čak dva značenja. *Tradije la angla lehte*: 1) Otjerali su je prije njega, 2) . . . pred njega. Dakle, tu romski jezik ne dopušta preciznije nijansiranja.

Mjesno značenje prijedloga angla. — Primjeri: *Ačhilem kate angla tumende*, Tu postoji trojstvo značenja. 1) Stao sam tu pred vama, 2) Stajao sam tu pred vama. 3) Stajao sam tu prije vas. — *So ni inklistan angla će phral* (Što nisi izašao pred svoju braću)? U većini ovih i slijedećih primjera nalazimo dva ili više značenja. — *Tu kam-thoveh o xape angla lende te xan* (Ti ćeš metnuti jelo pred njih da jedu). — *Von lije leh angla peh thaj pekle te phučen leh* (Oni su ga uzeli preda se i stali da ga ispituju). — *Sa čhinjardo, vov ačhadilo angla gole manušehte* (Sav iscrpljen on se zaustavio pred onim čovjekom). — Ovdje poslije prijedloga dolazi zamjenica koja je onda i imenicu *manuš* povukla u prepozicional. Podsjetimo se, poslije prijedloga zamjenica dolazi pretežno u prepozicional. — *O čoxano ni daral ni angla kahte* (Vampir (ili vještac) ne plaši se nikoga). — *Sigende amen khoslam lende angla e jakha* (Uskoro smo se izgubili iz njihovih očiju). — Riječ *khoslam* je argotizam, bukvalno *zbrisali smo*, a taj izraz javlja se u našem šatrovačkom u značenju *pobjegli smo*. — *Čhuven e piri angla e jag* (Stavite lonac pred vatru)! — *E čore Roma džike phuv bandona angla e šingale* (Jadni Romi do zemlje su se klanjali pred pandurima). — *Lije o drom angla pehte* (Uzeše put preda se, tj. krenuli su). — *Dikh e balamneh angla amende* (Vidi trgovca pred nama)! — *Angla, la našti deh vorba*. Kao većina primjera, i ovaj ima dva-tri značenja. 1) Prije nje ne možeš govoriti, 2) Pred njom . . . 3) Ispred (u ime) nje . . .

Da damo sad neke primjere i van područja zapadnogurbetskog govora. Jedan sintski primjer: *Me ladžen dijake glan doleske* (Ne stidite se tako pred njim)! — Poređenja radi, evo te rečenice na zapadnogurbetskom: *Na ladžan gadija angla lehte!* — sad jedan primjer na goptskom: *Ov terdovi anglo šužo gudlibe* (On stoji pred lijepim slatkišima). Zadadnogurbetski bi se reklo: *Vov ačhel angla o šukar guglibe*. — Prijedlog *angla* javlja se ponegdje u južnogurbetskom i u obliku *angle* (što inače znači naprijed). Npr.: *Amen lače sikadilam angla lende* (Mi smo se lijepo pokazali pred njima). — Primjeri na arijskom: *Jekh kokalo isi angl'olate* (Jedna kost je pred njom). *Oj k'ovel angl'oleste* (Ona će biti pred njime). — I još jedan gurb. primjer: *Von pusadena len angla pe* (Oni su ih gurali pred sobom). —

Prilog anglal u prijedloškoj službi. — Isto kao i čestica *angla*, tako se i čestica *anglal* javlja sa dva značenja, tj. sa vremenskim, i, mnogo češće, s mjesnim značenjem.

Primjeri za vremenska značenja. — *Anglal duj de o bašno phaglah jekh pi phak* (Prije dva dana pijevac je slomio jedno svoje krilo). — *Anglal o Božiko čičidija varesavo šuko šil* (Prije Božića, ili pred Božić bijaše stegla neka suva zima). Adverb *anglal* u ulozi prijedloga radije se pojavljuje u svom komparativnom obliku: *ma-janglal*, i to obično još i u pratnji prijedloga *pe*, o čemu ćemo podrobnije govoriti

malo kasnije. Zasad samo jedan primjer: *Nesavi bibaxtali bori basvalji majanglal pe lako abijav* (Neka nesrećna nevjesta razboljela se pred svoju svadbu).

2) *Primjeri za mjesna značenja*. — *Amen maladilam anglal e nasvalengo cher* (Mi smo se sreli pred bolnicom). — *Tu delan pe sastruni angla ci dej* (Ti si otišao na stanicu pred svoju majku). — *Me prastjem anglal ko voš* (To znači: 1) Ja sam trčao do pred šumu, 2) Ja sam dotrčao do ove šume). — Jedan arlijski primjer: *Ov in-kicilo anglal kadava purano mamuš* (On je izašao pred ovog starog čovjeka).

3) *Slučaj prijedloga angal*. — Posrijedi je produkt kontaminacije ablativne priloške partikule *anglal* sa prijedlogom *andar*(iz), koji je takođe ablativna tvorevina. Na oblik prijedloga *angal* uticao je prilog *anglal*, dok je značenje dobio po prijedlogu *andar*. — Npr.: *Nesavi dili mami huljisti angal o vrdon* (Nekakva luda baba sišla je s kola). — *Me sem angal e Bišća (Biščava)*. To je značenje: Ja sam iz Bišća (To je selo kod Mostara). Tu je interesantan neobičan oblik *Biščavad* jer je kao ime naselja primio određen postpozitivni član, što je u romskom rijedak slučaj. — Što se, pak, tiče oblika *angal*, prvobitno sam pretpostavljao da je posrijedi slučaj hapaxa, jer sam ga, istina više puta, čuo samo iz usta jednog te istog Roma. I baš kad sam počeo da sumnjam da se radi o nekoj mistifikaciji i nastavio da tragam dalje, naišao sam i na drugom, pa i na trećem mjestu na oblik *angal*. Tako sam došao do zaključka da je posrijedi, ipak, običan slučaj deformacije riječce *anglal*, koja se sa donekle izmijenjenim značenjem u ruhu neologizma probija u praksu.

Majanglal je, u stvari, prilog vremena. Prosta ablativna konstrukcija *anglal* nije bila dovoljno jasna, jer, prije svega, ona ima, čuli smo već, i vremensko i mjesno značenje. Da bi podvukla svoj temporalni karakter, ona je privukla i komparativnu česticu *maj* (više), dakle opet prilog. Tako je dobijena složenica *majanglal* (prije). Tu opet treba odvojiti dvije stvari: *Majnglal* (jedna riječ, naglašena na zadnjem slogu) s značenjem *prije*, i *maj anglal* (dvije riječi, sa naglaskom na rječci *maj*) sa značenjem *najprije*. Dakle, od pozitiva *anglal* (prije), *komparativ majanglal* (još prije) i *superlativ maj anglal* (najprije).

Majanglal u svom prvobitnom *svojstvu priloga* nema, naravno, snage da traži rekaciju, niti ima potrebe za njome. Npr.: *Kurko de majanglal* (Nedjelju dana prije).

Majanglal u službi *prijedloga* zahtijeva ablativ. Npr.: *Majanglal trine čhonendar amen nasvaljam e galbenimahutar* (Prije tri mjeseca oboljeli smo od žutice). — *Majanglal dešuoxta bršendar muli mi gugli dej* (Prije 18 godina umrla je moja majka). — Ali i tu ima kolebljivih slučajeva. Npr.: *Me sema ando foro majanglal e marimahtar*. (Bio sam u gradu prije rata). — Ali posljednje tri riječi mogu da glase i: *majanglal o maripe*. Dakle, rekacija s ablativom, ili bez rekacije nominativ.

Majanglal pe. — Da bi se prijedloški značaj složenice *majanglal* mogao fiksirati, ona traži za pratioca mali prijedlog *pe* (na). Npr.: *Von dele pe pačav majanglal pe štar dive* (Oni su otišli na gozbu prije četiri dana). — Simetričan slučaj imamo sa česticom suprotnog značenja: *palal* (poslije, iza), *majpalal* (još poslije, pozadi) i *maj palal* (najposlije, najviše pozadi). Npr.: *Majpalal o arljari čhindilo manca vare-sar* (Kasnije se starinar sa mnom nekako nagodio). — Tu se javlja prilog *majpalal*. Ako mu se pridruži partikula *pe*, dobija se prijedloška konstrukcija. Npr.: *Majpalal pe šov dive amen ašundam pala tute* (Poslije šest dana čuli smo za tebe).

Komparativne konstrukcije priloga-prijedloga. — Riječ *majanglal* građena je po obrascu balkanskih jezika, rumunskog, bugarskog i šćiptarskog. Mjesto riječce

pojani prije može se opisati. Npr.: *guroccani. In duj pnerae enon sar petan o patano bršind* (Ima dva puna mjeseca kako je pala posljednja kiša).

Varijante oblika majanglal. — Riječ *majanglal* javlja se, tu i tamo, u nakaradnom, čisto disimiliranom obliku. Recimo, u ovom slučaju: *Maljangan pe tranda brš* (Prije 30 godina). Tu su se stekla sva tri alveolara, *l*, *n* i *r* koji su i inače u romskom počesto izloženi jačim promjenama. Npr.: *Varesavo ehavoro mangela te phurjol majanglal pe dadehtar* (Nekakvo Romče je željelo da ostari prije svog oca). — Riječ *majanglal* hoće da se javi i u stegnutom obimu. Npr.: *Mangljal pe duj kurće pala luhuda šučile* (Prije dvije nedjelje ovo je cvijeće uvenulo).

Riječ majsig je, u stvari, *prilog* kao i *majanglal*, sa značenjem *prije*. Sastavljena je od riječce, prijedloga *maj* (više) i imenice ženskog roda *sig* (brzina) koja se javlja i u složbi priloga: *sig* ili *sigo* (brzo, skoro). Npr.: *Kana tu gova majsig reslan* (Kako si ti to čas prije stigao)? — Međutim, složenica-prilog uzima se češće i kao prijedlog. Međuodnosi između priloga i prijedloga od pamtivijeka su bili prisni. Prijedlozi uživaju pomoć svojih drevnih roditelja, priloga, a krv nije voda. — *Me xuklem majsig lehtar* (Skočio sam prije njega). — *Ko šaj anela mae angar majsig pe phejatar* (Ko bi mi mogao donijeti uglja prije moje sestre)? — Tu je granica između priloga i prijedloga rasplinuta. — *Majsig ehta bršendar amen duj džene sastardilam* (Prije sedam godina nas dvojica smo se izliječili).

Kada se složenom prilogu *majsig* pridruži prijedlog *pe*, on dobija tačnije određen vremenski karakter. Npr.: *Voj hi bjandini pe trin brš majsig lendar* (Ona je rođena tri godine prije njih). — *Amen khaplan gathe bršehtar* ili: *majsig pe dive* (Mi smo ovdje pijančili prije godinu dana). — *Majsig pe kaja bući, me džungale čhindilem pe kat* (Prije ovog posla gadno sam se posjekao makazama). — *Vov sas inčate majsig pe tomna* (On je bio ondje prije jeseni). Ovdje i nema rekcije, izraz *majsig pe* stoji u nominativu. Tu, u stvari, odlučuje sam prijedlog *pe*, koji, pak, rekciju traži samo onda kad stoji pred zamjenicama. Čim se izmijeni red riječi, a prijedlog *pe* zanemari, izraz *majsig* opet postaje automatski prilog. Npr.: *Pe dujraća majsig* (Na dvije noći prije). — A kad se prijedlog *pe* sasvim prenebregne, pa ostane čista ablativna tvorovina — *majsig*, onda i ona sama traži ablativ spram sebe. Npr.: *Vov saha korin-gate majsig brše divesendar* (On bijaše tamo prije godinu dana).

Prijedlog bi. — Ima značenje *bez*, *osim*, a kao prefiks on odgovara našim predmecima *bez-* i *ne-*. Npr.: *Bi e vundako* (bez nokta), *bičherengo* (beskućni), itd. Tu vidimo da *bi* traži genitiv kao i prijedlozi *pothan* (namjesto) i *de*, ali ovaj samo formalno.

Prijedlog *bi* je naglašen kao i *dži* (do). *Bi* je naglašen i kao prijedlog i kao predmetak. Npr.: *Kaja biřindava si bičiradi* (Ovaj ragu je nekuvan). — *Le romni te na ačhes biženime* (Oženi se da ne ostaneš neoženjen). — *Bi lehko* znači *bez* njega. Ali kad naglašavamo *bez njega*, a ne bez nekog drugog, onda kažemo *bi lehko*.

U složenicama s imenicama predmetak *bi-*, naravno, ne traži genitiv. Ali, čim se odvoji od dotične riječi, ona mora da pređe u genitiv. Npr.: *Lačhipe* (dobrota), *bilačhipe* (nevaljalstvo). *Lačhimahko* (dobar), bukvl.: od dobrote, *bilačhimahko* (nevaljalast), *bi e lačhimahko* (bez dobrote). — *Inaj bilačhipe bi lačhimahko* (Nema zla bez dobra, tj. u svakoj nesreći ima i sreće: *Inaj bibaxtalipe bi baxtalmahko*). — *Niči kam-nakhel bi činimahko gova so hi bičinimahko* (Neće proći bez kupnje ono što je na prodaju). — Ovdje treba obratiti pažnju na pravopis, tj. na sastavljeno i odvojeno pisanje.

Kao i u još nekim jezicima, prijedlog *bi* (bez) u određenim prilikama ne mari za člana, ne traži ga. — Npr.: *Aĉhilo bi ĉhavorehko* (Ostao je bez djeteta) *Aĉhilo bi e ĉhavorehko*. To znači: Ostao je bez (onog) djeteta o kojem je bila upravo riječ. Dakle, određeni član, koji je i sam zamjeničkog porijekla, zna da nastupi gdjekad u ime zamjenice, ili namjesto nje. Član se, pored ostalog, javlja i onda kad se nešto posebno ističe, naročito u nekom poređenju: *Me sem bi e dako, a tu san bi e dadehko* (Ja sam bez majke, a ti bez oca).

Riječca *bi*, i kao vitalan prijedlog koji uslovljava rekciju i kao okamenjen prefiks, javlja se sa više značenja koja su, tu i tamo, tako slična da se prelivaju jedno u drugo. Tako, kad obilježava neka lišavanja, riječca *bi* ukazuje i na nedostatke. Kada nešto negira, ona označava i suprotnosti u isti mah. A, najzad, sličan je odnos i između izuzimanja i izdvajanja koji su gotovo sinonimnog značenja. Sve zavisi od ličnog svatanja, kao i kriterija. Polazeći od tih činjenica, daćemo mješovite primjere, a čitaocu ćemo prepustiti da ih po svome ličnom nahođenju detaljnije klasifikuje.

1) *Suprotnosti, negiranja, i sl.* — U takvim slučajevima prijedlog *bi* prevodi se, naročito pred glagolskim oblicima, našim predmetkom *ne*. — Primjeri: *Biučhardo* (nepokriven) prema *učhardo* (pokriven), *biranglo* (neobrijan) prema *ranglo* (obrijan), *biĉholdo* (neodijeljan) prema *ĉholdo* (odijeljan), itd. Zatim, *bimudarado* (neugašen, bukv. neubijen), od *mudarav* (ubijem, premlatim i ugasim). Dakle, sve složenice. Ali: *Bi xando* (ne jedući), *bi mislindo* (ne misleći) itd.

Da se uzgred dotaknemo slučaja *biĉinav* (prodajem). Prema njemu stoji glagol *ĉinav* (kupim), koji je, vjerujem, mogao poteći od riječi koja je složena od prijedloga *bi* i glagola *ĉinav*. Dakle, *bi-ĉinav*, ne kupim, ukratko, *biĉinav* (prodam). Ovo djeluje zaista uvjerljivo, premda nam se nameće pitanje — zašto prefiks *bi* ovdje nije prevukao na sebe naglasak, što on inače redovno čini. Možda je razlog taj što se radi o jednoj prastaraj složenici i što naglasak u 1. licu prez. sing. uvijek (osim kod složenica sa *-dav*) mora da padne na završni slog. Podsjetimo se da oblik *ĉinav* spram *biĉinav* djeluje slično kao, recimo, u esperantu *aperi* (pojavit se) i *malaperi* (nestati) itd.

Biužo znači nečist ili nečastiv, postao je od *bi-užo* (ne čist). Vrlo rijetko se desi da se prefiks *bi* prilagodi glasovno riječi *užo*, i onda glasi *bijužo*. Slično tome je od rum. *de mult* (odavno) preko *delmut* i *dulumut*, nastalo gurbetsko *dumut*, što smo ranije već negdje konstatovali.

Predmetak *bi*, kao i prijedlog *bi* prevode se naročito kod imenica, pridjeva, itd., našim prefiksom *bez*. Primjeri: *Čaĉo* (prav, istinit, vjeran, desni, itd), *biĉaĉo* (lažan, itd) — *Bišukar* (nelijep) od *šukar* (lijep), njem. *unschön*. To je ono *un* poteklo od *ohne*, što znači *bez*. Dakle, tu se negdje nalazi zamagljena granica između upotrebe negacije *ne-* i *bez-*. Tako i mi kažemo *bezopasan* pored *neopasan*, itd. — Još koji primjer: *Bi brigako* (bez brige), *bi ĉilambimahko* (bez pjevanja). Ovdje poslije prijedloga *bi* nema člana, jer je izraz upotrijebljen partitivno genitivski, što se vidi iz činjenice da se u nekim drugim jezicima predstavlja i složenicama. Npr.: *sorglos* (*ohne Sorge*).

Riječca *bi* pomaže i pri opisivanju onih pojmova za koji Romi nemaju svojih riječi. Npr.: *Bisvatosko* (njem.), bukv.: bez govora, *bimelako* (čist), bukv.: bez prljavštine. Ovu riječ Gurbeti negdje upotrebljavaju, jer im nije poznata opšte romska riječ *užo* (čist), itd. Na ovakve surogate treba gledati kao na promašene pokušaje, bez vrijednosti. — I, još tri rečenice uz ova razmatranja o predmetku

pojava da u mnogim jezicima iza prijedloga *bez* (sans, ohne, itd.) ne stoji član.

2) *Lišavanje, nedostaci, itd.* — Primjeri: *Bi e lovengo našti manuš ni ačhel džuvdo, ni merel* (Bez para čovjek ne može ni da živi, ni da umre). — Riječ *manuš* (čovjek) ovdje je upotrijebljena kao zamjenica (kao franc. on, njem. man itd.), pa zato nema člana. — *Bi džanindo, kaha hi leh bući, vov čordinaljo* (Ne znajući s kim ima posla, on je okrađen). Ta pasivna konstrukcija u bukvalnom prevodu glasi: On se pokrao! — *Bi e moljako našti xav* (Bez vina ne mogu jesti). — Ovdje stoji član, jer se radi o predviđenom obroku vina. — *Le sama, šaj ačheha i bi masehko i bi plujvalengo* (Pazi, mogao bi ostati i bez mesa i bez krompira)! — *Amende našti phireh bi e gadehko* (Ne možeš kod nas hodati bez košulje). — *Lijam te džah bi paravako* (Pošli smo da idemo bez pare). — *Voj ačhili bi e čherehko* (Ona je ostala bez kuće). — *Voj ačhili bičherehći* (Ona je ostala beskućna) — U prvom slučaju ima član *e*, u drugom ga nema, jer se radi o složenom pridjevu, gdje je prefiks konzumirao član.

E daramne pharimahtar ačhilem bi zejengo (Ostao sam od strašnog tereta bez leđa). — *E trine phralendar o jekh saha bivastengo, o dujto biprnengo, a o trito bijakhengo* (Od trojice braće jedan bijaše bez ruku, drugi bez nogu, a treći bez očiju). — *Čori voj nasvali hi thaj biudavime* (Bijedna ona, bolesna je i neudata). — *Šaj ačhilama bi e šorengo* (Mogli smo ostati bez glava). — *Gači mudarde leh kaj ačhilo bi kokalengo* (Koliko su ga ispremlatili, ostao je bez kostiju).

3) *Izuzimanje, izdvajanje, i sl.* — Prijedlog *bi* može da dobije značenje *osim, mimo*. Primjeri: *Bi piro našti arakhlah khanikah* (Osim sebe, nije mogao naći nikoga). — *Bi piro* (osim sebe), u stvari, znači *bez sebe*. — *Bi paraštujako hi ma kana te nakhadivav tumenca* (Osim petka, imam kada da se s vama provedem). — *Bi gala deš arne, e khanji ni bijandah ni jekh majbut* (Osim deset jaja, kokoš nije snijela ni jedno više). — *Snijela se kaže bjandah*, a to zapravo znači: *rodila*. — *Bi pandže divesengo našti iri ma*. To znači (bez, tj. prije) pet dana ne mogu se vratiti. — *Naj marno bi bućako* (Nema hljeba mimo rada).

O nekim nepravilnostima. — Na primjer, ova u romskom nakaradna konstrukcija: *Nakhlalh, bi te lijah khaj sama* (Prošao je, a da nije ni obratio pažnju). — Rekacija padeža pored živog prijedloga ne može se olako odbaciti, pa ni za ljubav komodnog i jednostavnog nominativa. Npr.: *O romoro andar katar o foro neve patave a sa bi love* (a treba reći: *bi lovengo*). To znači: Romče je sa vašara donijelo nove robe, sve bez para. — Gurbeti nisu uvijek srećne ruke, kada prema našim obrascima slijepo grade nove riječi za trenutne potrebe. I romski jezik, makar on bio romski, zna za neke, makar i minimalne, norme, pa se zna da li se i dokle smije preći preko te mjere, granice, savjesti, ili kako već hoćete. Konkretno, neki prilozi, i sl., koji su možda imeničnog porijekla javljaju se u padežima. Npr.: *cira* (malo) *cirasa* (s malim), *pe cirate* (namalo, umalo). Tako, recimo, i *khanči* (ništa), čiji genitivni oblik *khančehko* (znači nitkov, nikogović, bukvl.: od ničega, i sl). Ali, neki Gurbeti, pojedinci, dohvate, recimo, riječ *dur* (daleko) stave pred nju prijedlog *bi*, udare joj padež i dobiju „složenicu” *bidurehko*. Riječ je propisno i skladno građena, ali je praksa nije sankcionisala. Postoji afirmisan prepozicionalni izraz *durehte* (nadaaleko), ali ne postoji *bidurehte*, jer iza prijedloga *bi* ne može stajati riječ u prepozicionalu.

Prijedlog bi pred zamjenicama. — Prijedlog *bi*, kao što je rečeno, traži genitiv. Pravi genitivni oblici ličnih zamjenica javljaju se u vlaško-romskom. To su: *nango* (mene), *tuko* (tebe), *pesko* (sebe), *amengo* (nas), *tumengo* (vas), *pumaro, pengo* (sebe).

Kod Gurbeta se mjesto genitiva uzima nominativ prisvojnih zamjenica. Dakle: *mrno* (moj), *ćiro* (tvoj), *lehko* (njegov), *lako* (njen), *piro* (svoj), *amaro* (naš), *tumaro* (vaš), *lengo* (njihov) *piro* (svoj). Oblici *lesko*, *lako* i *lengo* su zajednički sa vlaško-romskim. Broj varijanti oblika zamjenica je vrlo velik, pa ih nećemo nabrajati. O vrlo obimnom radu u zamjenicama govorićemo iscrpnije o svemu tome, kao i u oblicima, u tursko-romskim dijalektima.

Da predemo sada na primjere: *Bi mrno* (*Bi mango*) *ni troman te den la niso* (Bez mene ne smijete da joj date ništa). — *Te na žjas ni bi mango ni bi lengo* (Da ne ideš bez mene i bez njih). — *Sar tu adava bi mangro xas* (Kako ti to bez mene jedeš)? — *Na hulji palpale bi lako* (Ne silazi nazad bez nje)! — *Me našti bi tuko, a tu našti amengo* ili *b'amengo* (Ja ne mogu bez tebe, a ti ne možeš bez nas). — *Amen šaj las pe amende e patave i bi tumaro ili bi tumengo* (Mi možemo obući haljine i bez vas). — *Vov našti trajil ni bi kalengo ni bi kolengo* (Oni ne mogu da žive ni bez ovih ni bez onih). — *Akana te džan uladine, ni jekhjekharenko* (Sada da idete podijeljeni, jedan bez drugog). — *Bi niso hko* (ni bez čega), *bi isohko* (bez ičega), ili *bi iso*, što je pogrešno kao i naše *bez išta*. *Bi ikahko* (bez ikoga), *bi nikakhko* (ni bez koga), itd.

Tek sada ćemo razmatrati neke nepravilnosti u rekciji, kao što smo ranije nagovijestili. Tu Romi najviše griješe u oblasti zamjenica. Romi miješaju upotrebu genitiva i ablativa. Tako će spremno reći: *Von šaj šukar nakhen i bi mandar* (mjesto: *bi mrno* ili *bi mango*). To znači: Oni mogu lijepo prolaziti i bez mene. *Bi tutar našti* (mjesto *bi ćiro*, ili *bi tuko*) tj. bez tebe ne mogu.

Prepozicional je sam po sebi jak padež, a na stranu to što održava legalne odnose sa dativom, akuzativom i ablativom, a legalne, kao što ćemo sada vidjeti, sa genitivom. Za ljubav rime i ritmike, Tomi će u lokucijama i frazama bez griže savjesti posegnuti za prepozicionalom. Npr.: *Sar prastando reslo dži tute, vov ačhilo bi pehte* (mjesto *bi piro*). To znači: Kako je trčeci stigao do tebe, ostao je bez sebe, tj. onesvijestio se. Pošto riječca *bi* traži prepozicional, Rom je onako, ponesen ritmom, i riječcu *bi* ubacio u isti padež. — Još neki primjeri: *Bi late* (mjesto *lako*) *našti ačhav džuvdo* (Bez nje ne mogu ostati živ). — *So ćerava bi lesko* (Šta ću raditi bez njega). Napominjemo da dotični prijedlog u njemačko-romskom *bia* (bez) redovno traži prepozicional. Npr.: *Bia leste* (Bez njega).

Završne napomene. — Poslije prijedloga, a naročito poslije prijedloga *bi*, uzima se radije kraći oblik prisvojne zamjenice kao što je *mo* ili *mor* mjesto *munro* (moj) itd. Npr.: *Voj našti ačhili bi pe* (mjesto *pire*) *raklehko* (Ona nije mogla opstati bez svoga momka). — *E phivli ačhili bi pe dujtone dasehko* (Udovica je ostala bez svoga drugog muža). — *Bi mor phejako ikljau an plaj* (Bez svoje sestre penjem se uz planinu). — U nekim arlijskim govorima čuje se i oblik *bizo* (mjesto *bi*) a koji je adaptiran na naš prijedlog *bez*, od kojeg i potiče. Npr.: *Khonik našti ćerel kova bizo korajeso lafi* (Niko to ne može učiniti bez narednikovog naređenja). — Pod uticajem našeg regionalnog *brez*, Gopti se, pored redovnog oblika *bi*, u složenicama služe i njegovom varijantom *bri* (bez). Npr.: *Brišundo*, bukv. bez-čuvan, znači gluh.

Prijedlog dži (do). — On obično označava neko kretanje prema jednom cilju. Dalje, on može da izražava samo namjeru ili samo neki cilj. Osim toga, može da obilježava mirovanje kao naši prijedlozi *uz* ili *pored*, itd. Npr.: Jedno uz drugo, jedno pokraj drugog, i sl.

Primjeri.: *Našti avilem dži tute sar ni dži Devlehte* (Nisam mogao doći do tebe, kao ni do Boga). — *Našti avav mande* (Ne mogu doći sebi) i: *Našti avam dži mande*

jesi li ti *pri* sebi!) Ovdje se *dži* izuzetno prevodi sa *pri*. — *Tu kam-aveh thagar, a me dži tute* (Ti ćeš postati car, a ja do tebe). — *Amen ačhasa dži Nevo Brš* (Mi ćemo ostati do Nove godine). — *Oj ali zi prud* (Ona je došla do mosta) Ta burgijaška rečenica na gurb. bi glasila: *Voj avili džiike phurd*. — *Von irisalje dži leste thaj dži late* (Oni su se vratili do njega i do nje). — Ovdje smo iznijeli dosta primjera, pa smo mogli konstatovati da pred zamjenicom može stajati samo prosti oblik *dži*. Takav je slučaj i pred prilozima. Npr.: *Phiradilem dži upre thaj dži tele* (Tumarao sam do gore i do dolje). — *Eke, nakhah varesar katar adiveh dži tehara* (Eto, životarimo nekako od danas do sutra). — U ovom pasusu dali smo nekoliko primjera sa prijedlogom *dži* pred imenicama, a sad ćemo još mnogo više slučajeva iznijeti.

Aviljah mae dži buljate (Došlo mi je do zadnjice, tj. dozlogrdilo mi je). — *Ači dži dičhimate* (Ostaj do viđenja). To je doslovan prevod našeg pozdrava. Mjesto njega obično se kaže: *Ači Devlesa* (Ostaj s Bogom)! — *Lende saha dži rovimaste, a laće dži asamate* (Njima je bilo do plača, a njoj do smijeha). — *Jekh sosten muklinalji lehće dži phujvate* (Jedna mu se nogavica spustila do zemlje). — *Tumende inaj dži phejrasate* (Vama nije do šale). — *Čučar la jekhvaratar džu palune kavčate* (Isprazni je jednom do posljednje kapi)! — *Pe livadin čajrol grah dži grastehte* (Po livadi pase konj do konja). — *Vov čerela i vastenca i prnenca te somajsig resel dži lovende* (Radio je i rukama i nogama da što prije dođe do para). — *Te dela o Del te avel mae dži dumukhende, kam-počinel mae sa* (Ako dade Bog da mi dođe do šaka, platiće mi sve). — *Te džan lende e čhave dži bengate* (Da im idu djeca do đavola)! — *Amen đeljam dži leskere kereste* (Mi smo išli do njegove kuće). Arl. — *Akana naj mae ni maj cira dži điljate, dži điljende* (Sad mi nije ni najmanje do pjesme, do pjesama).

Voj dičinajvol asamni, kaj pe bal čhindaha dži nande morčate ili: *džiike nandī morčī* (Ona izgleda smiješna, jer je svoju kosu ošišala do gole kože). Dakle, ovdje vidimo da poslije *dži* dolaze pridjevi ili imenice u prepozicional, dok poslije složenice *džikaj* stoji u nominativu. Evo još slučajeva: *Sar šaj, lehči čhor bajrili-tar dži kuštikate* ili: *džiike kuštik* (Zar je njegova brada narasla do pasa)? — I još jedan interesantan primjer: *Vov avilah džiike gođi. Vov avilah dži godate*. Obje rečenice isto znače: On je došao do pameti. U prvom primjeru naše *do* predstavlja riječca *džiike*, u drugom, prosto *dži*. To bi odgovaralo našem: On je došao do pameti, k pameti i pameti.

Kiči hum te džana džin koj (Koliko treba da idemo onako)? — To je sintski (njemačko-romski). Na gurb. bi se to reklo: *Gači hi te džah dži kote*? — Za najobičniji oblik *dži*, Sinti, dakle, kažu: *džin*. Vlaški Romi Tamari kažu i *džok* (od *dži* dok): *žji*, burgijaški reduciraju kompleks *dž*, pa kažu *zi*, a kod hercegovačkih čerगाša ima i vrlo rijetka varijanta *či*.

Naknadno još koji primjer s prepozicionalom: *Eketale hanadili ando čišaj dži korate* (Eno je ukopala se u pijesak do guše). — *Tumen ačhen čher dži čherehte* (Vi stanujete kuća do kuće). — *Amen bešah čang dži čangate* (Mi sjedimo koljeno do koljena). — *Sar šaj pašivaha thaj avaha dži pajehthe* (Kako bismo se mogli približiti i doći do vode)? — *Lende phejrasende amen asajam dži asvinende* (Njihovim šalama smijali smo se do suza). — *Kana avena cira dži tumende, ušten* (Kad dođete malo k sebi, ustanite). — *Gala čhavore hi sar khaj pujora jekh avrehće dži khanehte* (Ova dječica su kao kakvi pilići jedno drugome do uha).

Ranije nismo ništa rekli o naglasku u vezi sa prijedlogom *dži*. Dakle, riječice *bi* (do) i *dži* su dva najkraća iskonski romska prijedloga, a ujedno i jedini prosti prijedlozi koji, i pored svoje male mase, prevlače na sebe akcenat sa riječi koja ih slijedi. Sjetimo se da je u našem jeziku broj prijedloga koji privlače akcenat na se daleko veći.

Dvojni prijedlog džikaj. — Prijedlog *dži*, ta mala riječica, djeluje nekako skućeno, jer nema uvijek potrebne snage da nijansira značenja. On nije u stanju da izrazi sve one odnose koji su u drugim jezicima vezani za pojmove koje obuhvata prijedlog *do*. Zato prijedlog *dži* rado stupa u zajednicu sa nekim drugim česticama, prvenstveno opet s prijedlozima. — Npr.: *Amen džas dži ando voš* (Mi idemo do u šumu). — *Sohće ni pherden e piri dži po muj* (Što niste napunili lonac do „na usta“, tj do gore)? — *Pindžarav me la, dži an di*. To znači isto što i naša rečenica: Poznajem ja nju do u dušu.

Prijedlog *dži* najčešće se javlja u društvu sa njemu blisko srodnim prijedlogom *kaj* (*k*, *ka*, *kod*) s kojim se onda prisno fuzionise u nerazdvojnu cjelinu. Stoga treba da se oba njegova sastavna dijela pišu zajedno kao i naši dvojni prijedlozi: *Povrh, udno, iznad*, itd. Tako je, eto, nastala kombinacija *džikaj*, bukv.: *do ka* ili *do kad*, što liči na pleonazam, jer, gdje se već jednom nalazi prijedlog *do*, suvišno mu je dodavati prijedloge *ka* ili *kod*. Npr.: *Tu pale avilan džike čiro baro lačhipe* (Ti si opet došao do svog velikog imetka). — Jedna takva kompozitna tvorevina ima zadatak da поближе precizira dužnosti prijedloga *dži* i da mu tako omogućí diferenciranje značenja. Npr.: *O bakrari bašaldah pe po fijorici sa džikaj niči, pelah lehće pharipe* (Ovčar je svirao na svojoj fruli sve dok mu nije došlo teško). — Ovdje ne može stajati *dži* mjesto *džikaj*, jer je to slučaj emfaze koju nagovještava naglašena partikula *sa* (sve).

Pretežna većina prijedloga traži alternativno nominativ i prepozicional. Prostí prijedlog *dži* slaže se, međutim, isključivo s prepozicionalom. U pojačanom sastavu, tj. u složenici sa prijedlogom bliznjakom *kaj* on zahtijeva najčešće nominativ, ili, rjeđe, prepozicional. — Npr.: *O phuroro muklinaljo ando haj dži čangende (ili džike čanga)* — (Starac se spustio u vodu do koljena). — *Gaja džuvli pašljola dži merimahte (ili džiko meripe)* — (Ova žena je ležala do smrti). — *Ni ačhilah mae dži bendende (ili džike benga)* — (Nije mi stalo do vragova).

U uvodnoj partiji o prijedlogu *dži* dali smo veći broj primjera koji u dovoljnoj mjeri osvjetljavaju njegov lik. Ovdje, ćemo pak, pružiti izvjestan materijal za upoznavanje sa karakterom dvojnog prijedloga *džikaj*. Npr.: *Dža džiko čer mrno, džiko Ahmeti* (Idi do moje kuće, do Ahmeta). — *O džungalo čhindah pire manušnja katar o kan džito kan* („Gadžovan“ je rasjekao svoju ženu od uha do uha). — *Voj peli džike čuča ande kovli čik, a vov džike brbija* (Ona je propala do prsiju u meki glib, a on do brade). — *Eke, nisar našti avilem džike parava* (Eto, nikako nisam mogao doći do pare). — *Amen bičhaldam e kandineh džike thagarni* (Mi smo poslali slugu do gospodarice).

Što se tiče zamjenica, one stoje, kao što znamo, poslije prijedloga, mahom u prepozicionalu. Međutim, one se regionalno mogu da jave i u akuzativu, ali ne i iza prijedloga *dži*. Npr.: *Me sema lehthe, sohtar te džah i tu lehthe* (Ja sam bio kod njega, a što da i ti ideš k njemu). — *Paša lehthe (ili: paša leh) inaj phejvas* (Kod njega nema šale).

U velikom broju slučajeva uloga (i nekada) prijedloga *dži* je služio za izražavanje

sišli „do kod” same rijeke).

Sa nekoliko mješovitih primjera pokušaćemo da potkrijepimo tačnost tog zapažanja: *Kana nandarde la dži kuštikate, voj lolili dži kanende* (Kada su je „obnažili”, tj. svukli, do pasa, ona se zacrvenjela do ušiju). — Ili emfatičnije: *Kana nandarde la džike kuštik, voj lolili džike kan* (Kada su . . . sve do pasa, ona se . . . sve do ušiju). — *E bjandavni prulin bandili dži phujvate* (Rodna šljiva savila se do zemlje). — *E bjandavni . . . džike phuv* (Rodna . . . sve do zemlje). — Ali, ta nijansa ne može se u svakom slučaju upotrijebiti. Npr.: *Maj palal tu reslan dži će phralehte* (Najzad, stigao si do svog brata). Druga nijansa ima samo formalan značaj jer se po smislu ne razlikuje od prve.

Desi se ponekad da se u prvoj rečenici javlja sintagma sa prostim prijedlogom *dži*, dok je u drugoj dvojini prijedlog *bi* značenjski dopunjuje ili objašnjava. Npr.: *O sikamno but icarel dži pehte thaj džike piro džanipe* (Učitelj mnogo drži do sebe i do svog znanja). — *O čoro manuš avilo či lehte, džite go baro manuš* (Siromašni čovjek došao je do njega, do tog velikog čovjeka).

Mjestimično je ušlo u rđavu (ili, slabu) praksu da se u rečenicama gdje je govor o nekom kretanju, i sl. s jednog mjesta do drugog sučeljava čista, fleksiona padežna konstrukcija, sa prepozicionalnim režimom. Npr.: *Soro dive phirava, čherehtar džiko čher* (Cijelog dana hodaću od kuće do kuće). — Treba reći, *katar čher džiko čher*, tim više što je to jedna uhodana fraza. Vrlo su neskladne zajednice u kojima se sukobljavaju sintetički oblici sa novijim, analitičkim. U pomenutom slučaju mogla bi nam pomoći i idiomatska lokucija *čherehtar čherehte* (od kuće do kuće), koja je jedna čista, fleksiona padežna tvorevina. Istina, iz nje nije bjele drevna starina i zatvoren, učahuren duh, iako je još nije pretvorila u okamenjeni eksponat Muzeja za jezički folklor. — Sličan je i ovaj slučaj iz prakse: *Von hi makhljarde, katar o šoro dži khurdate* (Oni su zamazani od glave do pete). — Ni tu nije trebalo brkati obje konstrukcije. Trebalo je reći . . . *katar o šoro džike khurd, ili . . . e šorehtar dži khurdate*.

Prijedlog *džikaj* rijetko kad obilježava odnose mirovanja u prostoru. Npr.: *Amen kam-sovas adive džike udara* (Mi ćemo danas spavati do vrata). Ovo je arlijski. Ovdje je riječ vrata *u udara* data u množini pod utjecajem srpskohrvatskog jezika, dok se u drugim dijalektima *mahom* javlja u jednini. *Von bešen džiče jekh len, džičo paj* (Oni stanuju uz jednu rijeku, do vode). Ovaj slučaj zabilježen je u Bijeljini, gdje se mjesto *džike* kaže *džiče*, a mjesto *džiko* govori *džičo*.

Prijedlog *džikaj* mnogo češće označava *odnose kretanja* (stvarnog, zamišljenog, i sl.). Npr.: *Si ma xape džike kor* (Imam hrane do guše). — *Tuče hi gova pharipe džito Del* (Tebi je ovo teško do Boga). *Gov čoro manuš phabilo džike kokala* (Ovaj siroti čovjek je izgorio do kostiju). — *Bangardam jekh gutulinako krango džite dume* (Stavili smo jednu tunjinu granu do ramena). — *Avilo džiko čoupe* (Došao je do siromaštva). — *Avilo džike čorimata* (Došao je do bijede). — *Avilo džike čorende čorimate* (Došao je do uboge, crne bijede).

Prijedlog *džikaj* (*i dži*) često izražava *vremenske odnose*: *Dži tehara* (ili: *džike tehara*) *ačhava udžilesno* (Do sutra ću ostati dužan). — *Te aneh mae kava dži oteharin* (*oteharina, oteharinate*) (Da mi doneseš ovo do jutra). — *Dža angla e teharin* (Do pred jutro). — *Niči ni lehko kamphabol dži teharin* (*teharinate*) (Neće ni njegovo (svjetlo) gorjeti do jutra). To znači: I njegovoj će sili doći kraj.

Džike jrat o chinadipe šaj te phandinajvol, te phadol-pe (Do noći se može pogodba razbiti, raskinuti). — *Bešen džigothe, džike jrat* (Sjedite dotle, do večeri). — *Džiraći, šaj džas dži e jraćate* (Večeras možemo ići, do noći!). — *Av i tu dži džiraći* (Dođi i ti doveče)! To je južnogurb. — *Dži džiraći iriv ma* (Do noći ću se vratiti) — Juž. Gurbeti: — *Dži paša jraća dilabijem* (Do predveče sam pjevao). — *Haraći kuvini dži rat* (Kovač kuje do noći). — Goptski: — *Von či soven žji rakjate* (Oni ne spavaju do noći). — *Dži ajrat ni čerdem niso* (Do noćas nisam ništa uradio). — *Araći thaj kojaraći dukhajah ma e kubucana* (Juče i prekjuče boljela me šija). — *Von dije-pe ašare džićo opašodive* (Rvali su se do po dana). — *Čerde bući sa džito opašodiveh* (Radili su sve do podne).

So ni ramosarden khanči dži ade (Što niste ništa napisali do danas)? — *Džike paraštuj počinava ćuće* (Do petka ću ti platiti). — *Džite kurko dive sa šaj ačheh gathe* (Do nedjelju dana možeš ostati ovdje). — *Dži nedeljako* (Do nedjelje). *Dži* nikad ne traži genitiv. Ono: *nedeljako*, i samo za sebe, znači *nedeljom*, u *nedjelju*. To je temporalni genitiv. Onu rečenicu treba prevesti: Do u nedjelju. — *E porika ka resljon džiko ivend* (Ošafi, tj. kompoti će nadoći do zime). — *Von ačhadile inća jekh dži(džike) duj brša* (Oni su se tamo zadržali jednu do dvije godine). — *E Romendi ladimate hundile džike mülja brš dži an amare riga* (Seoba Roma se otegla do hiljadu godina do u naše krajeve (zemlje).

Prijedlog dži, udružen s drugim riječcama. Kao što ga često vidamo u zajednici sa prijedlogom *kaj*, i to u obliku složenice *džikaj*, tako će se prijedlog *dži* pojaviti i u društvu sa drugim nekim prijedlozima.

Dži ande. — *Sohće tradijan leh dži ande lahko čer* (Što si ga potjerao do u njegovu kuću)? — *Dži ando kurko amen našti thovah e gada* (Do u nedjelju mi ne možemo prati rublje). — *Voj pindžarel ma dži an di* (Ona me zna u dušu). — *Ov si barvalo zi ando Del* (On je bogat do u Boga). — Kod vlaških Roma prijedlog *žji* (to je *dži*) stapa se u jednu cjelinu sa prijedlogom *ande*. Npr.: *E gras šaj čarjona žjando gjes* (Konji mogu pasti do u zoru). — *O sap našlo žjando maškar o paj* (Zmija je pobjegla do sredine vode). — Ovdje imamo prividno na okupu tri prijedloga *žji*, *ando* i *maškar*. Međutim, riječ *maškar* tu ne znači *među*, nego je to imenica: sredina, a *andomaškar* znači *do usred*. — *Voj avilisas žjando phandimos* (Ona je bila došla do zatvora). — *E amalina ašjile lasa žjande rjat* (Drugarice su ostale s njom u noć).

Dži s drugim prijedlozima. — *Dži angla. Amen iklistem dži angla e thagarehko čer* (Mi smo užišli do carskog dvora). — *Džikaj. Sar kam tomnako avas džiko angar* (Kako ćemo doći jesenas do uglja)? — *E duj phral avile džike opaš Dorjav* (Dva brata su stigla do polovine Dunava). — *Sar gova meljaljen katar e čhor džike prne* (Kako ste se uprljali od brade do nogu)? — *Dži paša. Inaj la than paša lende* (Ona nema mjesta osim kod njih). — Prijedlog *dži* ovdje izražava izdvajanje ili izuzimanje poput naših čestica *samo* i *jedno*. — *Irisaljam dži paša amare xera* (Vratili smo se do naše magaradi). — *Phirdam dži paše phurd* (Išli smo, hodali, do blizine mosta). — *E grvaja muklinjalje pe umal paše džiko gav* (Gavranovi su se spustili na poljanu blizu sela).

Dži pe (Do na). — *Dži po milaj von niči avena tumende po dičhipe* (Do na ljetu oni vam neće dolaziti na viđenje). — *Mo džamutro nasvaljo dži pe merimahte* (Zet mi se razbolio do na smrt). — *E rakljora ikliste džipo opaš o drom* (Djevojčice su

znači *do do* (do dok). Tu je pleonastički momenat još jače naglašen nego u sličnom, gurbetskom *džikaj*, bukv. (*do-ka dži ka*). Npr.: *Me ašjava kate žji pun tu avesa* (Ostaću tu dok ti ne dođeš). — *Te bešes žji pun me khere č'avav* (Da sjediš dok ja kući ne dođem).

Dži tala (*do pod*). — *E diva bajrile uče, pheneha, dži tala o dol* (Žita su izrasla visoka; rekao bi, do pod nebo). — *Maj palal pelam(avilam) dži tala e plajin bari* (Naposljetku smo pali (došli) pod veliku planinu).

Prijedlog džikaj pred zamjenicama. — Pred zamjenicama ne stoji član pa se prijedlog javlja u svom obliku *džikaj* ili još češće stegnuto: *džike* (*džite, džice*). Npr.: *Na te čereh gova džite čo mulo šoro* (Da to ne činiš ni za živu glavu; bukv.: do tvoje mrtve glave). To je samostalna idiomska fraza kod zapadnih čerगाša. — *Amen džah džike amari bibi, a tumen šaj džan, džike tumari, ili dži tumajrate* (Mi idemo do naše tetke a vi možete ići do vaše). — *E čor vazdije sa so sah džike lende vah* (Lopovi bijahu digli sve(im) je bilo do (njihovih) ruku). — *Voj phirdah katar jekh amalin džike aver* (Ona je hodala od jedne prijateljice do druge). — *Vov prastijah džike piro čer* (On je strknuo do svoje kuće). — Ako imenicu *čer* (kuća), stavimo na prvo mjesto, a zamenicu na kraj, onda prijedlog *džikaj* dobija oblik s članom, dakle, *džikaj o čer piro* (ili skraćeno, *džiko čer piro*), jer ne stoji više neposredno pred zamjenicom.

Prijedlog džikaj pred brojevima. — Ni pred brojevima, po pravilu, nema člana. Stoga se i tu taj prijedlog vlada kao pred zamjenicama. — Npr.: *Sema lende ehta džike oxto dive* (Bio sam kod njih 7 do 8 dana). — *E beng icarde leh džite tuj teharinatar* (Đavoli su ga držali (a to je padavica) do dva izjutra). — *O čavoro so bjandilo lehke, džike čhon dive mulo* (Dijete što mu se rodilo do mjesec dana je umrlo). *Čhon dive*, mjesec dana, jest redni brojni izraz koji se smatra kao broj. A kad bi se uzela sama za sebe imenica *čhon* (mjesec), onda bi pred njom prijedlog *džikaj* stajao sa članom: *džikaj o(ili džiko) čhon*, tj. do mjeseca. — Prijedlog *džikaj* prima ponekad i svojstvo priloga, sa značenjem: otprilike. Npr.: *Hi ma džike jekh ehtavar-deš buznja* (Imam (otprilike) jedno 70 koza). — *Anen te čerah čile džike tranda kotora* (Donesite da napravimo kočeve, do 30 komada)! — *Karing šaj ačhen džike štaršela džene* (Ovamo može da stane do 400 duša). — *Istardem džike oxtovardeš paramiča* (Uhvatio sam do 80 priča). — *Biš hi džikaj šov* (20 je do 6). — *Džiteinja dive kam-sikadivav tumende*. (Do 9 dana pojaviću se pred vama). — *Hi amen te ažučardah andar e dešuduj džiko jekh*. (Idemo da sačekamo od 12 do jedan). — *I čaj uštili odote džiko deš berš* (Djevojka je odrasla (bukv.: ostala) tamo do 10 godina). To je arlijski, gdje ne važe navedena pravila o članu i zamjenicama. Tu je član u nominativu pl. na -o umjesto gurb. na -e. — *Ači gothe džike pandž kaštume* (Ostaj tamo do 7 časova). — U gurbetskom šatrovačkom argonu sat(čas) se, između ostalog, kaže konspirativno i *kaštuno*, bukv.: drveni!

Prijedlog džikaj u službi vremenskih priloga. — Govorili smo dosta o abnormalnoj funkciji prostog prijedloga *dži*. Kad preraste u složenicu *džikaj*, on dobija širi značaj. Tada može da obavlja i posao vremenskog veznika. Npr.: *Žjika vo suto, lesko kher eradilo* (Dok je spavao, njegova se kuća srušila). — *Džikaj sen džuvinde, na te bistren kava* (Dok ste živi, da ne zaboravite ovo)! — *Žjike avile džji peste, ašjile bi pesko* (Dok su došli k sebi, ostali su bez sebe). Ovdje lijepo vidimo prijedlog *žjike* u adverbijalnom, a prijedlog *žji* u adnominalnom položaju. — *Vov pašhila džidok*

česaljo (On je ležao dok nije svanulo). Tamarski regionalizam *džidok*, ili, sliveno, *džok*, odgovara opšetgurbetskom *džikaj*.

Prijedlog kaj. — Stopljen s članom, daje oblike *ko* (*m*), *ke* ili *ki*(*f*), *ke* ili *ki* ili *ko*(*plural*). Zapadnogurbetski sliveni oblici: *ko*, *ke*, *ke* javljaju se u Hercegovini i kao *to*, *te*, *te*, a u bos. Posavini i kao *čo*, *će*, *će*. — *Kaj* o dalo je preko *ke* o: *ko*, *kaj*, *e*, preko *ke* e: *ke*, *kaj* i preko *ke* i, *ki*. Riječca *kaj* trpi iste obličke promjene kao i njena složenica *džikaj*.

Značenja prijedloga kaj ima više. Bolje rečeno, prijedlog *kaj* prevodimo, kako u kojoj prilici, na više načina. Pretežnim dijelom prijedlog *kaj* znači ono što znače i naše riječe *k*, *ka*, *zatim kod*, a *onda na*, *u*, *po*, *za*, *pri*, i dr. Riječca *kaj* igra često i određenu ulogu u dativnoj konstrukciji, a, slično tome, može da posluži za opisivanje pojma glagola *imati* za koji Romi nemaju naročitog izraza. Prijedlog *kaj* ne veže se ni s kojim padežom. On stoji pred nominativom, odnosno poslije njega riječ se nalazi u nezavisnom padežu nominativu. Jedino kad stane pred usamljenu zamjenicu, onda je on prebaci u pozicional.

Glagoli uz koje se javlja prijedlog kaj, sa značenjem *k*, *ka*, većinom obilježavaju neko stvarno ili neko zamišljeno *kretanje* ili stoje u vezi sa kakvim kretanjem. — Ovamo idu, prije svega, glagoli *džav* (idem) i *avav* (dođem). Zatim *iklav* (uzad, penjem se), pa *irisavav* (vratim se), *resav* (stignem), *prastav* (trčim, letim), *ujrav* (letim, prhnem), *anav* (donesem), *idarav* (nosim, odnesem), *dav* (dam), *pašivav* (približim se), itd. Svi ti glagoli odgovaraju na pitanje *kuda*.

Glagol džav. — Primjeri: *Ka-džav-tar ko lačno manuš* (Ići ću k dobrom čovjeku). — *Dža čhere će će čheja thaj će će čhave* (Idi k svojim kćerima i k svojim sinovima). — Tako se govori mjestimično u bos. Posavini. — *Tu dža ki ti buti* (Ti idi na svoj posao)! *Burg*: — *Kana đelan ke laći, e rakljaći dej* (Kad si išao njenoj, djevojčinoj majci)? — *E gavutni deli ko curuvljari* (Seljanka je otišla kod opančara). — *Đelama-tar kaj e khandiri* (Htjeli smo poći u crkvu). — *Sar šaj delena gaći dur ke ajšavarka* (Kako ste mogli ići tako daleko, do vođeničarke)?

Glagol avav. — Primjeri: *Av-ta tu amende ke amari čirvori* (Hodider ti k nama do naše kurnice)! — *Tehara k'ave će či Mejra* (Sutra ćeš doći, tj. ići kod svoje Mejre)! — *Sar avilan će će kumnate* ((Kako si došao do svojih rođakinja)? — *Maj palal voj aviljah-tar ke goj phujrori* (Najzad je ona došla do one bakice). — — *Av kaj moi raklo* (Dođi do mog sina)! — *Teljarde thaj sa rovindo avile ke drabarka* (Pošle su i sve plaćući došle do gatare).

Glagol iklav. — *Ikicijum kaj moro kher* (Popeo sam se na svoju kuću). *Burg.*: — *Tu našti iklo ko agor e puranjaja* (Ti ne možeš izići na kraj sa babom). — *Ov ičol ko gras* (On se penje na konja, tj. uzjaši). — *Oj ikici ki phabaj* (Ona se uspela na jabuku). — *O sap ikljel ko kaš* (Zmija se penje na drvo).

Glagol irisavav. — *Irisaljem ke goj džuvli* (Navratio sam kod one žene). — *Bis-tum tu ni irisaljan pale kaj lengo čer* (Dakle, ti se nisi vratio njihovoj kući). — *Ka-iri-ke pe amala* (Vratit će se k svojim drugovima). — *Ka-iranun tumen ki barvali* (Hoćete li se vratiti kod bogatašice)? — *Von irisavon pale kaj pe mamša* (Oni se opet vraćaju k svojim ljudima)!

Glagol resav. — Primjeri: *Džando ko čer te resav somajsig pelem thaj phaglem mi kukuj* (Idući (prema) kući da stignem što prije, pao sam i razbio lakat). — *E kaljarde maj palal resle ke hana* (Žandarmi su na kraju stigli do hana). — *Aresline*

a romani, gađer zamjenicu objekat a zamjenicu. Romani su toga pravila ne pridržavaju dosljedno. — *O thagar dijah pe maj ternedere raklja ko Xalo, o tro-mano murš* (Car je dao svoju mezimicu Čeli, hrabrome junaku). — *O pačivalo raklo dijah sungale luluda ke pi kamli rakli* (Pošteni momak dao je mirisnog cvijeća svojoj voljenoj djevojci).

Glagol anav. — *Vov andah ke po pjuro papo jekh pherdo vaso avdin* (On je donio svom starom djedu jedan sud pun meda). — *Von andah jekhe guruvnja ke po phral* (On je donio jednu kravu svom bratu). — *Ande jekh sumnakuno diklo ke lendi bori* (Donijeli su jednu zlatnu maramu svojoj snahi).

Još neki glagoli sa kav. — *Idarav* (nosim). *Praste, idar le kaj ko čher* (Poteci, nosi ga kući)! — *Von idarde e nasvaleh ko sastardo* (Oni su odnijeli bolesnika doktoru). — *Pašivav* (približim se). — *Voj pašilah ko Ramo te čumidel leh* (Ona se približila Rami, da ga poljubi). — *Vov daraha pašilo ko livarno* (On se sa strahom približio hodži). — *Pašljarav* (položim): *Oj pašljarda e bajaticeh ko buljardo* (Ona je položila na krevet djetence). — *Čivav, čhivav* (stavim). — *Čivel o tover ko po phiko* (Metne sjekiru na svoje rame). — *Čivel o čokano pe jekh phal* (Stavlja čekić na jednu dasku). — *Akharav* (zovnem), *bičhalav* (pošaljem). — *Akharde ma kaj mo phureder* (Zvali su me kod mog starješine). — *Bičhalde la ke lako sastro* (Poslali su je kod njenog svestra). — *Bandivav* (sagnem se) — *Vov bandilo ke phuv te čidel barora* (On se sagnuo ka zemlji da kupi kamenice). — *Bešav* (sjednem). — *Ov beštino ko buljardo, a on beštine ko kaš* (On je sjeo na postelju, a oni su po drvima posjedali).

Glagoli uz koje se javlja prijedlog kaj, sa značenjem kod, označavaju i mirovanje. Oni odgovaraju na pitanje: *Gdje?* Primjeri: *Me sem ke mi pharnavi* (Ja sam kod svoje posestrime). *K'ačhavav ke le mo čher* (Zadržaću ga kod svoje kuće). — *Tu phukadan pe ma ke pojrale* (Ti si me oklevetao kod policajca, bukv. Ti si klevetao mene kod reponja). — *Vov dija pe godi kaj po džamutro* (On se sjetio svog zeta). — *Kaj romni si po vas cinoni čhori* („Kod žene je na ruci” malena curica). — *Pindžaren man kana sena ke mrno čher* (Poznajete me kad ste bili kod moje kuće). — *Taton ke jag, xurdaren marno ando thud thaj xan* (Zgrijte se uz vatru, nadrobite hljeba u mlijeko i kusajte)! — *Gola Roma račarena kaj Gadže* (Ti Romi su noćivali kod seljaka).

Prijedlog kaj pred zamjenicama. — Pošto pred njima nema člana, to nema ni slivanja, pa se prijedlog *kaj* javlja obično u punom svom obliku. Npr.: *Mujdijah leh kaj peh* (Zvao ga je k sebi). No, ipak, ponekad se monoftongizira u *ke*, kao što je slučaj: *thaj: the, čhaje: čhe, i dr.* Ali kao što i naš odgovarajući prijedlog *k(ka)*, tako i *kaj* može da izostane pred zamjenicom, pa ostane samo flektirana zamjenica, u prepozicionalu. *Av mande* (Dođi k meni i: Dođi mi: *Av mande*)! Primjeri: *Ade avava tute thaj će dasnjate* (Danas ću doći tebi i tvojoj ženi).

Primjeri za prijedlog kaj sa zamjenicama. — *Arači sema leste, ađive džava late* (Juče sam bio kod njega a danas ću ići k njoj). *Oj avela ke mande* (Ona će doći k meni). Gopt.: *Ka-aves adar ke mande* (Doći ćeš ovamo k meni)! — Burg.: — *Mange te kande ki mande* (Hoćeš li da slušaš, tj. služiš kod mene)? — *Ka-čerav ke tute buči* (Radiću kod tebe)? — *Ajrat k'anav ole ke tute* (Večeras ću ga dovesti k tebi). — *O džučel prastla(ke) late* (Pas je potrčao prema njoj). — *Akhar le thaj indar ke peste* (Zovi ga i vodi k sebi)! — *Sose avilen ke amende* (Što ste došli k nam)? — *Amen našti beša ke tumende čirijasa* (Mi ne možemo stanovati kod vas s kirijom, tj. pod kiriju). — *K'aven ke lende* (Doći ćete kod njih).

Prijedlog kaj prevodi se još ovim našim prijedlozima: Na. Primjeri: Ki tajsarin aljum ki buti (Ujutro sam došao na posao). — arl.: Me bešardum e bakres ti bus (Natakao sam ovcu na ražanj). — Džav avri ki rig (Idem napolje, na stranu). — Džakerav tutar jekh lil ki romni čhib (Očekujem od tebe pismo na rom. jeziku). — Te ave mande ko xabe (Da dođeš k meni na ručak). — So si adava tuke ko vas (Šta ti je to na ruci)? — Mekljan o bar ki čar (Spustio si kamen na travu). — Čhojrol-pe ko sa riga (Rasipa se na sve strane). Burg.: Oj bešli ki leski bešni (Ona je sjela na njegovu stolicu). Burg.: O čhave terdine ko drumo, dikhljam len (Djeca su stajala na cesti, vidjeli smo ih). Burg.: Ov džal ko po than (On ide na svoje mjesto). — So Pulo ko agor (Šta je bilo na kraju)? — Oj ki belvel džakerel ole ko udara (Ona na vjetru čeka njega na vratima). — Peljam ki phuv tele (Pali smo dolje na zemlju). — Sar muklem o haravi ki phuv (Kako ste vreću spustili na zemlju). Burg.: Ko soiba ašundam nesavo bašaliba (Kod spavanja čuli smo neku svirku). — Te araka amen ko akava dive (Da se nađemo na taj dan)! — Ov ačhel ko tumari men te parvaren le mareja (On vam stoji na vratu, da ga hranite hljebom).

U. — Primjeri: Jekhori sem ke mi dej (Jedina sam u majke). — Si ma kotora, sa ki rup, sa ki sirma (Imam haljina, sve u srebru, sve u zlatu). — Tu čhuv tu ki khandiri (Ti se smjesti u crkvi). — Tov ko maškar (Metni na srijedu)! — Ko beng o kaš ande vah, a ke phuri vatralji (U đavola štap u ruci, a u starice vatralj)! — O nasvalo mandel te pašljol ko limori (Bolesnik hoće da legne u grob). — Isi ko jekh than (Ima na jednom mjestu). Burg.: — Ov pašlilo olaće ki angali (On je njoj legao u zagrljaj). — Vičinda len andre ki soba (Pozvao ih je unutra u sobu). — Bijal ko svako berš (Rađa svake godine). — Jek puti ko kurko nane pani ki diz (Jedanput u nedjelji nema vode u gradu). Burg.: Uštalam kaj dopašejrat (Ustali smo u ponoć). — Sa keras les ko kotora (Svega ga sijećemo na komade). — Roden mange ko šero džuva (Tražite mi vaške u glavi)! — On ka-peren ko baro zori (Oni će pasti u veliku nevolju).

Po. — Ov čalavel e bičo ko pani (Bičem šiba po vodi). Khuv le po šero (Mlati ga po glavi)!

Za. — Tu te dole tu kaj lesi koma (Ti da se uhvatiš za njegovu grivu)! Na te istardoh ko krango (Nemoj da se hvataš za granu)! — Voj istardinalji ke lehko vah (Ona se uhvatila za njegovu ruku). — Phandlja oleske jekh bar ki men (Vezao mu je jedan kamen za vrat) — Phanglah e buznja te jekh čilo (Svezao je kozu za jedan kolic).

Do. — Ale ko duj droma (Dodoše na dva puta, tj. raskršća). — Naj ni paše ke dopašin (Nije ni blizu do polovine).

Pri: Vov arakhlah-pe lehte ko va (On mu se našao pri ruci).

Prijedlog kaj i dativ. — Po ugledu na balk. jezike, prijedlog kaj (u značenju na, itd.) služi pri obrazovanju dativa. Ov sa biknel ki džuvli (ili: e džuvljake) (On sve prodaje ženi). — Anen gova ke mi dej (ili: me daće) (Ondesite ovo mojoj majci)! — O Rom bičindah e doreh ko Das (ili: e Dasehće). — (Rom je prodao magarca seljaku). Ov dinja akora ko sotrin penja (On je dao oraha trima sestrama).

Prijedlog kaj služi pri opisivanju pojma glagola imati, za koji u romskom nema posebnog izraza. — Ke gov čaro Rom saha jekh guruv (Ovaj siromah imao jedno goveće). — Akava naj ke mande (Toga nema u mene). — Mi čhej si ko rom (Moja kći je kod muža, tj. ima muža).

Prijedlog kaj pred pozajmljenicama. — O kam kuvel ko prozori (Sunce bije u

I, jedna opšta primjedba. — Pri bistrenju i raspravljanju tematike o prijedlogu *kaj*, kao i uopšte u svojim razmatranjima u ovome radu, prinuđen sam da češće potežem primjere iz oblasti „nevlaških romskih govora” koji sve više vapiju za analitikom, pošto se umnogome razlikuju od vlaško-romskih. Na žalost, to ćemo učiniti nekom drugom prilikom.

Riječca karing, garing. — Ona se javlja u tri funkcije, sa jednim, u osnovi zajedničkim značenjem, dakle, kao *prilog* od kojeg su potekli *upitna riječca i prijedlog*. *Prilog* predstavlja kretanje u izvjesnom pravcu i ističe momenat „upravljenosti”: tuda, ovuda, ovamo, „simo”. — *Upitna riječca kuda, kamo.* — 3) *Prijedlog: prema, ka, put* (tj. u pravcu).

Prilog karing, garing. — Pretpostavljam da je taj oblik potekao od složenog izraza *ka i ga* (skraćeno od *kaja* ili *gaja*), što znači ta, ova, i *rig*(rik) sa značenjem *kraj, strana*. Povoda da u to vjerujemo daje nam i činjenica da u našem najstarijem romskom dijalektu, goptskom, nalazimo oblike *kari*k i *kor*ik (ovamo i onamo), dakle, bez intruzivnog nazala. Osim toga, taj priloški izraz čuje se i u obliku prepozicionala, što nas opet učvršćava u uvjerenju da je on denominalnog porijekla. Taj oblik glasi *karingate* (tuda, ovamo), što je valjda postalo od *kale rigate* (k ovoj strani). A pošto Romi vole da tepaju, oni će upotrijebiti i deminutivni oblik: *karingorate*, što odgovara približno našem: ovamokarce. Sa sličnim izvedenicama postoje i oblici *akaring agaring i adaring* (ovamo). Taj priloški izraz je vjerovatno postao od riječi *akaja* (*agaja, adaja*), *ta, ova rig strana*. Npr.: *Av akaring* (Hodi ovamo)! Na kraju, čuju se i nijanse: *akaringa, agaringa i adaringa, istog značenja*.

Upitna čestica karing: kuda, kamo. — To je isto onaj prilog, upotrijebljen u obliku pitanja. Na ovaj upitni prilog *kuda* odgovara se potvrdnim prilogom *tuda*, itd. Sjetimo se slučaja u francuskom: *jamais*, upitno *ikad*, odrečno *nikad*. Skromna upitna čestica *karing* ima svega taj oblik. Kao prijedlog, odgovarajuća riječca ima po dva oblika, *karing i karinga, garing i garinga*, dok u svojstvu priloga ona raspolaže sa po tri oblika, *karing, karinga i karingate, garing, garinga i garingate*. Sa sličnim trojstvom oblika koji se razlikuju samo po početnim glasovima, *k-, g- i d-*, susrećemo se još u nekim oblastima čestica. Npr.: *kova, gova i dova* (*ovaj, ovo*), *kabor, gabor i dabor* (ovoliki) itd.

Prijedlog karing (garing). — To je, u stvari, isti onaj prilog koji je ovdje upotrijebljen prijedloški. U toku dosadašnjih izlaganja o međuosobnim odnosima između priloga i prijedloga u romskom, stekli smo uvjerenje da su oni tu mnogo prisniji i tješnji nego u srpskohrvatskom. Kod prijedloga *karing* ne javljaju se ni deminutivni ni deklinirani oblici stare složenice *karing*. Prijedlog *karing* služi nam prvenstveno u onim slučajevima gdje se radi o nekom približavanju (ili udaljavanju). Npr.: *E cahraša laden karing o foro* (Čergaši se sele prema gradu). — *O došardo bešel mujeha karing e krisi* (Optuženi sjedi licem prema sudiji). — *Garinga opširat vareso miškosaljo sar khaj javišta* (Oko ponoći nešto se pojavilo kao javišta). — *Boldinajvo karing mande* (Znači: 1. Okreni se k meni, 2. Ako stavimo zarez poslije *karing*, onda prevod glasi: Okreni se ovamo, k meni! Tu je *karing* u ulozi priloga). *E bahval idarel e šučarde patra karing o del* (Vjetar nosi suvo lišće prema nebu). Rjeđe se prijedlog *karing* može upotrijebiti za označavanje neke naklonosti, nekog raspoloženja. Mnogi čergaši ne priznaju takvu figurativnu službu riječce *karing*. Npr.: *Av lačno karing čo trneder phral* (Budi dobar prema svome mladem bratu)! — *Ičar-*

div gaja karing će amalende, sar tu mandasa te von icardon karing tute (Drži se tako prema svojim prijateljima, kao što bi želio da se oni odnose prema tebi)!

Prijedlog karg, kar, kari, porijeklom od prijedloga *karig* i *prijedlog (korg) kor, kuri* (porijeklom od prijedloga *korig*). Takve različite oblike nalazimo u tursko-romskim i grčko-romskim dijalektima za prijedlog koji u vlaško-romskom glasi: *karing*. Kao što vidimo, u obliku njihovih starih obrazaca, prijedloga *karig*, goptski *korik*(ovamo) i *korig*, gopt, *korik*, ono neetimološko -n- nije prodrlo.

Prijedlog karg — Primjeri. — Karg oleskoro ker nane tu khanči (Kod njegove kuće nemaš ti ništa). — *Ov nakhel karga te pralja* (On prolazi kod tvoje braće). — *Legarda ole kargi puranji* (Odveo ga je kod starice). — *Džav kargo to dad* (Idem kod tvog oca). — *Ov avel kargi pli romni* (On dolazi ka svojoj ženi). — *Porinel-pe ov kargi adeja gadži* (Vraća se on k onoj muslimanki). — *Nane karge mande mi mi bori* (Nema kod mene moje nevjeste). — *So aljan tu karge mande, sar ka-ikerav tu* (Što si došao k meni, kako ću te izdržavati)? — *Av akarge mande* (Dodi k meni)! Oblik *akarge* se razvio od priloga *akarig* (od *akajarig* (ova strana) ovamo. — *Aljom karge tute* (Došao sam k tebi). — *Ale o manuša karg olate* (Došli su ljudi k njoj). — *Me karg olende uljom* (Ja sam kod njih bio). — Upor. priloge *akarga* (ovamo) i *okorga* (onamo).

Primjeri za prijedlog kar. — Ma te džas karo ek xanik (Nemoj da ideš na kladenac, tj. natkriven izvor)! — *Gelo kar plosastro kar po papus* (Otišao je kod svog punca, kod svog deda). — *Ža kar kadeja jag* (Idi do te vatre). — *Ka-žan jar kada purano* (Ići će oni kod toga starog). — *Račasa ale kat late te idaren la kari peste* (Noću su došli da je vode k sebi).

Primjeri za prijedlog kor, kur. — Ka-dža kori mande (Hoćeš li, tj. doći kod mene)? mene)? — *Gelo ki buti ke jekh rašaj* (Otišao je na posao kod jednog popa). — *Džal oj kor baro* (Ide ona kod gazde). — *Aven kor amende* (Dodite k nama)! — *On gele koro dad* (Oni su otišli kod oca). — *Vov delo kuri romni* (On je otišao kod žene). Prijedlog *kuri* može se upotrijebiti i kao upitni prilog: *kuri džas* (Kuda ideš?) — Za razliku od gurbetskih prijedloga, ovi tursko-romski i grčko-romski prijedlozi *karg, kar, kor, kur* mogu i pred zamjenicama da se jave sa članom, kao što to možemo potvrditi sa nekoliko maloprije navedenih primjera.

Prijedlog katar. — Sintetičke i analitičke konstrukcije. Uz prijedloške konstrukcije paralelno se javljaju i čisto padežne. Npr.: *Lijem udšile katar o gadžo* (Uzeo sam na zajam od gazde). To se može reći: *Lijem udšile e gadžestar* (Dakle, sufiks -tar nalazimo i kod prijedloga *katar* i u ablativnom nastavku -tar: *Ni džanah niso, čiro phralestar* (Ne znamo ništa o tvom bratu) ili: *katar čiro phral*. Iz ovih i slijedećih primjera možemo konstatovati da se i u domenu jezika, kao, uostalom, i u svima drugim oblastima romskog života, vodi borba između dva sistema koji zasada još naporedo egzistiraju. Pa, ipak, može se nazrijeti činjenica da čisto padežni oblici, sintetički, zbijene tvorevine, uzmiču pred jasnijim analitičkim konstrukcijama. Jedino u krugu zamjenica taj proces smjenjivanja sporije se odvija. — Prijedložne konstrukcije imaju širi izbor primjera od čistih padežnih: Ali i tu ima nedostataka, zahvaljujući površnom odabiranju prijedloga. — Npr.: *Kana reslan, katar o Beogradu* (Kad ste stigli iz B.)? — *Voj peli katar e grasni* (Ona je pala s kobile). U prvoj rečenici trebalo je mjesto *katar* (od) uzeti prijedlog *andar* (iz), a u drugoj *pa* (s, sa, s negativom). *Čišlilam thaj šučilam, katar e bokh* (ili: *bokhtar*). (Smršali smo i osušili se od gladi). — *Gova inaj gači dur, katar e len* (Ili: e

gledati, e ujedem. — *Konstrukcija* može da se prevodi u nominativu, u kojoj se mogu nalaziti i drugi prijedlozi, kao, npr., *pala* (za), a ne samo prijedlog *katar* (koji je i sam ablativnog porijekla). Često se desi slučaj da u sklopu jedne sintagme nađemo na obje konstrukcije. — Npr.: *Gači šilaljo ka e prnehtar xutel po prno* (Toliko se smrzao da skače s noge na nogu). Mjesto: e prnehtar, trebalo je reći u nominativu: *katar o prno* da bi se složilo s izrazom *po prno*. Sličan je slučaj i ovaj: *Savore čidinaljam kate, e maj barederehtar džiko maj ciknoder* (Svi smo se stekli ovdje, od najvećeg do najmanjeg). — Tu je, eventualno, trebalo staviti *katar o maj bareder, mjesto: e maj barederehtar*. — *Jehkvaratar e bršindehtar čerdilo učo paj katar o gav džike plajin* (Najednom se od kiše stvorila velika voda od sela do planine). Tu se može, ali ne mora, zamijeniti *bršindehtar* izrazom: *katar o bršind*. — *Sohće phušljen mandar, a niči pala lehte* (Što ste pitali za me, a ne za njega)? — Mjesto *mandar* moglo bi se staviti: *pala mande*. — *Gova džala vastehtar dži vastehte* (To je išlo od ruke do ruke). Ovdje se može i ablativna i prepozitivna konstrukcija razbiti i prikazati prostim padežom, nominativom. Dakle: *Katar o va džiko va*. Treba dodati da se radi o stereotipnoj formuli, i to, u prvoj rečenici, što se vidi po tome što pred imenicama nema člana.

Sintetička konstrukcija ablativa. — Taj je padež, koji ne postoji u našem jeziku, čisto deklinacionog obilježja. S prepozicionalnim ima samo posredne veze, jer se svaka njegova konstrukcija može s lakoćom izraziti s nekim prijedlogom u nominativu, premda prevod pri tom ne može uvijek biti i potpuno adekvatan. Ablativ se obrazuje na taj način što se singularnom, odnosno pluralnom nastavku „živog” akuzativa dodaje padežni sufiks *-tar*, odnosno *-dar*. Ablativ se prevodi, kako gdje, različitim našim prijedlozima, kao što su: od, uz, za, na, i dr.

Primjeri za ablativ: *Istardem leh dumehtar, crđijem leh nakhehtar* (Uhvatih ga za rame, potegoh ga za nos). — *Inker les pinrestar* (Drži ga za nogu)! — *Sar xalah tu o bindavori najestar* (Kako te je stršljen pecnuo za prst)? — *Kana phušlah la čerehtar, xalah la odehtar* (Kad ju je pitao za kuću, ujeo ju je za dušu). — *Las e papina, čorjal e phurestar* (Uzeo je gusku, potajno od starog). — *Laće šukarimahtar manuš našti dikhela ande la* (Od njene ljepote čovjek nije mogao gledati u nju). — *Thov e sapujeha će vah e angarehtar* (Operi sapunom svoje ruke od uglja)!

Dur sem tutar sar o Del e phuɣvatar (Daleko sam od tebe kao Bog od zemlje). — *Xalan tu čhibatar, xoxadam mae vareso* (Ujeo si se za jezik, slagao si mi nešto). — *Džav kale rigatar, niči kolatar* — (Idem ovom stranom, a ne onom). — *Vov mulo e daratar e divkinjačiratar* (On je umro od straha od divkinje, bukv.: od divkinjinog straha). — *Manuš šaj huljol godatar* (Čovjek može da side s pameti!) — *Crđijah len e mustakendar* (Povukao ih je za brkove). — *Amen šučarah e matatar* (Postimo od rakije). — *Našti istareh leh ni pojratar, ni šorehtar* (Ne može ga uhvatiti ni za rep ni za glavu).

Xav jakhendar (Urekнем, bukv.: Ujedem za oči). — *Inaj tumare jakhendar* (Nije za vas, bukv.: nije od vaših očiju). — *O thuɣ xal amen jakhendar* (Dim nas kolje za oči). — *Man e prnendar lijah o šil* (Mene je od nogu uhvatila zima). — *Iklilo pese avere udarendar avri* (Izašao je napolje na druga vrata). — *La peske raja vastendar* (Uzeo je svoju ženu za ruku). — *Umblade leh prnendar telemoha* (Objesili su ga naglavke, bukv.: od nogu dolje licem). — *Amen istarah e grasten šɣvajrendar* (Mi držimo konje za uzde). — *Von hi majkale thaj majmelale e maj kale bengendar* (Oni su crniji i zamazaniji od najcrnijih đavola). — *Dije-pe mrtik stadendar* (ili: *stadende*) (Zgrabili su se za kape). Vidimo, može se izraziti i 7. i 8. padežom.

Khonik aver osim mandar, e dilestar, či bi činelas kava (Niko drugi osim mene, glupana, ne bi ovo kupio). — *Tu najsan mandar, den amen so hi amendar* (Ti nisi za mene, dajte nam šta je za nas). — *Baro rat čaladah lehtar* (Velika krv je šiknula iz njega). *Na mar e piraha, šaj perela latar e kalmida* (Ne udaraj loncem, mogla bi sa njega pasti gled). — *Vov ni huljarel e jakha latar* (On ne skida očiju s nje). — *Voj si lašji amendar* (Ona je dobra za nas). — *Von asanas-pe lendar*. (Oni su im se smijali). — *Von phušle-pe mandar e sastimahtar* (Oni su se upitali sa mnom za zdravlje).

Prijedlog katar (od). — On predstavlja, u neku ruku, suprotnog partnera prijedlogu *kaj*, kako po značenju (jer *kaj* znači *k* i *prema*, a *katar* znači *od*), tako i po obliku, jer *katar* je vjerovatno uprošćeni oblik od *kajtar*, a *kaj-tar* bukv. znači *gdje-od* ili *ka-od*. U Bos. krajini ima jedna riječ koja obuhvata tri značenja: *katar*. U drugim gurb. dijalektima gdje se sačuvala aspiracija ona ima tri različita oblika. To su *katar* (od), *kathar* (odavde) i *kahtar* (od koga). *Katar* (od) je čestica ablativnog porijekla koja se kao njoj srodna riječca *andar* (iz) javlja s povećim brojem diferencijalnih značenja. Prijedlog *katar* javlja se u tursko-romskim i grčko-romskim dijalektima i u varijanti *kotr*, a u vlaško-romskom u apokopiranom obliku *kata*, kao što znamo od ranije.

Značenje prijedloga katar. — Osnovno značenje prijedloga *katar* (od) jest ablativno. To jest, ono nam kazuje da se neko (nešto) od nekog(nečeg) *udaljava, odvajajući ili potiče*. Prijedlog *katar* obilježava na prvom mjestu prostorne, a tek onda vremenske i druge pojmove. On ima mnoštvo značenja koje mi takođe prevodimo različitim našim prijedlozima. Nekad se može jedno značenje prevesti i sa po tri prijedloga, zavisno od našeg ličnog shvatanja. Navešćemo evo desetak značenja, tj. desetak prijedloga kojima mi prevodimo romski prijedlog *katar*. Dakle, od, iz, sa (s akuz), prema, do, kroz, u na, oko, o, pored (mimo) i dr.

1. *Značenje: od*. Ono je, prije svega, *prostorno*. Npr.: *Amen phirah katar o them džito them* (Mi hodamo od kraja do kraja). — Ovdje *kraj* znači predio. — *Gola romnja anena poxtan katar e čera* (One žene donosile su platno iz kuća). Riječca *katar* označava i *porijeklo i uzrok*. Daćemo uz to jedan neobičan, ali autentičan primjer: *O mudardo hi mudardo katar o mudardo* (Ubijeni je ubijen od strane ubice). Da pružimo i objašnjenje uz to. Tu su se stekle tri riječi različitih značenja, a istog oblika i porijekla. U romskom se, začudo, pasivni particip prošli uzima mjesto aktivnog kojeg i nema. Prema tome, riječ *mudardo* (ubijen) može da označava onog koji je ubio, a i onog koji je ubijen. Rom će tačan logički smisao uhvatiti iz konteksta. Inače, rečenica bi se formalno mogla prevesti: Ubica je ubijen od strane ubijenog. Jest, ali logika je već intervenisala i odbacila takvo tumačenje. — Riječca *katar*, rekli smo, može da se odnosi na *porijeklo, pripadanjem*, i sl. Na pr.: *Kava si mae e phen katar e bibi* (To mi je sestra od tetke). Tu je slučaj posesivnog genitiva, za razliku od primjera: *Kava hi e bibijači phen* (To je tetkina sestra). — *E phuororako čheroro hi katar e čik* (Staričina kućica je od blata). — Prijedlog *katar* može da izražava druge odnose. Recimo: *Von line te xuten katar i loš* (Uzeli su da skaču od veselja). — *Vačaren kaj majdasane katar e Roma naj khatinde* (Vele da plašljivijih od Roma nema nigdje). — *Katar gov dive von xan-pe* (Od toga dana oni se svađaju). — *Kata 'k časo palomimeri me sovav* (Počevši od jednog časa popodne ja spavam). — *Vov si katar e šel biš berš purano* (On je star 120 godina) — *Nesavo čhavoro katar trin the paš brš xasalj* (Neko dijete od tri godine se izgubilo).

2. *Značenje: iz*. — Primjeri: *Thavdol o rat katar o mrno maškarno naj* (Teče
kaj iz mora nadolje prema) — *Vavacane jabh džavila kičnen baiva kušvale thai*

patin perin katar e uraknain (jedan zubi, suvi list pao je s loze). — *E phakan na-jindo ando paj, e daba pekle te peren katar la* (Modrice su spale sa vile koja se kupala). — To je iz jedne priče. Bukvalan prevod je nezgrapna konstrukcija: Vila, kupajući se u vodi, modrice raspališe da padaju s nje! — *Dikhlam lolipe sa trujal po del* (Vidjeli smo crvenilo svuda oko po nebu).

4. *Značenje: sa.* — Primjeri: *Vov dija la mrtik katar e vasta* (On ju je zgrabio za ruke). — *Le la katar o vas* (Uzmi je za ruku)! — Može se reći i: *La le pala o vas* (Le la vastestar! Ov dolda e šimijako katar e pajrori! (On je uhvatio mišića za repić). — Tumen bešen katar e čhako hatiri (Vi sjedite za ljubav djevojke). Riječ hatiri je naš turcizam (arabizam) *hator* (ljubav).

5. *Značenje: prema (do)* — Na primjer: *Kana voj astarda te xal drakha, e birovlja a thaj e čiriklja pala lende, prastle katar la* (Kad je ona uhvatila da jede grožđe, pčele, a za njima i ptice poletjele su za njom). — *Von ujraje-tar katar e perujra* (Oni su otprhnuli prema komšiluku) — *Mon prastije katar o udar*. Ta rečenica ima dva, među sobom različita, značenja: Oni su potrčali od vrata i: Oni su potrčali prema (ka) vratima. Sličan je slučaj i u italijanskom: *Dalla porta* (Ka vratima, i od vrata)! — *Vov irisarda po muj katar e xeresi bul, a pe zeja katar lesko šoro* (On je okrenuo svoje lice prema magarčevoj zadnjici, a leđa prema njegovoj glavi). *Vov udžile katar o Dol* (On je dužan prema Bogu).

6. *Značenje: u (i: oko).* — Primjeri: *Katar e dešuduj e rat, resle čhere* (Oko dvanaest noću stigli su kući). — *Amen ičara jekh dive, e Biba, o dive e Bibengo, katar upaš ivend* (Mi slavimo jedan dan Bibija, praznik Bibija, sv. Tanasiju, oko polovine zime).

7. *Značenje: kroz.* — Primjeri: *Vov delo katar e avlin* (On je prošao kroz avliju, ili: avlijom). *Vov čhol-pe katar e xiv* (On se provuče kroz rupu).

8. *Značenje: na.* — Na muk o thuv katar o nakh (Ne ispuštaj dim na nos)! — *Avile lese bezexa katar pi čhej* (Došlo mu je žao (sažaljenje) na svoju kćerku).

9. *Značenje: oko.* — Primjeri: *Dukhal ma katar e inje* (Boli me oko slabina).

10. *Značenje: o.* — Primjeri: *Pelo-tar thaj phaginaljo katar o kopači* (Pao je i razbio se o panj). — *Vačarasa katar gov bižaj manušni* (Govorićemo o toj škrtjoj ženi).

11. *Značenje: pored.* — Primjeri: *Voj nachel katar lende* (Ona prolazi pored(mimo) njih).

Prijedlog katar i zamjenice. — Poslije njega one stoje u 4. i 8. padežu. Primjeri: Čhuv sama te na peres 1) *katar ma* (*man*), to je u 4. pad.; 2) *katar mande*, to je u pad.; 3) *mandar* sama zamjenica u ablativu. Rečenica znači: Pazi da ne padneš s mene! — *Dikh, gov kaš inča te aneh mae katar leh* (*katar lehte*) *krošnica čireša* (Vidiš li ono stablo tamo, da mi doneseš od njega korpu trešanja). — *Čhuda le pestar* (*katar peste*) *thaj pekla našipe paša lende* (Odgurne ga od sebe i stade bježati pored njih). — *Sose dijan mrtik sa mandar* (ili: *katar mande*) (Što si oteo sve od mene)? — *Amen huljistam katar tumende* (ili: *katar tumen*) *tele* (Mi smo od vas sišli dolje). — *Von džungale daram katar tute* (Oni se gadno boje tebe).

Prijedlog kotar, kotr. — Ta varijanta prijedloga *katar* javlja se mahom u tursko-romskim i grčko-romskim dijalektima. Primjeri koje ću u ovom poglavlju iznijeti malo su neobični. Oni su, naime, pretežnim dijelom crpljeni iz njihovih pripovijedaka. Pomenuti dijalekti su u znatnoj mjeri među sobom heterogeni, što se vidi i po mnoštvu dubletnih oblika. Primjeri: *Kotro kuiba peljom kotro her* (Od udarca

spao sam sa magarca). — *I me sem hindo kotro kanja* (I ja sam, posran od kokošiju). — *Sar oj daradinalji, i tu bi pireja kotri dar* (Kako se ona uplašila, i ti bi pao od straha)! — *Kotro moro ker žik toro* (Od moje kuće do tvoje). — *O veš tabljol katri jag* (Šuma se svijetli od požara). — *Uhicilo katro gras* (Sišao je s konja). — *Oj učmili katar pi bešni* (Ona je ustala sa svoga sjedišta). — *Cidel la kotor o pro* (Vuče je za nogu).

Lilja del kotri pluw (Stao je da udara o zemlju). — *Katro holja dotla ole e dandena* (Od gnjeva zgrabio ga je zubima). *Kotro bešipa khanči nane* (Od sjedenja nema ništa). — *O vudar našti prajvol kotri serija* (Vrata se ne mogu otvoriti od stola). — *Kotor manuš ka-prikerel-pe guruv* (Od čovjeka će se pričiniti vo). — Ovdje sam dužan jedno objašnjenje. Od *katar o manuš* postalo je *katro manuš*, a zatim *kator manuš*. Tu je najprije prijedlog prisvojio riječcu (član) *o*, a zatim je taj vokal *o*, koji je onda izgubio prijedlogov vokal *a*. — *Roden le kotrik dik ki diz* (Traže ga od grada do grada). — Ovdje, dakle, prijedlog (*diz ki diz*) preuzima u svoj sastav član ž. roda, a na štetu svog vokala *a*. *Peren e kašta kotro holi olakiri* (Ruše se stabla od njenog bjesnila). — *On ale athar kotri buti* (Oni su došli otuda s posla). — *Dine le trin kotro okola memelja* (Dali su joj tri od onih svijeća). — *Irinde le kotro ekvaš o drom* (Vratili su ga s pola puta).

Slučaj čestice tar. — Na prvi pogled, riječca (ili slog) *tar* izgleda sasvim beznačajna. U stvari, ona je, ipak, vitalna i svestrano zaposlena jer vrši tri različite dužnosti. Kao starija, ona se jača afirmisala od svoje složenice *katar* s kojom se po upotrebi djelimično i podudara. Dakle, riječca *tar* javlja se u tri aspekta: 1) kao *prijedlog*, 2) kao *perfektivna partikula*, 3) kao *ablativni sufiks*.

Prijedlog tar. — U svijetu prepozicija ta čestica se javlja sasvim samostalno. Međutim, ona je lišena mogućnosti da određuje rekciju, što je svakako utjecaj paleosupstrata kojemu su tursko-romski i grčko-romski dijalekti jače izvrgnuti od ostalih. Njihovi prijedlozi, po pravilu, ne vrše promjene kod riječi koje ih prate. Izuzetno od toga, zamjenice dolaze u prepozicional.

Primjeri za prijedlog tar: gdje su označeni:

1) *Prostorni odnosi:* *Tari beda keru, kore zarov kašt, zare bukve te hav* (Od neimaštine skidam kore s drveta, sa bukava da jedem). Gopt.: *Cidav le tari pori* (Vučem ga za rep). — *Hulji tar o vrda* (Siđi s kola)! — *Tu ma r'ikhjove tari kandiri* (Ti nemoj da izlaziš iz crkve). — *Cidanda e graste tari pori korge peste* (Potegao je konja za rep prema sebi). — *Oj šaj uštel taro limori* (Ona može ustati iz groba). — *Ka-hulja taro grasta* (Sjahaćemo s konja). — *Na ciden-pes taro ker* (Oni se ne odvlače, tj. ne odlaze od kuće). — *Astarde le tari men, tare vasta* (Uхватili su ga za vrat, za ruke).

2) *Vremenski ili slični odnosi.* Npr.: *Taro dešupandž dive k'araka amen pale* (Poslije 15 dana naći ćemo se opet). — *Ni naklja taro deš minuća* (Nije prošlo poslije deset minuta). — *Uštindum taro huljiba* (Ustao sam poslije vršenja velike nužde). — *Tari holi taro jek puti parli* (Od uzbuđenja je odjednom crkla, tj. umrla). — *Molinar tu te mange tasja bičale jekjatar adala lila* (Molim te da mi sutra pošalješ jednu od ovih knjiga).

3) *Još neki odnosi.* — *Primjeri:* *Tara me manuša on čorde cerulje* (Od mojih ljudi ukrali su oni opanke). *Ov hala jek zaloga taro caro* (On je pojeo jedan zalogaj od cara). — *Taro o Devel na garavi-pe* (Od Boga se ne sakriva). — *Te šunes taro amaro tem, amaro puranpe* (Da čuješ, tj. čuj nešto o našoj zemlji, o našoj starini). — *Oj rodel surpaj tali raći* (Ona traži povezaču, maramu, od djevojke). — I još jedan burgijaški primjer: *Ov naši uhjel toro adava kaš* (On ne može da siđe s tog drveta).

Prijedlog otar (*Od, za, iz, i dr.*) — Pored odnosa *katar: tar*, nailazimo i na mnogo rjeđi odnos *otar-tar*. Čestica *otar* je takođe priloškog porijekla i biće da je postala od riječce *kotar* koja znači *odande*, za razliku od *katar*, što znači *odavde*. Vokal *a* simbolično označava *blizinu*, a vokal *o* daljinu, što dobro liježe i u naše uho. Upamtimo formulu: *kotar:otar:tar*. U početku riječi konsonant *k* može u romskom da otpadne i u drugim prilikama. Npr.: *adava* mjesto *kadava* (ovaj, *ate* mjesto *kate* (ovdje), *ote* mjesto *kote*, i dr. Evo sada i koji primjer za burg. prijedlog *otar: Astar le tu opre pre, a me k'astarav le otro vasta* (Uхватili ga za noge, a ja ću ga za ruke šćepati). *Ov ičol otar o asijav* (On izlazi iz mlina). — Kad malo bolje zagledamo, ne može nam promaći sličnost koja postoji između prijedloga *otar* (od) i *utar* (oko, okolo). Ali, to je samo formalna sličnost, i ništa više, bez uzajamnog utjecaja.

2) *Postpozicija tar*. — Postpozicija *tar* ima i svog postponiranog partnera istog oblika — *tar*. Čuli smo, u pratnji imena i priloga nalazimo čitavo jato pomoćnih ablativnih slogova i sufiksa: *-tara, -tar, -dar, -ara, -ar, -ala, -al*, i dr. Kod glagola, međutim, susrećemo se samo sa jednom takvom riječcom *tar* (rjeđe: *tan*). Ova pojava ograničena je samo na jednu užu oblast. Riječca se nalazi u društvu pojedinih glagola sa zadatkom da im modifikuje značenje, da im precizira aspekte. Međutim, ona nema tu snagu da utiče i na njihove oblike, pa da kod njih izaziva promjene. Drugi je to faktor koji mijenja oblik, a u neposrednom prisustvu i naočigled riječce *-tar*. Pošto je, vidimo, veza sasvim labava, riječcu *-tar* možemo samo formalno povlakom spojiti s glagolom da bismo pokazali da postoji među njima, ipak, kakav-takav odnos.

Da ponovimo, pomenuta postverbalna partikula *-tar* zajedničkog je porijekla s prijedlogom *tar* (*toro*, itd). Ona obuhvata tri međusobno srodna značenja, koja su se razvila iz ablativnog.

Postpozicija tar. — 1) *Označava neko stvarno ili zamišljeno udaljavanje s nekog mjesta*. Npr.: *Kana gothar nak-hen-tar, me našlem-tar* (Kada ste onuda prošli, ja sam pobjegao). — *Teharinatar von boldije-tar po drom* (Od jutra oni su krenuli na put). — Da bismo pokazali sličnost sa indijskim, evo i primjera iz sanskrtā: *mukha-tas* (od usta), *rom. mujehtar*. Ova riječca *tas* prema *tar* je srodnički odnos *sigra* i *rota*.

2) U svojstvu inhoativne čestice riječca *tar* izražava početak neke radnje. Npr.: *Xutel-tar, ujrāl-tar devlehte* (On skoči i odletje k nebu). *Xutav* znači skočim, *xutav-tar* je odskočim, buk. skočim -od. *Našav-tar* bježim ovog trenutka, „be-gam”, za razliku od *džava-tar mande* (Otići ću ja), gdje je naglašeno samo udaljavanje, ali ne i početak radnje.

3) U svojstvu *perfektivne* čestice, riječca *tar* nam daje na znanje da se radi o trenutnom aspektu glagola, gdje se početak i završetak radnje sustižu. — Npr.: *Xuklam-tar katar o učo bar* (Skočio sam, skoknuo sam sa visoke stijene). — *Beš-tar per-tar, ušti-tar* (Sjedni, leži, ustaj)! — *Sigardem-tar dži tute* (Dojurio sam do tebe). To je značenje riječce *tar* rezultativnog značaja, jer označava završetak.

Primjeri uz glagole kretanja: *Avav* (dođem), *džav* (idem). — *Av-ta karing, av-tar chere*. (Dodider ovamo, krenimo kući)! Tu se javljaju naporedo dvije pomoćne čestice, adhortativna *-ta* i perfektivna *-tar*. *Džav-tar ta!* Ali eufonija ne dopušta gomilanje sličnih slogova, jer nas podsjeća na mucanje. Na primjer: iz sasvim pravilno građene rečenice: *Tatar-tar ta!* (Dedera podgrij!) mora da ispadne postpoz. — *tar*. — *Pek gov mas kaja džirači ava-tar* (Ispeci ovo meso, ovo doveče, tj. večeras

ćemo doći). — *Ma t'ave-tar* (Nemoj da dođeš)! — *Lijah-tar čhere te avel-tar* (Pošao je kući, bukv.: Uzeo je kući da dođe). — *Barilo-tar, e čherehtar, vov delo-tar* (Odrastao je, od kuće je otišao). Ablativ ima baš skladan ritam! — *Dikhaha so kam lehtar avel-tar* (Vidjećemo šta će od njega postati). Npr.: *avav* znači dodem, budem, postanem. — *Ades k'avas-tar* (Danas ćemo doći). — *Te mangena, te aven-tar andopašode* (Ako htjednete, da dođete u podne). — *Von hamime aven-tar pese dži late* (Oni dođu zajedno, bukv.: pomiješano, do nje). — *Džiračin avile-tar e beng thaj mudarde e divon* (Te večeri, bukv.: do večeri, došli su đavoli i pobili divove).

Primjeri uz druge glagole kretanja. — *E tatimahtar o sastri sa bangilo-tar* (Od vrućine gvožđe se sasvim savilo). — *Bešadile trujal amende te den vorba* (Posadili se oko nas da razgovaraju). — *Šaj li bičhala-tar pe tute gav lil* (Možemo li otposlati po tebi ovo pismo)? — *Bokhaljam-tar o marno an avdin te bolas* (Ogladnjeli smo, pričekaj da zamoćimo hljeb u med). — *E curuwlja pe prne, thekaj peklem-tar te našav* (Opanke na noge, pa „raspalio“ da bježim). — *Voj sastili-tar, šaj džava-tar laha* (Ona je ozdravila, mogao bih otići s njome). — Prva riječca -*tar* ima perfektivan i rezultativan značaj, jer označava trenutnu radnju i rezultat. Druga riječca -*tar* ukazuje na udaljavanje.

O Del fulilo-tar katar o del (Bog je sišao s neba). Riječ *Del* znači kod Roma *Bog, nebo, atmosfera*, i sl. — *E diva gaja lačhe bijande amilaj kaj e pharimatar sa džike phuv bandile-tar* (Žita su tako dobro rodila ljetos da su se od težine savila do zemlje). — *Kaj ni pharlo mo iljo nandar tute, kana ašundem kaj mulan-tar* (Gdje mi nije srce puklo za tobom, kad sam čuo da si umro)! — *Pelem-tar dži findohte thaj delem-tar jodi* (Propao sam skroz i otišao do đavola; bukv.: Spao sam do dna i otišao do vruga). Idiomatski izraz *džav-jodi* sastoji se od glagola *džav* (idem) i unakaženog grecizma *jodi*, tj. *jeodhis* (zemljast, izmiješan sa zemljom). O sličnim pojavama govorićemo opširnije u studiji o verbalnim lokucijama, gdje ćemo se detaljnije osvrnuti na pomoćne službe glagola *dav* (dam), *čerav* (činim), *lav* (uzmem), *džav* (idem) i dr. — *Phurdav-tar an aver them* (Bježim, bukv.: odunem, u drugu zemlju). — *Me xljav ma pe gasavi buči* (Ja se pos. em na takav posao). — Uz ovaj primjer i mnoge druge, jedna opšta napomena. Romski ambijent je poseban ambijent. Kod Roma nema zazora ni zgražavanja ni u najvulgarnijim trenucima. Svaka pojava imenuje se svojim pravim imenom. A pošto je romska sredina primitivna, onda nailazimo na svakome koraku na vulgarne izraze. Ovi primjeri su crpljeni iz neposredne životne prakse. Pri tom se ne treba čuditi, što ih, vjeran romskoj stvarnosti i istini, doslovno prenosim. Očekujemo da obje činjenice neće mnogo umanjiti vrijednost ovog mog skromnog lingvističkog rada. Ko ove primjere prati, imaće prilike da se donekle upozna sa životom, jezikom i psihologijom Roma, sa njihovim željama, radostima, patnjama, i sl.

Sar diljarde prastijam-tar čhere (Kao ludi smo otrčali do kuće). — *Našti sovav-tar e džukhlende baši mahtar* (Ne mogu zaspati od laveža pasa). — *Kaja šukar lolodžin čhon divesa šučola džikaj maj palal šučili-tar* (Ovaj je lijepi cvijet venuo mjesec dana, dok na kraju nije uvenuo).

Ovi primjeri su prikupljeni iz najrazličitijih dijalekata. Naravno, ja ih nisam prekrajavao i natezao na jedan jedinstveni obrazac, tj. prema nekom određenom dijalektu. Možda je trebalo svuda označiti, odakle je koji primjer uzet. Ali, tada bi se stvar oteгла unedogled, a ovaj rad ima samo karakter rukopisa koji može da posluži samo za osnovne potrebe. Dobro je to što će se zainteresovani čitalac upoznati sa

Gurbetska narječja, sa rijetkim izuzecima, *nemaju glagolskih predmetaka*, pa su na taj način lišeni jednog vrlo izražajnog sredstva za preciznije obilježavanje različitih značenja glagola. Tako, glagol, *čerav* (radim) znači ujedno uradim, izradim, preradim, itd. Za nevolju, Gurbeti opisuju te finese pomoću prijedloga. Inače, dobro im može da posluži i riječca *-tar*, ali ona im samo u neznatnoj mjeri može da nadoknadi taj nedostatak. Riječca *-tar* je u stanju da zamijeni neke glagolske prefikse, kao *za-*, *pe-*, i dr. Npr.: *Sar činjile-tar, von sute-tar* (Kako su se zamorili, oni su zaspali). — *Te kamama, me gova šaj phagava-tar donde* (Kad bih htio, ja bih to mogao prelomiti na dvoje).

Postpozicija -tar u nekim gurbetskim dijalektima javlja se u *ograničenoj mjeri*. To važi naročito za dijalekte koji su izloženi utjecaju neslovenskih jezika, dakle, šćiptarskog, madžarskog, pa i rumunskog, u kojima ne postoji neko markantnije sredstvo za izražavanje trenutnog glagolskog vida.

U onim dijalektima gdje se javlja riječca *-tar* se upotrebljava po različitim kriterijima. Mjestimično, recimo, u Bos. krajini, ona se čak zloupotrebljava, jer pretjerano i nekontrolisano se forsira. — Npr.: *Kam-čerav mae čer, džikaj čerav -tar mae love* (Napraviću sebi kuću, dok napravim sebi pare). — *E šilehtar sa kam-mutrav-tar mrne hera* (Od hladnoće sve ću svoje krakove umokriti).

Iako je *upotreba riječce -tar* stihijski samovoljna, ipak su joj nametnuta izvjesna ograničenja od opšteg značaja. 1) Ona, po pravilu, prati samo promjenljive glagolske oblike. Npr.: *Angal e ruva von dije-tar rapedipe thaj ikliste-tar po kaš* (Pred kurjacima oni su pojurili i ispeli se na drvo). — *Thanehtar peli-tar thaj pothan muli-tar* (Smjesta je pala i na mjestu umrla); 2) Premda je promjenljiv, jer ima mociju roda, particip preterita pasiva ne javlja se u društvu riječce *-tar*. Npr.: Mjesto *čerdino-tar* kaže se samo *čerdino* (Rađen, urađen). *Voj hi khøjaha makhli (a ne: makhli-tar)*, što znači: Ona je lojem premazana. — 3) Iako s glagolom ne čini i formalnu cjelinu, *riječca -tar* ne trpi da se između njih uklopi bilo koja druga riječ. Ne može se zamisliti da neko kaže: *Avilem leha tar mjesto avilem-tar leha* (Došao sam s njime). — Kod povratnih glagola uzima se sintetička varijanta: *čheladol-pe* (izigrava se) mjesto analitičke: *čhelel-tar pe, irisavol-tar*, mjesto *iril-pe-tar* (vrati se), iako se duži oblici obično ne javljaju s riječcom *-tar*; 4) U 3. licu sing. preterita postoji dvojstvo oblika. S riječcom *-tar* mogu se upotrijebiti samo mobilni oblici (tj. s oznakom roda) participskog porijekla. Dakle, mjesto *xuklah -tar* skočio, *-la, -lo, li-, le-* kaže se *xuklo-tar, xukli-tar, xukle-tar*. *Von logle-tar thaj dije-tar amende* (Oni su rastovarili i ušli kod nas). — *E čori mamijori soro brš merela džikaj pe rig ni muli-tar* (Bijedna bakica cijelu je godinu umirala, dok na kraju nije umrla). — 5) Nije uobičajeno da se riječca *-tar* veže za glagolske oblike koji se ističu svojom dužinom, jer ona kao malena tvorevina, koja liči na trenutak, gubi u njihovoj sjenci efekat i svojstvo perfektivne čestice.

Riječca -tar, kao postpozicija, prati samo *glagolske oblike*, to znamo. Ali kad se glagol pretvori u dotičnu imenicu, njoj tamo više nema mjesta. Npr.: *džav* (idem), *džav-tar* (odem), a imenica *džape* („idenje”, hod, hodanje) nema tog sufiksa više. Kod nas, naprotiv, ostaje (u ovom slučaju) prefiks glagolov i pred *imenicom*. Npr.: *odskočim*, odskok. Od romske imenice *džape* imamo ablativ *džamahtar* (od „idenja”). Tu se, eto, ponovo javlja ona uslužna riječca *-tar*, ovog puta u ablativnom ruhu, dakle, kao pravi sufiks u imeničkoj promjeni. Ali, čestica *-tar* je tu neraskidivo vezana za imenicu, jer, ušavši u njen sastav, obrazuje s njom čvrstu cjelinu.

Mjesto postpozicije *-tar* nalazimo mjestimično i postpoziciju *-tan* koja je njoj po obliku slična, a po značenju ekvivalentna. U vezi s time treba naglasiti da u zap. gurbetskom postoji vrlo rijedak, arhajski prilog *dumutan* (odavno), koji je takode ablativnog porijekla. Kod Barudžija u Skoplju javlja se češće prepozicija *-tan* u službi kod glagola. Npr.: *Kana čorda e romnja lesera, ov našlo-tan* (Kad je ukrao njegovu ženu, pobjegao je). — *Ov gelo-tan dur amendar* (On je otišao daleko od nas).

Prijedlog maškar (među, između). — Taj prijedlog ide obično uz nominativ. Međutim, zamjenice koje ga prate javljaju se u lokativu, rjeđe u akuzativu. Taj prijedlog ima, uglavnom, samo jedno značenje, *među (između)*. Nalazimo ga gotovo uvijek u jednom nepromjenljivom obliku, *maškar*. Npr.: *Sigo garudilem po kaš maškar e patra* (Brzo sam se sakrio na drvetu među lišćem). — *Maškar gola čheja voj si maj uči* (Među onim curama ona je najviša). — *E ratvale ruva dije maškar e bakre* (Krvoločni vukovi uletješe među ovce). — U goptskom nalazimo oblik *maškar*. Npr.: *Maškar čar budriovi dudum* (Među travama raste tikva). — *Hine maškar amende i mašk olende* (Ima među nama i među njima). — U tursko-romskim i grčko-romskim dijalektima možemo naći i produženi oblik: *maškara*. Npr.: *On-pučen-pe maškara peste* (Oni se ispituju među sobom). — Poznato je već da se ablativni nastavci *-ar* i *-al* na kraju nekih riječi produžuju za vokal *-a*, pa se tako dobijaju oblici *-ara* i *-ala*.

Uzmimo primjer: *On vakeren maškare pumende* (Oni govore sobom). Interesantan je slučaj da riječica *maškar*, koja kao prijedlog spada u nepromjenljive vrste riječi, može da bude upotrijebljena u padežu, u kosom padežu pa je tako upregnuta u deklinaciju, što je zaista nesvakadašnja pojava. U ovom primjeru pada u oči i upotreba rijetke zamjenice u pluralu, *pumende*, s mocijom broja, za razliku od jedninskog oblika *peste*, ili opet pluralnog, ali krajnje rijetkog oblika *pende*. Inače, prijedlog *maškar* je po svoj prilici potekao od imenice muškog roda *maškar* (sredina), koja bi mogla da bude neka drevna ablativna tvorevina.

Primjeri za prijedlog maškar. — *Maškar amende čhel, a maškar lende beš* (Među nama igraju, a među njima sjedi)! — *Grumadisar gov kovli čik maškar e va* (Zgrudvaj ovo meko blato među rukama)! — *Nahklah maškar amende, delo ando maškar* (Prošao je između nas, otišao u sredinu). — *Maškar tumende bari čingar sah* (Među vama je bila svađa). — *Maškar ko duj plajina thavdel jekh baro paj* (Između ove dvije planine teče velika voda). — *Von den xoljariko vorba maškar peh (ili: pehte)* — (Oni oštro razgovaraju među sobom).

Prijedlog maškar može da bude udružen i s drugim prijedlozima. Na taj način njegovo se značenje precizira i potencira. Npr.: *Vov tradijah e šošnjora dži maškar e karne* (On je otjerao zečicu do među trnje). — *Dijem ande len dži maškarehte (ili: maškareha)*. (Ušao sam u rijeku do sredine). Ovdje riječ *maškar* ima imenički značaj. Ona stoji u padežu koji mu je odredio prijedlog *dži*. — *Vov čindah la pomaškar o por* (On ju je rasporio pored trbuha). — *Čhutam e nasvale pomaškar h buljardo* (Stavili smo bolesnike nasred kreveta). — *O mato nakhlah, činondo-pe maškaralo gav* (Pijanica je prošao posred sela teturajući se). — *Von vazdije jekh šukar čher pomaškar o Foro* (Oni su podigli lijepu kuću usred grada).

Prijedlog pala. — Ovaj prijedlog prevodi se na srpskohrvatski, uglavnom, našim prijedlozima: *za, iza, po, poslije, radi*. Kod Roma uopšte, a napose kod Gurbeta, ne postoji se nikakva riječ koja bi imala značenje *za, iza, po, poslije, radi*.

je otišao za njom). — *Pala o manuš* znači: za čovjeka, za čovjekom i iza čovjeka. Slično tome, i *pala tumende* ima trojako značenje: za vas, za vama i iza vas. Sada ćemo najprije navesti neke primjere za rečenice u kojima se romski prijedlog prevodi (*pala*) našim prijedlogom *za*.

1) *Za* (u 4. padežu). — *Me kam-crdav tut pala o bal* (Ja ću te povući za kosu). — *Andem duj vasujra paj pala pipe* (Donio sam dva suda za piće). — *Xala ma vareso pala o naj cinono* (Ujelo me nešto za moj mali prst). — *Voj mangel te džal pala jekh šukar raklo* (Ona hoće da pođe za jednog lijepog dječka). — *Ađah lende pala e kor thaj ni mukah len* (Stojimo njima za vratom i ne puštamo ih). — *Den le mrtik pale kor thaj ispiden len ano paj* (Zgrabite ga za vrat i gurnite ga u vodu)! Stegnuti oblik *pale* mjesto *pala* e naročito je uobičajen kod kosmetičkih Gurbeta. — *Von line-pe va palo va* (Oni su se uzeli ruku za ruku). — *Šaj bešah akana amenca palo xape* (Možeš sada sjesti s nama za ručak).

Dativna konstrukcija može da zamijeni upotrebu prijedloga *za*, naročito u južno- i istočnogurbetskom, dok je u zapadnom prilično rijetka. Primjeri: *Vov lija la pese gadšace* (On ju je uzeo sebi za ženu). — *Vov pel laće dose* (On pije njoj za dušu). — *Amen lačhardilam e dromehće* (Mi smo se spremili za puta). Tako kažu zap. Gurbeti, ali će mnogo češće reći mjesto *e dromehće*: *pala o drom*. — *On ni mangel te šunen tuke* (Oni neće da čuju za tebe, bukv.: tebi). Burg.

U opšteromskim razmjerama tu postoji mogućnost da se jedna ista rečenica izrazi na tri načina. 1) *Phande len čilende* (Veži ih za kočeve), zatim preko 2) nezagrapne i nepravilne prelazne kombinacije: *Phande len e čilende!* gdje prijedlog *pala* od imenice zahtijeva prepozicional, 3) Na jedan, za savremeno osjećanje romskog jezika, jasan način izražavanja: *Phanden len pala e čile!* Dakle, tu je ustuknula arhaička sintetička konstrukcija koja je jezički izraz paleosupstrata. Još jedan primjer: *O divo umbladah len, e čhibendar*, ili *pala e čhiba* (Div ih je objesio za jezike, bukv.: o jezike!). Prijedlog *pala* (za) znači i da je jedan predmet ili neki stvor pričvršćen ili pribijen uz nešto. *Priponisar e rikone pala e bar te na randel-tar* (Priveži pašće za plot da ne strugne, tj. da ne pobjegne!).

Još jedan slučaj: *Voj lijah leh pala rom* (Ona ga je uzela za muža). Pred posljednjom riječi *rom* (muž) nema člana, jer ona je dio petrifikovane fraze: *lav rom* (bukv.: uzmem muža!) gdje nema ni člana ni padeža, jer kad bi se oni pojavili, onda bi taj izraz značio: uzmem muža (recimo za ruku, za gospodara, itd): *Lav e romeš*, itd. Dodajmo da riječ muž s velikim početnim slovom, dakle: *Rom* znači Rom (čovjek), a malim slovom: *rom* znači muž (čovjek). — Ona prva rečenica u ovom pasusu čuje se i u malo zastarjelom obliku: *Voj lijah leh pala romehte*, što odgovara više vitalnoj sintagmi: *Voj lijah leh romehte*.

Ako stoje iza prijedloga *pala*, zamjenice traže prepozicional ili, rjeđe, akuzativ. — Primjeri: *Vov del vorba pala mande* (ili *pala man*, ili *pala ma*). Ta rečenica može se različito prevesti: On govori za mene, za mnom, iza mene, radi mene, itd. — *Voj istardili mande sar e čik e curuvljate* (Ona se uhvatila za me kao blato za opanak). — Neobičan je slijedeći primjer: *Phušljan, mandar?* (mjesto: *pala mande?*). To znači: Jesi li pitao za mene? Dakle, ablativ, mjesto prijedloga s prepozicionalom. To je česta pojava, kao maloprije u nekim rečenicama. Nije tačno, ako neko pomisli da je u posljednjem primjeru ablativ *mandar* (od mene ili za mene) simboliše neki partitivni odnos, kao, npr.: Jesi li *išta* pitao za mene?

Na maj le tu pala mande, sejo (To je početak jedne pjesme. Bukv.: Ne uzimaj se za mnom, a to znači: Ne vrti se oko mene, sejo!). — *Pala tute, phrala, sa xalem*

mrne love (Za tobom brate, sve sam pare „pojeo”, „spiskao”, potrošio). I to je uvod u jednu pjesmu. — *Mae hi pharipe pala tute* (Meni je teško za tebe).

Prijedlog *pala* može da označava vrijeme kad stoji uz akuzativ, što je uostalom i kod nas slučaj. Npr.: *Pala kurko dive me kam-teljarav* (Za nedjelju dana ja ću krenuti). *Voj lačhardah sa pala jekh jrat* (Ona je sve pospremila za jednu noć). — Ali u burgijaškom stoji tu temporalni dativ: *Duje saha cenge ov haja sa* (Za dva časa on je pojeo sve).

Još neki primjeri sa zamjenicama: *Na prasten pal oleste, prasten pal olate* (Ne trčite za njime, trčite za njome)! — *Voj dičhel palpale pala peh* (Ona gleda nazad, iza sebe). — *Gala saranda milje si pala tumende* (Ovih 50.000 dinara je za vas). — *O marno pala savo čereh buči, hi čerko* (Hljeb za koji radiš gorak je). — *Čar tu pala khanikahte, pala golehte* (ili: goleh) — (Drži se za nekoga, za onoga)! — Prijedlog *pala* gradi sa zamjenicom *gova, kova, goda* (što znači taj, ovaj) neke priloške izraze. *Palagova* (*zato, stoga*), ali, rastavljeno, *pala gova* (za to, za ono). — Ako zamjenica *gova* dođe u padež, *palagolehte*, dobijemo ponovo prilog koji takođe može da znači *zato, stoga*. Međutim, pošto je zamjenica flektirana, naglašena je mogućnost da se eventualno radi o živom stvoru. U tome slučaju obje riječce se pišu zasebno: *pala golehte* (arlijski: *pal adaleste*), što znači: za toga ili za onoga.

Za (*s instrum.*). — Primjeri: *Čhejorije, kaljorije, na phira-div pala mande* (Djevojčice, crnpuhasta, ne motaj se oko mene)! — Djevojčice (*čhejorije*) ovdje znači: draga, a ne mala djevojko! To je deminutiv tepanja. — *O khuroto, parvardo pala o bo* (Ždrijebac, hranjen iza peći). To znači dobro hranjen iza peći. To je isječak iz jedne pjesme. — *Amende sah pale kuštik duj jagalja* (U nas su bile dvije puške). — *Prasten pala mande, te na šaj resen ma* (Trčite za mnom, ako me možete stići)! — *E pirja čirona pala e jag* (Lonci su kuvali za vatrom). — *Sa brš pala brešte načhela, voj parvardah pe čhave* (Sve je godina za godinom prolazila, ona je othranila sina). — *Sa divēh pala divesehte von džana angarehče ando voš* (Sve dan za danom oni su odlazili u šumu po drva — čumur). — *Tumen ačhilen pala amare zeja* (Vi ste ostali za našim ledima).

2) *Iza*. — Kad romski prijedlog *pala* znači iza, on traži prepozicional ili akuzativ. Prijedlog *pala* ima u romskom dva značenja kao i naš prijedlog *iza*, jedno obilježava kretanje, a drugo mirovanje. Rjeđe se uzima za takve slučajeve i odgovarajući prilog *palal* (pozadi). Primjeri: *Me ka-inzivav pala* (ili: *palal*) *o khas* (Ispružicu se pozadi sijena). — *Pala o maripe jekh dararni nasvalimata ičhardah milje romane čhera* (Za vrijeme rata neka opaka bolestina satrija je hiljade romskih domova). — *Amen phirah pala la thaj pala leh, a i tumen kam aven pala len* (Mi idemo za njom i za njim, a vi ćete za njima doći). — *E šaprke dikhen pe amende pala e karne* (Gušteri gledaju na nas iza trnja).

3) *Poslije* — Primjeri: *Pala ovijend niči kam-avel amen xape ando čer* (Zahvaljujući većem broju značenja prijedloga, mi se ovdje trenutno nalazimo u nedoumici. Prevedena, rečenica glasi: Nećemo imati jela za zimu, a može da znači i: poslije zime. Postoji, dakle, velika razlika između ta dva značenja. — *Pala o paj šaj pijah i cira mol* (Poslije vode možemo piti i malo vina). — *Pala o bršind e čuperkemaj feder bajron* (Poslije kiše gljive rastu najbrže).

4) *Radi*. — *Vov pala pehte iklel avri, tradel leh* (On izlazi napolje sebe radi, tj. tjera ga). — 5) *Po* — *Bistum tu avilan pali rakli* (Dakle, došao si po curu). Južnogurbetsko *pali* je sliveni oblik od *pala* i riječce *i*, gdje je ona i član za ženski rod. — Evo i još jedan primjer druge vrste: *Pala e plajin e del džungale trunjaričisaljo*.

Ta riječ je nekako palindrom koja se gradi na iste osnove. I tu je sjeveno-gurbetski *veznik* koji odgovara našem *ali*. *Pala* je *prijedlog* o kojem smo upravo raspravljali. I još tri priloga: *pale*(*opet*, a kao *veznik*: *ipak*), *palal* (*ostrag*, *pozadi*) i *palpale* (*nazad*) reduplikacija sa nastavkom izumrlog lokativa. Dakle: *pal*, *pala*, *pale*, *palal* i *palpale*. O prepozicionalnim lokucijama u vezi sa *prijedlogom pala* govorili smo prije.

U govoru njemačkih Roma Sinte u Jugoslaviji postoji složeni *prijedlog pala-vergl* (prekoputa, naspram, s one strane), što je vjerovatno slivena od tri dijela: *pala aver rig* (iza druge strane), što približno odgovara jugosl. romskom *mamujal*. Prve dvije komponente *pala aver* (iza druge) postupno se podudaraju sa našima. Onaj završetak *gl* je valjda enklitički ostatak riječi *rig* (strana), i to u starom ablativu *rigal*, dakle, od strane. Ujedno, nastavak -l liči na apokopirani, vulgarni oblik deminutiva tepanja, koji u njemačkom književnom jeziku glasi: *-lein*. To su oni isti germanizmi koji se povlače po našim narodnim govorima: *kriskindl*, *rekl(a)*, *ringl(a)*, i dr. — *Hum tardo palaverl tute* (Stojim spram tebe).

Prijedlog paša. — Taj *prijedlog* ima nekoliko među sobom manje ili više srodnih značenja. Glavno mu je značenje *kod*, a zatim *k pored* (*pokraj*, *kraj*), *mimo*, *osim*, *do(uz)*, *blizu*, *oko*, *pred*, i dr. Kao i većina *prijedloga*, tako se *prijedlog paša* slaže s 8. i 4. padežom. Od *prijedloga* mu je najrodniji *kaj* (*kod*, *ka*, *k*).

Kod. — Primjeri: *Paša kaste sanas* (Kod koga si bio)? — *Paša o cher lesko, račardem leste* (Kod kuće njegove, noćio sam kod njega). — *Paša mande šaj ačeh džihe čiro meripe* (Kod mene možeš ostati do svoje smrti). — *Muklem leh pašo* (stegnuto od: *paša o*) *cher* (Ostavio sam ga kod kuće). — *Paša lehte nisar ni džangljol-pe, kana šaj resel* (Kod njega se nikako ne zna kada može doći). — *Pharo si o maro, kaj o Rom xal ko baro* (Težak je hljeb što ga Rom jede kod gazde). — *Sah la, paša la love* (Imala je uza se para). — *Voj ačhavela leh thaj maj palal ačhadah leh paša pehte* (Ona ga je zaustavljala i najzad zaustavila kod sebe). — *O Pašo pašilah paše pašo paša* (Paša se približio blizu kod paše). — *Tumare bižajimaha lače šaj nakhen paša e manuš* (Svojom mudrošću možete lijepo proći kod ljudi). — *Me avilem kalende, džikaj tu delan paša kolende* (Ja sam došao do ovih, a ti si otišao kod onih). — *Von baro khul xale paša ma* (Oni su kod mene „nadrjali”, bukvl.: veliki izmet pojeli). — *Paša gov čoro manuš našti arakhel-pe nisavo bandipe* (Kod ovog sirotog čovjeka ne može se naći nikakva krivica).

2) *K, ka*. — *Vov dijah leh muj paša pehte* (On ga je zvao k sebi). — *Von dije la muj paša pehte* (Oni su je zvali k sebi). — *Me crdijem leh e bajatar paša ma* (Ja sam ga povukao sa rukav k sebi).

3) *Pored* (*pokraj*, *kraj*). — *Sohče icareh e šerali paša tute* (Zašto držiš vreću pored sebe)? — *Paša gabor piro barvalipe vov ni phiravel-pe manušikaneh* (Pored tolikog svog bogatstva on se ne odijeva ljudski). — *Manuš daral te ojačaha nakhel paša e limojra* (Čovjek se boji da noću prođe pored groblja). — *Thon e roj thaj e čhuri paša tumende* (Stavite kašiku i nož pored sebe)!

4) *Osim*. — *Paša tumari dači čhib, tumen džanen vi xoraxaneh te den vorba* (Osim svog maternjeg jezika, vi znate da govorite i turski). — *Paša gala kaš hi ma vi but angar* (Osim ovih drva imamo i mnogo uglja). — U prevodu se može mjesto *osim* uzeti i *pored*.

5) *Uz*. — *Vi o jalo kaš phabol paša o šuko ili . . . paša e šučehthe* (I sirovo drvo može da gori uz suvo). — *Amilaj čerdam amee cher paša e bari len* (Ljetos smo sagra-

dili sebi kuću uz veliku rijeku). — Oblik *amee (nam)* skraćen je od *amende (nama)*, slično kao i *tumee (vam)* skraćeno od *tumende (vama)*. *E phure bešen ivendesa paša o bov* (Starci sjede zimi uz peć).

6) *Mimo*. — *E pherde poskengo nakhlah paša e čore bi dikhindo* (Gazda, bukv., punih džepova prošao je mimo siromaha, i ne gledajući ih). — *Voj čalavdola-pe paša po džuvdo rom* (Ona se ljubakala mimo svoga živog muža). — *Numaj paša late muljate šaj dës andre ande lako čher* (Samo kod nje mrtve možeš ući unutra u njenu kuću). — *Paša late, šukajrate, vov džala avirate* (Mimo nje, ljepotice, on je odlazio drugoj).

7) *Do*. — *Kana avilen paša o udar e sovđaljako* (Kada ste došli do sobnih vrata)? — *Arači voj čojral mandar deli paša leste* (Sinoć je ona, krijući od mene, otišla k njemu). — *Man dukhal o pašobaro maj, a tut o pašocikno* (Mene boli kažiprst, bukv. doveliki, a tebe prstenjak, bukv. domali). — *Pele-tar paša lehte te soven* (Legli su do njega da spavaju). — *Amen sovah jekh pašavrehhte*, ili, još tačnije, *paša jekh avrehhte*, što začudo, u dlaku odgovara njemačkoj konstrukciji *nebeneinder* (neben-ein-ander). Rečenica, naime, glasi: Mi spavamo jedan do drugog.

8) *Blizu*. — *E čhejora čelen-pe paša o čher ili: paše čhereste* (Curice se igraju blizu kuće). — Vidimo, dakle, da se prilog *blizu* (paše) upotrebljava i kao prijedlog. Štaviše, u oba jezika javljaju se u tom svojstvu i u komparativu. Npr.: *Von bešen majpaše tumende neg amende* (Oni stanuju bliže vama nego nama). — Funkciju prijedloga može da preuzme i prilog *pašal* koji se, u stvari, ablativni oblik čestice *paše*. Inače, prilog *pašal* ima nekoliko finijih diferenciranih značenja: podalje, malo dalje, sublizuz, ublizuz, izblizuz (depašal).

9) *Oko*. — *Amen šaj avaha tumende paša opašejrat* (Mi bismo mogli doći do vas oko ponoći). — *Von kam-irin-pe amende paša opašodiveh* (Oni će se navratiti kod nas oko podne).

10) *Pred*. — *Paša jrača (paša jračate) amen čidinaljam tute po bešipe* (Predveče iskupili smo se kod tebe na sijelo).

Pojačanje prijedloga paša. — Kao što je slučaj kod većine prijedloga, tako i prijedlog *paša* voli društvo drugih čestica. Na taj način značenja mu postaju preciznija. Npr.: *Sema paše pašo udar* (Bio sam blizu kod vrata). — *Avilam dži paša lende* (Došli smo sve do njih). — *Voj irisalji paše paša o čher* (Ona se vratila do blizu kuće). — *Džando dromeha, paša jračate arakhadinjaljam paše ke Maglaja* (Idući putem, predveče se nadosmo blizu do Maglaja). — *Paše ke pinda džene čerena buči pe koj umal* (Blizu do 50 ljudi radilo je na onom polju). — Mjesto prijedloga *paša* s imenicom u prepozicionalu može se upotrijebiti prilog *paše* s prijedlogom *paše ko*. Npr.: *Paša foroste* ili *paše ko for* (*ko* je stegnuto od *kaj o*). tj. blizu kod grada. Uz *ko* stoji, naravno, nepromijenjena imenica u nominativu.

Izostavljanje prijedloga paša. — Prijedlog *paša* može i da izostane bez bojazni da će se značenje sintagme izmijeniti. Npr.: *Tu lačheh ačheh (paša) lehte* (Ti dobro stojiš kod njega). — *Av paša mande!* ili *Av mande!* Identičan slučaj fakultativnog zanemarenja prijedloga imamo i kod nas, recimo baš u ove dvije spomenute rečenice: *Dodi k meni!* i *Dodi meni!* Obje se te rečenice mogu alternativno upotrijebiti u istom značenju. Dakle, prijedlog može da se izmakne, a da rekcija ostane. Ako, pak, mjesto prijedloga *k, ka* (koji involvira izvjesno kretanje) uzmemo njemu bliski prijedlog *kod*, koji na romskom glasi takođe *paša*, onda će one dvije romske rečenice ostati nepromijenjene. Budući da su rečenice: *Dodi k meni!* i *Dodi meni!* identične, a

u akuzativu, tj. ako prijedlog *paša* zahtijeva akuzativ, ne može izostati jer sintagma *Sema leh* ne znači ništa. — A sad jedan drugi slučaj: *Ande gav forici ačhel čher paša čhereste* (U ovom gradiću stoji kuća do kuće). U romskom možemo izostaviti prijedlog *paša*, pa reći *čher čhereste*, a, eto, u srpskohrvatskom ne možemo izbaciti prijedlog *do* i reći: U ovom gradiću stoji kuća kuće.

Da bismo pokazali koliko se razgranala porodica riječi kojoj pripada i prijedlog *paša*, navešćemo njene glavne članove: *paša* (kod), *paše* (blizu), *pašal* (izbliza), *pašpaše* (blizu, jedno uz drugo), *pašajrača* (*pašajračate* — pred noć), *pašalav pašivav* ili *pašarav* (približim), *pašaldivav* (*pašivav* — približim se), *pašalipe* (približavanje), *pašalno* (obližnji) *pašuno* (susjed), *pašipe* (blizina), i dr.

Da bismo bolje razumjeli, navodim: U vlaškoromskim, a djelimično i u gurbetskim dijalektima, prijedlog *paša* se, kao i ostala tri prijedloga koja se završavaju na -a, *angla* (prije, pred), *pa* (*s*, *sa*, tj. dolje) i *tala*, *tela* (pod, ispod) stapa s određenim članom muškog roda *o*, pri čemu se taj vokal pretvara u *v*, a član za ženski rod *i* u *j*. Npr.: *pašav naj* (kod prsta), *pašaj vundija* (kod nokta).

Prijedlog tala (*pod, ispod*). — On se javlja u nekoliko manje ili više sličnih varijanti. Pored najviše rasprostranjenog oblika, nailazimo često i na oblik *tela*. U gopotskom mu odgovara varijanta *stela* ili *cilo*, a u arlijskom, pored običnog *tala*, ima i rijetki oblik *tolo*, gdje se *a* pretvorilo u *o* pod utjecajem krajnjeg vokala *o*.

U pogledu značenja, prijedlog *tala* je možda najsiromašniji jer ih ima svega dva: *pod* i *ispod*. Oblik *tala* (*tela*, i dr.) upotrebljava se uvijek, bez obzira da li se radi o kretanju ili o mirovanju. On zahtijeva pred imenima nominativ, dok se pred zamjenicama slaže s akuzativom i, još češće, s prepozicionalom.

Romska čestica *tala* zajedničkog je porijekla sa indijskom *tale* (dolje), sa našom *dolje*, sa engl. *dale* (dolina) i njem. *Tal* (dolina) itd. Od romske osnove *tel-* izvedene su pored prijedloga *tela* (*tala*), još i neke druge, kao, npr.: *teljarav* (spustim, podem), *telivav* (spustim se), *telutno* (*teluno*), donji i dr. A da sada zaredamo sa primjericima.

Pod (*na pitanje gdje*) — *Ajrat maladem jekhe mate manušeh tala o sulum* (Noćas sam našao pijanog čovjeka pod slamom). — *Parvadem e bakroreh tala e bali* (Othranio sam janje pod krmačom)! — *Pusavel ma neso tala e khak* (Žiga me nešto ispod pazuha). — *Dukhal ma jekh kučin tala e kor* (Boli me jedna žljezdica ispod vrata). — *Jekd vošehči džukhli pašljola phade prnendi tala e patra* (Neka lisica, bukv. šumska kuja, ležala je polomljenih nogu pod lišćem). — *Majfeder hi te mudardivah neg te avah lende tala e prne* (Bolje je da izginemo, bukv. da se ubijemo, nego da budemo pod njihovim nogama). — *Čičiden e grasteh šuvajrenca tala e kor* (Stegnute konja uzdama pod vratom)! — *Ke barvale Roma e galbeja si suvde tala e khaka* (Kod bogatih Roma zlatnici su ušiveni pod pazuhom).

Pod (*na pitanje kuda*) — *Ordinaljem tala o pohtan thaj gogleh sutem-tar* (Podvukao sam se pod čaršav i slatko zaspao). — *Te na dijan la bule tu, voj kam džal tala aver* (Ako je ne obljubiš ti, ona će otići pod drugoga). — *Voj dijah tala varesavo kaš* (Naišla je na neko drvo). — *Kam-idarah leh tala e čirešin* (Odnijećemo ga pod trešnju). — *Thon leh thaj učharen tala e kapa* (Metnite ga i pokrijte pod pokrivač)! — *Von thode lehce e čhuri tala e kor* (Oni su mu stavili nož pod grlo).

Prijedlog *tala* pred zamjenicama, koje onda stoje u prepozicionalu. Npr.: *Našle* (*klizanje*) *mande e prne tala mande* (Kliznule su mu se noge poda mnom). —

Sar šaj istardan e šošoje tala tute (Kako si mogao uhvatiti zeca pod sobom)? — *Vov peklah te čineli o krango tala peh (pehte)*. (On „raspali” sjeći granu pod sobom). — *Tala tumende pharon e phaljora* (Pod vama pucaju daščice).

Ispod. — Primjeri: *Ikaldem le tala e čhuri* (Izbavio sam ga ispod noža). — *So čaladan le e prneha tala e zeja* (Što si ga lupio nogom ispod leđa)? — *O paj avilo lehče dži tala e kor* (Voda mu je došla do ispod vrata). — *O ciknoro čhavoro but droma xljola-pe tala peh* (Maleno djetence često je kakalo pod se). — *Amen inkaldam amare šore tala e čhuri* (Mi smo izvukli naše glave ispod noža). — *E bindakujra ikliste tala e phal* (Cvrčci su izašli ispod daske). — Neke rečenice se mogu prevesti i prijedlogom *pod* i prijedlogom *ispod*, po želji. Npr.: *Čhutem tala ma o colo* (Stavio sam poda se ili ispod sebe biljac). — *Čhuv o manro tala o kotor te na šučol* (Stavi hljeb pod krpu da se ne suši).

Kao što smo ranije često slično konstatovali kod nekih prijedloga, možemo i ovdje ukazati na jednu pojavu prilikom stupanja *prijedloga tala(tela)* sa članom. Dakle, sa članom muškog roda dobijamo onda *talav* od *talac*, a sa članom ženskog roda *talaj* od *tala e*. To se redovno dešava u vlaškoromskom, dok je ta pojava u gurbetskom dijalektu, koji je jedna posebna grana vlaškoromskog, samo djelimično prodrila. Npr.: *Thon tumen telav o kaš te soven* (Smjestite se pod drvo da spavate)! — *Von sute pese talav khas* (Oni su spavali pod sijenom). — *Talaj cara, khote sim i me, i tu* (Pod šatorom, samo sam ti i ja). To je iz jedne banatske pjesme. — *Si ma kuma talaj pruna* (Imam kolijevku pod šljivom). To je početak jedne poznate pjesme. — *Bešel Mara talaj cara* (Sjedi Mara pod čergom). I to je čergaška pjesma.

Prijedlog *tala* slijeva se ponekad i sa članom na drugi način. Tako se *tela o(tala o)* steže u *telo(talo)*. Npr.: *Ov džal talo kopači* (On ide pod stablo). — *Telo podo najon e šingale* (Pod mostom se kupaju žandarmi). — *Leskiri džuvli bešel talo dikhamno* (Njegova žena sjedi pod prozorom). *Tela i (tala i)* sliva se kod južnih Gurbeta u *тели(тали)*. Npr.: *Thodem tala kajvi jag the o paj dija vrasi* (Naložio sam pod bakračem vatru, pa je voda provrela). — *İndardam le tali okoja krajalin* (Odnijeli smo ga pod drinjak). — *Vov ljala tala khak* (On je uze ispod pazuha). U zapadnogurbetskom prijedlog se, ipak, ne stapa sa članom, kao što smo već u tolikim primjermima mogli vidjeti. *Tela o bov si gindača* (Pod peći ima popaca). — *Tu ačheha teli kali cahra* (Ti ćeš ostati i pod crnom čergom). — Kao kod drugih nekih prijedloga, tako riječca *tala (tela)* može u njenoj funkciji da zamijeni srodni mu prilog *telal* (ozdo, itd). Npr.: *But phuyva si tala o div* (Mnoge zemlje su pod žitom). Ali: *Vov telal o div xutavel me amalen te xan mo šoro* (On ispod žita podbada moje prijatelje da me unište, bukv. „pojedu moju glavu”). — *Telal o burdelji talaj sinija, amen mate pjas mol* (Ispod zemunice, pod stolom mi pijemo pijani vino).

Primjeri iz goptskog. — *Avdum stelo skami* (Došao sam pod most). — *Me hinjun stelo vrda, cilo ruk* (Ja sam pod kolima, pod drvetom). — *Oj linja kašt stelo va* (Ona uze štap pod pazuho). — *Voj dareki stel udara* (Ona čeka pod vratima). — *Andum la dži tolo kaš* (Doveo sam je do pod drvo). — *Čida-pe telo buljardo* (Zavukao se pod krevet). — *Čiven tumen telal, telo bar garuven tumen* (Smjestite se odozdo, pod pećinu se sakrijte)!

Idiomatske lokucije i stereotipni izrazi sa prijedlogom tala. — To su sve slijepi prevodi sa srpskohrvatskog. Primjeri: *Rovindo voj asal tala e jakh* (Plačuci, ona se smije ispod oka). — *Tumen dikhen pe mande xoljarikone jakhaha* (Vi gledate na mene pritekim okom). — *Tala o nakh hi mae von paše, a pale našti džav lende* (Pod nosom

1 naripe e pnenae tala o uno soro (1 esko nogama pod ludom glavom). — *1 hodah pehće o drom tala prne* (On je uzeo put pod noge).

Ostali primjeri. — *Amen tala o Del niso ni ćerah bući* (Mi pod Bogom ništa ne radimo). — *E ćiriklja vazdinalje, prastije tala o del* (Ptice se digoše, poletješe pod nebo)! — *Vazdinalje e Roma te roden tela o Del nafakava* (Digoše se Romi da potraže sreću pod Bogom). — *Von pele tala amaro ćher* (Oni su pali pod, tj. stigli pred našu kuću). — *Talejrat irisardem le e dromestar* (Pod noć sam ga svratio s puta). — *Aći amende, talajrat našti ladeh* (Ostaj kod nas, noću ne možeš seliti). — *Na džan talejrat ando voš* (Ne idite obnoć u šumu)!

Još neki primjeri. — *Kamle te bićinen mae o šink tala e memeli* (Htjeli su da mi prodadu rog za svijeću). — *O ćher si phanglino tala e klidi* (Kuća je zatvorena pod ključ). — *Pala mrne phure brša arakhlem mae romnja lačha* (Za svoje stare godine nadoh sebi dobru ženu). — *Voj ćerćarel mae o džuvdipe tala mrhe phure divesa* (Ona mi zagorčava život pod moje stare dane). — *Tala amaro phuripe therdam jekhe ćhavoie* (Pod našu starost stekli smo jednog sina). — *Von tale phure divesa boldinalje* (Oni su se pod stare dane preokrenuli).

Prijedlog utar (oko). — Na prvim stranama ovog rada učinili smo jedan propust. Pri nabrananju prijedloga koji se javljaju u vlaško-romskim dijalektima, greškom smo izgubili iz vida prijedlog *utar*, koji se inače prilično rijetko upotrebljava. On se, naime, postepeno povlači u korist svog priloškog partnera *utral* (*trujal*, itd.), koji se sve češće afirmiše i kao prijedlog. Sjetićemo se da smo se u jednom posebnom odjeljku dotakli onih priloga koji obavljaju i prijedlošku službu. Igra slučaja je htjela da prijedlog *utar* (arlijski *otur*) ima sličan oblik i značenje kao franc. prijedlog *otur*, tj. *autour de*. Napominjem da u primjerima koje ću sada navesti na gurbetskom mjesto prijedloga *utar* može uvijek stajati i prilog *utral*.

Primjeri uz prijedlog utar (oko). — *Me phirav utar o udar* (Ja šetam oko vrata). — *Me sa šukarimaha utar leh* (Ja sve s lijepim oko njega). — *Laha phiradivav utar e Sarajevskone umalja* (Ja se s njome šetam oko sarajevskih polja). — *Phande utar tute e bari morćhuni kuštik* (Veži oko sebe veliki kožni pojas)! — *So lijān te tradel leh utar e karne* (Što si navalio da ga tjeraš oko trnja). — *Pusav e čile utar o paj* (Zabodi kočeve oko vode)! — *E cahraša phiren varekaj utar o Saraj* (Čergaši se motaju negdje oko Sarajeva). — *Lijah te prastel utar e luhuda* (Počeo je da trči oko cvijeća). — *O termo ćhavo boldinajvol utar e šukar, barvali ċhej* (Mladi dječko okreće se oko lijepe bogate djevojke). — *Amen phirdam utar e phurd* (Mi smo šetali oko mosta). — *Savore ċidinaljam utar o merimahko nasvalo* ((Svi smo se okupili oko smrtnog bolesnika). — *Phangle e dojra utar peh* (Svezali su vrpce oko sebe). — *Von seha phande utar e kor* (Oni bijahu vezani oko vrata). — *Utar e bar bajrol e ċar* (Oko plota raste trava). — *Utar e ċhera hi ċešmave* (Oko kuća ima česama). — Poslije ovih primjera na gurbetskom, evo dva na čistom vlaškoromskom: *Na žja tur kadav gras, na žja tur leste* (Ne hodaj oko ovog konja, ne idi oko njega)! — *Gelo tur o kher* (Otišao je oko kuće). — Primjer na arlijskom: *Aċhoven tur kadala ċhave* (Ostajte oko ove djece)! — Na burgijaškom: *Nakhicilo tuvo jekh asijav* (Prošao je oko jednog mlina).

Prijedlozi u tursko-romskom i grčko-romskom. — Ovaj rad ima prvenstveno zadatak da izloži građu o prijedlozima koji se upotrebljavaju u vlaškoromskim dijalektima. U vezi s tim razmatranjima mi smo se samo tu i tamo kratko osvrtni i na stanje u tursko-romskim i grčko-romskim dijalektima. Duže smo se zadržali

samo povodom prikazivanja materijala o prijedlogu *katar*, gdje je samo jedno posebno poglavlje posvećeno tursko-romskom i grčko-romskom prijedlogu *tar*.

Broj Roma na Balkanu, zajedno sa susjednom Madžarskom, iznosi oko milion duša. Na samom Balkanu daleko su najjači tursko-romski i grčko-romski dijalekti, čiji je broj impozantan. Oni se između sebe u znatnoj mjeri razlikuju, ali se ta oštrica postepeno tupi, zahvaljujući činjenici da se stalno miješaju. To šarenilo se donekle odražava i na građu koju ovdje iznosimo.

Treba naglasiti da je kudikamo najveći i najpouzdaniji dio građe pružen na dijalektu zap. Gurbeta, a zatim na ostalim gurbetskim i na čisto vlaško-romskim dijalektima, i na kraju na tursko-romskom i grčko-romskom. Kod ovih posljednjih, već je mnogo teže precizirati karakteristike, odvojene za svaki pojedini dijalekat. U razgovoru s njima služimo se isključivo zap. gurbetskim. To, ipak, ima za posljedicu da oni nešto iz pažnje, a nešto iz sklonosti ka zavaravanju, svoje tekstove rado začinjavaju gurbetskim primjesama. Mi to, doduše, odmah primijetimo i upozorimo odmah na to, ali se, ipak, ne može spriječiti da ponešto promakne nezapaženo. Prema tome, taj materijal nije uvijek potpuno autentičan za tursko-romski i grčko-romske dijalekte.

Prijedlog upar (opar, uper) ima značenje: *na*. — Istog je porijekla kao gurb. prilog *upre* (gore) i njegov bližnjak, prilog *upral*. Oblik *upar* važi u tursko-romskim i grčko-romskim dijalektima, a po značenju odgovara gurb. *pe*. Primjeri: *Mangav te čalavav upre olest* (Hoću da udarim na njega) — *Disavi čirikli, ačhili upar mande* (Nekakva ptica stala je, tj. sletjela, na mene). — *Thov le opro bar* (Metni ga na kamen). — *Ukli uper mande* (Popni se na me)! — *So holjaljan upre mande* (Što si se naljutio na me)? — *Oj uštija upro kaš* (Ona se popela na drvo). — *Te mekas pani upr 'olesare šereste* (Pustimo vodu na njegovu glavu). — *Vičinas opr 'olačeri phen* (Vičimo na njegovu sestru). — *Amen ličindam opro olendere prala* (Mi smo ličili na njihovu braću). — *Dikhen te na von čalaven upre tumende* (Gledajte da oni ne udare na vas)! — *So holjanden i akana holjanen opr 'oleste* (Šta ste se naljutili i što se sada ljutite na njega) — *On kerde kera upro panj* (Oni su napravili kuće na vodi). — *Upre lende šužo urjavipe* (Na njima lijepo odijelo).

Burgijaški primjeri: *Ov hojasaljo upar pi rači* (On se naljutio na svoju djevojku). — *Ov icol upral kada grastoro* (On se penje na ovog konja). — *Oj pejini upar tute* (Ona je pala na tebe). — *Prebarini i čar upar leste* (Prerasla je trava preko njega). — Ovdje treba naglasiti da su primjeri iz tursko-romskih i grčko-romskih dijalekata uzeti većinom iz njihovih pripovijedaka koje smo zapisali.

Prijedlog vašo(bašo), sa značenjem: *za, iza, zbog*. — U jugoistočnom dijelu naše države nailazimo na nekoliko mjesta manje zajednice naseljenih Roma koji govore jednim tursko-romskim i grčko-romskim dijalektom. U Nišu su poznati pod imenom *Čajirlije*, oko Leskovca su to *Konopljari*, oko Prištine i Gnjilana zovu ih *Užari* (*Šelengere*), a na još nekim mjestima javljaju se još kao i *Madžiri* (muha-džiri, tj. iseljenici) itd. Njihovi su prvi rodaci koji su se prije nekoliko stotina godina odselili prema sjeverozapadu. Oni koji su se zadržali u Lici poznati su kao *Šijaci*, *Ličaja* ili *Gvpti*.

Riječca bašo (vašo) vjerovatno je istog porijekla kao i indijska *vaste* koja ima i slično značenje: *za, zbog*, itd. Primjeri: *Prijedlog vašo (bašo)* može da označava: 1) *Razlog i uzrok*. Npr.: *Vašomsoste?* (Zašto?) *Gost.*: — *Oj šunavi le vašo čavoro* (Ona ga tuži zbog djeteta). *Gopt.*: — *Vašo beči* (tobože) od turskog *belki*, *belcim*

jakh ačhili bašo tahtaj (Njegovo oko zaostalo je na čaši). — Konop. — *Vašo udar hile* (Za vratima su). — Gopt. — 4) *Vrijeme*. Npr.: *Vašo šov berš džan khere* (Za šest godina idu kući). — Konop. — *Vašo baro dive*. (Za Božić). Gopt. — 5) *Ostala značenja*. Npr.: *Me deči počino vašo kas* (Ja toliko plaćam za sijeno). — Gopt. — *Vašo trin šel* (za 300.). — Gopt. — *Vašo tro alav* (Za tvoje ime). — Gopt.

Prijedlog aso (k, ka, kod). — Sve mi se čini da je taj prijedlog *aso*, sudeći po njegovom obliku, u daljoj ili čak bližoj vezi sa indijskim prijedlogom *vaste*, pa, prema tome, i sa prijedlogom *vaš*. Ako je indijsko *vaste* mlađe od romskog *aso*, možemo pretpostaviti da se ono *v* u indijskom naknadno kao proteza sprijeđa prilijepilo. Ta fonetska pojava, inače prilično rijetka u drugim jezicima, u romskom je vrlo rasprostranjena, na primjer, baš onaj slučaj sa prijedlogom *vašo*. Vjerovatno je, međutim, da je početno indijsko *va* u romskom otpalo, pa da se tokom vremena razvio romski oblik *aso*. A možda je taj oblik *aso* samo jedna, više samostalna, paralela indijskog *vaste*. Bilo kako bilo, romski prijedlog *aso* po svom značenju poklapa se samo djelimično s romskim prijedlogom *vašo*. — Uzmimo koji primjer. *Panda si rano aso abijav* (Još je rano za svadbu). — *Akaja džuvli si aso pureder pral* (Ova djevojka, bukv. ženska, jeste za starijeg brata). — Dakle, u oba slučaja prijedlog *aso* ima kao i indijski *vaste* i mađarski (romski) *vašo* značenje *za*. Dakle, tu su svi na istoj dužnosti, u jednom kolu.

Prijedlog aso u dativnoj službi. — Taj prijedlog, dakle, služi za predstavljanje pojma dativa. To opisivanje padeža putem prijedloga je opet jedan aspekt utjecaja pod kojim se manifestuje uporno prisustvo podzemnog paleosupstrata. Značenje riječce *aso (k, ka)* simbolično obilježava pojam dativa. Uporedimo franc. à, engl. to, i dr., što sve znači što i romski prijedlog *aso (k, ka)*.

Primjeri: *Dindim aso raklo sa so rosinda* (Dao sam dječku sve što je tražio), to je bukvalno: *ka* dječku. Prijedlog *aso (k, ka)* simbolično ukazuje na usmjerenost radnje. — *So frdindan o sape aso orlija* (Šta si bacio zmiju orlovima)? — *O vačari aso puro* (On govori starcu). — *O thagar vačarel asi puri hem asi lala* — (Car govori starici i dostojanstveniku). — *Oj dinda aso čavo jekh lil* (Ona je dala momku jedno pismo). — *Oj na doperela -pe aso Rom* (Ona se nije sviđala Romu). — *Bičavdam jeka džuvlja asi ašda* (Poslali smo jednu ženu aždaji). — *Vičindan aso gadžo* (Vikao si na gadžovana). — *On ale asi džuvli* (Oni su došli do žene). — *De o kotora asi romni te tovel* (Daj haljine ženi da pere)! — *Svako dive ovanela jare aso dad* (Svakog dana on je donosio jaja za oca).

Uz ove ćemo spomenuti još neke prijedloge, i to samo letimično. — *Aše mro dad* (kod mog oca). Riječca *aše* (kod) na goptskom odgovara prijedlogu *aso (k, aka)*. Inače, prijedlozi *k, ka* i *kod* su srodni jedan drugom, bliski po značenju. Prijedlog *kod* se često uzima i u srpskohrvatskom mjesto *k, ka*.

Da navedemo i konopljarski prilog ablativnog porijekla *askal* (radi, zbog). Npr.: *Askal oda buti* (Radi, odnosno, zbog tog posla). — Kad malo bolje zagleda, čovjek bi odmah pomislio da je taj oblik u neposrednoj vezi s prijedlogom *aso* koji takode znači: *radi* ili *zbog*. Međutim, *askal* ima i svoj dublet, *aškal* istog značenja. Npr.: *Aškal-tute* (Zbog tebe, radi tebe). Prema tome, tu je po svoj prilici kumovao i turcizam (arapskog porijekla), *ašk* (ljubav). Tako bi *aškal* bukvalno značio *od ljubavi, radi ljubavi, za ljubav*, jer se ablativni sufiks *-al* prevodi obično prijedlogom *od*. Dakle, *aškal* bi značilo *za ljubav*. Spomenimo da Romi dodaju ablativne i druge

nastavke i stranim riječima. Recimo, slavizam, prijedlog *preko* ima i ablativni oblik *prekal* (isprijeka). — Na kraju, spomenimo i burg. prijedlog *ačal* (zbog, radi), koji je u burgijaškom, fonološki često neobjašnjivom izgovoru, mogao, ali ne i morao, nastati od oblika *aškal*. Npr.: *Ačal soske?* (Zašto?); *Ačal kodja buci* (Zbog te stvari).

Povodom saznanja da prijedlog *aso*(k, ka) u datoj prilici tumači i pojam dativa, možemo se za trenutak naknadno osvrnuti i na neke interesantne činjenice koje nam nameću izvjesne asocijacije. U bugarskom se za građenje dativa uzima prijedlog *na*. Npr.: *Na bašta mi* (Mome ocu, bukv.: Na oca mi). — S druge strane, u arlijskim romskim dijalektima na jugoistoku naše države prijedlog *kaj* (ka, kod) često se upotrebljava sa značenjem *sa*. Njima je nepoznat prijedlog *pe* sa značenjem *na* koji je vlaščkog porijekla. Dakle, u bugarskom dativna konstrukcija sa prijedlogom *na*, u arlijskom sa prijedlogom *ka* (arlijski kaj). Prema tome, *ka* i *na* se smjenjuju na istoj dužnosti (jedno u bugarskom, drugo u arlijskom) na kojoj im se i značenja podudaraju.

Prijedlozi — pozajmljenice. — Ovdje ćemo ih navoditi onako redom kako su ih naši Romi primali, prošavši najprije kroz grčke, zatim kroz vlaške zemlje, da bi se najzad, kod nas Slovena, nastanili i pozajmljivali iz našeg rječničkog blaga; dakle. I) *grecizmi*, II) *vlahizmi*, III) *slavizmi* (bugarski i srpskohrvatski).

I). Grecizmi: Prijedlog *pa*. — On ima malo značenja, a to su: *Sa* (odozgo na-niže, dolazak sa strane), *po*, *poslije*, *kroz*. — Ta je riječca vjerovatno novogrčkog porijekla. Biće da je uzeta iz nekog dijalekta, jer je u književnom novogrčkom nema. Možda je postala od izraza *ap'epano* (odozgo), koji je, skresan sprijeda i straga, tokom vremena u romskom možda dao oblik *pa*.

1) *Značenje s, sa* — (S genitivom označava kretanje odozgo nadolje, ili približavanje sa strane). — a) *Prijedlog pa pred imenicama*, Primjeri: *Pelem pav kaš* (Pao sam s drveta). A može se reći i: *Pelem pa o kaš*, ili: *Pelem e kaštestar tele*. Tu se radi o intenzivnom kretanju odozgo dalje. — *Tu avilan paj rig* (Ti si došao sa strane). — Ovdje ćemo se zaustaviti i ukratko dotaći jedne pojave koja je svojstvena vlaško-romskim dijalektima, kao i jednom dijelu Gurbeta, a svi Gurbeti, znamo takode pripadaju toj grupi.

Kao i prilikom ranijeg izlaganja građe o pojedinim prijedlozima, tako možemo i kod prijedloga *pa* zapaziti dva posebna slučaja stapanja sa određenim članom. Kad poslije prijedloga *pa* dođe član za *muški rod o*, on se obično stopi s prijedlogom, promijenivši se pri tom u glas *-v*. Dakle, *pao* daje *pav*. Primjeri: *Sar šaj xuklan pav podo* (Kako si mogao skočiti s mosta)? — *Akana fuljistam pav vordon* (Sada smo sišli s kola). — *Pa o Moka line e thalik* (Od Moke su uzeli kaput). — Prilikom stapanja prijedloga *pa* sa članom za *ženski rod* i za množinu *oba roda*, koji glasi *-e*, ovaj glas se pretvara u *-j*. Tako dobijamo oblik *paj*. Ali ni tu se stapanja ne sprovode svuda rigorozno. Često se, dakle, srećemo i sa oblicima *pa o* i *pa e*. — *Voj filjisti paj (ili pa e) gutujalin* (Ona je sišla s tunje). — *Na fuljar e morchi paj karfin* (Ne skidaj kožu s klinca)! — *E mami čhudel e rokja paj čhori* (Baka skide suknju sa djevojčice).

3) *Prijedlog pa pred zamjenicama*. — Tu se javlja isti oblik kao i kod stapanja sa članom ženskog roda, dakle: *paj*. Primjeri: *Čhudem paj mande*, ili: *Čhudem mandar* (Skinuo sam se, bukv.: Bacio sam sa sebe). Suprotno je od toga: *Lijem pe mande* (Uzeo sam na sebe, tj. obukao se). — *Šjude pe tute sa* (Skinu sa sebe sve)! Ovdje je prijedlog *pa* primio braći oblik *pe* poput veznika *thai* koji unproščeno glasi: *the*

oni su pocijepali sve sa sebe). — *Amen čudam paj amende sa* (Mi smo zbacili sa sebe sve). — *Fuljaren godoja stadi paj tumende* (Skinite tu kapu sa sebe)! — *Von aven pa sja l'riga* (Oni dolaze sa svih strana). — Ovdje se javlja riječca *paj* bez krajnjeg -j, dakle, *pa*, jer je slijedeća riječ *sja* progutala taj glas.

2) **Značenje:** *Po*. — Primjeri: *Žjava paj Srbija* (Ići ću po Srbiji). — *Mar les pa o šero* (Udri ga po glavi)! — *Našel o šošoj paj pharadi phuw* (Bježi zec preko oranice, bukv. preko rasparene zemlje).

3) **Značenje:** *Poslije*. — Primjeri: *Irisaljam pa oxto des* (Vratili smo se poslije osam dana).

2) **Vlahizmi** — 1) *De, da* (od, iz). Taj pozajmljeni prijedlog u gurbetskom nije više produktivan, pa ne zrači više svježom snagom. Održava se mjestimično još od ranije u određenim stalnim kombinacijama. U složenim izrazima on treba da obilježava genitivne i ablativne odnose. Međutim, pošto je prijedlog *de(da)* sterilan i mrtav, to su i kriteriji izbljedjeli. Tako se može objasniti činjenica da se poslije njega javljaju riječi u raznim padežima, tako da nema više zbora o nekoj utvrđenoj rekciji. Poslije prijedloga *de(da)* riječi mogu da stoje u 1, 2, 6, 7. i 8. padežu.

1) *U nominativu*. — Ponekad se prijedlog sasvim priljubi uz neku drugu riječ i stopi se s njome u nerazdvojnu složenicu, pri čemu otpada eventualna rekcija. Npr.: *Detharin od de tharin(de teharin)*, dok kod nas rekcija postoji, jer je prijedlog od vitalan. Drugi primjeri: *Damut(odavna)*, itd. — *Voj si majšukar de laći dej* (Ona je ljepša od njene, ne od svoje majke). — *De trin berš me či aljem* (Od tri godine na ovamo, ja nisam dolazio). — *Vov si majbarvalo de o sas* (On je bogatiji nego što je bio). — *Godova Rom si de katar palune munre amala* (Taj Rom je jedan od mojih posljednjih prijatelja). Ovdje je slučaj čiste tautologije, ali prijedlog *de*, koji je istog značenja kao i *katar*, služi samo kao neko pojačanje. Ili, bolje rečeno, prijedlog *de* je ovdje izgubio stvarno značenje, pa mu je dodan prijedlog *katar* koji ima isto značenje.

2) *U genitivu*. — Prijedlog *de* ide i s genitivom. Međutim, on samo formalno figurira, pa može, obično, kao suvišan da izostane. *Devošesko draboro*, ili prostije, *vošesko draboro*, znači bukvalno: „od šume travka” koja se daje kravi kojoj se mlijeko muti. *Detharinako* (izjutra) ili *teharinako*. Da je prijedlog *de* slučajno produktivan, bilo bi bolje onu prvu riječ pisati rastavljeno: *de tharinako*.

3) *Instrumental* — Koliko je prijedlog *de* mrtav i neosjetljiv, lišen i rekcije i reakcije, vidi se iz ovog primjera: Logično bi bilo da *de* zahtijeva genitiv ili ablativ, ali, eto, on ovdje traži padež instrumental koji je tome suprotan po značenju. Dakle: *detharinava* (*detharinasa*, bukvalno od jutrom, jer *teharinava* znači jutrom). A možda je to utjecaj šopskog (istočnosrbijanskog), gdje se, na primjer, kaže od vama mjesto od vas.

4) *Ablativ*. — a) *Prijedlog de i riječ na-tar -dar*. — Primjeri: *De godole desestar vov sa bibaxtalo* (Od tog dana bio je nesrećan). Tu je riječca *de* prekobrojna, ali ipak se skladno uklapa u vremensku genitivnu konstrukciju. — *Činosaljem de bučatar* (Tresao sam se od posla). — Ko ima osjećanja za romski jezik, odmah će primijetiti da je ono *de* nepoželjan uljez, jer ružno zvuči. I tu je imenica uklještena između prepozicije *de* i postpozicije *-tar*.

b) Prijedlog *de* ispred riječi u romskom ablativu sa završetkom *-al, -ala*. Ispred priloga: *Dedural (izdaleka)*, *depašal (izbliza)*, *dinkjal (de inkjal) odande*. Ispred pridjeva: *Daciknoral* (odmalena), ispred imenice: *Damismerala* (od podne) i dr.

c) Prijedlog *de* ispred riječi u romskom ablativu na: *-ara*. Ispred priloga: *Damilara* (od ljetos). *Amilaj* znači ljetos, od *milaj* (ljetos), *d'atesara* (od danas) od *ade* (danas), *d'atoskara* (odonda), *adatoska* (onda), *d'aracara* ili *darakjara* (od sinoć) od *araci* (sinoć, juče). *Kodov iv si d'ajivendara* (Ovaj snijeg je od zimus) itd.

d) Prijedlog (vlaški) *de, da* ispred vlaške riječi s rom. ablativnim nastavkom *-ara*: *D'atunšjara* (otada) od *atunšja* (onda) *dalujinara* (od ponedjeljka naovamo) od *luji* (ponedjeljak) *da marcinara* (od utorka naovamo) *marc* (utorak), *dažojinara* (od četvrtka) od *žoj* (četvrtak).

e) Prijedlog (vlaški) *de, da* ispred novogrčke riječi sa romskim ablativnim nastavkom *-ara*. Npr.: *dakurkara* (od nedjelje naovamo), *kurko* (nedjelja), *dasavatonara* (od subote naovamo), *savato* (subota), *datatrajinara* ili kraće *da trajinara* (od srijede), *tatardi* (srijeda) i dr.

f) Prijedlog (vlaški) *de, da* ispred srp. hrvatske riječi na *-ara*. Npr.: *Daponedeljkonara* (od ponedjeljka naovamo), *dačetvrtkonara* (od četvrtka naovamo) i dr.

g) *Prepozicional*. — Prijedlog (vlaški) *de, da* ispred riječi sa nastavkom starog izumrlag lokativa na *-e*. Npr.: *Deparaštune* (od petka naovamo). Tu je novogrčka riječ *paraštuj* (petak) u drevnom lokativu: *paraštune* (petkom), dakle, bukv.: od petkom. Uporedi pod 3): Instrumental: *Detharinava* (od jutrom), gdje je nastavak instrumentalni: *Deparaštune* kaže se i *deparaštujra*. — Vlaški prijedlog *de, da* stoji i pred riječima u prepozicionalu. — Npr.: *Detharinate* (detharina) od jutra.

Napomene. 1) U goptskom narječju nema vlaških pozajmljenica. Tako kod riječi *darat* (noćas) prvi slog *da* ne znači od, nego je skraćen oblik zamjenice *dava* (ovaj) koja stoji pred imenicom *ratin*. Tako onda oboje skraćeno, *da* od *dava* i *rat* od *ratin*, dalo je *darat* (ova noć), noćas.

2) Slijedeća rečenica ima dva različita značenja: 1) *Đilabe-de andar v agra* (Pjevaj-der iz početka)! i 2) *Đilabe de-andar v agor* (Pjevaj od iz početka)! U prvom slučaju imamo našu česticu-uzvik za bodrenje. U drugom primjeru o vlaškom prijedlogu *de* (od) koji možemo da izostavimo.

Prijedlog pe (na). — Upotreba tog prijedloga odražava prvenstveno prostorne odnose, bilo da se oni i odražavaju u mirovanju, na nekom mjestu, bilo da se odvijaju u kretanju, gdje mahom označavaju pravac ili cilj mijenjanja mjesta, micanje, gibanje i sl.

Pomenuti romski prijedlog blisko odgovara ne samo svojim oblikom već i značenjem našem prijedlogu *po*, naročito kad je sliven sa članom za muški rod, kad *pe* o prelazi u *po*. To nas iz daljine podsjeća na primjer romskog prijedloga *kaj* ili *ka*, koji takođe u oba pogleda odgovara našem prijedlogu *ka* (*k*). Poseban je slučaj tog opšteromskog prijedloga *kaj* kad u arlijskim govorima vrši dužnost zamjenika vlaško-romskog prijedloga *po(na)*, o čemu je ovdje već bilo govora. Uzmimo našu rečenicu: On je *na* drugom mjestu. Gurbet će reći: *Vov hi pe aver than*, dok će Arlija reći: *Ov isi ko aver than*.

Nisam potpuno načisto sa porijeklom prijedloga *pe* koji po mnogo čemu liči na balkanski slovenski prijedlog *po*. Ne isključujemo mogućnost da su ga vlaški Romi preuzeli iz vlaškog (rumunskog) jezika u koji je dospio vjerovatno iz nekog slovenskog jezika, a po svoj prilici iz bugarskog. Međutim, ne treba ispustiti iz vida ni eventualnu mogućnost da je pri tom mogao odigrati izvjesnu ulogu i novogrčki prijedlog *apo* (od, iz) sa unekoliko modificovanim značenjem. Na jednu takvu pretpostavku navodi nas, između ostalog, i činjenica da se jugosl. niem. Romi

Romski prijedlog *pe* prevodimo na nekoliko načina. Tu je, prije svega, naš prijedlog *na*, zatim *po*, pa *za*, i *u*, svi oni sa po više različitih značenja. I na kraju, pri prevodenju služimo se i to, vrlo rijetko našim prijedlozima *nad* i *oko* koje u svim slučajevima možemo mirne duše zamijeniti i prijedlogom *na*. Jer, prijedlog *pe* znači pretežno *na*, a stvar je lično našeg ukusa i raspoloženja kojim ćemo ga drugim našim prijedlozima predstaviti. To se dešava kad forsiramo preciznije nijanse njegovog osnovnog značenja.

Kao i većina ostalih romskih prijedloga, tako se i prijedlog *pe* najčešće slaže s nominativom, dok se, mjestimično, podudara i s akuzativom. To dvojstvo rekcije simbolizuje nedovršenu borbu između dva sistema, borbu koja se razvijala (razigrala) na nepouzdanom tlu romske morfologije. U domenu prijedloga ta dinamična pojava manifestuje se u habanju i osipanju glomaznog prevaziđenog padežnog sistema. Proces je u punom jeku, a pobjeda nominativa je sigurna, i pored saznanja da oba principa do ovog trenutka gotovo ravnopravno naporedo koegzistiraju. Zasad, nominativ i prepozicional prečutno dijele uloge. Tako nam se čini da se prvi padež radije poteže kad se radi o mirovanju ili kretanju u mjestu, dok se osmi padež rezerviše za sve one slučajeve gdje se u nekom zbivanju težište baca na samu pojavu kretanja. Karakterističan je slučaj Gurbeta-čergaša koji se možda više od svih Roma odlikuju istančanim osjećanjem jezika. Oni su poodavno iznevjerili sintetički sistem rekcije prijedloga i opredijelili se za jednostavnije, lakše oblike. Mjesto da kaže: *Ačhilem pe dukhade prnehte*, on će radije reći: *Ačhilem po dukhado prno*. Rasterećen morfološkog balasta, čergaški govor teče čilo i krepko. Tako, pored ostalog, i nominativ skladnije liježe u čergaševo uho, dok za prepozicional sve više postaje odbojno i gluho.

U nastavku izlaganja pružićemo mnoštvo primjera u kojima se ogledaju obje mogućnosti izražavanja, s padežom ili bez njega; „bez njega”, to znači u nominativu. Nominativ je relativan pojam, jer čim nestane ostalih padeža, nestaje i upotrebe posebne oznake: nominativ.

Čhudiym jekh kapica, po čingo džučhel (ili: pe činde džučhelehte). — (Bacio sam jednu ponjavicu, na pokislog psa). — *Gov manuš, mulah, iklindo, po grah (ili pe grastehte)*. — (Onaj čovjek je umro, penjući se na konja). — *Save šukar pataw pe gov, manuš (ili: manušehte)* (Kakve lijepe haljine na onom čovjeku). — *Pharo nasvalipe saha pe, guruvni (ili: guruvnjate)* (Teška je bolest bila na kravi)! — *E phejači amalin hi, po meripe (ili: merimahte)*. — (Sestrina drugarica je, na samrti)! — *Ušten pe, prne (ili: prnende)* — (Ustanite na noge)! — *Von phirena, po gav (ili: pe gavehte)* — (Oni su šetali po selu). . . *Dine, po nasulimos (ili: pe nasulimaste)* — (Udarili su na zlo). — Svaka od ovih rečenica može se kazati na dva načina. U prvim rečenicama stavljeni su zarezi na onom mjestu odakle počinje razlika. Na primjer poslije riječi: *Von phirena* (Oni su šetali) stavljen je zarez, jer ono što iza njega dolazi može se reći u dvije alternative: *po gav, ili, pe gavehte* (po selu). Dakle: *Von phirena, po gav, ili: Von phirena, pe gavehte*. Prevedeno: Oni su šetali, po selu.

Prostorni odnos: Prijedlog pe obilježava na prvom mjestu prostorne, a zatim vremenske i modalne odnose. On nam daje na znanje da se nešto na nekom mjestu nalazi u mirovanju ili da se na tom mjestu obavlja jedna radnja. Ovdje ćemo iznijeti izvjestan broj primjera u kojima prijedlog *pe* nosi lokalno značenje, manje ili više vezano za određeno mjesto.

a) *Mirovanje*. — *Sa phabijav sar pe džuvdi jag* (Sav gorim kao na živoj vatri). — *Muk la te avel mae pe jakha* (Pusti nju da mi bude na očima)! — Ako u ovoj rečenici mjesto *mae* stavimo *ma*, značenje se naglo mijenja i glasi: Pusti nju da je imam na očima). — *Goja džuvli hi džungali pe čhib* (Ona žena je zla na jeziku). — *Gov čhavoro bičinel murice po drom* (Taj dječak prodaje jagode na cesti) — *Pe čai e zeleno jekh vurdon galbeno* (Na travi zelenoj jedna kola žuta). To su riječi iz jedne pjesme. — *Amaro cikno forici pašjol po baro paj* (Naš mali gradić leži na velikoj rijeci). — *Lehće saha pharipe po ilo* (Njemu je bilo teško na srcu). — *E karavda čiron ande piri pe jag* (Rakovi se kuvaju u loncu na vatri). — *Amare sosteja pharadile pe karne* (Naše gaće su se izderale na trnju). — *Ašarde-pe e Roma ašaren pe te maren ma pe droma* (Hvalili se Romi da će me izmlatiti na drumovima). Tako počinje jedna vrlo borbena čergaška pjesma. — *Vov prastel, pheneha kaj ujral pe phaka* (On trči, rekao bi da leti na krilima).

b) *Kretanje*. — Prijedlog *pe* tu označava jedno zbivanje u vezi sa nekim kretanjem, a može i da ukazuje samo na cilj toga kretanja. To se kretanje obavlja na gornjoj površini nečega ili nekoga, a prevodi se redovno našim prijedlogom *na*. Uz to objašnjenje dajemo evo i veći broj odabranih primjera.

Našti pijav po nango di (Ne mogu piti na голу dušu). (Ne mogu (da) pijem naše srca). — *Davla sa saja po udžilipe (po ažučaripe)* — (Daću joj novaca na dug na čekanje). — *Phagardem e rovli pe trin kotora* (Izlomio sam batinu na tri komada). — *Pe sinija što tu, sar o šax, šjingo tu* (Na sto ću te baciti, kao kupus ću te isjeći). — To je iz jedne lovarske (rusko-romske) ljubavne pjesme. — *Užar e bakreh thaj thov leh pe bus* (Oderi ovna i natakni ga na ražanj. — *So iklistan mande po šoro* (Što si mi se popeo na glavu)? — *E trasta po dumo, e rovli tala e khak thaj dža tuće* (Torbu na rame, štap pod pazuhu i idi)! — *Vazde e balani po thav te šučol* (Digni slatinu na dim da se suši)! — *Phande o thav pe flinka te na putajvol* (Veži konac na petlju da se ne odriješi)! — *Mo mulo dad avilah mae pe suno pe jakha* (Otac mi je došao u snu na oči)! — *Našti podi-pe te lel e curuvlja pe prne* (Ne može da se obuje da navuče opanke na noge). — *Vov ratvardah-pe pe jekh čiloro* (On se raskrvavio na neki kočić). — *Peli thaj čhindah-pe pe čhama* (Pade i posiječe se na svoje obraze). One uzastopne tri riječice *pe pe pe* znače *-se na svoje*. — *Sar peli pe čanga, gaja i čaladalili* (Kako je pala na koljena tako se i lupila).

Da bi čitalac malo odmorio oči, prekinuli smo za trenutak iznošenje primjera, pa sada nastavljamo u ovome pasusu. *Voj thodah e makhle pe kor* (Ona je stavila dukate na vrat). — *Vov pelam mande po di* (On mi je pao na srce, tj. svidao mi se). — *Amen sičilam po tatipe, a ti sičiv po šil* (Mi smo se navikli na vrućinu, a ti se privikavaj na zimu). — *Dijam leh love pe love* (Dali smo mu pare na pare). — *Sar šaj gaja sigo našlen po udar* (Kako ste mogli tako brzo umaći na vrata)? — *Na čhude e čore mačhoreh pe šuci phuv* (Ne bacaj jednu ribicu na suhu obalu)! — *Inderde ma pe grastengo foro* (Odveli su me na konjski vašar). — *Gola buznja hi lačhe po thuv* (One koze su dobre na mlijeku).

2) *Vremenski odnos*. — Prijedlog *pe* služi i za označavanje vremenskih odnosa, pa se tada obično prevode našim prijedlogom *na*. Npr.: *Pe tomna kam-teljarav incate* (Na jesen ću krenuti onamo). — *Tu čeresa kava po agor kale kurčesko* (Ti ćeš ovo obaviti na kraju ove nedjelje). — *Vov mereslo tajsa aporat* (On je umro „juče na noć“). To je sintski, u kojem *tajsa* znači i sutra i juče! — *Gova hi pe lungo rovli* (To je na dugu štanu). — *O Del džamel sa šal avel-pe po hč* (Razgledaj šta se može

3) *Načinski odnos* i dr., izražen članom dopunske sintagme. Npr.: *Me sičilem sa pe gođi* (Ja sam naučio sve napamet). — *Tu trajis po baro prno* (Ti živiš na velikoj nozi). — *Pe amaro daramno ladžavipe, von čoren* (Na našu veliku sramotu, oni krađu). — *E Romeh šaj i dural loče pindžareh pe lehko phiripe* (Roma možeš i izdaleka lako prepoznati po njegovom hodu). U ovim primjerima svuda je izražen modalni odnos u nekom članu dopunske sintagme.

II. Prijedlog *pe* sa značenjem *po*.

1) Naš prijedlog *po* izražava *pružanje po nekom prostoru i zauzimanje cijele jedne površine* ili samo jednog njenog dijela. Npr.: *Hanosardem pe thema* (Kalajisao sam po svijetu). — *Čerdino buči po kham, kalilem* (Radeći po suncu, pocrnio sam). — *Xandžol ma khanči po poi* (Svrbi me nešto po truhu). — 2) *O rakloro rodel pe trasta, so hi andre* (Dječak traži po torbi, šta ima unutra). — *Varesavi xal phirel po paj* (Neki mijeh plovi po vodi). — *E drakhalin pačarel-pe krangujra* (Loza se mota po granama).

Nastavljamo sa primjerima. *E Romnja pe dasikane čera, pe manušnjja, te thoven e gada* (Romkinje idu po gradskim kućama, „po ženama” da peru rublje). *E len, sar bajrili čhordili pe livadina* (Rijeka se, kako je nadošla, razlila po livadama). — *Rispisardam o fusuj sa trujal pe avlin* (Prosuli smo pasulj okolo po avliji). — *Našti uštavav pe gav melalo paj* (Ne možemo da gazimo po ovoj prljavoj vodi). — *Peraven e černjarde kaš pe phure voša* (Oborite istrunuta stabla po starim šumama). — *E cikne čhavore čelen-pe po Vlaško Brego* (Mali se Romčići igraju po Vlaškom brijevu). — *E džungale ruva bašen pe plajina* ((Opasni kurjaci urlaju po planinama). — *E čira buhljardon pe čera thaj rispin-pe trujal* (Mravi se šire po kućama i rasturaju se).

2) Naš prijedlog *po* označava neku vrstu *posredovanja, uslugu*, i sl. Opisno i: *dobrotom, preko, pomoć*, itd. Npr.: *Pe mande šaj bičhaleh lehče fijeso* (Po meni možeš mu poslati šta bilo). — *Vov kam-pe late iri amee sa udžilipe* (On će nam po njoj vratiti sav dug). — *Pe varekas šaj tradasa kava lil* (Po nekom bismo mogli „potjerati”, tj. poslati ovo pismo). — *Vov bičhaldah e bakričesko mas pe po čhavo* (On je poslao jagnjetinu po svom sinu).

3) Naš prijedlog *po*, upotrijebljen kao čestica *distributivnog* značenja, i sl. Npr.: *Kotor po kotor, e vošehči džukhljori čhindardah e bašneh* (Komad po komad, lisica je rastrgla pijetla). — *Litrin phrala istarde pe jekh umal* (Sva tri brata dobila su po jedno polje). — *Po ulavipe pe saijekh bučardo pelah po galbeno* (Poslije diobe na svakog radnika je pao, tj. došao, po dukat). — *Čhindem e bari bokoli pe opaš, pe duj opašin, thaj dijem po opaš e solduje čhejen* (Rasjekao sam veliki kolač napola, na dvije polovine, pa sam po pola dao objema kćerkama).

4) Naš prijedlog *po*, koji gdjekad ukazuje na neko kretanje s određenim zadatkom ili ciljem da se nešto donese, vrati i sl. Npr.: *Džav po mor počinipe kaj me trajiv me mor počinipe* (Ja idem po svoju platu, jer živim na svojoj plati). — U prvoj grupi riječi: ... *po mor počinipe*, (... po svoju platu) ona riječca *po*, o kojoj u ovome pasusu govorimo, uopšte nema mocije, tj. ona je nepromjenljiva. U drugoj sintagmi, međutim, *pe mor počinipe* (na mojoj plati, tj. od moje plate) susrećemo se sa prijedlogom *pe* koji pred zamjenicom, kao što je ovdje slučaj, stoji u svom izvornom obliku. Inače, kad bismo izostavili zamjenicu *mor*, predlog *pe* bi se našao neposredno pred imenicom, *počinipe*, pred koju bi automatski stao i njen član *o*. U tome slučaju došlo bi do slivanja predloga *pe* sa tim članom (za muški rod) *o*. Na taj način dvije

riječe *pe* o slile bi se u jednu: *po*. Tako bismo dobili: *po počinipe*. Još jedan primjer: *Amen džah po lil, kaj amen džah pe gova te sičivah sv šaj majbut*. (Mi idemo po knjigu, jer mi idemo na to, tj. za tim, da naučimo što više).

5) *Naš predlog po* upotrebljava se i *vremenski*. Tada se po značenju, ali ne i po rekaciji, podudara u srpskohrvatskom sa prijedlogom *poslije*. U romskom se, međutim, oba prijedloga i po rekaciji slažu i traže nominativ. — Npr.: *po sastardi pe kam cira avav tute te dikhav tu* (Po ozdravljenju doći ću malo k tebi da te vidim). — *Po sastardi pe voj pale deli-tar pe pi buči* (Po ozdravljenju ona je opet otišla na svoj posao).

III. *Prijedlog pe* sa značenjem: *za*. U ovo nekoliko primjera naš prijedlog *za* upotrebljava se u različitim značenjima. Za ove slučajeve prijedlog *za* može se prevesti i drugim našim prijedlozima, isto kao što se i odgovarajući romski prijedlog *pe* može izraziti još nekim prijedlozima. Npr.: *N'av kasavo hamišo pe jekh šovarestes* (Nemoj biti takav škrtac za/ili: na jedan dinar)! — *Ko xala gava, k'avel majterno pe deš berš* (Ko bude ovo pojeo, biće mladi za deset godina). — *O čoro manuš ni džanglah pe sohte von džan* (Jadni čovjek nije znao za čime ili: na što/oni idu) — *E xalxani rakli lipisalji, istardili po barvalo* (Propala djevojka prilijepila se, uhvatila se za gazdu).

IV. *Prijedlog pe* sa značenjem *u*. — Npr.: *Pe gav černjaco hačardem but čerme* (U ovoj priadi, trulovini, primijetio sam mnogo mrava). — *Naj ma čačo pačape pe tute* (Nemam prave vjere u tebe). — *Amen thodinaljam po phandi pe* (Mi smo se stavili, tj. stavili su nas u zatvor). — *E raklja lije te chelen -pe p'angrusta* (Djevojke se stale igrati u prstenje).

V. *Prijedlog pe* sa značenjima *oko*, *sa* i *nad*. — Npr.: *Kana čalade te kučin e manušnja, nesave čorlogaja pekle te čidinjavon pe lende* (Kada su stale da zapomažu žene, neke vucibatine se stadoše kupiti oko njih). — *Mo dad kana mulo-tar, mi dej saha khamni pe mande* (Moj otac, kad je umro, moja majka je „sa mnom” bila noseća, tj. ja sam se u majčinoj utrobi začeo). — *Gov mustakalo thaj čhorvitalo Rom hi maj phureder pe romnja* (Onaj brkati i bradati Rom je najstariji, tj. starješina, nad ženama).

Prijedlog pe pred zamjenicama stoji u prepozicionalu ili akuzativu, dok pred imenicama redovno u nominativu, a rjeđe u prepozicionalu. — Evo nekoliko primjera, gdje prijedlog *pe* označava *mirovanje*, boravak na jednom mjestu, i sl. — Npr.: *Sa pe mande šljinde e kalce* (Sve po meni pocijepane čakšire). Vlaško-romski. — *Daramahko bibaxtalipe peklah pe amende* (Strašna je nesreća udarila po nama). — *Pe ko plajin zeleno šukar abijav romano* (Na ovoj planini zelenoj lijepa svadba romska). Vlaško-romske pjesma. — *Vov idarel pe pehte jekh bari drez* (Ona nosi na sebi veliki svežanj). — *Ni hačardol pe tumende niso* (Ne primjećuje se na vama ništa). — *E patrora černule pe amare luluda* (Lišće je strunulo na našem cvijeću). — *E balehće kalinde hi umblade pe nesavo krligici* (Svinjeće crne džigerice vise o neakvoj kukici).

Rekacija prijedloga *pe* je, po pravilu, ista i u rečenicama gdje on obilježava mirovanje i ondje gdje označava kretanje. — Npr.: *Pe mo muj xukle but blindice* (Po mome licu skočilo je mnogo malih plikova). — *Pe ci bibax ni reslan te arakheh će xasarde dindale* (Na svoju nesreću nisi uspio da nađeš svoj izgubljeni novac). — *Pe savi aver rig bandaren tumen* (Na koju drugu stranu skrećete vi)? — *Ando phandi pe saijekh than ačhel po jekh pojralo* (U zatvoru na svakome mjestu stoji po

na krevetu). — *Čer svato, pe šo (ili: soste) dijan amen muj* (Govori, na šta si nas zvao). — *Akana dikhlan gova pe će bjande jakha* (Sada si vidio to na svoje rođene oči). — *Liki upre thaj upral dikh pe amende* (Uspni se gore i pogledaj odozgo na nas)! — *O summal Del čhordah lačhipe pe amende* (Sveti Bog prosuo je svoju dobrotu, tj. blagoslov, po nama). — *Pe pi phuri romni vov andah pehće e dujtonja, e ternja* (Na svoju staru ženu doveo je i drugu, mladu). — *Sar saha xoljariko, vov crdijah e čhuri pe pi sasuj* (Kako je bio ljut, potegao je nož na svoju punicu). — *Voj e sastreheće mothodah pe lende* (Ona je svekra nagovorila na njih, tj. oklevetala ih). — *Mi čhej phabilah-pe pe pe naja* (Moja kćerka se ofurila po prstima). — *O rikono soro dive xutel katar jekh rig pe aver* (Pseto cijelog dana skakuće s jednog kraja na drugi). — *Amen dijam pe lendi kar* (Mi smo udarili na njihovu ogradu). — *Eke sose vazdinaljam pe tute* (Eto, zašto smo se digli na tebe) — *Pe amaro trajo amen but das* (Na svoj život mi mnogo dajemo, tj. trošimo). *Ande so avilen thaj pe so avilen* (U šta ste došli i na šta ste došli)? — *Dujrom p'aver than* (Udaljite se na drugo mjesto)! — *Sohće dijen čhujrenca rupuzija pe leh* (Što ste noževima hrupili na njega)? — *Gola burdelfa šaj čerdileha pe aver godi* (One su se zemunice-zimovnici mogli napraviti na drugi način). — *Von den muj pe čhavore*. To znači: 1) Oni dozivaju svoje dijete; 2) Oni viču na djecu. Ali: *Von den muj pe pe čhavore* (Oni viču na svoju djecu).

Prijedlog pe u složenicama sa drugim riječima

Prijedlog pe, zadužen s imenicama. Npr.: *Pejrat* (na noć, s večeri), zatim, izraz *pe bibax* (po *bibaxtalipe*) na nesreću, itd. Sad nas najviše interesuje složenica sa imenom *than* (mjesto): *Pothan* (namjesto) prijedlog koji po značenju, kao i kod nas, potpuno odgovara prijedlogu *andothan* (umjesto). Npr.: *Me asav pothan te rovav* (Ja se smijem, namjesto da plaćem). — *Sohće lijan e raklja pothan e džuvljako* (Što si uzio djevojku umjesto žene)? — *O čoro aloj e čora pothan e 'barvaljako* (Siromah izbire sirotu umjesto bogatašice). — *Sar gova tu zumaveh man mangeh te bićineh mae o šing po than e memeli* (Kako ti to mene iskušavaš, želiš da mi prodaš rog za svijecu)?

Ovdje se predlog *po* (*pe o*) zadovoljava s nominativom, a ne traži genitiv. Izraz *po than* pišem ovdje rastavljeno, da bih istakao da on tu nije više prijedlog koji može da traži i nameće rekaciju, nego je to dvočlani izraz, predlog s imenicom u nominativu. Tako je i imenice *memeli* (svijeca) ostala po strani, bez promjene. I to je možda jedan detalj iz procesa odumiranja padeža u romskom. — Interesantna je i ova lokativna konstrukcija: *O thagar lijah e šukarnja romnjače thaneste* (Car je uzeo vilu na ženino mjesto). — To je rjeđi slučaj. — *Amen lijam e romnjora pe amare mule čhejako than* (Mi smo uzeli Romčicu na mjesto naše pokojne kćerke). — Treba, naime, dvojiti dvije mogućnosti: *Pothan lako* (namjesto nje) i: *Pe lako than* (Na njeno mjesto). — *Činen gova voš pe gole umaljako than* (Kupite ovu šumu namjesto onog polja)! — *Xoxadile thaj čhinde e papinja pe khanjako than* (Prevarili su se i zaklali gusku namjesto kokoši). — U ovim primjerima prijedlog *pe* i imenica *than* su rastavljeni, jer su se među njih uklopile druge riječi. — Uzmimo i ovaj primjer: *Čhuv-ta gova po than* (Stavider to na mjesto)! — Tu, dakle, nije slučaj sa prijedloškom složenicom.

2) *Prijedlog pe*, združen s prijedlozima. — Prijedlog *majsig* koji, isto kao i *ma-janglal*, znači *prije*, *ranije*, javlja se i u pojačanom sastavu: *majsig pe* (prije na). Time se hoće da naglasi da su prijedlozi *majsig* i *majanglal*, u stvari, prilozi koji tek u društvu s prijedlogom *pe* postaju pravi prijedlozi. Tada se radi o izrazu koji je

zapravo sastavljen od tri riječi: Od priloga *maj* (više), imenice *sig* (brzina) i prijedloga *pe* (na). To donekle liči na naš tročlani izraz: *Prije nego što*. — Recimo, i ovaj slučaj: *pedetharin* znači približno *ujutro*. To je opet sklop od tri riječi, i to od prijedloga *pe*, zatim fosilne romanske prepozicije *de* i od imenice *tharin* (jutro).

3) *Prijedlog pe*, združen s *prilozima*. — Izraz *pe jekhvar* znači najedanput, najednom. Ta složenica sastoji se od prijedloga *pe*, broja *jekh* (jedan) i brojne čestice *var* (put, puta). Pri tom treba obratiti pažnju na izvjesne razlike. *Po jekhvar* (po jedanput). Tu je distributivna čestica *po* koja je uvijek imobilna. U drugom slučaju, *pe jekhvar*, radi se o prijedlogu *pe* koji se javlja u svom izvornom obliku, jer stoji ispred nominativa, koji, kao mrtav, ne reaguje na njegovo prisustvo.

— Međutim, pod utjecajem prijedloga *pe*, izraz *jekhvar* može i da oživi, da se pokrene i da se javi u padežu, u prepozicionalu. Npr.: *Von tasile-tar pejekhvarate, saijekh* (Oni su se najednom podavili svi, bukv.: sve i jedan). — *Dijah mrtik o jagalo thaj pejekhvaratar muklah po prligano* (Zgrabio je pištolj i najednom opalio na lupeža). Oblik izraza *pejekhvaratar* (bukv.: na odjednom) nije pravilan, jer prijedlog *pe* ne može da se složi s ablativom, koji se, kao što znamo, završava na *-tar* ili *-dar*. Ako se ukloni prijedlog *pe*, ostane ablativni izraz *jekhvaratar* (odjedanput), koji je sasvim tačan. Ako mu sprijeđa mjesto *pe* dodamo naš prijedlog *od* ili preživjeli rum. prijedlog *de*, dobili bismo pravilne izraze: *odjekhvaratar* ili *dejekhvaratar*, jer prijedlozi *od* i *de* rado se slažu s ablativom. Slično tome, ne valja reći *najekhvaratar* (najedanput), nego *najekhvarate*, jer naš prijedlog *na* u službi romskog jezika zahtijeva, po ugledu na svog romskog partnera *pe*, prepozicional. A tu je onda još i drevna, okamenjena adverbijalna lokucija u lokativu *najekhware* odnosno *pejekhware* sa istim značenjem: najedanput, najednom. Postoji i prosti prilog *jekhare* (jekhareh) koja je postala od *jekh avreh*, bukv.: *jedan drugog*, njem. *einander*, od *ein ander*, engl. *another*, od *an other*. Ta zamjenica se javlja i u još jednom punijem obliku: *jekh jekhavreh*, bukv.: *jedan jedan drugog*. Riječca *jekh* (jedan) je ponovljena, jer se ona prva utopila u složenici *jekhavreh*.

II. *SLAVIZMI*. — Romski dijalekti širom cijelog svijeta osipaju se i nestaju jedan za drugim. Srazmjerno još najbolje se drže na Balkanu, jer su na jednom relativno malom prostoru naseljeni u kompaktnijim zajednicama. Proces degeneracije dijalekata odavno je zahvatio i jugoslovenske Rome. To se, između ostalog, vidi i po stranom jezičkom nanosu koji stihijskom snagom nezadrživo prodire u sve pore romskih dijalekata. Strani jezički elementi sve više otimaju maha i sve više preovlađuju. Na prvom udaru je leksičko blago, dragocjeno staroindijsko nasljeđe. Bujica analitičkih oblika buca i rastače sintetičke morfološke pojave. Kao prve žrtve pale su čestice kao najneotpornije, prije svega veznici i prijedlozi, čiji broj se sveo na minimum.

Današnje stanje u našim romskim dijalektima je takvo da se od mogućih prijedloga na romskom zadržala svega jedna četvrtina, dok su ostali pozajmljeni od južnoslovenskih i manjinskih jezika. Rekacija padeža kod prijedloga stranog porijekla je nesigurna i labava. Ovdje ćemo dati primjere iz raznih dijalekata. Svuda smo navodili dijalekte u kojima se javljaju, a tamo gdje nismo ništa naveli znači da su iz gurbetskog.

Bizo javlja se u arlijskom mjesto našeg bez. Npr.: *Duj pralja bizi daj* (Dva brata bez majke). — *Jekh phuro bize chave sine* (Neki starac je bez djece). — Poznato je

jedlog kroz. *Pale krozo foro risaljem* (Ponovo sam se vratio kroz grad). — *Gov čilo kam akana krozo tutar* (Ovaj će kolac sad kroza te). — *Sar diljan kizo e čajra* (Kako si išao kroz livade)? — *Goj šilali bahval načel mae krozo sa e kokala* (Onaj hladni vjetar prolazi mi kroz sve kosti). Goptski čezo *veš* ili *cizo veš* znači kroz šumu. Upor. naše črez. — *Medu*. — *Akana šaj avel marimata medu amende* (Sada može biti tuče među nama). — *Mimo*. — *Vov nakholasa mimo mande* (On bijaše prošao kroz mene). — *Nasred*. — *Jekhvaratar ačhadilam nasred (pomaškar) e plurd* (Najednom smo zastali nasred mosta). — Vidimo da se pored živih romskih prijedloga nameću i strani, kao *nasred* mjesto *pomaškar*, itd. — *Nizo*. — *E asva nizo lehće zeja džan* (Suze mi teku niz leđa). — *Čhude uzo paj, ka-arakheh nizo paj* (Što baciš uz vodu doći će ti niz vodu). — *Od*. — *Jekhvaratar vov sikadilo odural* (Odjednom se on pomolio iz daljine). — *Od gov bibaxtalo dīve von lije te nasvajvon* (Od tog nesretnog dana oni su stali da poboljevaju). — *Oko*. — *Dukhajah leh oko e inje thaj oko e zeja* (Zaboljelo ga je oko slabina i leđa). — *Osim*. — *Naj ma khonik aver osim tutar thaj me dadehtar* (Nemam nikog drugog osim tebe i svog oca). — Ali, prijedlog *osim* se upotrebljava i van njegove osnovne funkcije izuzimanja. Npr.: *Vov čerel buči osim e forohtar* (On radi izvan grada). Tuzl. gurb. — *Pokraj*. — *Perade e bar pokraj o kaš* (Oboriše ogradu pokraj drveta). — *Arakhadilam pokraj lehte, nasvalehte* (Našli smo se pokraj njega, bolesnoga). — *Delo pored late* (Otišao je zbog nje). — *Preko*. — *Varesavo šingalo sap nakhlo preko bučum* (Neki poskok je prešao preko panja). *Prekal*. — *Les si prekal o šel buznja* (On ima preko sto koza). Burg., *Prik-taha* (prekosutra) Gopt. — *Prema*. — *Dikh sar kam-ičardoh prema lehte e sikammehte* (Vidi kako ćeš se držati prema njemu, učitelju)! — *San tu prama tute* (Jesi li pri sebi)? — *Mi romni ičare pačiv bari prema mande* (Moja žena iskazuje mi veliko poštovanje). — *Tu kam-čereh prema mrne alava* (Ti ćeš raditi prema mojim riječima). — *Tumare amalinja hi protiv mande*. (Vaše drugarice su protiv mene). — *Radi*. — *O raklo avilo radi rakljatar* (Momak je došao radi cure). — *Avilem radi tutar, radi golehtar* (Došao sam radi tebe, radi onoga). — *Sebep*. — To je naš turcizam sa značenjem zbog, radi, dok u arapskom, odakle i potiče, znači *uzrok, razlog*. *Tu našti delan pe thema sebep e phujratar e čiratar* (Ti nisi mogao poći po svijetu zbog svoje stare). — *Voj našli-tar seb e bibijatar* (Ona je pobjegla zbog tetke). — *Pelam sebepi tutar thaj amale dile godatar* (Propali smo zbog tebe i naše lude pameti). — *Šaj počindeha šoreha sebepi pe čhibendar* (Mogli su platiti glavom zbog svojih jezika) — *Spram*. — *Voj kam-čerel pehće gada spram pe phejate* (Ona će sebi napraviti haljine spram svoje sestre). — *Uzo*. — *Prijedlog uz* označava da se nešto uz drugo nalazi, da se nečemu dodaje ili da se nešto kreće naviše, prema gore. Npr.: *Av kate uzo ma thaj per* (Dodaj ovamo do mene i lezi). — *Majanglal inziv uzo mande* (Najprije se pruži pored mene)! — *Koro san uze će jakha* (Slijep si pored svojih očiju). — *Hi li tu love uzo tute* (Imaš li para uza se)? — *Lako čalavdo arakhadilo uzo la* (Njen se ljubavnik našao uz nju). — *Pašljivah uzo jekh jekhate* (Ležimo jedno uz drugo). — *Von pašon thaj nakhen uzo o čer* (Oni se približe i prolaze pored kuće). Primijetimo ovdje da se prijedlog *uzo* ne stapa sa članom, dakle, ostaje *uzo o* mjesto *uzo*. Treba znati da je prijedlog *uzo* pozajmljenica i da se takve riječi teško slivaju sa članom u gurbetskom. Romi su odvajkada kastinski nastrojeni, pa stoga je u njihovom jeziku strani nanos vidno obilježen. Pozajmljenice drže na distanci, izbjegavaju mješavinu s njima, pa, ako to već ne mogu spriječiti, oni ih stavljaju pod poseban režim u pogledu fleksije, mocije, i dr. Iako su ta nametnuta ograničenja stroga,

ona, ipak, trpe izuzetke. Npr.: *Kana reslen dži uze Trebnja* (Kad ste stigli do Trebinja)? — Iz razloga eufonije naš prijedlog *uz* ima u gurbetskom samo jedan oblik: *uzo*, za oba broja i oba roda. Prema tome, oblik *uze* je, i ustvari, nepravilan. Romsko *uzo* liči na naše produženo: *uza* koji često stoji uz kraće oblike zamjenice, uz riječi koje počinju glasovnim kompleksima str-, št-, i dr. Npr.: *uza* nj, *uza* stranu, itd. Uporedimo i *niza*, *iza*, *kroza*, itd., pa i *pred* (*preda* te) itd.

Nastavimo s primjerima. — *Me aljum i oj ali uzo leste* (Ja sam došao i ona je došla do njega). — *On ale uze hamama te tačon uzi jag* (Oni su došli do tople banje da se ogriju uz peć). — *Ov alo uzi pi diz* (On je došao do svog grada). — *Ov terdovi ozo late, ozo jekh pani* (On stanuje do nje, do jedne vode).

Kao što vidimo, kod prijedloga *uzo* smo se malo duže zadržali. Ovom prilikom ćemo se osvrnuti malo detaljnije na neke njegove izvedenice čiji završeci upadljivo liče na nastavke ablativa. To su tvorevine bez nekog standardnog obrasca. One su gotovo stihijskog obilježja, što se, prije svega, ogleda u haotičnom vokalizmu. Dodajmo da se te izvedenice javljaju mahom na tursko-romskom i grčko-romskom dijalektu. A, evo i primjera: *So na beše uza amende* (Što ne sjedaš pored nas, uz nas)? — *Ka-sova amen-paše uzal pani* (Spavaćemo blizu do vode). — To je rečeno na konopljarskom. — *Gele kaj gele, zala jek pani beše* (Išli su kud su išli, uz neku vodu su sjeli). — *Đelo o Rom zali furnja* (Otišao je Rom do peći). Konopljarski: *Zal olete sikavdoven e čhavore* (Kod njega se uče djeca). — Dakle, oblici *uzal* i dr., koji svojim oblikom djeluju ablativski, ovdje označavaju neko približavanje, dolaženje, umjesto udaljavanja, kao što bismo to očekivali. No, to nije usamljena pojava, jer sličnih slučajeva bilo je i kod nekih drugih prijedloga.

To što smo upravo konstatovali povodom oblika *uzal*, i dr važi isto tako i za navedene izvedenice *uzar*, *zar* i dr. Ovdje nam se uporedo nameće asocijacija na jedan drugi prijedlog *tar*, koji i po svom obliku, i po svom značenju, i po svojoj funkciji podsjeća na prijedlog *zar*. Dok *tar* prevodimo obično našim prijedlogom *od*, dotle *zar* prevodimo, između ostalog, i riječcom *iz*. Oblik *zar* mogao je možda nastati od *izar* kad je otpalo početno *i-*. Naravno, to je pusta pretpostavka koja je daleko od tvrdnje. To je samo želja, nedostaje još mnogo činjenica.

Predimo ponovo na primjere. — *Zaro gav anava habe* (Iz sela ću donijeti hranu). Goptski. — *Le hari zaro kiral* (Uzmi malo od sira)! — Goptski. — *Le zaro thud* (Uzmi od mlijeka)! Gopt. — *Zaro nebo pelo* (Iz neba je pao). Gopt. — *Alo zaro drom* (Došao je s puta) Gopt. — *Gulinu koru zaro kašt* (Gulim koru s drveta). Gopt. — *Zare heleve* (Iz pantalona). Gopt.

Naknadno još nekoliko primjera uz gurbetsko *uzo* ili *ozo*: *Pašljilem ozo la, ozo drom* (Ležao sam pored nje, pored ceste). — *Amen šaj račarah ozo jekh jekhareh* (Možemo noćiti jedan pored drugoga). — *Saj praxosaren len ozo drom* (Možete ih sahraniti pored ceste). — *Von bešen uzo lehte* (Oni sjede do njega). — *Gova thodol oze kor* (Ovo se meće na vrat). Ovdje je gurb. prijedlog *ozo* dobio oblik *oze* koji je postao od *ozo e*. Tu je *e* član za ženski rod, jer imenica *kor* (vrat) jeste toga roda. Po pravilu, međutim, u gurbetskom postoji ovdje samo jedan oblik, za oba broja i za oba roda (trećeg roda, srednjeg, u romskom nema).

U slavizme spada i prijedlog *van*. — *Van e forostar amen našti ačhah* (Van grada ne možemo boraviti). — Prijedlog *za*: — *Za jrat šaj sa gova čučarav* (Za noć mogu sve ovo popiti). — *Šaj sičoha romane za čhon dive* (Ti bi mogao naučiti romski za mjesec dana). — *Avava za kurko de* (Doći ću za nedjelju dana). *Za akana* (za sada) — *Oi lel no drom z'ando mulane* (Ona polazi na groblje). Bukv.: Ona uzima

(*ti si se razbojno zbog krvi pogane*). — *Gova ni zbog manae (manaar) i zbog tute (tutar)*. — (*To je zbog mene i zbog tebe*). — *Xaljam amen zbog e rakljatar čiratar* (*Posvadali smo se zbog djevojke tvoje*). *Voj si bibaxtali sa zbog leste* (*Ona je nesrećna sve zbog njega*). — *But patisaljem zbog e lopovendar* (*Mnogo sam se napatila zbog lopova*). — *Xoljalem zbog mrne čhavendar, savorendar* (*Naljutio sam se zbog sve moje djece*).

Bog ili *bogo* je jedna varijanta romaniziranog prijedloga *zbog*. Primjeri: *Me xav bog šukar sastipe* (*Ja jedem radi dobrog zdravlja*). — *Bogo soste aviljan* (*Zbog čega si došao?*). — *Bog leste, bog lende* (*Zbog njega, zbog njih*). — *Bog goda šaj avasa theara* (*Zbog toga bismo mogli doći sutra*). — *Bog sostar čhuten tele o širo* (*Zbog čega ste oborili glavu?*). — *Te na xal tu e xoli bog latar thaj lehtar* (*Nemoj da se srdiš zbog nje i njega*). Bukv.: *Da te ne izjeda ljutnja . . .* — *Bog tumende džukel halja ma bogo va* (*Zbog vas me je ujeo pas za ruku*). — Gopt. — *Lači dova bogo (vašo) piji* (*Dobro je za ovo piti*). — *Bogo dova vakerana izbogo xabe, izbogo jekaš dive* (*Za to ćemo razgovarati poslije jela, poslije pola dana*). Goptski. — *Izbogo stakaribe* (*Poslije učenja, tj. poslije škole*). Gopt. — Prema tome, za naš prijedlog *zbog* Romi upotrebljavaju oblike: *Izbogo, zbogo, zbog, bobo i bog*.

Rittershofer, Karl-Friedrich, *Der Hortfund von Bühl und seine Beziehungen*, Ber. RGK 64, Frankfurt/a. M. 1983, 139—413

Osnovni cilj ove obimne studije jeste izdvajanje i definicija grupe ostava iz vremena prelaza iz ranog u srednje bronzano doba u južnoj Njemačkoj i preciziranje njihovih odnosa na širem području srednje Evrope. Kao bazu za postizanje toga cilja autor je postavio detaljnu tipološku, hronološku i horološku analizu ostave iz Búhla koja je otkrivena 1951. godine u okrugu Donau-Ries (Nördlingen) u Bavar-skoj. Ostava iz Búhla nije nimalo slučajno odabrana za okosnicu ove studije, jer se tu radi o vrlo karakterističnom skupu nalaza u čijem okviru su objedinjeni različiti elementi i uticaji sa širokog srednjoevropskog prostora. Osim toga, nalazi iz ove ostave daju dosta mogućnosti za hronološka i kulturološka razmatranja, te je već njihovo prvo objavljivanje (W. Dehn, 1952) izazvalo brojne i decenijama duge diskusije vezane za problematiku prelaza iz ranog u srednje bronzano doba na prostoru južne Njemačke. Kako vidimo iz prezentirane studije, ostava iz Búhla još uvijek privlači veliku pažnju specijalista za bronzano doba tog područja.

U uvodnom dijelu rada dat je opširan istorijat istraživanja problema prelaza iz ranog u srednje bronzano doba u navedenim dijelovima Evrope. U ovom smislu autor najviše značaja pridaje studijama R. Hachmanna i B. Hänsela, u kojima je detaljno obrađena hronološka problematika zapadnog, odnosno istočnog dijela sred-nje Evrope. Pri tom se, međutim, ne zanemaruje doprinos drugih istraživača počev od P. Reinecke, O. Montelius, J. Hampela, I. Nestora, F. Holstea, preko K. Wilvonsedera, V. Milošića, H. J. Hundta, I. Bone, A. Mozsolicsa, W. A. v. Brunna, do autora iz okvira serije „Prähistorische Bronzefunde” (PBF). Ovaj istorijski pregled dotiče se prvih ideja o početku bronzanog doba koje se zasnivaju na proučavanju načina sahranjivanja i iz kojih proističu uopšteni termini: doba ravnih gro-bova za početak ranog bronzanog doba i starija i srednja kultura tumula (Hügelgräberkultur) za preostale etape ranog i za srednje bronzano doba. Takođe su dobro prezentovani pokušaji da se ovaj prelazni period definiše na osnovu kera-mičkih nalaza (H. J. Hundt, J. W. Neugebauer i dr.), kao i regionalno grupiranje prema tipovima metalnih proizvoda koje je izraženo kod autora PBF serije.

Po mišljenju autora, u cjelini se pokazuje da oštar prelaz iz ranog u srednje bronzano doba, na kome insistiraju stariji istraživači, sve više ustupa mjesto hipo-

U drugom dijelu rada detaljno su obrađeni svi nalazi iz ostave iz Böhla: alati (sjekire, srpovi), oružje (bodeži, mačevi, koplja i strelice), nakit (tutuli, kružni privjesci sa trnom, spiralne narukvice, bronzana žica, spirale od lima tipa „Regelsbrunn“, dijademe, pojasevi od bronzanog lima, razne varijante igala), odlivci, kao i posuda u kojoj je ostava deponovana. Pri tom su iscrpno date analogije na širokom prostoru srednje Evrope, kao i stavovi raznih autora o kulturnoj pripadnosti i hronološkom mjestu ovih nalaza. Posebno se ističu dva aspekta kao veoma bitni za kulturno i istorijsko određenje ostave iz Böhla i njenih okvira. To je uska vremenska povezanost s krajem ranog bronzanog doba u južnonjemačkom smislu i jedan snažan osobeni izraz koji se naročito odražava u različitim oblicima nakita i oruđa. Samo kod jednog malog dijela nalaza evidentno je tipološko nasljedstvo Br. A2 Langquaid tipa, dok većina oblika nakita odgovara periodu ostava Apa i Hajdúsámson, odnosno prvom periodu srednjeg bronzanog doba karpatskog basena (MD I po Hänselu). Treća komponenta je predstavljena alatlikama, naročito sjekirama čije je najgušće rasprostiranje, a vjerovatno i porijeklo na sjevernoj periferiji unjetičke kulture i odgovara kasnom prvom periodu bronzanog doba sjevernog dijela srednje Evrope.

Treći dio rada odnosi se na sintetska razmatranja u vezi sa mjestom i značajem ostave iz Böhla u bronzanom dobu južne Njemačke i šireg prostora srednje Evrope. U tom smislu autor ističe da ova ostava nije usamljena pojava, već jedan veoma reprezentativan primjer grupe takvih ostava. Nalazi uz Böhla imaju najviše sličnosti sa inventarom ostave iz Ackenbacha.

Pri hronološkoj determinaciji ove grupe neophodno je bilo dotaći se problema tzv. Br. A3 perioda koji neki autori izdvajaju u južnoj Njemačkoj (R. Pirling, R. Hachmann, V. Milošić, E. Lomborg i dr.) i u Slovačkoj (A. Točík, J. Vladar). Nakon iscrpne analize ovog problema autor dolazi do zaključka da nema dovoljno elemenata za izdvajanje jedne takve faze na završetku ranog bronzanog doba, bar kad je u pitanju južna Njemačka, te se ni grupa Böhla ne može tako datirati. U vezi sa tim iznosi se veoma zanimljivo mišljenje da grupa Böhla predstavlja jedan horizont inovacije bez koga bi bilo teško razumjeti nastanak i razvoj srednjeg bronzanog doba na srednjoevropskom prostoru.

Na kraju se autor pozabavio i pitanjem značenja ostava ovog tipa. Naime, ovakve ostave karakteriše jedna sistematičnost sastava, što po njegovom mišljenju ukazuje da se tu ne radi o skrivanju dragocjenosti da bi se u pogodnom momentu ponovo došlo do njih, kako se fenomen ostava uobičajeno tumači. U ovim ostavama redovno se susreću jedan ili više kompleta odjevnog nakita, poput onih što se nalaze u grobovima, ili su predstavljeni na terakotnim statueta u karpatskom basenu. Takođe je karakteristična konstantna proporcija između oružja i oruđa koji su namjerno oštećeni i učinjeni neupotrebljivim. To pokazuje da su ovi predmeti sakupljeni i položeni u ostave sa sasvim određenim specifičnim ciljem. Po mišljenju autora, to se može povezati sa religijskim koncepcijama, kao i političkim i ekonomskim promjenama koje otpočinju u karpatskom basenu i koje će omogućiti razvoj kulture tumula u srednjoj Evropi.

Na kraju rada dat je opsežan i cjelovit katalog nalaza iz ostava Böhla i Ackenbach, liste navođenih nalazišta i popis literature. Svakako je pažnje vrijedan trud autora da sve nalaze i njihove paralele u što obimnijoj mjeri ilustruje crtežima, fotografijama, kartama rasprostiranja i tipološkim tabelama u kojima je kombinovan hro-

nološki slijed različitih tipova po vrstama nalazišta. Na taj način je omogućena i jasna optička diferencijacija oblika, njihovog geografskog rasprostiranja i hronoloških relacija.

Ono što posebno karakteriše ovu studiju jeste iscrpna analiza svih postavljenih problema u kojoj su autorovi zaključci jasno obrazloženi i uvijek potkrijepljeni iznošenjem svih relevantnih činjenica i stavova vezanih za datu tematiku. Može se reći da je cjelokupan rad obavljen u najboljem maniru srednjoevropske arheološke metodologije i da predstavlja značajan doprinos boljem poznavanju kompleksne problematike prelaza iz ranog u srednje bronzano doba na području južne Njemačke i srednje Evrope u cjelini.

Blagoje Govedarica

Idriz Ajeti, *Studije iz istorije albanskog jezika*, Akademija nauka i umetnosti Kosova, knj. 4, Priština 1982, str. 211

Ova knjiga Idriza Ajetija razmatra izvestan broj značajnih pitanja iz oblasti albanoloških studija: zadire u domen istorije albanskog jezika u kome se Ajeti bavi fundamentalnim problemima — pitanjem porekla albanskog jezika, kao i pitanjem mesta njegova u krugu indoevropske jezičke zajednice; ispituje uzajamne odnose njegove sa jezicima južnoslovenske grupe. U prvom krugu Ajetijevo interesovanje se poklapa sa Barićevim, no, što se dometa njegovih dostignuća tiče, Ajeti se kreće na naučnoj razini albanologa i balkanologa svoga vremena sa Čabejem na čelu. U drugom krugu, bilo žestinom svoje upornosti, bilo rezultatima, Ajeti je, koračajući odmereno, ali sigurno, unapredio albanološke studije.

Jedno od značajnijih pitanja u albanološkim proučavanjima je, bez svake sumnje, problem provenijencije albanskog jezika i odnosa njegova sa drugim jezicima, o čemu se već više od dva stoleća raspravlja. Zasluga je komparativista da su još početkom prošloga veka uočili indoevropsko poreklo albanskog jezika, ali je zasluga istaknutog Nemca Franca Bopa (Bopp) što je konačno utvrdio da je albanski jezik član indoevropske jezičke zajednice. Albanološke se studije posle njega kreću utabanim putem: produbljuju se albanološke studije o poreklu albanskog jezika i proširuju ispitivanja o uzajamnim odnosima albanskog i drugih indoevropskih jezika, u čemu je posebna zasluga Georga Hana, G'Majera, Pedersena, Jokla, Čabeja, Cimohovskog, Hempa, i dr. Kao rezultat proučavanja pomenutih naučnika utvrđeno je tačno mesto koje albanski jezik zauzima u krugu satemske grupe indoevropske jezičke zajednice sa svim određenim vezama koje on ima sa severnom i južnom grupom jezika — kao rezultat doticaja i geografske blizine u jednom periodu istorije i preistorije njegove. Ova se pitanja, bez obzira na rezultate daljnjih proučavanja i razvitka indoevropskih guturala u albanskom jeziku, smatraju rešenim na način prihvaćen u albanologiji koji Ajeti ovde u sažetom obliku izlaže.

Jedno drugo važno pitanje u ovom kontekstu predstavlja odnos albanskog i drugih jezika antičkog Balkana, tj. njegova genetska srodnost. Istorija Balkana nas uči da su u antičko doba u ovim zonama živele dve velike jezičke skupine: ilirski sa mnogo dijalekata i trački, o kojima je naše poznavanje neznatno i skromno; zatim grčki i staromakedonski koji su se u ovim balkanskim prostorima govorili, ali koji se izuzimaju iz ovog konteksta, zahvaljujući svome potvrđivanju kao posebnih jezika. Postavlja se pitanje od kojeg je od pomenutih jezika albanski jezik nastavak? U albanologiji su do sada postojale tri teorije o poreklu albanskog jezika: 1. Albanski je jezik produženje ilirskog; 2. albanski jezik je nastavak tračkog jezika; 3. albanski

jezik je iliro-tračka mešavina. Ilirsko poreklo albanskog jezika je najstarija teza koja je nastala krajem XVIII veka kao rezultat proučavanja albanskog jezika sa istorijskog i geografskog aspekta, potom je ona podupirana mnogo jačim argumentima kulturne, arheološke pa i jezičke prirode. Tračka teza albanskog jezika pojavila se nešto kasnije, zasnovana na nizu argumenata jezičko-kulturne, delom i istorijske prirode koji su vremenom osetno relativizirani. I treća teza o poreklu albanskog jezika — nastala kao rezultat sažimanja i preplitanja ilirskog i tračkog jezika, gotovo se neočekivano pojavila više kao kompromis napravljen između autoriteta naučnika na tom polju nego kao teza potkrepljena argumentima.

Ilirsko poreklo albanskog jezika počiva na argumentima raznih karaktera: 1. Sa istorijsko-arheoloških argumenata (albanski se danas govori otprilike na području Južne Ilirije, a istorija ne svedoči ni o kakvom prekidu u kulturnom kontinuitetu u tom predelu od antike do danas; u ovim zonama nije potvrđena kakva veća seoba naroda sa kojom bi se mogao povezati albanski jezik od antike do srednjeg veka); 2. Što se tiče jezičkih argumenata, u albanskom jeziku postoji jedan broj reči koje nalaze svoju paralelu sa određenim nizom reči u ilirskom (mesapaskom): *bilia* — alb, *bijë* (bilë), *aran arë*; *anda* — *ëndë* (ndë); *manus* — *mâz*, *mëz*; *mennamënd* itd. Jedan broj toponima u Iliriji direktno se može tumačiti posredstvom albanskog jezika, a broj antičkih toponima, čije je značenje neizvesno, a oblički se objašnjavaju pomoću istorijske fonetike albanskog jezika — veliki je. Leksički latinski fond u albanskom jeziku je veliki i davnasnji i u mnogim slučajevima identičan je sa leksičkim latinskim fondom rumunskog i starodalmatskog romanskog jezika, ali se on od njih i razlikuje, pa se, delom, zajednički latinski leksički fond pomenutih jezika — u albanskom drukčije tretira. A to znači i da je taj deo latinskog leksičkog fonda davnasnji u albanskom jeziku, i da je do njega dopro neposredno u predelima južnog Jadrana. Grčke su posuđenice, isto tako, od posebnog značaja: potvrđeno je da u savremenom albanskom jeziku živi jedan broj starogrčkih reči koje su dolazile pomorskim putem.

Crkvena terminologija albanskog jezika je pretežno latinskog porekla, što nije slučaj u rumunskom jeziku, u kojemu je ona uglavnom slovenska i vizantijska, a to znači da su leksički crkveni nazivi do albanskog jezika dopirali neposredno preko mora u prvim fazama širenja hrišćanstva u Iliriji. Ova i još mnoga druga pitanja izložena su u prvoj raspravi knjige I. Ajetija, pa je na osnovu svega toga potkrepljena teza o ilirskom poreklu albanskog jezika koja se u sadašnjem stanju albanoloških i paleobalkanskih istraživanja može smatrati prihvatljivom. Ovim se argumentima može pridružiti i argument samog nacionalnog imena Arvanitas kod starih Grka, bez rotacizma, što znači da je susedstvo albanskog i grčkog jezika starije od rotacizma.

Pomenuti argumenti su dopunjavani drugim elementima od strane mnogih današnjih istraživača, albanologa sufiksanim morfemama i drugim elementima gramatičke prirode koji su od značaja u ovom pravcu. Vrednovanje ove teze koju je Ajeti širokim obrazloženjem svih argumenata predstavio, a koja se može smatrati dobrim ishodom u toku jednog dugog traganja ovde izloženog na srpskohrvatskom jeziku — od velikog je značaja.

Tračka teza albanskog jezika je poznija, a oslanja se na mali broj pozitivnih jezičkih argumenata, ali je protiv nje mnogo više zasnovanih argumenata. Ono malo tračkih reči koje se vezuju za današnji albanski jezik mogu se objašnjavati srod-

E. Čabeja. E. Dodabica je utvrdio da albanski jezik poseduje svoju sopstvenu pomorsku terminologiju, da je deo antičke toponimije ovih predela Balkana bio direktno nasleden u albanskom (Čabej, Cimohovski), da se latinski elemenat albanskog jezika delom razlikuje od rumunskog (Mihaescu, i dr.). Argumenat po kojemu albanski jezik spada u satemsku grupu indoevropske jezičke porodice, dok je ilirski, kao što je inače poznato u indoevropskoj lingvistici, smešten u centum, a trački u satem-grupu pomenute jezičke familije, — relativna je stvar, koja se daje objasniti hronologijom. Ovo treba dopuniti mišljenjem E. Polomeja i E. Hempa da su antički jezici Balkana obrazovali određenu zonu u kojoj su indoevropski palatali u susedstvu sonanata velarizovani, što je u suprotnosti sa čvrstom podelom na centum — satem. Potvrda tome je albanski jezik: *kluhem* (quhem), mesapski: klaosih.

Sve je to u punoj saglasnosti sa mišljenjem istaknutih albanologa našeg veka Čabeja, Cimohovskog, Pizanija, Njeroznaka i dr. koji podupiru mišljenje našeg autora da prvu raspravu svoje knjige završi rečima Radoslava Katičića: „Zahvaljujući prvenstveno doprinosu albanske lingvistike, predstavljene u prvom redu u naučnim radovima E. Čabeja, vidimo da je u vezi sa poreklom albanskog jezika i kod zapaženih lingvista često bilo pre naglih zaključaka. Čabej je, kao što je inače poznato, pokazao da priloženi argumenti protiv ilirske provenijencije albanskog jezika kojim se smatralo da se može osporavati mogućnost tumačenja jezičkih odnosa — ne mogu izdržati iole ozbiljno kritičko pretresanje koje bi se povelu u svetlu odgovarajućih činjenica. Ne postoje ubedljivi jezički razlozi koji bi nas mogli nagnati da odbacimo ilirsko poreklo albanskog jezika”.

Drugi deo knjige I. Ajetija čine razne studije u vezi sa odnosima albanskog i južnoslovenskih jezika, u čijoj naučnoj oblasti autor ima izuzetne zasluge. Studije drugog dela ove knjige ulaze u sastav istorijske leksikografije sa jezičkim doticajima posmatranim u prvom redu sa leksičkog aspekta. Doduše, one su i ranije bile predmet proučavanja, ali samo u jednom vidu: većina balkanologa ranije se bavila samo ispitivanjem slovenskih posuđenica u albanskom jeziku, što je, u stvari, jednostrano proučavanje tih odnosa. Slavist Ivan Popović bio je jedan od ispitivača koji je pitanju tih uzajamnih odnosa prilazio sa aspekta obrnutog proučavanja, tj. ispitivao je pozajmice albanskog jezika u govorima južnoslovenskih jezika, a Ajeti je te studije znatno unapredio mnogim priložima sa važnim potvrđama od značaja za ovu vrstu studija. U tome, naravno, važno mesto zauzima i njegovo razmatranje dosadašnjih dostignuća u etimološkim proučavanjima albanskog jezika.

Knjiga I. Ajetija, objavljena na srpskohrvatskom jeziku, ima dvostruki značaj: ona u ličnosti jednog iskustvom bogatog i rezultatima priznatog albanologa sažeto prikazuje ova pitanja i objektivnije obaveštava naučnu javnost ovog jezičkog područja o dostignućima albanoloških nauka.

Rexhep Ismajli

PLAN RADA CENTRA ZA BALKANOLOŠKA ISPITIVANJA OD 1986. DO 1990. GODINE

Opća orijentacija rada Centra i njegov organizacioni oblik ne bi se bitno mijenjali u idućem petogodišnjem periodu, a biće bazirani na dugoročnom programu razvoja ove institucije i naučnih grana kojima se ona bavi. Pri tome će se koristiti svim dosadašnjim iskustvima i nastojati daangažuje i nove saradnike u zemlji i drugim zemljama.

U prethodnom petogodišnjem planu je formulisana opća fizionomija samog Centra i najvažniji zadaci na kojima se i bazira navedeni dugoročni program. Oni se sastoje u sljedećem:

a) Centar za balkanološka ispitivanja je naučna organizacija koja se bavi multidisciplinarnim istraživanjima u koja su uključene: arheologija, istorija, antropologija, lingvistika i etnologija.

b) U ovom Centru radi ograničen broj stručnjaka u stalnom radnom odnosu, a samu politiku naučnih istraživanja vode članovi Centra iz svih naših republika. Ovi članovi i sami rade na zadacima Centra ili iniciraju određena istraživanja u svojim sredinama.

c) Rad Centra se odvija u nekoliko pravaca: u prikupljanju grade iz oblasti prethodnih naučnih disciplina, njenoj sistematizaciji, analizi i publikovanju, izradi i objavljivanju tematskih bibliografija, pripremi i objavljivanju tematskih korpusa i monografija, izradi i objavljivanju sintetskih djela koja imaju širi karakter za navedene discipline.

d) Rad Centra je, u osnovi, usmjeren na paleobalkanistička istraživanja, posebno ona koja se odnose na ilirsku materijalnu i duhovnu kulturu, etnički sastav ilirskih plemenskih zajednica i njima susjednih etničkih grupa. Prema zaključku članova Centra, hronološka granica istraživanja je pomjerena do XIV vijeka n.e., kako bi došlo do jačeg izražaja proučavanje iliro-slavenske simbioze u svim životnim oblicima. Centar se, isto tako, intenzivno bavi izdvajanjem paleobalkanskih elemenata u novijim manifestacijama materijalne i duhovne kulture na tlu Jugoslavije (posebno u oblasti lingvistike i etnologije).

zivanja koja u Sarajevu datira od austro-ugarskog vremena. Ovo je najvažnija misija koju je Centar na sebe preuzeo.

Iz ovog okvirnog programa Centar će se angažovati na sljedećim zadacima:

1. Centar bi u toku sljedećih pet godina trebalo da izabere tri do četiri nova stalna člana, poglavito iz područja etnologije, lingvistike, istorije i antropologije.

2. S obzirom na sve veću razgranatost posla i na multidisciplinarni karakter ove naučne jedinice, Centar će nastojati da u idućem petogodišnjem planu popuni kadar stručnjaka koji stalno rade u jedinici, vodeći računa o prioritetu disciplina koje bi trebalo ovaj Centar jače da razvija (npr.: paleoetnologija, klasična filologija, antička istorija).

3. Pošto oblast ilirologije i dalje ostaje u prvom planu rada Centra, u tom okviru bi se posebna pažnja posvetila obradi gradina, razgraničenju plemenskih zajednica, obilježavanju graničnih područja prema susjednim narodima, obradi antičkih izvora za proučavanje ilirskih plemenskih zajednica i obradi iliro-slavenskih odnosa. U ovom okviru važan zadatak bi bilo i dovršavanje istraživanja nekoliko gradinskih naselja na Glasinačkom području, a u suradnji sa odgovarajućim institucijama iz SR Hrvatske će se nastaviti istraživanje delmatskih utvrđenih naselja na području Sinjskog i Imotskog polja.

4. U okviru šire inicijative koja se odnosi na istraživanje ilirskih utvrđenih naselja Centar će i dalje inicirati, a djelimično i koordinirati odgovarajuće radove na području Srbije, Crne Gore, Kosova i Hrvatske (prvenstveno rad na I i II fazi istraživanja).

5. U isto vrijeme, tražile bi se mogućnosti za početak izvjesnih proučavanja odnosa Ilira prema istovremenim plemenima u Italiji, odnosa sa helenističkim svijetom, sa panonskim plemenima i tračko-dačkim područjem.

6. U toku ovih pet godina, pored objavljivanja V toma Praistorije jugoslovenskih zemalja (željezno doba), trebalo bi naći mogućnost da se u nekom obliku publikuje Praistorija na jednom stranom jeziku i da se u nju unesu potrebne inovacije na osnovu najnovijih rezultata. U tom smislu će se formirati i posebna redakcija. — Nakon izlaska V toma Praistorije Centar će na poseban način obilježiti završetak rada na ovom velikom i višetomnom djelu.

7. U okviru antropoloških studija Centar će podupirati dalja istraživanja na području Jugoslavije, prvenstveno ona koja se odnose na proučavanje osteoloških ostataka iz antičkog perioda, doba seobe naroda i iz ranijih slavenskih nekropola.

8. Centar će nastojati da dovrši kompjutersku obradu podataka za kartoteku grobova praistorijskih stanovnika na sjeverozapadnom Balkanu. Centar će, isto tako, pokušati da animira neke ustanove u Beogradu, Ljubljani i Zagrebu za formiranje odgovarajućih kartoteka naselja i depoa i za njihovu kompjutersku obradu.

9. Pored monografije „Bosna i Hercegovina u antičko doba”, Centar će podržavati nastojanja da se pripreme i neke slične sinteze za pojedine rimske oblasti u našoj zemlji (npr.: Moesia, Dardania i sl.). U isto vrijeme biće koncipiran metod i započet rad na obradi municipaliteta i izradi jednog teoretskog programatskog rada o problemu prodora antičke kulture i o fazama njenog razvoja na ovom slu.

10. Razmotriće se mogućnost obrade arhitektonskih ostataka kasnoantičkih bazilika, kako bi se prišlo pripremanju odgovarajućih korpusa i kataloga. Prethodno bi bio organizovan sastanak sa odgovarajućim stručnjacima na kojem bi se odredila fizionomija jednog takvog izdanja i metod rada na obradi materijala.

11. U narednom periodu nastaviće se prikupljanje romanskih jezičkih elemenata i njihova obrada, uz komparativno proučavanje ranije prikupljenog materijala.

12. Kao i ranije, Centar će posvetiti značajnu pažnju iniciranju fundamentalnih istraživanja određenih punktova za proučavanje seobe naroda i rane istorije Slavena u našim zemljama. Ovo je posebno značajno zbog proučavanja simbioze novijih doseljenika sa paleobalkanskim stanovništvom. U tom okviru će se inicirati zajednička razrada metoda rada na izučavanju etnogenetskih pitanja.

13. Centar će pokušati da ponovno pokrene rad na osmanistici na kojoj se u proteklom srednjoročnom periodu izuzetno malo radilo u okviru Centra. Naročito bi se trebalo angažovati na pomoći oko sistematizacije i publikovanja građe iz tog razdoblja. Centar će, eventualno, pokrenuti i razgovore u vezi sa izradom sintetskog pregleda istorije BiH pod turskom vlašću.

14. Posvetiće se više pažnje sadržaju Godišnjaka, uključiti novi saradnici i po mogućnosti povećati broj tekstova iz oblasti etnologije, lingvistike i istorije, kao i broj prikaza i kritika.

15. Naučni skupovi ostaju i dalje jedan od najboljih načina saradnje sa domaćim i inostranim institucijama. U tom smislu se predviđaju sljedeći skupovi:

a) dva okrugla stola u saradnji sa Arheološkom komisijom Poljske akademije nauka — Odjel u Krakovu, na kojima će se tretirati ekonomski aspekti i duhovna kultura u praistorijskim periodima.

b) Ispitaće se mogućnost održavanja jednog šireg međunarodnog skupa posvećenog temi „Starobalkanski narodi u svjetlu novih istraživanja” i okruglog stola posvećenog problemu susreta helenskog i starosjedilačkog svijeta na ovom tlu. U okviru prvog od ovih skupova biće obuhvaćena i tematika predviđena ranijim ilirotračkim simpozijem.

16. Centar će nastaviti redovnu izdavačku djelatnost, a to znači izdavanje Godišnjaka, materijala sa skupova i nekih monografija. U isto vrijeme Centar ostaje pri namjeri da publikuje djelo „*Fontes rerum illyricarum*” u obimu kako je to u prethodnom planu bilo predviđeno.

17. Pored ovih okvirnih tema, Centar će u redovnom radu prilaziti rješavanju i nekih drugih tekućih pitanja, ali se ona ovdje u detaljima ne mogu predvidjeti.

18. Ovaj plan rada ulazi kao jedinstven program u srednjoročni plan Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine za period 1986—1990. godina.

ZAKLJUČCI

sa XXIII sjednice stalnih članova Centra za balkanološka ispitivanja, održane 6. maja 1985. godine u Sarajevu

Prisutni: I. Ajeti, A. Benac, N. Cambi, B. Čović, B. Đurđev, S. Gabrovec, P. Ilijevski, M. Suić, N. Tasić i saradnici Centra E. Alirejsović, S. Čerkez, B. Govedarica i Ž. Mikić

DNEVNI RED

1. Izvještaj o radu u 1984. godini i diskusija o izvještaju,
2. Osvrt na realizaciju tekućeg petogodišnjeg plana rada i usvajanje novog petogodišnjeg plana za period 1986—1990,
3. Plan rada za 1986. godinu,
4. Naučni skupovi u idućim godinama,
5. Izdavačka djelatnost Centra,
6. R a z n o

Ad 1

Izvještaj o radu Centra za balkanološka ispitivanja u 1984. godini podnio je direktor Centra A. Benac. Ovaj izvještaj je usvojen bez primjedbi, a prilaže se u rubrici Hronika na francuskom jeziku.

Ad 2

Nakon osvrta na realizaciju tekućeg petogodišnjeg plana u kome je naglašeno da su svi zacrtani zadaci uglavnom izvršeni, usvojen je novi petogodišnji plan uz sljedeće nadopune:

— Centar će pokušati da ponovno pokrene rad na osmanistici na kojoj se u proteklom srednjoročnom periodu izuzetno malo radilo u okviru Centra. Naročito

bi se trebalo angažovati na pomoći oko sistematizacije i publikovanja građe iz tog razdoblja. Centar će, eventualno, pokrenuti i razgovore u vezi sa izradom sintetskog pregleda istorije BiH pod turskom vlašću.

— Centar treba da obilježi završetak rada na Praistoriji jugoslavenskih zemalja kada izađe V tom ovog djela. Potrebno je, već iduće godine, formirati redakciju za skraćeno izdanje Praistorije na jednom od svjetskih jezika.

— U vezi sa proučavanjem rane istorije Slavena i etnogeneze Južnih Slavena, Centar bi mogao da inicira zajedničku razradu metoda rada na ovom problemu.

— Kad je riječ o naučnim skupovima, predloženo je da se Iliro-trački simpozijum i međunarodni simpozijum „Starobalkanski narodi u svjetlu novih istraživanja” spoje u jedan zbog sličnosti tematike, i da se po mogućnosti ubrza održavanje ovog simpozijuma zbog velike aktuelnosti tematike.

— Centar se ni sada ne odriče publikovanja djela „*Fontes rerum illyricarum*” u obimu kako je to u prethodnom planu bilo predviđeno.

— Centar će podsticati učenje i studiranje klasičnih jezika na nekim školama i fakultetima, zbog formiranja veoma deficitarnog kadra na tom području.

— U pogledu rada na obradi kasnoantičkih bazilika, biće potrebno da se održi sastanak sa nekim od odgovarajućih stručnjaka, da bi se razmotrila fizionomija takvog jednog izdanja i da bi se odredio metod rada u samoj obradi.

Ad 3

Plan rada za 1986. godinu u cjelini proizilazi iz programa zacrtanog za novi petogodišnji period. Pri tom će biti nastavljen rad na temama koje su otpočete u prethodnoj godini.

Ad 4

U pogledu naučnih skupova planiranih za naredne godine, odlučeno je da se oformi radna grupa koja će odrediti fizionomiju međunarodnog skupa „Starobalkanski narodi u svjetlu novih istraživanja” prema prijedlogu dopune petogodišnjeg plana. Prema planu rada u 1986. godini će se održati okrugli sto u saradnji sa Arheološkom komisijom Poljske akademije nauka — Odjel u Krakovu, na kojem bi se tretirali ekonomski aspekti ili duhovna kultura u praistorijskim periodima. Isto tako, u sljedećoj godini će se razmotriti mogućnost održavanja sastanka, koji bi tretirao stanje istraženosti antičkog doba na našem području.

Ad 4

U okviru izdavačke djelatnosti u 1985. godini će biti predata u štampu sljedeća izdanja: Godišnjak XXIV/22 i posebno izdanje „Zemljani tumuli na Kupreškom polju”. Još jednom su zamoljeni članovi Centra da svojim priložima više doprinesu redovnom izlaženju Godišnjaka.

RESULTATS DES RECHERCHES EFFECTUEES PAR LE CENTRE D'ETUDES BALKANIQUES EN 1984

Le Centre d'études balkaniques a effectué en 1984 les recherches scientifiques selon son programme pour cette année et selon le programme à long terme. Dans ce cadre ont été effectués les résultats suivants :

1. Les auteurs, engagés de préparation du cinquième tome de la Préhistoire des pays yougoslaves — l'âge du fer, ont travaillé intensivement sur les préparations des textes et des illustrations et on a organisé quelques réunions en but de discuter tous les détails concernant l'élaboration de ce tome. Le plus grand nombre des textes sera définitivement préparé jusqu'à la fin du mois de mars 1985, et les illustrations sont préparées pour deux régions, ainsi que le reste sera terminé en 1985.

2. Dans le cadre de préparation du système d'élaboration mécanique du fichier des tombes sur le territoire illyrien en Yougoslavie, on a fait le contrôle électronique de trois premiers modèles, on a fait les changements nécessaires et on a corrigé les défauts. Tout ce travail s'est montré beaucoup plus large qu'on a pu supposer au début, et on a dû engager encore deux collaborateurs de Pula et de Ljubljana. De cette manière on travaillera sur la systématisation du septième modèle d'entrée, se rapportant aux objets sépulcraux.

Au cours de l'année passée a été faite la préformulation du système complète et il est devenu de cette manière beaucoup plus pratique et plus flexible. Les collaborateurs continuent ce travail en 1985.

3. Au cours du mois de juin et de juillet 1984, l'équipe archéologique du Centre a effectué les recherches finales sur le grand tumulus à Pustopolje (Plaine de Kupres). A cette occasion-là a été découverte une tombe bien conservée d'un chef tribal provenant de l'âge du bronze ancien (environ 1700 avant notre ère). La tombe a été construite des planches en bois précisément façonnées, enchaînées par les rigoles. Le défunt a été enveloppé dans la couverture tissée en laine. Ce qui est le plus intéressant, cette trouvaille est très bien conservée. La construction en bois se trouve maintenant conservée dans le Musée archéologique à Zadar. Les analyses archéologiques, médicales, anthropologiques et les autres sont en train d'être préparées et au moment quand on aura toutes ces analyses on pourra faire un jugement complet sur cette trouvaille. Mais, on peut dire maintenant qu'il y s'agit d'une découverte exceptionnelle et unique dans la région balkanique.

4. Dans le cadre de collaboration avec le Musée archéologique à Split et à Sinj, un collaborateur du Centre a participé aux recherches des agglomérations dans les vallées à Otišić près de Sinj. Les résultats de ces recherches sont publiés dans ce numéro de l'Annuaire.

5. Dans le cadre des recherches anthropologiques ont été effectués les résultats suivants:

a) L'activité concernant la préparation d'un atlas des changements pathologiques sur les os, en collaboration de l'Institut radiologique à Sarajevo, a été poursuivie en 1984. On a fait les photos et on a commencé l'élaboration radiologique.

b) On a systématisé les données paléodémographiques concernant les squelettes provenant de la localité Viminacium, découverts dans la période entre les années 1979 et 1983. On a envoyé ces données dans l'Institut anthropologique de l'Université à Mainz pour l'élaboration biostatistique.

c) Au cours de l'année 1984 on a étudié trois séries anthropologiques, se trouvant dans les collections du Musée national à Sarajevo et étant découvertes dans les localités: Korita près de Duvno, Čipuljić près de Bugojno et Ljubomir-Ugarci en Herzégovine.

d) L'étude anthropologique du squelette de Viganj Milošević a été faite en 1984 et aussi l'élaboration du squelette découvert à Pustopolje dans la Plaine de Kupres et provenant de l'âge du bronze ancien.

6. Le collaborateur du Centre a travaillé intensivement sur la monographie „Bosnie et Herzégovine à l'époque romaine”. Le même auteur a continué son travail sur les recherches des communications et des agglomérations romaines et préromaines. Pour le premier thème huit chapitres sont complétés.

7. Quant aux recherches du système municipale sur le territoire yougoslave, le Centre a fait les consultations avec les institutions correspondantes à Zagreb et à Ljubljana.

8. En 1984 a été continuée l'activité concernant les recherches des éléments linguistiques romans. Un article pour ce numéro de l'Annuaire sous le titre „Adaptation des éléments romans dans les anthroponymes provenant de la région de l'Herzégovine au milieu actuel” a été préparé en 1984.

9. Au cours de l'année 1984 ont été organisées en Yougoslavie et à l'étranger les suivantes réunions scientifiques auxquelles ont participé les collaborateurs du Centre avec les rapports:

a) „L'énéolithique et l'âge du bronze dans certaines régions de l'Europe centrale” — Cracovie.

b) Cinquième congrès international des études du sud-est européen — Belgrad.

c) Douzième congrès des archéologues yougoslaves — Novi Sad.

10. Au mois de mai a été organisée une réunion des membres permanents du Centre à laquelle on a discuté des résultats des recherches effectués en 1984, du programme pour l'année 1985, on a discuté du nouveau programme à long terme, de l'activité éditrice et aussi de quelques autres détails concernant l'activité de cette institution scientifique.

c) „Supplementum Bibliographiae Illyricae”.

12. Le Centre a fait les consultations avec l'auteur M. Wenzel pour la publication „Origine, développement et signification de l'art plastique sur les stèles funéraires dites stećci”.

13. En 1984 le directeur et les collaborateurs du Centre avaient fait plusieurs voyages d'études dans les institutions correspondantes en Yougoslavie pour faire les consultations avec les collaborateurs, pour consulter la littérature et pour mieux coordonner l'activité sur les projets scientifiques.

14. Le Centre a eu une bonne collaboration avec les institutions semblables en Yougoslavie et à l'étranger.

Edina Alirejsović

